Muhammed Asad

PUT U MEKU

SADRŽAJ

ASADOVO PUTOVANJE DO BISTRIH VODA

Davno smo, kad se pojavilo prvo izdanje „Puta u Meku" Muhammeda Asada, istakli značaj ovog djela za naše prilike. Nezavisno od toga što ono, evo, doživljava drugo izdanje, ne može se reći da je imalo zaslužen odjek i trag kod naših čitalaca.

I danas smatramo da je Asadovo djelo (napisano 1952.) izvanredni primjer savremene islamske književnosti, snažno, upečatljivo svjedočenje jednog zapadnog intelektualca o islamu i narodima koje je on kulturno i civilizacijski oblikovao. Pokušaću u sljedećim redovima da pružim obrazloženje.

Muhammed Asad prešao je u islam kao mlad čovjek. Bio je dopisnik Frankfurter Zeitunga s Bliskog istoka. Jevrej, erudit, pronicljiva duha, islamu i muslimanskom svijetu prilazio je polahko i, što je najznačajnije, bez predrasuda. Ne treba insistirati na činjenici što je Asad prelaznik u islam; stotine tzv. muslimanskih intelektualaca danas se odriču islama i vrijednosti koje je on neizbrisivo unio u život njihovih naroda. S druge strane, upravo je Asad, vrhunski intelektualac poznat u čitavom islamskom svijetu, zagovornik dijaloga, stvarnog dijaloga između muslimana i Ehlu-l-kitaba, „sljedbenika Božanske Naredbe" (Asadov izraz), Jevreja, kršćana i drugih monoteista, i nigdje nije porekao vrijednosti judaizma ili kršćanstva; istakao je sekularizaciju Zapada i njene posljedice. Jedan drugi, znamenitiji pisac, kršćanin Deni de Ružmon, napisao je u svojoj čuvenoj knjizi „Ljubav i Zapad" da Evropa živi sam „pod formalnim znakom kršćanstva."

Ono što je na svom duhovnom putu našao Leopold Vajs bila je prirodna čovjekova vjera, kur'anska al-fitrah (30:30). Čitalac se prisjeća Ž.Ž. Rusoa i njegove „Vjeroispovijesti savojskog vikara". Radi se o istom traženju nepatvorenih i nikakvim posrednicima zatamnjenih istina vjere. Asadov put ili dio puta, prije i poslije njega, prešli su, osim Rusoa, poznati slobodoumni Zapadnjaci: Kant, Tolstoj, Jaspers, Garodi itd.

Oni su monoteizam shvatili i doživljavali kao istinsku slobodu čovjekova bića, ali nijedan o tome nije svjedočio kao Muhammed Asad.

Asad zaista svjedoči. Naglašavam izraz „svjedočenje" zbog toga što je „Put u Meku" autobiografija u Frajevom značenju ovog specifičnog oblika pripovjedačke proze, „oblika ispovijedi" koji u zapadnoevropskoj književnosti vuče svoje porijeklo od sv. Augustina.

„Put u Meku" je autobiografija čovjeka koji je došao do islama i u njemu ostao iskreno i zauvijek. Ta autobiografija ima pejzaže, kolorit i crtice putopisa,

napetost kriminalističkog romana i - što je najljepše u njoj - vrhunski uspjele, rasute eseje. Ali, zbog toga što „svaka kultura ima pravo na vlastite književne vrste" (Frye), radije bih ovo djelo svrstao u još uvijek teorijski nedefinisanu ali postojeću islamsku književnost. To znači da Put u Meku" pripada porodici djela u kojima njihovi autori svjedoče o svom odnosu prema Bogu, islamu, muslimanima i njihovim sudbinama i, u tom kontekstu, o svijetu u kome žive.

Muslimanski pisci ne žele da govore samo lijepo, „kićeno", već i istinito i aktuelno.

Razloge tome ovdje, dakako, ne možemo iznositi, ali mislim da je osnovni u karakteru islama, vjere koja toliko insistira na istini i realnosti i koja obuzima čitavo ljudsko biće i njegov život.

U slobodi u kojoj je napisano, i koju osvaja, djelo islamske književnosti ruši ograde koje ga sputavaju, pa zbog toga islamski pisci ne pokazuju strast za pristajanjem niti za odustajanjem od oblikovnih konvencija vlastite ili „tuđe" književne tradicije.

Istina, neki oblici (upotrebljavamo ovu riječ radi jasnosti ostavljajući po strani strukturalističku i semiotičku postavku o „sraslosti" oblika i sadržaja književnog djela) nisu zaživjeli u islamskoj književnosti (tragedija npr.), što svoj razlog ima u islamskom svjetonazoru. Ako je, kao što jeste, djelo islamske književnosti angažirano, ono je angažirano, primarno, svojim „predmetnim slojem". Ono je angažirano na islamski (ne na ždanovistički!) način: budi i razvija islamski estetski ukus i „metafizičke suštine" i moralno uzdiže.

Što je najvažnije, junaci islamske književnosti ne žive u opuštenom „svijetu bez Boga" (Lukač), već je Bog njihov prijatelj, prisutan u svakom trenutku i na svakom koraku.

Sve gornje karakteristike ima „Put u Meku", proza koja otkriva i uznosi, ponekad dovodi do tuge (priča o neustrašivom Omeru Muhtaru i esej o tužnim iranskim očima), a ponekad raduje.

Muslimanski svijet kojim krstari Asad dvadesetih godina ovog stoljeća uzburkan je, kao i uvijek. Šutljiva sreća i gorki taksirati smjenjuju se s vremena na vrijeme, iz pokrajine u pokrajinu. Narod koji je zavolio Asada kao brata i u kojem je Asad odbacio mučnu ljušturu stranca i usamljenika, predstavljen je realistički, bez idealiziranja. Zamolio bih naše čitaoce da se ne srde na jedan opis plesačice, pijenje opijuma i araka i na neka druga mjesta. Asad bi pogriješio da nam nije govorio i o tome.

Možda je to trebalo da učini u većoj mjeri. Muslimanski svijet ne treba, i ne može, da bježi od svoje slike i sudbine ukoliko želi da očuva svoju samosvijest.

Kako rekoh, najljepše stranice svoga „Puta u Meku" Asad je ispisao u esejima koji spontano prekidaju (flash-back) putopis. Pisac je naprosto zapanjen islamom koji ne razdvaja „sveto i profano", duh i tijelo, individualno i društveno, koji je stvorio „čovječanstvo koje ne žuri", svijet »potpuno zaokružen u sebi - a ipak otvoren na sve strane", islamom koji je „organski sklad razuma i osjećaja" - „da pokaže čovjeku ne samo kako da osjeća nego isto tako kako da živi pravedno."

On je islam razumio kao kôd: svi elementi su na svom, prirodnom mjestu i funkcionišu onako kako odgovara čovjekovoj prirodi. Islam je ovdje vjera duhovne slobode (odgovor završnom poglavlju Fromovog „Bjekstva od slobode") i sinteze, za Asada lično „put - a ne kraj".

Zatim bih istakao nekoliko drugih eseja: Asadovo razmišljanje o poslaniku Muhammedu prilikom njegovog i Zejdovog dolaska u Medinu („čak i nakon trinaest vijekova Poslanikove duhovno prisustvo je ovdje gotovo isto tako živo kao što je onda bilo. Samo zbog njega rasuta grupa sela, koja su se nekada zvala Jesrib, postala je grad kojeg vole svi muslimani sve do danas, kao što ni jedan grad nigdje na svijetu nije bio voljen... nikada nije ni jedan čovjek, mrtav već preko trinaest vijekova, bio voljen tako lično i od toliko mnogo ljudi, kao on koji leži sahranjen pod velikim zelenim svodom" - str. 204, 205), Asadovo razumijevanje odnosa Zapad - Bog (str. 119), političkog i kulturnog pada muslimana (str. 159) i, posebno, esej o Ka'bi kojim blistavo završava ovo djelo.

Tu je nekoliko istorijskih ličnosti muslimanskog svijeta s kojima se pisac upoznao: Ibn Saud, tadašnji kralj Saudi Arabije, Riza Kan, i najupečatljiviji i najdraži Seid Ahmed, Veliki senusi s rukavom koji se diže kao „orlovo krilo", tragični junak iz libijskih pustinja.

Asad o njima govori korektno, ne predimenzionira ali i ne potcjenjuje njihove zasluge i njihove politički nezrele, štetne, ponekad kobne poteze.

Dodajmo još nekoliko predanja koja su saživjela s muslimanskom dušom (Harut i Marut, Dedžal, Ibrahimov ovan, Hasan i Husejn) i to će biti skoro sav svijet „Puta u Meku".

Jedna metafora: voda koja teče pa je zbog toga stalno bistra, ponavlja se dva-tri puta. Predivna je i skladno se uklopila u strukturu djela. Njeno značenje je široko: „bistre vode" su: islam u kojem se čovjek stidno kreće i napreduje („postati svjesni da smo dio kretanja u orbiti" - str. 297), muslimani kojima je putovanje pobožni čin (Kur'an, 6:11) i za koje je svaki kutak na Zemlji „mjesto sedžde", kulture islamskih naroda sa svojom statičnom „gramatikom" i rotirajućim „rječnikom", Ka'ba kao simbol tewhida, islamskog monoteizma, oko kojeg

se kreće naš Ruh i naše tijelo, namaz koji se sastoji od tjelesnog mirovanja i kretanja, a i Muhammed Asad je putovao do „voda" koje nisu obilježene ni rasno, ni nacionalno, ni geografski, već od iskona teku za čovjeka kao najuzvišenije biće u neprekidnom stvaranju jedinog Boga, koji je milostiv.

Džemaludin Latić

MUHAMMED ASAD

Muhammed Asad, prije prelaska u islam Leopold Weiss, rođen je 1900. godine u Lavovu, koji je u to vrijeme ulazio u sastav bivše Austro-Ugarske. U dvadeset i drugoj godini života, kao dopisnik njemačkih listova, a posebno poznatog lista Frankfurter Zeitung, počeo je svoja duga putovanja po islamskim zemljama. U svojim dopisima, koji su bili visoko cijenjeni, istakao se izvanrednim darom zapažanja i originalnim načinom gledanja na probleme toga svijeta, bez onih čestih evropskih predrasuda koje zamračuju zdravo rasuđivanje. Upoznavši se s principima islama i stilom života u islamskim zemljama, prihvatio je islam i čitav život povetio studiranju ove vjere aktivno učestvujući u mnogim dinamičnim akcijama. Nakon osnivanja Pakistana imenovanje za direktora Odjeljenja za islamsku obnovu, a kasnije za pakistanskog predstavnika u Ujedinjenim nacijama. Nakon povlačenja s tih dužnosti živi u Maroku i posvećuje se publicističkoj djelatnosti. Piše na engleskom, arapskom i njemačkom jeziku.

Njegova najvažnija djela su „Islam na raskršću", „Put u Meku" i vanredno uspjeli prijevod Kur ‘ana na engleski jezik pod naslovom „ The Message of the Qur'an" (Poruka Kur'ana). Pored brojnih članaka izdavao je i mjesečnik „Arafat".

O svom prelasku u islam Muhammed Asad kaže: „Od mog prelaska u islam neprestano su mi postavljana pitanja: „Zašto ste prihvatili islam"? „šta vas je u njemu posebno privuklo? " Moram priznati da nemam zadovoljavajućeg odgovora. Nije to bilo nikakvo posebno učenje koje me privuklo, nego čitava divna, neobjašnjivo koherentna struktura moralnog učenja i programa praktičnog života. Ne bih mogao reći čak ni sada koji me aspekt privlači više od drugog. Islam mi izgleda kao savršeno arhitektonsko djelo. Svi njegovi dijelovi su harmonično koncipirani da upotpunjuju i podržavaju jedan drugog; ništa nije suvišno i ništa ne manjka, što rezultira savršenom ravnotežom i smirenošću. Možda je upravo ovaj osjećaj daje sve u učenjima i postulatima islama „na svom mjestu" učinilo najsnažniji utisak na mene. Moglo je uz to biti i drugih utisaka koje mije danas teško analizirati. Konačno, to je pitanje ljubavi, a ljubav je složena od brojnih stvari: naših želja i naše usamljenosti, naših uzvišenih ciljeva i naših mana, naše snage i naše slabosti. Tako je bilo i sa mnom. Islam je ušao u mene Šutke i potajno, ali - zauvijek".

Starješinstvo Islamske zajednice u SR Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Sloveniji koristi ovu priliku da se gospodinu Muhammedu Asadu bratski i toplo zahvali na velikodušnom odricanju od autorskog honorara za prijevod ovog njegovog djela na bosanski jezik.

POSVEĆENO
NJEGOVOM VELIČANSTVU FEJSALU,
KRALJU SAUDI ARABIJE,
KAO ZNAK SJEĆANJA
NA ČETRDESET PET GODINA PRIJATELJSTVA
I UZ DUBOKO POŠTOVANJE ZA SVE
ŠTO JE UČINIO ZA SVOJ NAROD
I ZA NAŠU ZAJEDNIČKU VJERU
NASTANAK JEDNE PRIČE

PRIČA KOJU ĆU IZNIJETI u ovoj knjizi nije autobiografija čovjeka istaknutog po svojoj ulozi u javnim poslovima; to nije priča o pustolovini - jer iako sam doživio mnoge čudne pustolovine, one su uvijek bile samo pratnja onome što se u meni dešavalo; nije to čak ni priča o namjernoj potrazi za vjerom - jer ta vjera mi je došla, tokom godina, bez bilo kakvog mog nastojanja da je nađem. Moja priča je jednostavna ispovijest jednog Evropljanina o njegovom otkriću islama i uključenju u muslimansku zajednicu.

Nikada nisam mislio da je pišem, jer mi nije ni došla misao da bi moj život mogao biti naročito interesantan bilo kome drugom osim meni. Ali kad sam, dvadeset pet godina nakon što sam napustio Zapad, došao u Pariz, a onda u Njujork, početkom 1952. godine, bio sam prinuđen da promijenim ovo gledište. Radeći kao pakistanski opunomoćeni ministar u Ujedinjenim nacijama, bio sam prirodno izložen javnosti i susreo sam mnogo radoznalosti među svojim evropskim i američkim prijateljima i znancima. U početku su na mene gledali kao na slučaj evropskog „stručnjaka" zaposlenog kod neke istočne vlade s posebnim zadatkom, koji se na odgovarajući način bio prilagodio običajima zemlje za koju radi, ali kad je moje djelovanje u Ujedinjenim nacijama pokazalo očigledno da se, ne samo „funkcionalno", nego isto tako emocionalno i intelektualno slažem s političkim i kulturnim ciljevima muslimanskog svijeta općenito, oni su prosto bili zapanjeni. Sve više i više, ljudi su počeli da me ispituju o mojim prošlim iskustvima. Saznali su da sam rano počeo karijeru kao strani dopisnik evropskih novina i da sam, nakon nekoliko godina sveobuhvatnih putovanja po Srednjem istoku, 1926. godine, postao musliman, da sam nakon prelaska u islam živio gotovo šest godina u Arabiji i uživao prijateljstvo kralja Ibn Sauda, da sam, nakon napuštanja Arabije, otišao u Indiju i tamo sreo velikog muslimanskog pjesnika, filozofa i duhovnog oca ideje o Pakistanu Muhameda Ikbala. Upravo me je on ubijedio da napustim planove o putovanju u istočni Turkestan, Kinu i Indoneziju i da ostanem u Indiji kako bih pomogao u objašnjavanju intelektualnih pretpostavki buduće islamske države, koja je tada bila jedva nešto više od sna u Ikbalovoj vizionarskoj misli.

Za mene, kao i za Ikbala, ovaj san je predstavljao put, u stvari jedini put ka ponovnom oživljavanju svih zaspalih nada islama, ka stvaranju političke zajednice naroda vezanog ne zajedničkim porijeklom nego pripadništvom zajedničkoj ideologiji. Godinama sam se posvetio ovom idealu proučavajući, pišući i držeći predavanja iz kulture. Kad je 1947. godine osnovan Pakistan, vlada ove zemlje me je pozvala da organiziram i vodim Odjeljenje islamske obnove, što se sastojalo u razradi islamskih ideoloških koncepata državnosti i zajedništva na kojima

bi mogla počivati novorođena politička organizacija. Nakon dvije godine ove vanredno stimulirajuće djelatnosti, premješten sam u pakistanske Ministarstvo vanjskih poslova i imenovan za načelnika Odjeljenja za Srednji istok gdje sam se posvetio jačanju veza između Pakistana i ostalih dijelova muslimanskog svijeta; konačno sam se, nakon nekog vremena, našao u pakistanskoj misiji pri Ujedinjenim narodima u Njujorku.

Sve ovo je značilo znatno više nego jednostavno vanjsko uklapanje Evropljanina u muslimansku zajednicu u kojoj živi, to je više ukazivalo na svjesno, potpuno iskreno prenošenje odanosti s jedne kulturne sredine na drugu, sasvim različitu. Upravo ovo se učinilo čudnim mojim prijateljima sa Zapada. Oni nisu mogli sebi bliže predstaviti kako se mogao čovjek, rođen i odgojen na Zapadu, tako potpuno i očigledno, bez bilo kakve duševne rezerve, identificirati s muslimanskim svijetom, kako je bilo moguće da zamijeni svoje zapadnjačko kulturno nasljeđe islamskim i šta je bilo to što ga je navelo da prihvati religioznu i društvenu ideologiju koja je - oni to, izgleda, uzimaju kao gotovu i dokazanu činjenicu - znatno niža od svih evropskih pojmova.

Pa zašto bi, pitao sam se, moji zapadnjački prijatelji morali ovo uzeti kao gotovu činjenicu? Da li se iko od njih ikada zaista potrudio da dobije direktan uvid u islam ili su njihova mišljenja bila bazirana samo na pregršti klišeja i izobličenih pojmova koji su im bili preneseni od ranijih generacija? Nije li možda onaj stari grčko-rimski način mišljenja, koji je dijelio svijet na Grke i Rimljane na jednoj, i „barbare" na drugoj strani, bio tako duboko ukorijenjen u zapadnjački duh da on nije u stanju čak ni teoretski priznati pozitivnu vrijednost bilo čemu što leži van njegove vlastite kulturne sfere?

Sve od grčkih i rimskih vremena evropski mislioci i historičari su skloni da posmatraju svjetsku historiju samo sa stanovišta i pomoću evropske historije i zapadnih kulturnih iskustava. Nezapadne civilizacije ulaze u igru samo ukoliko njihovo postojanje, ili posebni pokreti u njima, imaju ili su imali direktan utjecaj na zapadnog čovjeka; zato se, u očima zapadnjaka, svjetska historija i različite kulture na kraju svode na nešto više nego što je proširena historija Zapada.

Prirodno, tako sužen ugao gledanja morao je dovesti do iskrivljenog promatranja stvari. Naviknut na pitanje koje prikazuje ili raspravlja probleme njegove vlastite civilizacije do najmanjih detalja i u živim bojama, s jedva nešto više nego što je usputni letimični pogled tu i tamo na ostatak svijeta, prosječni Evropljanin i Amerikanac lahko podliježu iluziji da su kulturna iskustva Zapada ne samo nadmoćna nego van svih proporcija u odnosu na takva iskustva ostalog svijeta. Odatle slijedi da je zapadnjački način života jedina vrijedna norma

kojom se ostali načini života mogu mjeriti, podrazumijevajući, naravno, da bilo koja intelektualna zamisao, društvena ustanova ili etička vrijednost koja se ne slaže sa zapadnjačkom „normom" već samim tim pripada nižem stupnju života. Slijedeći stope Grka i Rimljana, zapadnjak rado misli da su sve one druge civilizacije bile samo pokušaji puni spoticanja na putu napretka koji Zapad nepogrešivo slijedi, ili, u najboljem slučaju (kao kad se radi o civilizacijama „predaka" koje su u direktnoj liniji prethodile civilizaciji modernog Zapada) ne više od poglavlja jedne te iste knjige u kojoj je, naravno, zapadnjačka civilizacija konačno poglavlje.

Kad sam ovo gledište izložio jednom američkom prijatelju, čovjeku visokog intelektualnog obrazovanja i naučno orijentiranom, on je u početku bio pomalo sumnjičav.

„Ako i uzmemo kao gotovu činjenicu", reče on, „da su stari Grci i Rimljani bili ograničeni u svom prilazu tuđim civilizacijama, zar ova ograničenost nije bila neizbježan rezultat teškoća u komuniciranju između njih i ostalog svijeta? Zar ova teškoća nije u velikoj mjeri svladana u moderno doba? Konačno, mi zapadnjaci se zaista danas brinemo o onome šta se događa van naše kulturne sfere. Čini mi se da zaboravljate mnoge knjige o orijentalnoj umjetnosti i filozofiji koje su objavljene u Evropi i Americi u toku posljednjih dvadesetak godina., o političkim idejama koje zaokupljaju duše istočnih naroda? Ako želimo biti pravedni, nipošto ne možemo previdjeti ovu želju zapadnjaka da shvate šta bi druge kulture mogle ponuditi".

„U izvjesnom smislu mogli biste imati pravo", odgovorih. „Nema sumnje da primitivni grčko-rimski pogled više nije potpuno praktičan danas. Njegova prodornost je znatno otupljena - ako ne iz drugih razloga,onda zato što su se zreliji zapadni mislioci oslobodili iluzija i postali skeptični u mnogim aspektima svoje vlastite civilizacije i počeli da se okreću drugim dijelovima svijeta u potrazi za kulturnim inspiracijama. Nekima od njih je postalo jasno da možda ne postoji samo jedna knjiga i jedna priča o ljudskom progresu, nego više njih: jednostavno zato što čovječanstvo, u historijskom smislu, nije homogena cjelina, nego mnoštvo grupa sa široko divergentnim idejama u pogledu značenja i svrhe ljudskog života. Ipak, ne mislim da je Zapad postao bolji prema starim kulturama nego što su bili Grci i Rimljani; postao je samo tolerantniji. Ali, pazite, ne prema islamu već samo prema nekim drugim istočnim kulturama koje nude neku vrstu duhovne atrakcije Zapadu željnom duha, a u isto vrijeme su dovoljno udaljene od zapadnog pogleda na svijet da bi mogle predstavljati bilo kakav realan izazov njegovim vrijednostima".

„Šta mislite time reći?"

„Pa", odgovorih, „kad zapadnjak raspravlja, recimo, o hinduizmu ili budizmu, on je uvijek svjestan temeljnih razlika između ovih ideologija i njegove vlastite. On se može diviti ovoj ili onoj njihovoj zamisli, ali, naravno, nikad ne bi razmatrao mogućnost da one zamijene njegovu vlastitu ideologiju. To je zato što on a priori usvaja tu nemogućnost; on je kadar razmatrati takve stvarno tuđe kulture potpuno smireno i često sa sućutnim razumijevanjem. Međutim, ako je u pitanju islam, koji nije nipošto toliko tuđ zapadnim vrijednostima kao što je hindu ili budistička filozofija, ova zapadnjačka smirenost se gotovo obavezno poremeti emocionalnim predrasudama. Možda je to, ponekad pomislim, zato što su vrijednosti islama toliko bliske zapadnim da predstavljaju potencijalni izazov mnogim zapadnim pojmovima duhovnog i društvenog života?"

Produžio sam i iznio mu svoju teoriju od prije nekoliko godina, teoriju koja bi možda mogla pomoći da se bolje shvati duboko usađena predrasuda prema islamu koju tako često nalazimo u zapadnoj literaturi i savremenoj misli.

„Da bismo našli zaista uvjerljivo objašnjenje ove predrasude", rekao sam, „moramo pogledati daleko nazad u historiju i pokušati shvatiti psihološku pozadinu najranijih odnosa između zapadnog i islamskog svijeta. Ono što zapadnjaci misle i osjećaju o islamu danas ukorijenjeno je u utiscima koji su stvoreni za vrijeme križarskih ratova."

„Križarski ratovi!" uzviknu moj prijatelj. „Ne mislite valjda reći da bi ono što se desilo prije skoro hiljadu godina moglo još uvijek imati utjecaja na ljude dvadesetog stoljeća?"

„Ali zaista ima! Znam da to zvuči nevjerovatno, ali zar se ne sjećate nevjerice s kojom su dočekana prva otkrića psihoanalitičara kad su pokušali da pokažu kako se objašnjenje dobrog dijela emocionalnog života zrele ličnosti može naći u iskustvima njenog doba formiranja, tj. njenog ranog djetinjstva? Pa zar nacije i civilizacije nisu upravo kolektivne ličnosti? Njihov razvoj je isto tako vezan s iskustvima njihovog ranog djetinjstva.

Kao kod djece, ta iskustva su mogla biti ugodna i neugodna; ona su mogla biti savršeno racionalna, ali i suprotna tome uslijed djetinjski naivnog pogrešnog tumačenja nekog događaja; modelirajući učinak svakog takvog iskustva ovisi prvenstveno o njegovom izvornom intenzitetu. Stoljeće koje je neposredno prethodilo križarskim ratovima, to jest kraj prvog milenija nove ere, moglo bi se sasvim dobro opisati kao rano djetinjstvo zapadne civilizacije..."

Produžio sam podsjećajući svog prijatelja, koji je i sam bio historičar, da je to bio vijek u kojem je Evropa prvi puta nakon mračnih stoljeća što su slije-

dila iza raspada Rimskog carstva, počela da iznalazi svoj vlastitit kulturni put. Nezavisno od skoro zaboravljenog rimskog nasljeđa, upravo su se tada počele pojavljivati nove književnosti na evropskim jezicima; nadahnute religijskim iskustvom zapadnog hrišćanstva, postepeno su se budile likovne umjetnosti iz letargije prouzrokovane ratničkim seobama Gota, Huna i Avara; iz sirovih uvjeta ranog srednjeg vijeka izranjao je novi kulturni svijet. Upravo na tom kritičnom, izuzetno osjetljivom stupnju svoga razvoja, Evropa je pretrpjela strašan udar - govoreći savremenim jezikom, „traumu" - u obliku križarskih ratova.

Križarski ratovi su ostavili najsnažniji kolektivni utisak na civilizaciju koja je upravo postajala svjesna sebe. Historijski govoreći, oni su predstavljali najraniji - i potpuno uspješan - pokušaj Evrope da sama sebe vidi kao kulturnu cjelinu. Ništa od onog što je Evropa iskusila prije ili poslije ne može se uporediti s oduševljenjem koje je dovelo do prvog križarskog rata. Val oduševljenja prešao je Kontinentom, radost i ponos su po prvi puta prešli granice između država, plemena i klasa. Prije toga bili su Franci, Saksoni i Germani, Burgundijci i Sicilijanci, Normani i Lombardi - mješavina plemena i rasa s jedva bilo čim zajedničkim osim činjenice da je većina njihovih feudalnih kraljevstava i kneževstava predstavljalo ostatke Rimskog carstva i da su svi ispovijedali kršćansku vjeru; međutim, u križarskim vojnama, i preko njih, religijska veza je podignuta na novu razinu, stvar zajednicu svim Evropljanima, političko-religijski koncept „kršćanstva", koji je doveo do kulturnog koncepta „Evrope". Kada je papa Urban II, u svom čuvenom govoru u Klermontu, u novembru 1095. godine, pozvao kršćane na rat protiv „nevjernika" koji drže Svetu Zemlju, on je proklamovao - vjerovatno ni sam to ne pretpostavljajući - povelju zapadne civilizacije.

Traumatske iskustvo križarskih ratova dalo je Evropi kulturnu svijest i jedinstvo, ali ovom istom iskustvu bilo je suđeno da od tada daje lažnu boju u kojoj se islam pojavljivao u očima Zapada. Ne jednostavno zato što su križarski ratovi bili prolijevanje krvi. Toliko mnogo ratova izbilo je među nacijama, a zatim zaboravljeno, a toliko mnogo neprijateljskih mržnji, koje su u svoje vrijeme izgledale neiskorjenjive, postupno su se okrenule u prijateljstva. Šteta koju su izazvali križarski ratovi nije se ograničila samo na sudar oružja. To je bila prije svega intelektualna šteta - trovanje zapadnog duha protiv muslimanskog svijeta namjernim pogrešnim predstavljanjem učenja i ideala islama. Jer, da bi poziv na križarski rat bio uspješan, Poslanik i muslimani trebalo je nužno da budu žigosani kao Antikrist, a njegova religija prikazana najsumornijim izrazima kao izvor nemorala i perverzije. Upravo u vrijeme križarskih ratova smiješno

shvaćanje da je islam religija surove senzualnosti i brutalne sile, vršenje rituala umjesto čišćenja srca, ušlo je u zapadni duh i tamo ostalo; upravo tada su Evropljani ime poslanika Muhammeda - onog istog Muhammeda koji je insistirao da njegovi sljedbenici poštuju poslanike drugih religija - prezrivo pretvorili u „Mahound".

Vijek u kojem je duh nezavisnog istraživanja mogao dići svoju glavu bio je još daleko u Evropi; bilo je lahko onima na vlasti posijati mračno sjeme mržnje prema religiji i civilizaciji koja je toliko različita od religije i civilizacije Zapada. Zato nije nimalo slučajno što je vatrena „Pjesma o Rolanu", koja opisuje legendarnu pobjedu kršćanstva nad muslimanskim „paganima" u južnoj Francuskoj, sastavljena ne u vrijeme tih bitaka nego tri stoljeća kasnije -naime, neposredno prije prvog krstaškog rata - odmah postala neka vrsta „nacionalne himne" Evrope; isto tako, nije nimalo slučajno da ovaj ratoborni ep označava početak evropske literature, za razliku od ranijih, lokaliziranih književnosti; očigledno, neprijateljstvo prema islamu stajalo je iznad kolijevke evropske civilizacije.

Moglo bi izgledati kao ironija historije da ova prastara mržnja prema islamu, koja je religioznog porijekla, još uvijek podsvjesno ne traje u doba kad je religija izgubila najveći dio svog utjecaja na duh Evropljana. Međutim, to nije iznenađujuće. Znamo da neko može potpuno izgubiti religiozna vjerovanja koja su mu data u djetinjstvu a da ipak neke naročite emocije vezane uz ta vjerovanja ostanu i racionalno na snazi kroz čitav njegov kasniji život. ,,A ovo je upravo ono", zaključio sam, „što se desilo toj kolektivnoj ličnosti tj. zapadnoj civilizaciji. Sjena križarskih ratova lebdi iznad Zapada i danas i sve njegove reakcije prema islamu i muslimanskom svijetu nose izrazite tragove ove sablasti, koja teško umire."

Moj prijatelj je dugo šutio. Još uvijek mogu vidjeti njegovu visoku, vitku pojavu kako korača tamo-amo po sobi, s rukama u džepovima kaputa, klimajući glavom kao u čuđenju. Napokon reče:

„Moglo bi biti nešto u tome što kažete... Zaista bi moglo biti, iako nisam u mogućnosti da ocjenjujem vašu „teoriju" nepripremljen... Ali u svakom slučaju, u svjetlu onoga što ste mi vi sami upravo rekli, zar ne shvaćate da vaš život, koji vama izgleda tako jednostavan i nekompliciran, mora izgledati vrlo čudan i neobičan zapadnjacima? Zar ne biste možda mogli dijeliti neka svoja vlastita iskustva s njima? Zašto ne napišete autobiografiju? Siguran sam da bi to bilo privlačno štivo!"

Smijući se, odgovorio sam; „Pa, možda bih mogao ubijediti sam sebe da napustim Ministarstvo vanjskih poslova i napišem takvu knjigu. Konačno, pi-

sanje je moje najranije zanimanje...”

U toku slijedećih sedmica i mjeseci moj šaljivi odgovor neprimjetno izgubi izgled šale. Počeo sam ozbiljno misliti o pisanju priče o svom životu kako bih tako, makar i u maloj mjeri, pomogao da se ukloni teški veo koji razdvaja islam i njegovu kulturu od zapadnog duha. Moj put do islama bio je u mnogom pogledu jedinstven. Ja nisam postao musliman zato što sam dugo živio među muslimanima - naprotiv, odlučio sam da živim među njima zato što sam prigrlio islam. Zar ne bih mogao, saopćavajući baš svoja vlastita iskustva zapadnim čitaocima, doprinijeti više međusobnom razumijevanju između islamskog i zapadnog svijeta nego što bih mogao nastavljajući rad na diplomatskom položaju koji bi jednako dobro mogao popuniti neki moj drugi sunarodnjak? Konačno, bilo koji inteligentan čovjek mogao bi biti pakistanski ministar pri Ujedinjenim narodima, ali koliko bi ih bilo u stanju da govore zapadnjacima o islamu kao što bih ja mogao? Bio sam musliman, ali sam isto tako zapadnog porijekla i zato bih mogao govoriti intelektualnim jezicima kako islama, tako i Zapada...

I tako, koncem 1952. godine, povukao sam se iz pakistanskog Ministarstva vanjskih poslova i počeo pisati ovu knjigu. Da li je to „privlačno štivo” kao što je pretpostavio moj američki prijatelj, ne mogu reći. Mogao sam samo da pokušam ponovo preći u mislima iz sjećanja - uz pomoć samo nekoliko starih bilješki, nepovezanih upisivanja u dnevnik i nekih novinskih članaka koje sam pisao u to vrijeme - zamršene linije razvoja koji je tekao više godina u prostranim geografskim područjima. I evo te priče; ne priče čitavog mog života, nego samo onih godina prije nego što sam iz Arabije otišao u Indiju - onih uzbudljivih godina provedenih u putovanjima kroz gotovo sve zemlje između Libijske pustinje i snijegom pokrivenih vrhova Pamira, između Bosfora i Arapskog mora. Treba imati na umu da je ona ispričana u sklopu i na vremenskom nivou mog posljednjeg pustinjskog putovanja iz unutrašnjosti Arabije u Meku krajem ljeta 1932. godine, jer mi je upravo za vrijeme tih dvadeset tri dana slika mog života postala jasna.

Arabija prikazana na slijedećim stranicama više ne postoji. Njena usamljenost i neporočnost raspale su se pod moćnim mlazom nafte i zlata koje je nafta donijela. Njena divna jednostavnost je nestala, a s tim i mnogo od onog što je bilo ljudski jednostavno. S bolom koji osjećam za nečim dragocjenim, nepovratno izgubljenim, sjećam se toga posljednjeg dugog pustinjskog putovanja, kada smo jahali, nas dvojica, na kamilama kroz treperavo svjetlo...

I
ŽEĐ

JAŠEMO, JAŠEMO nas dvojica na devama. Sunčani žar iznad naših glava. Sve je treperava, blistava i titrajuća svjetlost. Crvenkasto i narandžasto obojene pješčane humke, humke iza humki, usamljenost i užarena tišina, dva čovjeka na devama u tom Ijuljajućem hodu koji vas čini pospanim, tako da zaboravljate dan, sunce, vreli vjetar i dug put. Žbunje žute trave raste rijetko na vrhovima pješčanih humki, a tu i tamo kvrgavo grmlje hamda vijuga preko pijeska kao džinovske zmije. Čula su pospana, ljuljate se u sedlu i jedva čujete bilo šta osim škripanja pijeska pod nogama deva i struganja sedla o vaše koljeno. Lice vam je zamotano da se zaštiti od sunca i vi se osjećate kao da nosite svoju vlastitu usamljenost, kao opipljivu stvarnost, kroz sve to, pravo kroz to... do bunarova Tajme ... do tamnih bunarova Tajme koji nude vodu žednim... „... Pravo kroz Nufud do Tajme...” čujem glas i ne znam da li je to glas iz sna ili glas mog pratioca.

„Jesi li nešto rekao, Zejde?”

„Govorio sam”, odvrati moj pratilac, „kako bi se malo ljudi odvažilo da krene kroz Nufud samo da bi vidjeli bunarove Tajme...”

ZEJD I JA se vraćamo iz Kasr Atajmina na granici između Nedžda i Iraka, gdje smo išli na zahtjev kralja Ibn Sauda. Nakon što sam obavio svoj zadatak, a imajući dosta slobodnog vremena na raspolaganju, odlučio sam da posjetim udaljenu, prastaru oazu Tajmu, oko trista kilometara prema jugozapadu (Temu iz Starog zavjeta o kojoj je Isaija rekao „da stanovnici pokrajine Tema nude vodu onome ko je žedan”). Obilje vode u Tajmi, njeni ogromni bunarovi koji nemaju premca u čitavoj Arabiji, učinili su da u predislamsko doba oaza postane centar karavanske trgovine i sjedište rane arapske kulture. Dugo sam želio da je vidim, i tako, zanemarujući zaobilazne karavanske puteve, udarili smo iz Kasr Atajmina pravo u srce Velikog Nufuda, crvenkaste pješčane pustinje koja se pruža tako moćno između visoravni centralne Arabije i Sirijske pustinje. Nema tragova ni staza u ovom dijelu strahovite pustopoljine. Vjetar se brine o tome da nikakve stope ljudi i životinja ne ostave trajan trag u mehkom, podatnom pijesku, i da nikakav putokaz ne ostane dugo kao upozorenje oku putnika. Pod udarcima vjetra pješčane humke neprestano mijenjaju svoje oblike; prelijevajući se u lagahnom, neprimjetnom kretanju iz oblika u oblik, brežuljci se pretvaraju u doline, a doline rastu u nove brežuljke obilježene suhom, mrtvom travom, koja nemoćno šušti na vjetru, gorka kao pepeo čak i ustima deve.

Iako sam prošao ovu pustinju nekoliko puta u mnogim pravcima, ne bih se mogao pouzdati u samog sebe da ne zalutam kroz nju i zato sam sretan što je Zejd sa mnom. Ova zemlja je njegova domovina; on pripada plemenu Šamar koje živi na južnim i istočnim rubovima Velikog Nufuda, i kada obilate zimske kiše iznenada pretvore pješčane humke u sočne livade, oni napasaju svoje deve u njoj u toku nekoliko mjeseci godine. Ćudi pustinje su u Zejdovoj krvi i njegovo srce kuca njima.

Zejd je vjerovatno najzgodniji muškarac kojeg sam ikada poznavao: širokog čela i vitkog tijela, srednjeg rasta, lijepo građen, pun žilave snage. Preko uskog lica boje žita s oštro oblikovanim kostima lica i oštrim i u isto vrijeme čulnim usnama lebdi ona dostojanstvenost puna očekivanja, tako karakteristična za pustinjskog Arapa - dostojanstvo i smirenost spojeni u intimnu skladnost. On je sretna kombinacija čiste beduinske rase i gradskog života iz Nedžda, uz sačuvanu beduinsku sigurnost instinkta, bez beduinske emocionalne nepostojanosti, uz poprimljenu praktičnu mudrost građana bez podlijeganja njihovim izopačenostima. On, kao i ja, uživa u avanturama bez trčanja za njima. Od najranije mladosti njegov život je bio ispunjen doživljajima i uzbuđenjima: kao konjanik-dječak u neredovnom korpusu deva koji je digla turska vlada u kampanji na Sinajskom poluostrvu za vrijeme Velikog rata, kao branilac svoje domovine Šamara protiv Ibn Sauda, kao krijumčar oružja u Perzijskom zalivu, žarki ljubavnik mnogih žena u mnogim dijelovima arapskog svijeta (naravno, sa svima zakonski oženjen u ovo ili ono doba, a zatim isto tako zakonski razveden), trgovac konjima u Egiptu, plaćenik u Iraku i, konačno, u toku skoro pet godina moj pratilac u Arabiji.

Sada, potkraj ljeta 1932. godine, mi jašemo zajedno, kao što smo tako često ranije jahali, krivudajući našim samotnim putem između pješčanih humki, zaustavljajući se na nekom od rijetkih bunarova a odmarajući se noću pod zvijezdama. Neprekidno škripanje vrelog pijeska pod nogama životinja; ponekad, za vrijeme marša, pjesma Zejdovog promuklog glasa u ritmu hoda kamila; noćno kampovanje, kuhanje kafe i riže i poneka gruba igra; svježi dah vjetra preko naših tijela dok ležimo noću na pijesku; iznad pješčanih humki izlazak Sunca, koje izbija crveno, naglo kao vatromet, a ponekad, kao danas, čudo života koji se budi u biljci koja je slučajno zaljevana vodom.

Bili smo se zaustavili da obavimo podnevni namaz. Dok sam prao ruke, lice i noge, iz mješine se prolilo nekoliko kapi vode preko isušenog busena trave, bijedne male biljke, žute, isušene i beživotne pod nesmiljenim zrakama sunca. Ali kako voda pokapa po njoj, drhtaj joj prođe kroz uvehle vlati i vidjeh

kako se one polahko, podrhtavajući, odvijaju. Još nekoliko kapi i male vlati se pokrenuše i saviše a zatim ispraviše polahko, oklijevajući, podrhtavajući... Zadržao sam dah dok sam polijevao još vode preko busena trave. Sada se kretao brže, življe, kao da ga je neka skrivena sila budila iz njegovih samrtnih snova. Njegove vlati - kakvo uživanje je to pogledati! - skupljale su se i opružale kao kraci morske zvijezde, naoko nadvladane stidljivim ali neoukrotivim zanosom, prava mala orgija čulne radosti; i život pobjedonosno ponovno uđe u ono što je trenutak ranije bilo mrtvo, uđe vidljivo, strastveno, neodoljivo u svojoj veličini i van svakog razumijevanja.

Život u svojoj veličanstvenosti... to uvijek os jecate u pustinji. Zato što je tako težak, što ga je teško održati, on je uvijek kao dar, blago i iznenađenje. Jer pustinja je uvijek iznenađujuća, čak ako ste je i godinama upoznavali. Ponekad, kad pomislite da je možete vidjeti u svoj njenoj okrutnosti i pustoši, ona se budi iz svog sna, otkriva svoj dah - nježna, bijeda; zelena trava pojavljuje se iznenada tamo gdje je bio samo pijesak i pločice šljunka. Ona otkriva opet svoj dah - jato malih ptica zalepırša kroz zrak - odakle? kuda? - vitkih tijela, dugih krila, smaragdno zelene; ili se jato skakavaca diže iznad zemlje u nenadanom zamahu, sivo, sablasno i beskrajno zujeći, kao horda gladnih ratnika...

Život u svojoj veličanstvenosti, veličanstvu oskudnosti, uvijek je iznenađujući. Ovdje leži sav bezimeni miris Arabije, pješčanih pustinja kao što je ova, i mnogih drugih promjenljivih pejsaža.

Ponekad je tlo sastavljeno od lave, crne i nazubljene, ponekad pješčane humke bez kraja, nekad je to „vadi", isušeno riječno korito, između kamenih brežuljaka pokrivenih trnjem iz kojeg iskoči poplašeni zec ispred vas, nekad je to rahli pijesak s tragovima gazela, i nekoliko od vatre pocrvenjelih stijena iznad kojih su davno zaboravljeni putnici kuhali svoju hranu u davno zaboravljenim danima. Ponekad naiđete na selo ispod palma i drveni točkovi iznad bunarova sviraju vam i pjevaju bez prestanka. Rijetko naiđete na usamljen bunar usred pustinjske doline, s beduinskim pastirima kako trčkaraju oko njega da napoje svoje žedne ovce i deve - oni pjevaju u horu dok izvlače vodu u velikim kožnim kablovima i lijevaju je u kožna korita na zadovoljstvo uzbuđenih životinja. Onda opet usamljenost u pustarama nad kojim vlada sunce bez milosti; čuperci tvrde, žute trave i lisnato grmlje što puže preko tla zmijolikim granama nudeći dobrodošlu pašu vašim devama; usamljeno drvo bagrema pruža široko svoje grane prema sivoplavom nebu; između zemljanih humki i stijena pojavi se, pogledajući, lijevo i desno, a zatim nestane kao duh, gušter zlatne kože za kojeg kažu da nikada ne pije vodu. U dolini stoje crni šatori od kozije dlake; stado

deva u popodnevnom povratku kući, pastiri jašu na golim leđima mladih deva, a kad dovikuju svojim životinjama, tišina kraja upija njihove glasove i guta ih bez odjeka.

Ponekad vidite svjetlucave sjene na horizontu; jesu li to oblaci? Oni lebde nisko, često mijenjajući boju i položaj, sad ličeći na sivosmeđe planine - ali u zraku, malo iznad horizonta - a sad, da svako može vidjeti, na sjenovite gajeve okamenjenih borova; ali - u zraku. A kada siđu niže i pretvore se u jezera i tekuće rijeke koje treperavo reflektiraju planine i drveće u svojim primamljivim vodama, iznenada otkrivate šta je: izazovno laskanje džina, varke koje su tako često vodile putnike prema lažnim nadama a preko toga do pogibije; vaša ruka nehotično poseže za mješinom s vodom na vašem sedlu... Noći su pune drugih opasnosti, kad su plemena u ratničkom komešanju i putnik ne pali vatru dok kampuje kako gane bi zapazili iz daljine, dok sjedi budan duge sate s puškom među koljenima. A onda dani mira kada, nakon dugog, samotnog lutanja, sretnete karavan i u predvečerje slušate razgovor ozbiljnih, suncem opaljenih ljudi oko logorske vatre. Oni govore o jednostavnim važnim stvarima života i smrti, o gladi i sitosti, o ponosu, ljubavi i mržnji, o strasti tijela i njenom smirenju, o ratovima, o palmovim gajevima, u dalekom rodnom selu - a nikada ne čujete prazno brbljanje zato što se u pustinji ne može brbljati...

Vi osjećate zov života u danima žeđi, kada se jezik lijepi za nepce kao komad suhog drveta, a horizont umjesto spasa nudi vatreni vjetar samum i vrtlog pijeska. A onih drugačijih dana, kada ste gost u beduinskim šatorima i ljudi vam donose zdjele pune mlijeka - mlijeka debelih deva početkom proljeća, kada su stepe i pješčane humke, nakon obilnih kiša, zelene kao vrtovi, a vimena životinja teška i okrugla; iz kutka šatora možete čuti ženski smijeh dok vama u čast kuhaju ovčetinu na otvorenoj vatri.

Kao crveni metal Sunce nestaje iza brežuljaka; visočije nego igdje drugdje na svijetu je zvjezdano nebo noću, duboko i bez snova spavate pod zvijezdama; blijedosiva i svježa osviću jutra. Hladne su noći zimi, britki vjetrovi šibaju logorsku vatru oko koje ste se sa saputnicima šćućurili u potrazi za toplinom, užareni su dani ljeti kad jašete, jašete na devi koja se njiše u beskrajnim satima, lica umotanog da ga zaštitie od suhog vjetra, čula uspavanih, dok visoko iznad vas u podnevnoj jari kruži grabljivica...

POPODNE nam polahko izmiče sa svojim pješčanim humkama, svojom tišinom i usamljenošću.

Uskoro usamljenost prekida grupa beduina koji presijecaju naš put. Četiri ili pet ljudi i dvije žene jašu na devama, od kojih je jedna natovarena crnim šato-

rom, loncima za kuhanje i drugom opremom nomadskog života, a povrh svega toga i nekoliko djece. Kako nam se primiču, zaustavljaju životinje:

,,Es-selamu alejkum!

Mir s vama!

I odgovor: We alejkumus-selam ve rahmetullah. - Neka je i s vama mir i milost Allahova!"

„Kuda ste krenuli, putnici?"

„U Tajmu, ako Bog da."

„Iz Kasr Atajmina, braćo", odgovorih. Zatim tišina. Jedan od njih, mršav, postariji čovjek oštrih crta lica i crne oštre brade, očigledno je voda. Njegov pogled je isto tako crn i oštar dok prelazi preko Zejda i zastaje sumnjičavo na meni, strancu svijetle puti koji se tako neočekivano pojavio niodakle u ovoj besputnoj pustinji; stranac koji kaže da dolazi iz smjera Iraka, kojeg drže Britanci, mogao bi sasvim lahko (gotovo da mogu čitati misli oštrog lica) biti neki nevjernik koji nedozvoljeno ulazi u arapsku zemlju. Starčeva ruka igra se, kao u zbunjenosti, jabukom svog sedla dok njegovi ljudi, sada rastureno grupisani oko nas, očigledno čekaju na njega da progovori. Nakon nekoliko trenutaka, on kap da više nije u stanju da podnese tišinu, pita me:

„Od kojih Arapa si ti?" - misleći kojem plemenu ili području pripadam. Ali, čak i prije nego sam u stanju da odgovorim, uz osmijeh slijedi i prepoznavanje:

„Ah, sad te znam! Vidio sam te s Abd el-Azizom! Ali to je bilo davno - prije četiri duge godine..."

On pruža ruku prijateljski prema meni i sjeća se vremena kad sam živio u kraljevom zamku u Rijadu, a on je stigao tamo u pratnji poglavara iz Šamara koji je došao da izrazi poštovanje svog plemena Ibn Saudu, koga beduini uvijek zovu imenom Abd el-Aziz, bez ikakve formalne, počasne titule; u svom slobodnom ljudskom ponašanju oni vide u kralju samo čovjeka kojeg, be^ sumnje, treba počastiti, ali ne više od onoga što čovjek zaslužuje. I tako se neko vrijeme prisjećao, govoreći o ovom ili onom, izmjenjujući anegdote o Rijadu, u kojem i oko koga do hiljadu gostiju dnevno živi od kraljeve darežljivosti, primajući na odlasku darove u skladu s položajem svakog čovjeka - od pregršti srebrnog novca ili abaje do teških kesa zlatnika, konja ili deva koje često dijeli poglavarima.

Ali kraljeva darežljivost nije toliko pitanje kese koliko pitanje srca. Možda više nego bilo šta drugo je toplina osjećaja, koja nagoni ljude oko njega da ga vole, ne isključujući ni samog mene.

Za vrijeme svih godina koje sam proveo u Arabiji, Ibn Saudovo prijatelj-

stvo lebdjelo je kao toplo treperenje iznad moga života.

On me naziva svojim prijateljem iako je on kralj a ja samo novinar.

I ja njega nazivam prijateljem - ne samo zato što je u toku godina koje sam proživio u njegovom kraljevstvu pokazao mnogo prijateljstva, jer to on pokazuje mnogim ljudima; nazivam ga svojim prijateljem zato što mi u slučaju potrebe otkriva svoje najiskrenije misli, kao što otvara svoju kesu tolikim drugima. Volim da ga nazivam svojim prijateljem jer, uprkos svih svojih grešaka - a one nisu malobrojne - on je izvanredno dobar čovjek. Ne jednostavno „dobra srca", jer dobrota srca može nekada biti jeftina stvar. Kao što biste s divljenjem rekli o staroj sablji dimiskiji da je „dobro" oružje zato što ima sva sovjstva koja možete očekivati od oružja takve vrste, tako ja zaista smatram Ibn Sauda dobrim čovjekom. On je zaokružen u sebi i uvijek slijedi svoj vlastiti put, pa ako često i luta u svojim akcijama, to je zato što nikad ne pokušava da bude bilo šta drugo osim on sam.

PRVI PUTA sam se susreo s kraljem Abd el-Azizom ibn Saudom u Meki početkom 1927. godine, nekoliko mjeseci nakon što sam prešao u islam.

Nedavna iznenadna smrt moje žene, koja me je pratila na ovom mom prvom hadžu, učinila me tužnim i nedruželjubivim. Očajnički sam nastojao da se izvučem iz mraka i krajnje tuge. Najveći dio vremena provodio sam u svojoj sobi, održavao kontakt samo s nekoliko ljudi i sedmicama sam izbjegavao čak i uobičajenu posjetu Kralju iz učtivosti. Jednog dana, dok sam bio u posjeti kod jednog od Ibn Saudovih stranih gostiju - sjećam se, to je bio hadži Agos Šalim iz Indonezije - bio sam obaviješten da je po Kraljevoj naredbi moje ime bilo uneseno u listu njegovih gostiju! Izgleda da je bio obaviješten o razlogu moje uzdržanosti i da je to prihvatio s nijemim razumijevanjem. I tako, kao gost koji još nikad nije vidio lice svoga domaćina, pošao sam prema krasnoj kući južnom dijelu Meke, blizu kamenog klanca kroz koji prolazi put za Jemen. S terase sam mogao vidjeti veliki dio grada, munaru Velike džamije, hiljade bijelih kupola kuća s krovnim balustradama izrađenim od obojene opeke i mrtve pustinjske brežuljke iznad kojih blješti nebo kao tečni metal.

Ipak, mogao sam još produžiti odgađanje svoje posjete Kralju da nisam slučajno susreo emira Fejsala, njegovog drugog sina, u biblioteci pod arkadama Velike džamije. Bilo je ugodno sjediti u toj dugoj, uskoj sobi okruženoj starim arapskim, perzijskim i turskim knjigama, njena tišina i tama ispunjavale su me mirom. Međutim, jednog dana uobičajena tišina bila je prekinuta šuštavim ulaskom grupe ljudi kojima je prethodila naoružana tjelesna straža; to je bio emir Fejsal, sa svojom pratnjom na prolasku kroz biblioteku prema Kabi. Bio je visok

i vitak s dostojanstvom koje je daleko prelazilo njegove dvadeset i dvije godine i njegovo golobrado lice. Usprkos mladosti, bio mu je povjeren važan položaj vicekralja Hidžaza, nakon što je njegov otac osvojio zemlju dvije godine radnije (njegov stariji brat, prijestolonasljednik Saud, bio je vicekralj Nedžda, dok je sam kralj provodio pola godine u Meki, glavnom gradu Hidžaza, a drugu polovinu u glavnom gradu Nedžda, Rijadu).

Bibliotekar, mladi mekanski učenjak s kojim sam se odnedavno bio sprijateljio, predstavio me princu. Rukovao se sa mnom, a kad sam mu se naklonio, on je lagahno podigao moju glavu prstom i njegovo lice je ozario topao osmijeh.

„Mi iz Nedžda mislimo da se čovjek ne smije klanjati pred čovjekom, on se treba klanjati samo pred Bogom u namazu!"

Izgledao je prijazan, sanjarski i pomalo uzdržan i stidljiv - utisak koji se potvrdio kasnijih godina našeg poznanstva. Njegovo plemenito držanje nije bilo namješteno, izgledalo je kao da zrači iz njega. Dok sam razgovarao s njim toga dana u knjižnici, iznenada sam osjetio jaku želju da se sretnem s ocem ovog mladića.

„Kralj bi bio zadovoljan da te vidi", reče emir Fejsal. „Zašto ga izbjegavaš?"

Slijedećeg jutra emirov sekretar je došao po mene automobilom i odvezao me do Kraljeve palače. Prošli smo kroz trgovačku ulicu El-Mala polahko se provlačeći kroz bučni metež deva, beduina i glasnih prodavača svih vrsta beduinskih roba - sedla za deve, abaja, ćilima, mješina za vodu, srebrom ukrašenih mačeva, šatora i mesinganih posuda za kafu - onda širim, mirnijim i otvorenim putem dok konačno nismo stigli do velike kuće u kojoj je stanovao Kralj. Mnogo osedlanih deva ispunjavalo je otvoreni prostor ispred nje i brojni robovi i sluge vrtili su se oko ulaznog stubišta. Uveli su me da čekam u prostranoj sobi sa stubovima, čiji je pod bio pokriven jeftinim ćilimima. Široke sećije, prekrivene sivožutom tkaninom, bile su duž zidova, a zeleno lišće moglo se vidjeti kroz prozore: početak vrta koji je uzgajan teškom mukom na suhom tlu Meke. Pojavi se crni rob.

„Kralj te poziva."

Ušao sam u sobu sličnu prethodnoj, samo što je bila znatno manja i svjetlija, s jedne strane potpuno otvorena prema vrtu. Bogati perzijski ćilimi pokrivali su pod; u velikom balkonskom prozoru okrenutom prema vrtu sjedio je Kralj podvijenih nogu na šiltetu, a do njegovih nogu na podu sekretar je pisao po diktatu. Kad sam ušao, kralj se podiže, pruži obje ruke i reče:

„Ehlen ve sehlen" - što znači „Stigli ste sada u svoju porodicu i neka vam bude lagahno i ravno tlo pod nogama" - najstariji i najprijazniji arapski izraz za dobrodošlicu.

Samo trenutak, pismo je skoro završeno."

Dok je mirno nastavio da diktira, započeo je razgovor sa mnom nikada ne miješajući dvije teme. Nakon nekoliko formalnih rečenica, predao sam mu pismenu preporuku. On ju je pročitao - što znači, radeći tri stvari u isto vrijeme - a zatim, ne prekidajući diktiranje niti svoje raspitivanje o mom stanju, poruči kafu.

Do tog trenutka već sam imao priliku da ga pobliže posmatram. Bio je tako skladno građen da su njegove ogromne dimenzije - morao je biti visok barem dva metra - postale vidljive tek kada je stajao. Njegovo lice, uokvireno tradicionalno crveno-bijelo kariranom kufijom sa zlatom protkanim igalom na vrhu, bilo je upadno muževno. Nosio je bradu i brkove kratko podrezane po modi u Nedždu; čelo mu bijaše visoko, nos snažan i orlovski, pune usne ponekad su se činile skoro ženske u svojoj senzualnoj nježnosti, a ipak nisu bile mehke. Dok bi govorio, njegove crte lica bi oživjele neuobičajenom pokretljivošću, ali je u mirovanju njegovo lice bilo nekako tužno, kao da je povučeno u neku unutarnju usamljenost; možda su njegove duboko postavljene oči imale neke veze s tim. Veličanstvena ljepota njegovog lica bila je blago okrnjena mutnim izrazom njegovog lijevog oka u kojem se razabirala bijela mrlja. Kasnije sam saznao priču o ovoj ozljedi koju su većina neobaviještenih pripisivali prirodnim uzrocima. Međutim, u stvari, do toga je došlo pod tragičnim okolnostima.

Prije nekoliko godina, jedna od njegovih žena, po nagovoru suparničke dinastije Ibn Rašid, bila je stavila otrov u posudu s mirisom - malu mangalu kadionicu koja se koristi kod ceremonijalnih skupova u Nedždu - s očiglednom namjerom da ga ubije. Kao i obično, mangalica je prvo ponuđena Kralju, prije nego bi počela kružiti među gostima. Kod prvog udisaja mirisa Ibn Saud je odmah osjetio da nešto nije bilo u redu s mirisom i tresnuo je posudom o pod. Njegov oprez spasio mu je život, ali mu je ipak lijevo oko bilo oštećeno i djelimično oslijepljeno. Ali, umjesto da se sveti nevjernoj ženi, kao što bi mnogi drugi moćnici na njegovom mjestu sigurno učinili, on joj je oprostio - bio je uvjeren da je ona bila žrtva neizbježnih utjecaja svoje porodice koja je bila u rodbinskim odnosima s kućom Ibn Rašid. On se jednostavno s njom razveo i poslao je njenima u Hail, bogato je obdarivši zlatom i poklonima.

NAKON tog prvog susreta, Kralj je poručivao po mene skoro svaki dan. Jednog jutra otišao sam s namjerom da ga molim, bez mnogo nade da će mi

odobriti, za dozvolu da putujem u unutrašnjost zemlje, jer Ibn Saud, po pravilu, nije dozvoljavao strancima da posjećuju Nedžd. Ipak, upravo kad sam htio da iznesem problem, Kralj iznenada baci kratak, oštar pogled prema meni - pogled koji kao da je prodirao do mojih neizgovorenih misli - nasmiješi se i reče:

„Bi li ti, Muhamede, pošao s nama u Nedžd i ostao nekoliko mjeseci u Rijadu?"

Bio sam zabezeknut a, očigledno, i ostali prisutni. Tako spontan poziv strancu bio je gotovo nečuven.

On nastavi: „Želio bih da putuješ sa mnom kolima slijedećeg mjeseca."

Duboko sam uzdahnuo i odgovorio: „Neka ti Bog produži život, imame, ali od kakve bi to koristi bilo za mene? Šta bi mi koristilo da prohujim u pet ili šest dana od Meke do Rijada, a da od zemlje vidim samo pustinju, nekoliko pješčanih humki i, možda, negdje na horizontu, ljude kao sjene... Ako se ne protiviš, Dugovjeki, deva bi mi bolje odgovarala nego sva tvoja kola."

I Saud se nasmija: „Zar baš imaš toliku želju da pogledaš u oči mojim beduinima? Moram te unaprijed opomenuti: oni su zaostao narod, a moj Nedžd je pusta zemlja bez čari; sedlo na devi će biti tvrdo, a hrana jednolična na putu - samo riža i hurme, a ponekad meso. Ali, neka ti bude. Ako ti to srce želi, jahaćeš. Konačno, možda i nećeš žaliti što si upoznao moj narod: on je siromašan, ne zna ništa i nije ništa - ali njegovo srce je puno krajnje odanosti i vjere."

Nekoliko sedmica kasnije, snabdjeven kraljevim devama, namirnicama, šatorom i vodičem, krenuo sam obilaznim putem u Rijad gdje sam stigao nakon dva mjeseca. To je bilo moje prvo putovanje u unutrašnjost Arabije, prvo od mnogih: jer nekoliko mjeseci o kojima je govorio Kralj, pretvorilo se u godine - kako se lahko pretvaraju u godine - provedene ne samo u Rijadu nego u gotovo svakom dijelu Arabije. A sedlo više nije bilo tvrdo...

„NEKA Allah pozivi Abd el-Aziza", reče oštro lice. „On voli beduine, a beduini vole njega."

A zašto i ne bi - pitao sam se. Kraljeva darežljivost prema beduinima Nedžda postala je trajno obilježje njegove administracije: možda ne baš dostojno divljenja zato što su redovni pokloni u novcu koji Ibn Saud dijeli plemenskim poglavarima i njihovim drugovima učinili da su postali toliko zavisni od njegove darežljivosti da su počeli gubiti svaki podsticaj da poboljšaju svoje životne uvjete vlastitim trudom, postepeno tonući u stanje primalaca milostinje, zadovoljnih da ostanu neznalice i lijenštine.

U toku cijelog mog razgovora s Oštrim Licem. Zejd je izgledao nestrpljiv. Dok govori s jednim od ljudi, njegove oči često skreću prema meni kao da me

želi podsjetiti da je dug put pred nama i da oživljavanje uspomena i razmišljanje ne ubrzava korake deva.

Polazimo. Šamarski beduini jašu prema istoku i uskoro nestaju iza pješčanih humki. Još odatle možemo čuti kako jedan od njih intonira neku nomadsku jednoličnu pjesmu, kakvu pjeva jahač deva da bi podstakao životinju i razbio monotoniju svoga jahanja. Dok Zejd i ja nastavljamo naš put prema zapadu, dalekoj Tajmi, melodija postepeno iščezava i vraća se tišina.

„POGLEDAJ!" Zejdov glas prekida tišinu. „Zec!"

Okrećem pogled prema pramenu sivog krzna koji je iskočio iz gomile žbunja, dok Zejd klizi sa sedla i skida drveni štap. On skače za zecom i zamahuje štapom iznad svoje glave da bi ga bacio, ali upravo kad je htio da ga zavitla, noga mu zape za korijen hamda, on pade ničice na zemlju - a zec iščeze...

„Ode nam dobra večera!", smijem se, dok se on pridiže tužno gledajući u svoj štap. „Ali nije važno Zejde, taj zec očigledno nije bio naša nafaka..."

„Ne, nije", odgovara on, nekako odsutno; tek onda vidim da on bolno šepa.

„Jesi li se povrijedio, Zejde?"

„Ah, nije to ništa. Samo sam uganuo nogu. Biće uskoro bolje."

Ali nije bolje. Nakon sata jahanja vidim graške znoja na Zejdovom licu, a kad sam pogledao njegovo stopalo, vidio sam da je gležanj opasno uganuo i jako otekao.

„Beskorisno je produžiti ovako, Zejde. Logorujmo ovdje. Jedna noć odmora će te oporaviti."

ČINI SE da je Zejd cijelu noć bio nemiran zbog bolova. Budi se znatno prije zore i njegovo iznenadno vrpoljenje budi i mene iz nemirnog sna.

„Vidim samo jednu devu", reče on, a kad pogledasmo okolo, otkrismo da je jedna životinja - Zejdova - zaista bila nestala. Zejd hoće da krene na mojoj u potrazi za njom,, ali njegovo povrijeđeno stopalo jedva mu dozvoljava i da stoji, a da se i ne govori o hodanju ili uzjahivanju i sjahivanju.

„Odmaraj se, Zejde, a ja ću ići umjesto tebe; neće biti teško cla se vratim prateći svoje vlastite tragove."

U samo svanuće sam odjahao slijedeći tragove izgubljene deve koji krivudaju kroz pješčanu dolinu i nestaju iza humki.

Jašem otprilike jedan sat, a zatim drugi, pa treći, ali tragovi izgubljene životinje odlaze i dolaze kao da je namjerno lutala. Jutro je već dobro odmaklo pa se zaustavljani, sjahujem, jedem nekoliko hurmi i pijem vode iz male mješine okačene o sedlo. Sunce je visoko ali je nekako izgubilo svoj bljesak. Tamnosi-

vi oblaci, neuobičajeni u ovo doba godine, lebde nepokretno na nebu; čudno težak zrak obavija pustinju i ublažava obrise pješčanih humki više nego što su obično ublažene.

Neko tajanstveno gibanje na vrhu visokog pješčanog brijega preda mnom privlači moj pogled - je li to neka životinja? Možda izgubljena deva? Ali kad pogledam malo bolje, vidim da to gibanje nije iznad brijega nego u samom brijegu, pri vrhu. Vrh se kreće, sasvim polahko, blistavo, naprijed - a zatim se čini kao da curi niz padinu prema meni kao vrh vala koji se polahko lomi. Tamno crvenilo uspinje se prema nebu iza brijega; pod ovim crvenilom njegovi obrisi gube svoju oštrinu i postaju zamagljeni, kao da je iznenada navučen neki veo; crvenkasti suton počinje da se brzo širi preko pustinje. Oblak pijeska kovitla se prema mome licu i oko mene i odjedanput vjetar počinje da urla iz svih smjerova, uzduž i poprijeko doline, moćnim udarcima. Kretanje u obliku osipanja na prvom vrhu brežuljka prelazi na sve pješčane brežuljke u vidokrugu. Za nekoliko trenutaka nebo se natmuri i dobi tamnu, rđavosmeđu boju, a zrak se ispuni kovitlavom prašinom koja, kao crvenkasta magla, zamrači sunce i dan. Ovo je pješčana oluja, nema sumnje.

Moja deva, usplahirena, iz klečećeg položaja hoće da se digne. Ja je vučem dolje, za uzde, boreći se da se i sam održim uspravno na vjetru koji je već poprimio snagu oluje, i uspijevam da sputam njene prednje noge, da bih je učinio stabilnijom, pa onda i stražnje. Onda se i sam bacim na tlo i navlačim svoju abaju preko glave. Pritiskujem svoje lice uz devino pazuho, kako me ne bi gušio pijesak koji šiba s mlazevima. Osjećam kako životinja pritišće svoju njušku uz moje rame, bez sumnje iz istog razloga. Osjećam kako se pijesak gomila po meni sa strane gdje nisam zaštićen tijelom deve i treba da se pomjeram s vremena na vrijeme da bih izbjegao da budem zatrpan.

Nisam bez razloga zabrinut, jer ovo nije prvi put da me zatiče pješčana oluja u pustinji. Ležeći tako na tlu, Čvrsto umotan u svoju abaju, mogu samo čekati da se oluja stiša, slušajući urlanje vjetra i lepršanje mog ogrtača - kao klepetanje otkačenog jedra. Ne, kao zastave na vjetru, kao lepršanje plemenskih bajraka koje na visokim motkama nosi beduinska armija u maršu: upravo kako su lepršale ‘. klepetale prije skoro pet godina iznad mnoštva beduina-jahača iz Nedžda - hiljade njih a ja među njima - vraćajući se s Arefata u Meku nakon hadža. To je bio moj drugi hadž. Bio sam proveo godinu u unutrašnjosti Poluotoka i uspio da se vratim u Meku upravo na vrijeme da učestvujem u zajedničkom namazu hadžija na Arefatu, istočno od Svetog Grada. Na povratku s Arefata našao sam se usred mnoštva bijelo ogrnutih beduina iz Nedžda, jašući

u napetom galopu preko prašljive ravnice - more u bijelo obučenih ljudi na medastožutim, zlatnosmeđim i crvenosmeđim devama - u galopu hiljada deva koje kao grmljavina potresaju zemlju jureći naprijed u neodoljivom valu - a plemenski bajraci lepršaju na vjetru, plemenski povici kojima ljudi najavljuju svoja razna plemena i ratnička djela svojih predaka izbijaju u valovima iznad svake grupe. Jer, za ljude iz Nedžda, ljude centralnih arabijskih visoravni, rat i hadž izlaze iz istog izvora... Brojne hadžije iz drugih zemalja - iz Egipta i Indije, iz sjeverne Afrike i sa Jave - nenaviknuti na ovakav krajnji zaborav, rasturiše se u panici pred našim nastupom, jer niko ko bi stajao na putu ovog olujnog vala ne bi mogao preživjeti - upravo kao što bi trenutna smrt snašla i jahača koji bi pao iz sedla usred hiljada jahača u galopu.

Koliko god to jahanje izgledalo ludo, ja sam i sam učestvovao u toj ludosti i prepustio se situaciji, fijuku, zamahu i tutnju, s divljom srećom u srcu - a vjetar koji je hučio pored moga lica pjevao je: „Nikad više nećeš biti stranac... nikada više, medu svojim narodom!"

Dok tako ležim u pijesku ispod abaje koja klepeće, rika pješčane oluje kao da ponavlja:

„Nikad više nećeš biti stranac..."

Ja više nisam stranac; Arabija je postala moja domovina. Moja zapadnjačka prošlost je kao daleki san - ne dovoljno nestvaran da bi bio zaboravljen, niti dovoljno stvaran da bi bio dio moje sadašnjosti. Nisam postao onaj koji se predaje lagodnom uživanju. Naprotiv, kad god se zadesim nekoliko mjeseci u gradu - kao, na primjer, u Medini, gdje imam ženu Arapkinju i malog sina, i knjižnicu punu knjiga o ranoj islamskoj historiji - postajem nemiran i počinjem čeznuti za akcijom i pokretom, za suhim, oštrim zrakom pustinje, za mirisom deva i za sedlom. Čudno, želja za lutanjem koja me je učinila toliko nemirnim u toku najvećeg dijela moga života (sada imam jedva nešto iznad trideset i dvije godine) i privlači me uvijek iznova svim vrstama opasnosti i iznenadnih susreta, ne izvire toliko iz žeđi za avanturama koliko iz čežnje da nađem svoje vlastito mjesto mira na svijetu - da stignem do tačke gdje bih mogao nekako povezati sve ono što mi se može desiti s onim što mislim, osjećam i želim. Ako to pravilno shvaćam, upravo ova čežnja za unutarnjim otkrićem godinama me je gurala u svijet potpuno različit, kako po svojim shvaćanjima tako i po vanjskim oblicima, od svega što je izgledalo da mi je dosuđeno mojim evropskim rođenjem i odgojem.

KAD JE OLUJA konačno jenjala, otresao sam se i oslobodio pijeska koji se oko mene bio nagomilao. Moja deva je bila napola zatrpana u pijesku, ali to

nije najgore od onoga što je morala doživjeti mnogo puta. Sama oluja, reklo bi se na prvi pogled, nije nam pričinila nikakvu štetu osim što mi je napunila usta, uši i nozdrve pijeskom i odnijela kožicu sa sedla. Ali, uskoro otkrivam svoju zabludu.

Svi brežuljci oko mene su promijenili oblike. Moji vlastiti tragovi, kao i oni izgubljene deve, bili su izbrisani. Stojim na djevičanskom tlu.

Sada je preostalo samo da idem nazad u logor - ili barem da pokušam ići nazad - uz pomoć sunca i općeg osjećanja smjera, što je gotovo instinkt kod onih koji su navikli na putovanja u pustinji. Ali, ova dva pomagala ovdje nisu sasvim pouzdana, jer vam pješčani bregovi ne dozvoljavaju da idete u pravoj liniji i tako održite smjer koji ste odabrali.

Oluja mi je izazvala žeđ ali, ne očekujući da ću biti van logora više od nekoliko sati, već sam davno bio popio posljednji gutljaj iz male mješine za vodu. Međutim, ne može biti daleko do logora, pa iako moja deva nije napojena od našeg posljednjeg zaustavljanja kod nekog bunara prije dva dana, ona je iskusan veteran i mogu se na nju osloniti da će me donijeti nazad. Okrenuo sam joj njušku u smjeru gdje sam mislio da mora biti logor i krenuli smo žustrim korakom.

Prolazi sat, drugi, a zatim treći, ali ni traga od Zejda niti našeg logora. Nijedan od narandžastih bregova ne predstavlja poznat izgled, zaista bi bilo teško otkriti bilo šta poznato u njima čak i da nije bilo oluje.

Kasno poslijepodne stižem do nekih granitnih stijena koje vire iz tla, što je tako rijetko usred ovih pješčanih pustoši, i odmah ih prepoznajem; prošli smo ih, Zejd i ja, jučer poslije podne, ne mnogo prije nego smo se zaustavili da zanoćimo. Osjećam veliko olakšanje, jer, iako je očigledno da sam daleko od mjesta gdje sam se nadao da ću naći Zejda - pošto sam ga promašio vjerovatno za nekoliko kilometara - izgleda da mi sad ne bi trebalo biti teško da ga nađem jednostavno idući u smjeru jugozapada, kao što smo uradili jučer.

Sjećam se, bilo je oko tri sata između stijena i našeg noćnog logora, ali sad kad već jašem više od tri sata, nema traga ni od logora ni od Zejda. Jesam li ga opet promašio? Žurim naprijed, uvijek u smjeru jugozapada, uzimajući pažljivo u obzir kretanje Sunca; prolaze još dva sata, ali niti ima logora niti Zejda. Kad je pala noć, zaključujem da bi bilo besmisleno nastaviti dalje, bolje se odmoriti i sačekati jutarnje svjetlo. Sjašem, sputam devi noge i pokušavam pojesti nekoliko hurmi, ali sam suviše žedan, pa ih dajem devi i liježem glavom prislonjenom uz njeno tijelo.

Padam u nepostojan drijemež, ni u potpuni san ni u potpunu budnost,

nego u slijed sanjivih stanja koje donosi umor, prekinutih žeđu koja postepeno postaje mučna. Negdje u onim dubinama, koje ne želimo otkriti sami sebi, vrpolji se sivi, kukavički strah: šta će se desiti sa mnom ako ne nađem put do Zejda i naših mješina s vodom? Jer, koliko znam, nema vode niti bilo kakve nastambe za više dana hoda u bilo kom smjeru.

U svanuće počinjem opet. Za vrijeme noći preračunao sam da sam morao otići suviše prema jugu i da, zato, Zejdov logor treba da bude negdje prema sjever-sjeveroistoku od mjesta gdje sam proveo noć. I tako idemo prema sjever-sjeveroistoku, žedni, umorni i gladni, uvijek se provlačeći u valovitim linijama od doline do doline, zaobilazeći pješčane humke sad lijevo, sad desno. U podne se odmaramo. Jezik mi se lijepi za nepce i osjećam ga kao staru, ispucalu kožu; grlo me boli, a oči su upaljene. Prislonjen uz devin trbuh, s abajom navučenom preko glave, pokušavam zaspati, ali ne mogu. Popodne smo opet u pokretu, ovog puta u smjeru više prema istoku - jer sada znam da smo išli suviše daleko prema zapadu - ali još uvijek nema ni Zejda ni logora.

Dolazi još jedna noć. Žeđ je postala mučenje, a želja za vodom jedina, neodoljiva misao u mozgu koji više ne može da drži red u mislima. Čim zora osvijetli nebo, jašem dalje, cijelo jutro, podne i popodne još jednog dana. Pješčane humke i jara. Humke iza humki bez kraja. Ili je možda ovo kraj - kraj svih mojih putova, svih mojih težnji i otkrića? Mog dolaska u narod među kojim više ne bih bio stranac...? „Bože”, molim se, „ne dozvoli da ovako stradam...”

Poslije podne penjem se na visoki brežuljak, u nadi da dobijem bolji pregled okoline. Iznenada nazrijeh tamnu tačku daleko na istoku i mogao bih vrisnuti od radosti, ali sam suviše slab za to: to mora biti Zejdov logor i mješina s vodom, dvije velike mješine pune vode! Koljena mi klecaju dok se ponovo penjem na devu. Polahko, pažljivo, krećem se u smjeru te crne tačke koja sigurno može biti samo Zejdov logor. Ovog puta, uz krajnji oprez, nastojim da ga ne promašim, jašem u pravoj liniji, uz pješčane brežuljke, niz pježčare doline, na taj način udvostručujući, utrostručujući naš napor, ali podstaknut nadom da ću ubrzo, najviše u toku dva sata, dostići svoj cilj. Konačno, nakon što smo prošli vrh posljednjeg pješčanog brežuljka, cilj jasno vidim; držim devu na uzdi i gledam dolje na nešto mračno, udaljeno manje od jednog kilometra, a moje srce zamire kao da će prestati da kuca. Ono što vidim pred sobom je tamno granitno stijenje što izbija iz tla, pored kojeg sam prošao prije tri dana sa Zejdom i ponovno prije dva dana sam...

Dva dana sam išao ukrug.

KAD SAM KLIZNUO iz sedla, bio sam potpuno iscrpljen. Ne trudim se

čak ni da sputam devine noge, ali životinja je i suviše umorna da bi mislila na bježanje. Plačem, ali suze ne teku iz suhih, nateklih očiju.

Koliko je prošlo otkako sam plakao... Ali, konačno, zar nije već sve odavno prošlost? Sve je prošlost i nema sadašnjosti. Postoji samo žeđ. I žar. I patnja.

Već sam gotovo tri dana bez vode, a pet dana kako je moja deva posljednji put napojena. Moglo bi vjerovatno ovako potrajati još jedan dan, možda dva, ali ja ne mogu, to znam, izdržati tako dugo. Možda ću poludjeti prije nego umrem jer je bol u mom tijelu isprepletena sa stravom u mojim mislima, a jedno drugo pojačava, pržeći, dašćući, razdirući...

Želim da se odmorim ali u isto vrijeme znam da, ako se sad odmorim, nikad više neću biti u stanju da opet ustanem. Uspinjem se jedva na sedlo i silim devu udarcima da se digne. Zamalo da ne ispadnem iz sedla kad životinja posrće naprijed dok se diže na svoje zadnje noge i, opet, kad posrće nazad, ispravljajući prednje noge. Počinjemo se kretati, polahko, mučno, prema zapadu. Prema zapadu, kakva ironija! Šta znači „prema zapadu" na ovom varljivom, valovitom moru pješčanih brtežuljaka? Ali, ja želim da živim. I tako idem dalje. S teškom mukom, s ostatkom snage, vučem se kroz noć. Moralo je biti jutro kad sam pao sa sedla. Nisam pao na tvrdo, jer je pijesak mehak i prihvata me. Deva stoji neko vrijeme, zatim se s uzdahom spušta na koljena, onda na zadnje noge i leže zgurena pored mene, vrata ispruženog na pijesku.

Ležim na pijesku u uskoj sjenci devinog tijela, zamotan u svoju abaju protiv žara spolja i bola, žeđi i užasa u meni. Ne mogu više da mislim. Ne mogu ni očiju zatvoriti. Svako kretanje očnih kapaka je kao užareni metal na očnim jabučicama. Žeđ i tišina koja satire, opora tišina koja vas uvija u svoj plašt usamljenosti i očaja i dovodi do toga da šum krvi u vašim ušima i povremeni uzdah deve traju, prijeteći, kao da su to posljednji zvukovi na zemlji, a vas dvoje, čovjek i životinja, posljednja živa bića, osuđena bića na zemlji.

Visoko iznad nas, u drhtavoj jari, polahko kruži lešinar, nikad ne stajući. Tačka na okrutnom bljedilu neba. Slobodan i iznad svih horizonata...

Grlo mi je otečeno, zgrčeno, a svaki dah pokreće hiljade bolnih igala u korijenu mog jezika - tog velikog jezika koji se ne bi smio micati, ali ne može da se ne miče u bolu, nazad, naprijed, kao turpija po suhoj šupljini mojih usta. Sva mi je unutrašnjost vrela i zgrčena u neprekidnom zagrljaju agonije. Na trenutak čelično nebo postaje crno u mojim široko otvorenim očima.

Moja ruka se kreće, kao sama od sebe, i dotiče tvrdi kundak karabina obješena o sedlo. Ruka miruje dok s iznenadnom jasnoćom misli vidim pet dobrih metaka u šaržeru i brz kraj koji bi mogao donijeti pritisak na okidač... Nešto u

meni šapće: Brzo, uzmi karabin prije nego budeš u stanju da se više ne mogne-špokrenuti!

Zatim osjećam kako mi se usne miču i oblikuju bezglasne riječi koje dolaze iz nekog tamnog skrovišta moga uma: „Mi ćemo vas iskušati... zaista ćemo vas iskušati..." I zamagljene riječi polahko poprimaju oblik - ajet iz Kurana: „Zaista ćemo vas iskušati strahom, glađu, nemaštinom i izostankom plodova rada. Ali, obraduj one koji ostanu ustrajni, i kad ih zadese nevolje, kažu: „Mi pripadamo Bogu i Njemu ćemo se zaista vratiti."

Sve je vrelo i tamno, iz tame osjećam svježi dah vjetra i čujem ga kako šumi - vjetar šumi, kao u drveću - iznad vode - a voda je mali tihi tok između travom obraslih obala, blizu doma iz moga djetinjstva. Ležim na obali, dečko od devet ili deset godina, grickam vlat trave zagledan u bijelu kravu što pase nedaleko od mene, s velikim sanjarskim očima i nevinošću zadovoljstva. U daljini neke seljanke rade na polju. Jedna od njih nosi crvenu maramu na glavi i plavu suknju sa širokim crvenim prugama. Vrbe rastu na obali potoka, a preko njegove površine klizi bijela patka praveći brazdu blistave vode. Mehki vjetar šumi preko moga lica kao dahtanje životinje. Pa da, to je zaista dahtanje životinje, velika bijela krava sa smeđim mrljama došla je sasvim blizu mene i sada me frkćući gurka svojom njuškom i ja osjećam kretanje njenih nogu pored sebe...

Otvaram oči i čujem frktanje svoje deve i osjećam kretanje njenih nogu pored sebe. Ona se već napola digla na zadnje noge, s ispruženim vratom i uzdignutom glavom, raširenih nozdrva kao da njuši iznenadan, dobrodošli miris u podnevnom zraku. Dok ona frkće, osjećam kako prolazi val uzbuđenja niz njen dugi vrat prema ramenima i velikom, napola podignutom tijelu. Vidio sam deve kako ovako njuše i frkću kad osjete vodu nakon dugih dana pustinjskog putovanja, ali ovdje nema vode... Ili, možda, ima? Dižem glavu i slijedim očima smjer prema kojem je deva okrenula svoju glavu. To je najbliži pješčani brežuljak, niski vrh prema čeličnom bljedilu neba, bez ikakvog pokreta ili zvuka. Ali, ima neki zvuk! Slabi zvuk kao treperenje neke stare harfe, vrlo nježan i slab visoki glas: visoki, slabi glas beduina koji pjeva u hodu, u ritmu ljuljanja deve, upravo iza vrha pješčanog brijega, relativno sasvim blizu. Postajem svjestan toga u djeliću trenutka: Tamo su ljudi, ali ja ne mogu doprijeti do njih. Suviše sam slab čak i da ustanem. Pokušavam vikati, ali samo hrapavo krkljanje izlazi iz moga grla. Zatim moja ruka, kao sama od sebe, nailazi na tvrdi kundak karabina na sedlu... u mislima vidim pet dobrih metaka u šaržeru...

Krajnjim naporom uspijevam da otkačim oružje s jabuke na sedlu. Natezanje okidača je kao podizanje planine, ali konačno uspijevam. Postavljam kara-

bin na kundak i okidam vertikalno u zrak. Metak prociča u prazninu, sa žalosno slabim zvukom. Natežem okidač opet i okidam, a zatim osluškujem. Pjevanje nalik na svirku harfe je prestalo. Za trenutak ništa osim tišine. Iznenada se iznad vrha brežuljka pojavljuje glava čovjeka a zatim njegova ramena, zatim još jedan čovjek pored njega. Oni neko vrijeme gledaju dolje, zatim se okreću nazad i nešto viču nekim, nevidljivim, drugovima. Onaj prvi se vere uz vrh, a zatim pola trči a pola klizi niz padinu prema meni.

Nastaje komešanje oko mene: dva, tri čovjeka - koliko svijeta oko mene nakon one usamljenosti! Pokušavaju da me podignu, njihovi pokreti su neshvatljiva zbrka ruku i nogu... Osjećam kako nešto ledeno, kao vatra i led, prži moje usne i vidim bradato lice beduina nagetog iznad mene, a njegova ruka pritiskuje prljavu mokru krpu na moja usta. Njegova druga ruka drži otvorenu mješinu vode. Pravim instinktivan pokret prema njoj, ali beduin nježno odbija moju ruku, natapa krpu vodom i opet cijedi nekoliko kapi na moje usne. Čvrsto stišćem zube kako bih spriječio da voda ne oprži moje grlo, ali beduin silom razdvaja moje zube i opet kapa malo vode u moja usta. To nije voda, to je rastopljeno olovo. Zašto mi to rade? Želim da pobjegnem od ove patnje, ali me oni, vragovi, pridržavaju... Koža mi gori. Moje cijelo tijelo je u plamenu. Hoće li da me ubiju? Oh, kad bih samo imao snage da dohvatim svoju pušku i da se branim! Ali mi oni čak ne daju ni da se dignem; drže me dalje na tlu i rastvaraju opet moja usta i kapaju vodu u njih, a ja moram da to progutam. I, zaista, čudno: više me ne žeže tako žestoko kao maločas, a mokra krpa na mojoj glavi mi godi, pa kad lijevaju vodu preko moga tijela, dodir mokrog odijela donosi mi drhtaj užitka...

Zatim sve postaje tamno a ja padam, padam dolje u duboki bunar; brzina mog pada izaziva šum zraka u mojim ušima, šum se pretvara u huku tame, crne, mrke...

CRNILO, TAMA, mehka tama bez zvuka, dobra i prijateljska tmica, koja vas obavija kao topli pokrivač i u vama izaziva želju da uvijek ostanete tako, tako divno umorni, pospani i lijeni. Zaista nema potrebe da otvorite svoje oči ili mičete ruku, ali vi zbilja mičete ruku i otvarate oči, samo da vidite mrak iznad sebe, vunasti mrak beduinskog šatora napravljenog od crne kozje dlake, s uskim otvorom sprijeda koji vam pokazuje djelić zvjezdanog noćnog neba i mehke obrise pješčane humke koja svjetluca na zvjezdanom sjaju... Zatim se otvor na šatoru zamračuje, figura nekog čovjeka stoji u njemu, obrisi njegovog lepršavog ogrtača oštro se ocrtavaju na nebu i čujem Zejda kako uzvikuje: „Probudio se, probudio se!" Njegovo ozbiljno lice prilazi sasvim blizu mome, a ruka me hvata

za rame. Jedan drugi Čovjek ulazi u šator, ne mogu ga jasno vidjeti, ali čim progovori lagahnim, svečanim glasom, znam da je šamarski beduin.

Opet osjećam vrelu, uništavajuću žeđ i čvrsto hvatam zdjelu mlijeka koju mi Zejd pruža. Ali, više ne osjećam nikakav bol gutajući ga, dok Zejd priča kako se ova grupica beduina sa svojim logorom našla blizu njega kad je naišla pješčana oluja i kako su, kad se odlutala deva za vrijeme noći mirno sama vratila, svi postali zabrinuti i pošli da me traže. I kako su, nakon gotovo tri dana, kad su već bili izgubili svaku nadu, čuli pucanj iz moje puške iza pješčanog brijega...

Sada su podigli šator iznad mene i tu treba da ležim noćas i sutra. Naši prijatelji beduini nimalo ne žure; njihove mješine su pune vode, čak su bili u stanju da daju tri puna kabla mojoj devi, jer znaju da će nas jedan dan putovanja prema jugu dovesti do oaze u kojoj je bunar. U međuvremenu deve će imati dosta hrane u grmlju hamda koje raste svuda naokolo.

Nakon malo vremena, Zejd mi pomaže da izađem iz šatora, prostire pokrivač po pijesku, a ja liježem na njega i ostajem pod zvijezdama.

NEKOLIKO SATI KASNIJE budim se na zveketanje Zejdovih posuda za kafu; miris svježe kafe je kao zagrljaj žene!

„Zejde!" zovem ga, a prijatno sam iznenađen da je moj glas, iako još umoran, izgubio svoju hrapavost. „Hoćeš li mi dati malo kafe?"

„Hoću, bogami, daidža!" odgovara Zejd, prema starom arapskom običaju, obraćajući se tako čovjeku prema kome hoće da pokaže poštovanje, bez obzira da li je taj mlađi ili stariji od njega (slučajno sam nekoliko godina mlađi od Zejda). „Imaćeš je koliko ti srce želi!"

Pijem kafu i smiješim se na Zejdov sretni izraz lica. „Zašto mi, brate, izlažemo sebe ovakvim stvarima, umjesto da ostanemo u svojim domovima kao pametni ljudi?"

„Zato što nije za takve kao što smo ti i ja", smiješi se Zejd na mene „da čekamo kod kuće dok nam se udovi ne ukrute i starost nas ne pretekne. Osim toga, zar ljudi ne umiru isto tako i u svojim kugama? Zar čovjek uvijek ne nosi svoju sudbinu o svom vratu, gdje god da je?"

Riječ koju Zejd upotrebljava za „sudbinu" je kisma - „ono što je dodijeljeno" - bolje poznata na Zapadu u svom turskom obliku „kismet". Dok srcem drugu šoljicu kafe, pada mi na um da ovaj arapski izraz ima i drugo, dublje značenje: „ono u čemu imamo udio".

Ono u čemu imamo udio...

Ove riječi kao da udaraju nejasne žice koje izmiču mome sjećanju... Bio je osmijeh koji ih je pratio... čiji osmijeh? Osmijeh iza oblaka dima, oštrog

dima, kao dim hašiša. Da, to je bio dim hašiša, a osmijeh je pripadao jednom od najčudnijih ljudi koje sam ikada sreo - a sreo sam ga nakon jednog od najčudnijih doživljaja u svom životu. Dok sam pokušavao da izbjegnem opasnost, koja je izgledala - samo izgledala - neposredna u svojoj prijetnji, jurio sam, ne znajući, u drugu opasnost, mnogo realniju, mnogo neposredniju od one koju sam pokušavao izbjeći, a obje opasnosti, i stvarna i nestvarna, pomogle su mi da izbjegnem jednu treću...

Sve se to desilo prije gotovo osam godina, kad sam putovao na konju, u pratnji svog sluge Tatara Ibrahima iz Širaza u Kirman u južnom Iranu - pust, slabo naseljen i besputan kraj pored jezera Niris. Tada, zimi, to je bila močvarna, blatna pustara bez sela u blizini, omeđena s juga Kuh - Gushneganom, „Planinama gladi”, a prema sjeveru se sve gubilo u močvarama koje okružuju jezero. Poslije podne, dok smo obilazili neki usamljeni brijeg, jezero se iznenada ukaza. Nepokretna zelena površina bez daha ili zvuka života, jer je voda bila tako slana da nikakve ribe ne bi mogle u njoj živjeti. Pored nekoliko osakaćenih stabala i pustinjskog žbunja, slano tlo njegove obale nije dozvoljavalo nikakvu vegetaciju. Tlo je bilo lahko pokriveno blatnim snijegom, a iznad toga, na razmaku od oko dvjesta metara od obale, vodila je slabo označena staze.

Pade noć, a karavansaraja Khan-i Khet - našeg cilja za tu noć - nigdje na pomolu. Međutim, trebalo je da dođem do njega po svaku cijenu; nadaleko i naširoko nije bilo nikakvog drugog skloništa, a blizina močvara činila je svako napredovanje u mraku krajnje opasnim. U stvari, tog jutra su nas opomenuli da ne idemo sami, jer samo jedan pogrešan korak može lahko značiti iznenadnu smrt. Osim toga, naši konji su bili vrlo umorni nakon dugog dnevnog marša preko muljevitog tla i trebalo je da se odmore i nahrane.

S dolaskom noći poče jaka kiša. Jahali smo šutke, mokri i mrzovoljni, oslanjajući se više na instinkt konja nego na naše beskorisne oči. Prođoše sati, a karavansaraj se ne pojavi. Možda smo ga u mraku prošli pa ćemo sad morati da provedemo noć vani, pod pljuskom koji se stalno pojačavao... Kopita naših konja gacala su kroz vodu, naša natopljena odjeća teško je visila na našim tijelima. Tamna i neprozirna, lebdjela je oko nas noć pod velovima mlazeva vode; bili smo promrzli do kosti, ali saznanje da je močvara tako blizu unosilo je još veću jezu. Ako konji samo jednom promaše čvrsto tlo - „neka vam se onda Bog smiluje”, opomenuli su nas toga jutra.

Jahao sam naprijed, a Ibrahim me slijedio možda na desetak koraka. Sve češće se javljala zastrašujuća misao: nismo li, možda, ostavili Khan-i Khet iza nas u mraku? Kakva bi to zla sreća bila provesti noć pod hladnom kišom, a ako

bismo produžili - šta je s močvarom?

Iznenada osjetih mehakan, pištav zvuk ispod kopita svoga konja; osjetih kako životinja klizi u blato, tone, povlači pomamno jednu nogu, klizi opet - i misao bijesnu: močvara! Pritegnuh snažno uzde i pritisnuh mamuzama bokove konja. On visoko zabaci glavu i poče bijesno poigravati. Hladan znoj me potpuno obli. Noć je bila tako tamna da nisam mogao razabrati svoje vlastite ruke, ali u grčevitom trzanju tijela konja osjetio sam njegovu očajničku borbu protiv zagrljaja močvare. Gotovo ne misleći, zgrabih bič koji je, obično neupotrijebljen, visio na mojim prstima i ošinuh konja po sapima svom snagom, u nadi da ga tako podstaknem na krajnji napor, jer ako sada stane, biće usisan, a i ja s njim, sve dublje i dublje u blato... Nenaviknuta na tako okrutno bičevanje, sirota životinja - kashagai pastuh izuzetne brzine i snage - podiže se na zadnje noge, udari opet tlo sa sve četiri, i u grčevitom naporu protiv blata skoči, okliznu se, podiže se opet naprijed i opet se okliznu - a sve vrijeme njegova kopita su očajnički udarala o mehki , pištavi mulj...

Nekakav tajanstveni predmet sa zviždukom prohuja iznad moje glave... Podigoh ruku i dobih jak i neshvatljiv udarac... Od čega? Vrijeme i misao ispreturaše se jedno preko drugoga i pomiješaše se... Kroz pljusak kiše i dahtanje konja mogao sam čuti, u sekundama koje su bile kao sati, nemilosrdan zvuk usisavanja močvare... Kraj mora biti blizu. Olabavih svoja stopala u stremenima, spreman da skočim iz sedla i pokušam svoju sreću sam - možda bih se mogao spasiti ako legnem pljoštimice na tlo, kad, iznenada, nevjerovatno, konjske kopite udariše opet o tvrdo tlo, jednom, dva puta... i, sa uzdahom olakšanja, povukoh uzde i smirih uzdrhtalu životinju. Bili smo spašeni...

Tek sada se sjetih svog pratioca i, sav u strahu, viknuh: „Ibrahime!" Nikakvog odgovora. Srce mi se sledi.

„Ibrahime...!" Ali oko mene je bila samo tamna noć i pljusak kiše. Je li on bio u stanju da se spasi? Promuklim glasom viknuh opet: „Ibrahime!"

Onda, gotovo nevjerovatno, začu se slab zvuk iz velike daljine: „Ovdje... ovdje sam!"

Sad je bio red na moj razum da se smiri: Kako smo se toliko udaljili?

„Ibrahime!"

„Ovdje... ovdje!"

I slijedeći glas, vodeći svoga konja za uzde i ispitujući svaki pedalj tla svojim nogama, išao sam polahko, vrlo pažljivo prema udaljenom glasu; tamo je bio Ibrahim, sjedio je mifno u svom sedlu.

„Šta ti se desilo, Ibrahime? Zar nisi i ti posrnuo u močvari?"

„U močvari...? Ne - jednostavno sam stajao kad ste vi iznenada, ne znam zašto, odgalopirali."

Odgalopirao... Tajna je bila riješena. Borba s močvarom bila je samo plod moje mašte. Moj konj mora da je jednostavno nagazio na blatnjav dio puta, a ja, misleći da smo bili upali u močvaru, ošinuo sam ga i natjerao u bijesan galop i, prevaren tamom, pogrešno sam shbatio njegovo kretanje naprijed kao očajničku borbu s močvarom i slijepo sam jurio kroz noć, nesvjestan da ima mnogo kvrgavog drveća rasutog po ravnici... Ovo drveće, a ne močvara, bila je neposredna, stvarna opasnost: mala grana koja je udarila po mojoj ruci mogla je isto tako biti i veća grana, koja mi je mogla razbiti lobanju i tako dovesti moje putovanje do odlučnog kraja, u neoznačenom grobu u južnom Iranu...

Bio sam bijesan na samog sebe, dvostruko bijesan, jer smo sada bili izgubili svaku orijentaciju i nismo više mogli ući u trag stazi. Sad više nikad nećemo naći karavansaraj.

Ali, ponovo nisam imao pravo.

Ibrahim je s jahao da opipa teren rukama i tako možda pronađe stazu, i dok je on tako puzao na sve četiri, njegova glava iznenada udari u zid - mračni zid karavansaraja Khan-i Khet!

Da nije bilo mog zamišljenog spoticanja u močvari, mi bismo produžili, promašili karavansaraj i zaista se izgubili u močvari koja počinje, kako smo uskoro saznali, jedva dvjesta metara ispred nas...

Karavansaraj je bio jedan od mnogih oronulih ostataka epohe šaha Abasa Velikog - moćni blokovi zidova sa nadsvođenim hodfnicima, rastvorenim kapijama i razvaljenim ognjištima. Tu i tamo mogli ste nazrijeti tragove stare rezbarije na nadvratnicama i ispucale porculanske pločice; nekoliko upotrebljavanih soba bilo je zapušteno, sa starom slamom i konjskom balegom po podu. Kad Ibrahim i ja uđosmo u glavni trijem, zatekosmo nadglednika karavansaraja kako sjedi uz otvorenu vatru na golom podu. Uz njega je bio i neki bosonogi čovječuljak ogrnut odrpanim plaštem. Obojica skočiše na noge kad mi uđosmo, a mali neznanac pokloni se svečano živahnim, skoro teatralnim pokretom, s desnom rukom iznad srca. Njegov ogrtač bio je pokriven bezbrojnim višebojnim zakrpama; bio je prljav, potpuno zapušten, ali njegove oči su blistale, a lice mu je bilo vedro.

Nadglednik iziđe iz sobe da se pobrine o našim konjima. Skinuh sa sebe natopljeni ogrtač dok se Ibrahim odmah zabavio oko pripremanja čaja na otvorenoj vatri. S Ijubaznošću velikog plemića koji ne gubi ništa od svoga dostojanstva ako je ljubazan prema nižim od sebe, čudni čovječuljak prijazno prihvati

šoljicu čaja koju mu je ponudio Ibrahim.

Bez imalo nepristojne radoznalosti, kao da počinje razgovor u salonu, on se okrenu prema meni: „Vi ste Englez, džanab-i-ali?”

„Ne, ja sam Austrijanac.”

„Da li bi bilo nepristojno ako vas upitam da li vas posao dovodi u ove krajeve?”

‚Ja sam dopisnik jednih novina”, odgovorih. „Putujem kroz vašu zemlju da je opišem našim ljudima. Oni žele da saznaju kako drugi žive i šta misle.”

On klimnu glavom s osmijehom odobravanja na licu i utonu u tišinu. Nakon nekog vremena izvuče malu glinenu nargilu i bambusov štapić iz nabora svoga ogrtača, natače štap na glinenu posudu, zatim protrlja nešto što je sličilo na duhan medu svojim dlanovima i stavi to pažljivo, kao da je bilo vrednije od zlata, u udubljenje lule, pokrivajući ga žeravom. S očiglednim naporom povuče dim kroz bambusov štap, žestoko kašljući i čisteći grlo. Voda u nargili je klokotala, a oštar miris poče da ispunjava sobu. Tek tada sam shvatio: to je bio indijski hemp, hašiš, a tada sam shvatio i čudnu izvještačenost ovog čovjeka; on je bio hašaši, uživalac opojne droge. Njegove oči nisu bile zasjenjene kao oči pušača opijuma; one su sjale nekom vrstom ravnodušne, bezlične dubine, zureći u daljinu koja je beskrajna, udaljena od stvarnog svijeta oko njih.

Gledao sam u tišini. Kad je konačno popušio svoju lulu, upita me:

„Zar ne biste i vi pokušali?”

Odbio sam uz zahvalnost; kušao sam opijum jednom ili dva puta (bez ikakvog naročitog zadovoljstva), ali ovo s hašišem činilo mi se suviše naporno i neukusno čak i da pokušam. Hašaši se smijao bezglasno, njegove žmirkave oči klizile su preko mene s prijateljskom ironijom:

„Znam šta mislite, poštovani prijatelju. Vi mislite da je hašiš đavolji posao i bojite ga se. Besmislica! Hašiš je Božji dar. Vrlo dobar - naročito za duh. Vidite, hazreti, dozvolite da vam to objasnim. Opijum je loš - o tome ne može biti sumnje - jer u čovjeku budi žudnju za nedostižnim stvarima, unosi u njegove snove požudu kao kod životinja. Hašiš, međutim, smiruje svaku požudu i čini nas ravnodušnim prema svim stvarima ovog svijeta. To je to: čini nas zadovoljnim. Mogli biste staviti hrpu zlata pred hašašija - ne samo dok on puši, nego bilo kad - a on ne bi čak pružio ni svoj mali prst za tim. Opijum čini ljude slabim i kukavicama, a hašiš ubija svaki strah i čini da čovjek bude hrabar kao lav. Ako biste tražili da hašaši zaroni u ledenu rijeku usred zime, on bi jednostavno zaronio i smijao se... On je spoznao da biti bez žudnje znači biti bez straha - i da, ako je čovjek iznad straha, on isto tako ide i iznad opasnosti, znajući, ma šta

mu se desilo, da je to njegov udio u onome što se dešava..."

On se opet nasmija, tresući se onim kratkim, bezglasnim smijehom između ruganja i dobrohotnosti; zatim prestade da se smije i samo je zurio iza svog oblaka dima, blistavih očiju uperenih u nepokretnu daljinu.

„MOJ UDIO u svemu što što se dešava..." Razmišljam dok ležim pod prijateljskim arapskim zvijezdama." Ja - ova hrpa mesa i kostiju, osjećaja i opažanja - postavljen sam u orbitu Bića i u svemu sam što se dešava... „Opasnost" je samo iluzija: ne može me nikada „nadvladati", jer sve što mi se dešava pripada sveobuhvatnom toku čiji sam dio i ja sam.

Bi li, možda, moglo biti da su opasnost i sigurnost, smrt i radost, sudbina i ostvarenje samo različiti oblici ove sićušne, veličanstvene gomile koja sam ja? Kakvu si beskonačnu slobodu, Bože, poklonio čovjeku..."

Moram zatvoriti oči, tako oštar je bol sreće pri ovoj pomisli, a krila slobode dotiču me tiho izdaleka, u dahu vjetra što prolazi preko moga lica.

OSJEĆAM SE dovoljno jakim da sad mogu sjediti i Zejd mi donosi jedno devino sedlo da se na njega naslonim. „Smjesti se udobno, daidža. Moje srce se veseli kad vidim da si dobro nakon što sam te već bio prežalio."

„Ti si mi bio dobar prijatelj, Zejde. Šta bih ja uradio bez tebe ovih godina da se nisi odazvao mom pozivu i došao?"

„Nikad nisam žalio ove godine s tobom, daidža. Još uvijek se sjećam dana kad sarn dobio tvoje pismo, prije više od pet godina, kojim si me pozvao u Meku... Pomisao da ću te opet vidjeti bila mi je draga, naročito zato što si u međuvremenu usrećen blagoslovom islama. Upravo tada sam se bio oženio s djevojkom iz plemena Muntafik, djevicom, a njena ljubav mi je izuzetno prijala. One iračke djevojke imaju uzak struk i tvrda prsa, kao ovo" - i, smijući se na uspomenu, on pritiskuje kažiprst u tvrdu jabuku sedla na koje sam naslonjen. - „I teško se rastati od njihovog zagrljaja... Tada sam rekao sebi: Ići ću, ali ne baš odmah, da sačekam nekoliko sedmica. Ali sedmice su prošle, i mjeseci, pa iako sam se uskoro razveo s tom ženom - pasja kći je očijukala s nekim svojim daljim rođakom - nisam mogao da se odlučim da napustim svoju službu u iračkom dobrovoljačkom korpusu, svoje prijatelje i uživanja Bagdada i Basre, i uvijek sam sebi govorio: Ne baš sad, malo kasnije... Jednog dana sam jahao iz logora gdje sam upravo bio primio mjesečnu plaću i mislio sam da provedem noć s jednim prijateljem, kad mi iznenada ti naumpade i sjetih se što si mi rekao u svom pismu o smrti svoje drage supruge - neka joj se Bog smiluje - pa pomislih kako moraš biti usamljen bez nje i odjedanput shvatih da moram k tebi. U tom času i upravo tu strgoh iračku zvijezdu sa svog igala i bacih je; tada, a da nisam čak

otišao ni kući da pokupim svoju odjeću, okrenuh svoju devu prema Nufudu, prema Nedždu i krenuh, zaustavivši se samo u prvom selu da kupim mješinu za vodu i nešto hrane. Tako sam jahao i jahao dok te nisam sreo u Meki, četiri sedmice kasnije...”

,,A sjećaš li se, Zejde, našeg prvog putovanja u unutrašnjost Arabije, prema jugu do palmovih vrtova i žitnih polja Vadi Biša, a zatim do pješčanih pustara Ranije, u koje nikada prije nije stupio ni jedan ne-Arap?”

„I te kako se sjećam, daidža! Ti si toliko želio da vidiš pustinju Rub’el-Kali, gdje džini čine da pijesak pjeva pod suncem... A oni beduini što žive na njenom rubu, koji nikad u svom životu nisu bili vidjeli staklo pa su mislili da su tvoje naočale napravljene od smrznute vode? Oni su sami bili kao džini, čitajući tragove u pijesku kao što drugi čitaju knjigu, a osjećajući po nebu i po zraku nadolazak pješčane oluje satima prije nego dođe... A sjećaš li se, daidža, onog vodiča kojeg smo iznajmili u Raniji - vražjeg beduina kojeg si htio ubiti kad je namjeravao da nas ostavi usred pustinje? Kako je samo bio bijesan zbog aparata kojim si slikao!”

Obojica se smijemo doživljajima koji su tako daleko iza nas. Ali tada nam nije nimalo bilo do smijanja. Bili smo šest do sedam dana puta južno od Rij ada kad je taj vodič, fanatični beduin iz nastambe ihvana zvane Er-Rajn, dobio strašan napad bijesa kad sam mu objasnio čemu služi moj foto-aparat. Htio je da nas onog časa tu ostavi zato što takvo neznabožačko slikanje ugrožava njegovu dušu. Ne bih baš mnogo ni žalio što ću ga se otarasiti da nismo bili upravo u području koje ni ja ni Zejd nismo poznavali i gdje bismo se sigurno, prepšušteni sami sebi, zauvijek izgubili. Najprije sam pokušao da uvjerim našeg „vražijeg beduina”, ali bez uspjeha; on je ostao nepristupačan i okrenuo svoju devu nazad prema Raniji. Objasnio sam mu da bi ga to stajalo života da nas prepusti skoro sigurnoj smrti od žeđi. Kad je uprkos ovoj opomeni potjerao svoju devu, uperio sam na njega pušku i zaprijetio da ću pucati - sa stvarnom namjerom da to i učinim. Ovo je konačno, izgleda, nadvladalo brigu našeg prijatelja o njegovoj duši. Nakon gunđanja, pristao je da nas vodi do prve veće nastambe, udaljene oko tri dana, gdje naš spor možemo iznijeti pred kadiju da on presudi. Zejd i ja smo ga razoružali i naizmjence noću pazili kako bismo ga spriječili da nam ne pobjegne. Kadija u Kuvaiji, kojem smo se obratili nakon nekoliko dana, prvo donese presudu u korist našeg vodiča, „jer”, reče on, „sramota je slikati živa bića” (bazirajući to na pogrešnom tumačenju izreke Poslanika, jer uprkos vjerovanju, tako rasprostranjenom medu mnogim muslimanima sve dodanas, da je fotografisanje živih bića zabranjeno, islamski zakon ne sadrži nikakvu izričitu

zabranu u tom smislu). Na to sam kadiji pokazao otvoreno kraljevo pismo „emirima zemlje i svakome ko ovo može čitati". Kadijino lice postajaše sve kiselije dok je čitao: „Muhamed Asad je naš gost i prijatelj i drag nam je, pa svako ko pokaže prijateljstvo prema njemu pokazao ga je i prema nama, a svako ko ispolji neprijateljstvo prema njemu smatraće se da ga je pokazao i prema nama..." Ibn Saudove riječi i pečat imale su magičan utjecaj na kadiju i on konačno odluči da „pod izvjesnim okolnostima" može biti dozvoljeno fotografisanje... Ipak smo otpustili našeg vodiča i iznajmili drugog da nas vodi u Rijad.

„A sjećaš li se onih dana u Rijadu, daidža, kad smo bili kraljevi gosti i kad si ti bio nesretan videći stare dvorske staje pune novih blistavih automobila? A sjećaš li se kraljeve milostivosti prema tebi?"

„Sjećaš li se, Zejde, kako nas je poslao da ispitamo razloge pobune beduina i kako smo mnogo noći putovali i prokrali se u Kuvajt i konačno ustanovili istinu o kutijama blistavo novih rijala i pušaka koje su stizale do buntovnika preko mora...?"

„Pa one druge misije, daidža, kada te je Seid Ahmed - neka ga Bog pozivi - poslao u Sirenaiku - i kako smo tajno prešli morem u Egipat na jedrenjaku - i kako smo stigli u Džabel Akdar, izbjegavajući talijanske straže - da Bog da bili prokleti - i pridružili se borcima koje je vodio Omer el-Muhtar? To su bili uzbudljivi dani!"

Tako nastavljamo da podsjećamo jedan drugog na mnoge dane, bezbrojne dane koje smo zajedno proveli i naše „da li se sjećaš, sjećaš li se?" odnosi nas duboko u noć, dok se logorska vatra polahko stišava i jedva ostaje nekoliko komada drveta da tinja, a Zejdovo lice pomalo tone u sjene i samo postaje kao daleka uspomena mojim pospanim očima.

U zvjezdanoj tišini pustinje, s nježnim, mlakim vjetrom koji u valovima pomjera pijesak, slike prošlosti i sadašnjosti se prepleću, opet razdvajaju i dozivaju jedna drugu čudesnim zvukovima sjećanja, nazad kroz godine, nazad do početka mojih arapskih godina, do mog prvog hodočašća Meki i tame koja je zasjenila one prve dane: do smrti žene koju sam volio kao što nisam volio ni jednu drugu ženu otada, a koja sada leži sahranjena u Meki, ispod jednostavnog kamena bez natpisa, koji označava kraj i početak novog puta za mene: jedan kraj i jedan početak, poziv i odjek, čudno isprepleteno u kamenoj dolini Meke...

„ZEJDE, ima li još malo kafe?"

„Svakako, daidža, odgovara Zejd. On podiže bez žurbe visoki, uski bakreni lonac za kafu u lijevoj i dvije sićušne šoljice bez drške koje zveckaju u njegovoj desnoj ruci - jedna za mene a jedna za njega - nalijeva malo kafe u prvu šoljicu

i pruža mi je. Ispod sjene crveno-bijelo karirane kufije njegove oči me gledaju svečanom pažnjom, kao da je to mnogo ozbiljnije nego samo šoljica kafe. Ove oči - duboko usađene i s dugim trepavicama, ozbiljne i tužne u mirovanju, ali uvijek spremne da bijesnu iznenadnom veselošću, govore o stotinama generacija života u stepama i slobodi: oči čovjeka čije pretke nikada nisu eksploatisali i koji nikada nisu eksploatisali druge. Ali najljepše u njemu su njegovi pokreti: vedri, svjesni svog vlastitog ritma, nikad u žurbi a nikad ne oklijevajući: preciznost i ekonomičnost koja vas podsjeća na sklad instrumenata u dobro vođenom simfonijskom orkestru. Takve pokrete možete često vidjeti kod beduina; oskudnost pustinje se odražava u njima. Jer, osim nekoliko gradova i sela, život u Arabiji je tako malo oblikovan ljudskim rukama da je priroda u svojoj ozbiljnosti silila čovjeka da izbjegava svaku razvučenost u ponašanju i da svede postupke diktirane njegovom voljom ili vanjskom nužnošću na nekoliko vrlo određenih, osnovnih oblika koji su ostali isti kroz bezbrojne generacije i vremenom postigli glatku oštrinu kristala.

„Reci mi, Zejde, kuda idemo sutra?”

Zejd me gleda s osmijehom: „Pa, daidža, naravno, prema Tajmi...?”

„Ne, brate, htio sam da idem u Tajmu, ali sada to više neću. Idemo u Meku...”

II
POČETAK PUTA

UPRAVO JE PADALO VEČE, nekoliko dana nakon mog susreta sa žeđu, kad Zejd i ja stigosmo u neku malu usamljenu oazu gdje smo namjeravali zanoćiti. Pod zracima zalazećeg sunca pješčani brežuljci na istoku blistahu kao mase ahata koji se prelijeva u duginim bojama sa stalno promjenljivim pastelnim sjenama i ublaženim svjetlosnim odbljescima boja, tako nježnih da čak i oko kao da ih oskrnavljuje dok prati jedva primjetne prijelaze sjena prema sivilu i tami koja osvaja. Još uvijek možete jasno vidjeti peraste krune palmi i, napola skrivene iza njih, skromne, sive kuće od ilovače i baštenske zidove, a drveni točkovi iznad bunara još sviraju.

Puštamo deve da legnu na izvjesnom odstojanju od sela, u palmovom voćnjaku, rastovaramo naše teške vreće i skidamo sedla s toplih životinjskih leda. Nekoliko derana skuplja se oko stranaca i jedan od njih, mali dječak krupnih očiju, u odrpanom ogrtaču, nudi Zejdu da mu pokaže gdje može naći drva za loženje. Njih dvojica polaze tamo, a ja vodim deve na bunar. Dok spuštam svoj kožni kabao i izvlačim ga punog, nekoliko žena dolazi iz sela po vodu s bakrenim zdjelama i zemljanim vrčevima koje nose slobodno na svojim glavama, s objema rukama ispruženim sa strane i savijenim prema gore - kako bi bolje balansirale svoje terete - držeći rukama krajeve svojih velova koji lepršaju kao krila.

„Es-selamu alejkum-m Mir s tobom, putniče", kažu one.

,,Ve alejkumus-selam, ve rahmetullah - ja odgovaram. - Neka je i s vama mir i milost Allahova."

Njihova odjeća je crna, a lica - kao što je gotovo uvijek kod beduinskih i seoskih žena ovog dijela Arabije - su otkrivena, tako da se mogu vidjeti njihove krupne crne oči. Iako su bile nastanjene u oazi kroz mnogo generacija, još nisu bile izgubile ozbiljni izraz lica iz nomadskih dana svojih predaka. Njihovi pokreti su jasni i određeni, a njihova uzdržanost je bez ikakva stida dok bezglasno uzimaju uže kabla iz mojih ruku i izvlače vodu za moje deve.

„Neka Allah blagoslovi vaše ruke, sestre, i čuva vas u sigurnosti."

„Neka i tebe čuva Allah, putniče", odgovaraju one i vraćaju se svojim vrčevima i posudama da ih pune vodom za svoje domove.

PO POVRATKU na mjesto našeg logoravanja, puštam deve da legnu i sputavam im prednje noge kako noću ne bi odlutale. Zejd je već zapalio vatru i pravi kafu. Voda vrije u dubokom bakrenom loncu s dugim, zakrivljenim grlićem; manji lonac sličnog oblika stoji spreman uz Zejda. U lijevoj ruci on drži

veliku, plitku željeznu kašiku s drškom dugom preko pola metra, na kojoj prži pregršt kafe na tihoj vatri, jer se u Arabiji kafa svaki put svježe prži. Čim zrna postanu svijetlosmeđa, on ih stavlja u mjedeni havan i istuca ih. Zatim nalijeva malo vrele vode iz većeg lonca u manji, sipa smrvljenu kafu u njega i primiče ga vatri da tiho provri. Kad je napitak skoro gotov, on dodaje nekoliko sjemenki kardamona da bude gorči, jer, kako se kaže u Arabiji, kafa, da bi bilo dobra, mora biti „gorka kao smrt, a vrela kao ljubav".

Ja, međutim, još nisam spreman da uživam svoju kafu u zadovoljstvu. Umoran i znojan nakon dugih, vrelih sati u sedlu, s odjećom koja neprijatno prianja uz tijelo, čeznem za banjom. Zato odlazim do bunara pod palmama.

Već je mrak. Palmovi voćnjaci su opustjeli, samo u daljini, kod kuća, laje neki pas. Skidam svoju odjeću i spuštam se u bunar, držeći se rukama i odupirući nogama o izbočine i pukotine u zidovima, a pomažući se konopcima na kojima vise kožni kablovi, sve dolje do tamne vode, i u nju. Hladna je i dopire mi do prsa. U tami pored mene vise konopci, vertikalno zategnuti težinom velikih, sada uronjenih kožnih kablova koji u toku dana služe za navodnjavanje voćnjaka. Pod tabanima osjećam tanko rominjanje vode; ona probija prema gore iz podzemnog izvora, koji napaja bunar lagahnim mlazom vječne obnove.

Podižem glavu i vidim krug neba iznad ruba bunara i zvijezde. Dok tako stojim nepokretan, vrlo dugo, čini mi se da vidim kako polahko mijenjaju svoj položaj, krećući se, kako bi ispunile nizove i nizove miliona godina kojima nema kraja. Onda, ne htijući, moram da mislim o malom nizu godina koje sam ja proživio - o svim onim nejasnim godinama provedenim u toploj sigurnosti djetinjstva, u gradu gdje mi je bio poznat svaki kutić i svaka ulica; zatim u drugim gradovima punim uzbuđenja, čežnje i nade kakve samo rana mladost može poznavati; zatim u novom svijetu medu ljudima čija su mi lica i ponašanje bili najprije strani, ali vremenom donesoše novu bliskost i novi osjećaj da sam kod kuće; zatim u čudnim i sve čudnijim predjelima, u gradovima starim kao pamćenje čovjeka, u stepama bez horizonta, u planinama čija vas divljina podsjeća na divljinu ljudskog srca, i u žarkoj pustinjskoj samoći. I sporo narastanje novih istina - meni novih - pa onda onaj dan u snjegovima Hindu-Kuša kada je, nakon dugog razgovora, jedan prijatelj, Afganistanac, začuđeno uzviknuo: „Pa ti si musliman, samo ti to još i ne znaš...!" Onda onaj drugi dan, mjesecima kasnije, kad sam to i sam spoznao; moj prvi hadž, smrt moje žene i beznađe koje je toga slijedilo. Ono vječno vrijeme medu Arapima otada, godine dubokog prijateljstva s kraljem koji je svojim mačem istesao za sebe državu ni iz čega i zamalo da nije dostigao stvarnu veličinu; godine lutanja kroz pustinje i stepe;

riskantni izleti medu zaraćene arapske beduine i u libijsku borbu za nezavisnost; dugi boravci u Medini gdje sam nastojao da upotpunim svoje znanje o islamu u Poslanikovoj džamiji, ponovljeni hadž, ženidbe s beduinkama, a zatim razvodi; topli ljudski odnosi i pusti dani usamljenosti; profinjene rasprave s obrazovanim muslimanima iz svih dijelova svijeta i putovanja kroz neistražena područja; sve ove godine uranjanja u svijet daleko od misli i ciljeva zapadne egzistencije. Kako dug niz godina...

Sve ove potonule godine sada izlaze na površinu, otkrivaju svoja lica još jednom i zovu me mnoštvom glasova. Iznenada, u zapanjenom trzaju svoga srca, shvaćam kako je dug, kako beskrajan bio moj put. „Uvijek si samo išao i išao", kažem sam sebi. „Nikad još nisi izgradio svoj život na nečem što bi se moglo uhvatiti rukama i nikada nije bilo odgovora na pitanje: kuda?... Uvijek si samo išao i išao, lutalica kroz mnoge zemlje, gost u mnogim srcima, ali čežnja nikada nije bila utišana, pa iako nisi više stranac, još nisi pustio korijena..."

Zašto, čak i nakon što sam našao svoje mjesto medu ljudima koji vjeruju u ono što sam i sam prihvatio kao vjerovanje, ne mogu da pustim korijen?

Prije dvije godine, kad sam uzeo za ženu Arapkinju iz Medine, želio sam da dobijem sina. Preko ovog sina, Talala, koji nam se rodio prije nekoliko mjeseci, počeo sam osjećati da su Arapi moj rod, kao Što su mi već bili braća po vjeri. Želio bih da on ima svoje korijenje duboko u ovoj zemlji i da odraste svjestan svog velikog nasljeđa, kako u krvi tako i u kulturi. Moglo bi se pomisliti da bi ovo moralo biti dovoljno da probudi u čovjeku želju da se smiri zauvijek, da izgradi za sebe i svoju porodicu trajan dom. Pa zašto onda moja Imanja još nisu završena i zašto moram da nastavim svojim putem? Zašto me život koji sam sam izabrao ne zadovoljava potpuno? Šta je to što mi nedostaje u ovoj sudbini? Bez sumnje, to nisu intelektualne prednosti Evope. Ostavio sam ih iza sebe. One mi ne manjkaju.

Zaista, ja sam toliko udaljen od njih da mi je postajalo sve teže da pišem za evropske novine koje me opskrbljuju sredstvima za život; svaki put kad pošaljem neki članak, čini mi se kao da bacam kamen u bunar bez dna: kamen nestaje u tamnoj praznini, a ne stiže čak ni odjek da mi kaže da je dostigao svoj cilj...

Dok tako razmišljam u nemiru i zbunjenosti, napola zaronjen u tamnu vodu bunara jedne oaze u Arabiji, iznenada čujem glas iz tame uspomena, glas starog nomada, Kurda: Ako voda miruje nepokretna u bari, ona postaje ustajala i blatna, ali ako se kreće i teče, postaje bistra; isto tako i čovjek u svojim lutanjima. Nakon toga, kao nekom magijom, svaki nemir me napušta. Počinjem gledati na samog sebe iz daljine, kao što biste morali gledati stranice knjige da

biste čitali priču iz nje; počinjem shvaćati da moj život nije mogao imati drukčiji tok. Jer, kad pitam samog sebe: „Šta je ukupna suma moga života?” nešto u meni kao da odgovara: „Odlučio si da zamijeniš jedan svijet drugim - da dobiješ novi svijet u zamjenu za stari koji nikada nisi stvarno posjedovao.” Spoznajem sa zapanjujućom jasnoćom, da bi takav poduhvat, zaista mogao zahtijevati čitav život.

PENJEM SE iz bunara, oblačim čistu, dugačku tuniku, koju sam bio donio sa sobom, pa odlazim do vatre, Zejda i deva, pijem gorku kafu koju mi nudi Zejd, a zatim liježem, osvježen i topao, na tlo, uz vatru.

S RUKOM POD GLAVOM gledam, gledam u ovu arabljansku noć koja se nadvila nada me, crna i zvjezdana. Blistava zvijezda prelijeće u kolosalnom luku, a zatim eno druge, pa još jedne: lukovi svjetla koji cijepaju tamu. Da li su one samo komadi razbijenih planeta, fragmenti neke svemirske katastrofe, koji sada besciljno lete kroz beskraje kosmosa? Ah, ne! Ako pitate Zejda, on će vam reći da su to plamena koplja kojim meleki tjeraju šejtane koji se u nekim noćima penju prema nebu da otkriju Božije tajne... Je li to možda bio sam Iblis, kralj svih šejtana, koji je upravo prihvatio ono moćno, plameno koplje tamo na istoku...?

Legende vezane za ovo nebo i njegove zvijezde bliže su mi nego dom moga djetinjstva...

Kako bi i moglo biti drukčije? Otkako sam došao u Arabiju, živio sam kao Arap, oblačio se samo kao Arap, govorio samo arapskim jezikom, sanjao svoje snove na arapskom; arapski običaji i slikovito izražavanje neosjetno su oblikovali moje misli, nisu me ometale duševne uzdržanosti koje obično onemogućuju stranca - koliko god dobro bio upućen u ponašanje i jezik dotične zemlje - da nađe pravi prilaz osjećajima njenog naroda i da njihov svijet usvoji kao svoj vlastiti.

Iznenada moram da se smijem glasno smijehom sreće i slobode - tako glasno da Zejd sa čuđenjem gleda u mene, a moja deva okreće glavu prema meni lagahnim, pomalo prezrivim pokretom; tek sada vidim kako je jednostavan i prav, usprkos svojoj duljini, bio moj put - moj put iz svijeta koji stvarno nisam posjedovao, u svijet istinski moj.

Nije li moj dolazak u ovu zemlju, u stvari, bio dolazak kući? Dolazak kući srca koje je otkrilo svoj stari dom preko niza hiljada godina i sada prepoznaje ovo nebo, svoje nebo s bolnom radošću? Jer, ovo arabijsko nebo - toliko mnogo tamnije, više, svečanije i bogatije zvijezdama nego bilo koje drugo nebo - nadvijalo se nad dugim nizom mojih predaka, onih lutalica pastira - ratnika, kada

su, prije hiljade godina, krenuli opsjednuti pohlepom za zemljom i plijenom, prema plodnoj zemlji Kaldeji i nepoznatoj budućnosti; ono malo beduinsko pleme Jevreja, predaka onog čovjeka koji će biti rođen u Uru u Kaldeji.

Taj čovjek, Ibrahim, nije u stvari spadao u Ur. On je bio pripadnik samo jednog od mnogih arapskih plemena koja su u ovom ili onom vremenu nalazila svoj put iz gladnih pustara Poluotoka prema sjevernim zemljama snova, za koje se govorilo da u njima teče med i mlijeko - naseljenim zemljama Plodnog Polumjeseca, Siriji i Mesopotamiji. Ponekad su takva plemena uspijevala da nadvladaju stanovnike koje su tamo nalazili i nametnu im se kao njihovi gospodari, postepeno se miješajući s pobijeđenim narodom i izranjajući, zajedno s njim, kao nova nacija - kao Asirci i Babilonci, koji su podigli svoja kraljevstva na ruševinama ranije sumerske civilizacije, ili Kaldejci, koji su došli na vlast u Babilonu, ili Amoriti, koji su kasnije bili poznati kao Kanaanci u Palestini i kao Feničani na obalama Sirije. U neko drugo doba pridošli nomadi bili su suviše slabi da pobijede one koji su stigli ranije i bili su apsorbirani, ili su stanovnici odbacivali nomade nazad u pustinju, prisiljavajući ih da traže druge pašnjake i možda druge zemlje koje će pokoriti. Ibrahimovo pleme - čije je originalno ime, prema Knjizi Postanka, bilo Ab-Ram - što na starom arapskom jeziku znači „Velika Želja" - bilo je očigledno jedno od onih slabijih plemena. Biblijska priča o njihovom boravku u Uru, na rubu pustinje, odnosi se na vrijeme kad su ustanovili da ne mogu osvojiti nove domove u zemlji Rijeka BUznakinja i upravo namjeravali da krenu prema sjeverozapadu duž Eufrata prema Haranu, a odatle u Siriju.

„Velika Želja", taj moj rani predak koga je Bog naveo da ide prema nepoznatim krajevima i tako otkrije samog sebe, mogao bi dobro shvatiti zašto sam ovdje - jer ion je morao lutati kroz mnoge zemlje prije nego je mogao izgraditi svoj život u nešto uhvatljivo, i morao je biti gost mnogih nepoznatih srca prije nego mu je bilo dozvoljeno da pusti korijen. Njegovom iskustvu, koje izaziva poštovanje, moja sitna zbunjenost ne bi predstavljala zagonetku. On bi znao - kao što to ja sada znam - da smisao svih mojih lutanja leži u skrivenoj želji da sretnem samoga sebe, susrećući svijet čiji je pristup najskrovitijim pitanjima života, samoj stvarnosti, bio različit od svega na šta sam bio naviknut u svom djetinjstvu i mladosti.

KAKO JE TO DUG PUT, iz moga djetinjstva, mladosti u centralnoj Evropi, do moje sadašnjosti u Arabiji, ali kako je to ugodan put za sjećanje da putuje nazad...

Tu su one godine ranog djetinjstva u poljskom gradu Lavovu - tada pod

vlašću Austro-ugarske - u kući koja je bila isto toliko mirna i dostojanstvena koliko i ulica u kojoj je stajala. Duga ulica ponešto dosadne elegancije, oivičena kestenovima i popločana drvenim blokovima koji su prigušivali topot konjskih kopita i pretvarali svaki trenutak dana u lijeno poslijepodne. Volio sam tu ljupku ulicu sviješću daleko van godina moga djetinjstva i ne samo zato što je to bila ulica moga doma; volio sam je, mislim, zbog izgleda plemenite pribranosti kojim je tekla iz veselog centra toga najveselijeg grada prema dubokoj tišini šuma na rubu grada, i velikom groblju što leži skriveno u šumi. Divne kočije bi ponekad prošle na tihim točkovima uz pratnju žustrog, ritmičkog topota gizdavih kopita ili, ako bi to bila zima i ulica bila zabijeljena dubokim snijegom, sanjke bi klizile preko njega i para bi u oblacima izlazila iz konjskih nozdrva, a njihovi praporci zvonili su kroz ledeni zrak. A ako biste vi sjedili u sanjkama i osjećali ledeni šum kako grize vaše obraze, vaše djetinje srce bi znalo da vas galopirajući konji nose u sreću koja nema ni početka ni kraja.

Tu su ljetni mjeseci na selu, gdje je majčin otac, bogati bankar, držao veliko imanje za odmor i razonodu svoje velike porodice. Mirni potočić s nizom vrba duž njegovih obala, staje pune spokojnih krava, sumrak misteriozno ispunjen mirisom životinja i sijena i smijehom seoskih djevojaka zauzetih u predvečerje mužom krava; napili biste se toplog pjenušavog mlijeka pravo iz kablova - ne zato što ste žedni, nego zato što je uzbudljivo piti nešto što je još tako blizu svom životinjskom izvoru... Oni vreli avgustovski dani provedeni u poljima sa seljacima koji žanju žito i sa ženama koje ga kupe i vežu u snopove, mlade žene, lijepa izgleda, teška tijela, punih prsa, tvrdih toplih ruku, čiju čvrstinu ste mogli osjetiti kad bi vas, igrajući se u podne, valjale u plastovima; naravno, bili ste tada suviše mladi da biste izvukli neke zaključke iz onih nasmijanih zagrljaja...

Tu su putovanja s mojim roditeljima u Beč i Berlin, Alpe i češke šume, na Sjeverno more i Baltik; mjesta toliko daleko da su skoro izgledala kao novi svjetovi. Svaki put kad se krene na takvo putovanje, prvi zvižduk lokomotive i prvo drndanje točkova zaustavlja kucanje srca u uzbudljivom očekivanju čuda koja treba da se dese... Bili su i drugovi u igri, dječaci i djevojčice, brat i sestra i mnogi rođaci, prekrasne nedjelje slobode nakon jednoličnosti - ali ne suviše nepodnošljive jednoličnosti - dana u školi; pješačenje kroz polja, prvi potajni sastanci s ljupkim djevojčicama svoga uzrasta i bljesak prvog uzbuđenja od kojeg se dolazi sebi tek nakon što prođu sati i sati...

To je bilo sretno djetinjstvo, koje me ispunjava zadovoljstvom i u sjećanju. Moji roditelji su živjeli u ugodnim okolnostima, a živjeli su uglavnom za svoju djecu. Spokojstvo moje majke i nepomućen mir mogli su imati nešto s lahko-

ćom s kojom sam kasnije bio u stanju da se prilagodim neuobičajenim i, ponekad, sasvim suprotnim uvjetima; međutim, očev unutarnji nemir je vjerovatno odražen u mome vlastitom.

AKO BI TREBALO da opišem svoga oca, rekao bih da ovaj krasni, vitki čovjek, srednjeg rasta, tamne puti i tamnih, strastvenih očiju, nije bio sasvim u skladu sa svojom okolinom. U svojoj ranoj mladosti maštao je o tome da se posveti nauci, naročito fizici, ali nikada nije bio u stanju da ostvari taj san i morao se zadovoljiti da bude advokat. Iako sasvim uspješan u ovoj profesiji, u kojoj je njegov oštri duh morao naći dobrodošli izazov, on se nikada nije potpuno s tim pomirio; izgled usamljenosti koji ga je okruživao mogao je biti prouzrokovan stalno prisutnom sviješću da ga je pravi poziv mimoišao.

Njegov otac je bio ortodoksni rabin u Czrenowitzu, glavnom gradu austrijske provincije Bukovine. Još uvijek ga se sjećam kao dražesnog starca, vrlo nježnih ruku i lica uokvirenog dugom bijelom bradom. Pored svoga dubokog interesa za matematiku i astronomiju - koje je studirao u slobodnom vremenu čitav svoj život - on je bio jedan od najboljih šahista cijele pokrajine. To je vjerovatno bila osnova njegovog dugotrajnog prijateljstva s grčkim ortodoksnim arhiepiskopom koji je i sam bio znameniti šahista. Obojica bi proveli mnoge večeri zajedno nad šahovskm pločom, a završili bi svoja sijela raspravom o metafizičkim postavkama svojih religija. Moglo bi se pretpostaviti da bi, s takvom naklonošću duha, moj djed rado dočekao sklonost svoga sina - mogao oca - prema nauci. Ali očigledno, on je već bio odlučio od samog početka da njegov najstariji sin nastavi rabinsku tradiciju, koja se u porodici protezala kroz nekoliko generacija, i odbijao je da uopće i razmatra bilo kakav drugi poziv za mog oca. U ovoj postojanosti on je mogao biti podržan i sramotnom obiteljskom tajnom: sjećanjem na jednog svog ujaka - to jest moga pra-pra-ujaka - koji je na sasvim neuobičajen način „izdao" obiteljsku tradiciju i čak napustio religiju svojih predaka.

Taj skoro mitski pra-pra-ujak, čije ime nikad nije glasno spomenuto, izgleda da je bio odgojen u istoj strogoj porodičnoj tradiciji. U ranim godinama je postao potpuno samostalan rabin, oženjen ženom koju očigledno nije volio. Kako mu rabinsko zanimanje nije u to doba pružalo dovoljnih prihoda, on ih je upotpunjavao trgovanjem krznom, što je svake godine zahtijevalo putovanje u evropsko centralno tržište krznom, Lajpcig. Jednog dana, kad je imao oko dvadeset i pet godina, on krenu s konjskom zapregom - to je bilo u prvoj polovici devetnaestog vijeka - na jedno od tih dugih putovanja. U Lajpcigu prodade krzno kao i obično, ali, umjesto da se vrati kući, on prodade i kola i konje,

obrija bradu i solufe i, zaboravljajući svoju nevoljenu ženu, ode u Englesku. Neko vrijeme se izdržavao radeći služinske poslove, studirajući astronomiju i matematiku noću. Neki gazda izgleda da je otkrio njegovu umnu nadarenost i omogućio mu da nastavi svoje studije u Oksfordu, odakle je nakon nekoliko godina izbio kao učenjak koji mnogo obećava, preobraćen u kršćanstvo. Uskoro nakon što je poslao svojoj ženi Židovki dokument kojim se s njom razvodi, oženio se s djevojkom od „krivovjernika". Malo je bilo poznato našoj porodici o njegovom kasnijem životu, osim da je postigao znatan ugled kao astronom i univerzitetski profesor i da je završio kao vitez.

Ovaj zastrašujući primjer izgleda da je uvjerio moga djeda da zauzme vrlo strog stav u pogledu naklonosti moga oca prema studiranju „nevjerničkih" znanosti; trebalo je da postane rabin i tako je moralo biti. Međutim, moj otac nije bio spreman da se preda tako lahko. Dok je u toku dana studirao Talmud, provodio je dio svojih noći proučavajući tajno, bez pomoći učitelja, program humanističke gimnazije. Ipak se kasnije povjerio svojoj majci. Iako su nedozvoljene studije njenog sina mogle opteretiti njenu savjest, njena plemenita priroda navela ju je da shvati da bi bilo okrutno lišiti ga prilike da slijedi želju svoga srca. Sa dvadeset i dvije godine, nakon što je za četiri godine završio osmogodišnji kurs gimnazije, moj otac je pristupio polaganju maturalnog ispita i položio ga s izvanrednim uspjehom. S diplomom u ruci, on i njegova majka usudili su se sada da saopće strašnu vijest mome djedu. Mogu zamisliti dramatičnu scenu do koje je došlo, ali ishod toga bio je da je moj djed konačno popustio i složio se da moj otac napusti rabinske studije i umjesto toga stupi na univerzitet. Finansijske okolnosti u porodici nisu mu, međutim, dozvolile da se posveti svom omiljenom studiju fizike; morao je da se okrene unosnijoj pravnoj profesiji, i vremenom je posto advokat. Nekoliko godina kasnije nastanio se u Lavovu, u istočnoj Galiciji, i oženio se s mojom majkom, jednom od četiri kćeri bogatog mjesnog bankara. Tamo sam, u ljeto 1900 godine, rođen kao drugo od troje djece.

Razočarana želja moga oca nalazi izlaz u njegovom čitanju o znanstvenim predmetima i možda isto tako u njegovoj čudnoj, iako krajnje uzdržanoj, posebnoj naklonosti prema svom drugom sinu - menj _ koji je, čini se, isto tako bio više zainteresiran za stvari koje nisu neposredno vezane za zarađivanje novaca i uspješnom „karijerom". Ipak, njegove nade da od mene načini učenjaka bile su osuđene da ostanu neispunjene. Iako ne glup, bio sam vrlo ravnodu§-an prema učenju. Matematika i'prirodne nauke bile su mi naročito dosadne; nalazio sam beskrajno zadovoljstvo u čitanju uzbudljivih historijskih romana

od Sjenkjeviča, fantazija Žila Verna, priča o Indijancima Džejmsa Fenimora Kupera i Karla Maja i, kasnije, stihova od Rilkea i zvučnih ritmova „Tako je govorio Zaratustra". Tajne Zemljine teže i elektriciteta, ne manje nego latinska i grčka gramatika, ostavljale su me potpuno hladnim, tako da sam se uvijek jedva jedvice provlačio. Ovo je moralo izazivati duboko razočaranje moga oca, ali je mogao naći izvjesnu utjehu u činjenici da su moji učitelji bili jako zadovoljni mojom sklonošću prema literaturi - kako poljskoj tako i njemačkoj - kao i prema historiji.

U skladu s tradicijom u našoj porodici, primio sam, preko privatnih učitelja kod kuće, temeljitu osnovu iz jevrejskih religioznih nauka. Ovo nije trebalo zahvaliti bilo kakvoj naglašenoj religioznosti mojih roditelja. Oni su pripadali generaciji koja, dok je praznim riječima izražavala pripadnost ovom ili onom religioznom vjerovanju koje je'oblikovalo živote njihovih predaka, nije nikada učinila ni najmanji pokušaj da uskladi svoj praktični život ili čak svoju etiku i misli s tim učenjima. U takvom društvu i sama ideja religije bila je svedena na jednu od dvije stvari: dosadni ritual onih koji su se vezivali uz svoje religiozno nasljeđe navikom - i samo navikom -, ili ciničku ravnodušnost onih „liberalnih", koji su religiju smatrali zastarjelim praznovjerjem s kojim se može ponekad, formalno, složiti, ali kojeg se potajno stidjele kao nečega intelektualno neodbranjivog. Po svemu sudeći, moji roditelji su pripadali prvoj kategoriji, ali ponekad sam imao nejasnu slutnju da je moj otac barem naginjao prema drugoj. Ipak, za razliku od svog oca i punca, on je zahtijevao da provedem duge sate nad svetim spisima. Na taj način u trinaestoj godini, ne samo da sam mogao s lahkoćom čitati hebrejski nego sam i govorio tečno i uz to stekao pristojno poznavanje aramejskog jezika (čemu vjerovatno mogu zahvaliti lahkoću s kojom sam kasnije savladao arapski). Proučavao sam Stari zavjet u originalu. Misna i Gemara - to jest, tekst i komentari Talmuda - postali su mi bliski. Mogao sam raspravljati s mnogo samopouzdanja o razlikama između babilonskog i jeruzalemskog Talmuda, udubljivao sam se u zamršenosti biblijskih tumačenja, nazvanih Targum, upravo kao da sam bio predodređen za rabinsku karijeru.

Uprkos svom ovom rascvjetavanju religiozne mudrosti ili možda upravo zbog toga, uskoro se kod mene razvio osjećaj prezira prema mnogim postavkama jevrejskog vjerovanja. Dakako, ja nisam poricao učenja o moralnoj pravednosti tako jako naglašenoj u jevrejskim spisima, niti uzvišenu svijest o Bogu jevrejskih poslanika, ali mi je izgledalo da je Bog, prema Starom zavjetu i Talmudu, pretjerano zaokupljen ritualima kojim Njegovi vjernici treba da Ga obožavaju. Isto tako mi je došla misao da je ovaj Bog čudno zaokupljen sudbinom jednog

posebnog naroda, Jevreja. Sama građa Starog zavjeta, kao historije Ibrahimovih potomaka, teži da Boga predstavi ne kao onog ko stvara i održava cijelo čovječanstvo nego više kao plemensko božanstvo koje sva stvaranja prilagođava zahtjevima „odabranog naroda"; nagrađujući ga pobjedama ako je pravedan, a kažnjavajući ga rukama nevjernika kad god bi skrenuo s propisane staze. Gledan u svjetlu ovih osnovnih nedostataka, čak i etički žar kasnijih poslanika, kao Isaije i Jeremije, izgledao je lišen univerzalne poruke.

Iako je efekat onih mojih rasnih studija suprotan od onoga čemu je bio namijenjen - udaljujući me od religije mojih predaka više nego me približavajući njoj - često mislim da su mi one u kasnijim godinama pomogle da shvatim osnovnu svrhu suštine religije, kakav god bio njen oblik. Međutim, u to doba, moje razočaranje judaizmom nije me vodilo ka potrazi za spiritualnim istinama u drugim smjerovima. Pod utjecajem agnostičke okoline, okrenuo sam se, kao toliko mnogo djece moga doba, prema stvarnom odbacivanju institucionalnih religija; pošto mi moja religija nije nikada značila više od niza ograničavajućih propisa, nisam se osjećao lošije zato što sam se od nje udaljio. Teološke i filozofske ideje još me stvarno nisu znale; ono čemu sam se radovao nije se mnogo razlikovalo od očekivanja većine drugih dječaka: akcija, avantura, uzbuđenja.

Krajem 1914. godine, kad je prvi svjetski rat već bjesnio, prva velika šansa da ispunim svoje dječačke snove izgleda da je bila nadohvat ruke. U četrnaestoj godini pobjegao sam iz škole i stupio u nekih od ranih pionira psihoanalize kao što je Alfred Adler, Hermann Steckl i Otto Gross. Ali, dok zaista nisam osporavao valjanost njenih analitičkih principa, bio sam uznemiren intelektualnom arogancijom nove nauke, koja je pokušavala da svede sve tajne čovjekovog Ja na niz neurogenetskih reakcija. Filozofski „zaključci" do kojih su došli njeni osnivači i sljedbenici izgledali su nekako suviše prikladni, samosvjesni i pojednostavljeni da bi mogli biti čak i blizu konačnih istina, a oni zaista nisu ukazali ni na kakav novi put ka dobrom životu.

Iako su takvi problemi često zaokupljali moj duh, oni me, u stvari, nisu smetali. Nikada nisam suviše naginjao metafizičkim razmišljanjima ili svjesnom traganju za apstraktnim „istinama". Moje interesiranje bilo je više u smjeru stvari koje se vide i osjećaju: ljudi, aktivnosti i odnosi. Upravo tada sam počeo da otkrivam odnose sa ženama.

U općem procesu raspadanja ustaljenih društvenih običaja, što je slijedio iza svjetskog rata, mnoga ograničenja između muškaraca i žena su popustila. Ono što se desilo bilo je, mislim, ne toliko pobuna pretjerane strogosti devetnaestog vijeka, koliko pasivno bježanje od stanja stvari u kojem su izvjesni moralni

standardi bili smatrani vječnim i neospornim u društvenim uvjetima u kojima je sve bilo osporavano: njihanje klatna od jučerašnjeg utješnog vjerovanja u neprekinutost čovjekovog uspona do gorkog razočaranja Špenglera, do Ničeovog moralnog relativizma i do duhovnog nihilizma koji je podsticala psihoanaliza. Gledajući nazad na one rane poslijeratne godine, osjećam da su mladi ljudi i žene koji su govorili i pisali s toliko mnogo oduševljenja o „slobodi tijela", bili zaista vrlo daleko od uzavrelog duha Pana kojeg su tako često prizivali: njihovi su zanosi bili suviše samosvjesni da bi bili raskošni, a suviše lahkoumni da bi bili revolucionarni. Njihovi seksualni odnosi imali su, u pravilu, nekakav slučajan karakter - izvjesnu promišljenu blagost koja je često vodila do promiskuiteta.

Čak ako sam se i osjećao vezanim ostacima konvencionalne moralnosti, bilo bi izvanredno teško ne biti povučen općim tokom koji je postao tako rasprostranjen. Kako su stvari stajale, ja sam se radije razmetao, kao toliki drugi iz moje generacije, onim što se smatralo „pobunom protiv praznih konvencija". Glert je lahko prelazio u bliže odnose, a oni u strasti. Ne mislim, međutim, da sam bio raskalašen, jer u svim onim mojim mladenačkim ljubavima, koliko god da su bile površne i kratkog vijeka, bio je uvijek prizvuk nade, nejasne ali postojane, da bi ona strašna izoliranost, koja je tako očigledno razdvajala čovjeka od čovjeka, mogla biti razbijena spajanjem muškarca i žene.

MOJ NEMIR JE RASTAO i za mene je postajalo sve teže da pratim svoje univerzitetske studije. Konačno sam odlučio da ih zauvijek napustim i pokušam svoju sreću u žurnalizmu. Moj otac, vjerovatno s mnogo više opravdanja nego što sam tada bio voljan da priznam, oštro se usprotivio takvom postupku, smatrajući da treba da dokažem samom sebi da mogu pisati; „a, u svakom slučaju", zaključio je nakon jedne od naših žestokih rasprava, „titula doktora filozofije još nikad nije spriječila bilo koga da postane uspješan pisac". Njegovo rezonovanje bilo je zdravo, ali ja sam bio vrlo mlad, pun nade i vrlo nemiran. Kad sam shvatio da on neće izmijeniti svoje mišljenje, izgledalo je da nema drugog izbora do početi svoj vlastiti život samostalno. Ne govoreći nikome o svojim namjerama, oprostio sam se s Bečom jednog Ijetnjeg dana 1920. godine i krenuo vozom u Prag.

Sve što sam imao, pored svojih ličnih stvari, bio je dijamantni prsten koji mi je ostavila majka, koja je umrla godinu dana ranije. Prodao sam ga preko nekog konobara u glavnoj praškoj literarnoj kafani. Vjerovatno je da su me u toj transakciji temeljito opljačkali, ali suma novaca koju sam dobio činila mi se kao bogatstvo. S ovim imetkom u džepu produžio sam u Berlin, gdje su me neki bečki prijatelji uveli u magični krug književnika i umjetnika u staroj Cafe des Westens.

Znao sam da ću od sada morati dalje da se snalazim bez ičije pomoći, neću više nikada očekivati niti primiti fmansijsku pomoć od svoje porodice. Nekoliko sedmica kasnije, kad se stišala ljutnja moga oca, on mi je pisao: „Već mogu vidjeti kako ćeš jednoga dana završiti kao propalica u jarku pored puta". Odgovorio sam mu: „Nema pored puta jarka za mene - isplivaću na vrh". Kako ću isplivati na vrh nije mi ni najmanje bilo jasno, ali znao sam da želim pisati i bio, naravno, uvjeren da literarni svijet čeka na mene široko otvorenih ruku.

Nakon nekoliko mjeseci moja gotovina se istopila i počeo sam da se osvrćem za nekim poslom. Za mladog čovjeka sa žurnalističkim aspiracijama, jedan od velikih dnevnih listova bio bi očigledan izbor, ali sam ustanovio da ja nisam bio „izbor" za njih. Nisam to ustanovio odmah. Trebale su mi sedmice zamornog potucanja po berlinskim pločnicima - jer je čak i plaćanje podzemne željeznice ili tramvaja tada već bilo postalo problem - i bezbroj ponižavajućih intervjua s glavnim urednicima, urednicima novosti i pomoćnicima urednika, da shvatim da, isključujući čudo, žutokljunac bez ijednog štampanog retka i vlastitog iskustva nema nikakve šanse da dobije pristup posvećenom carstvu novina. Nikakvo čudo mi nije došlo u susret. Umjesto toga, upoznao sam glad i proveo nekoliko sedmica održavajući se gotovo samo na čaju i dvjema kiflama koje bi mi izjutra poslužila moja gazdarica. Moji literarni prijatelji u Cafć des Vestens nisu mogli mnogo učiniti za neukog i neiskusnog „koji bi htio biti nešto"; uostalom, većina njih živjela je u okolnostima ne mnogo drugačijim od mojih vlastitih, životareći od danas do sutra na rubu ništavila i teško se boreći za održanje golog života. Katkad, u naletu obilja izazvanog sretno primljenim člankom ili prodanom slikom, poneki od njih bi priredio gozbu s pivom i viršlama i pozvao me da uživam u iznenadnoj darežljivosti; ili bi neki bogati snob pozvao grupu nas, čudnih intelektualnih skitnica da večeramo u njegovom stanu, pa bi zurio u nas sa strahopoštovanjem dok bismo mi trpali u naše prazne želuce kavijar canapćs i šampanjac, nagrađujući darežljivost našeg domaćina pametnim govorom i pogledom u boemski život. Pravilo mojih dana bila je kruta glad - noći su mi bile ispunjene snovima o odrescima mesa, kobasicama i debelim kriškama kruha namazanim maslacem. Nekoliko puta sam bio u iskušenju da pišem ocu i molim ga za pomoć, što on bez sumnje ne bi odbio, ali svaki put bi istupio moj ponos i umjesto toga pisao sam mu o krasnom poslu i dobroj plaći koju imam...

Konačno dođe sretni prelom. Bio sam predstavljen F. M. Murnau-u, koji se upravo tada dizao do slave kao filmski režiser (to je bilo nekoliko godina prije nego ga je Holivud povukao do još veće slave i do prijevremene, tragične

smrti). Murnau, s onom hirovitom impulsivnošću koja ga je činila milim svim njegovim prijateljima, odmah se zanio mladim čovjekom suočenim s nevoljom, koji je gledao tako željno i s toliko mnogo nade prema budućnosti. Pitao me da li bih želio da radim s njim na novom filmu koji upravo namjerava početi. Iako je posao trebalo da bude samo privremen, vidio sam kako se preda mnom otvaraju vrata nebesa kad sam promucao: „Da, želio bih..."

U toku dva slavna mjeseca, oslobođen svih flnansijskih briga i potpuno zaokupljen mnoštvom blistavih iskustava različitih od svega što sam ikada znao, radio sam kao Murnauov pomoćnik. Moje samopouzdanje je neizmjerno poraslo; ono bez sumnje nije bilo umanjeno činjenicom da se vodeća dama u filmu - dobro poznata i vrlo lijepa glumica - nije pokazala naklonom flert o van ju s režiserovim mladim pomoćnikom. Kad je film završen i Murnau trebalo da ide u inozemstvo na novi zadatak, oprostio sam se s njim u uvjerenju da su moji najgori dani prošli.

Uskoro poslije toga, moj dobar prijatelj Anton Kuh - bečki novinar koji se nedavno bio istakao u Berlinu kao pozorišni kritičar - pozvao me da sarađujem s njim na filmskom scenariju čije mu je pisanje bilo povjereno. Prihvatio sam ideju s oduševljenjem i mislim

da sam uložio dosta truda u rukopis; u svakom slučaju, producent koji ga je bio naručio rado je platio ugovoreni iznos, koji smo Anton i ja podijelili na jednake dijelove. Da bismo proslavili naš „ulazak u filmski svijet", priredili smo sijelo u jednom od najotmjenijih restorana u Berlinu; kad smo primili račun, ustanovili smo da je praktično čitava naša zarada otišla u jastoge, kavijar i francuska vina. Ali naša sreća je potrajala. Odmah smo počeli pisati drugi scenario - fantaziju satkanu oko figure Balzaka i čudnog, potpuo izmišljenog njegovog doživljaja - i našli kupca upravo onog istog dana kad je scenrio bio završen. Ovaj put, međutim, odbio sam da „slavim" naš uspjeh i umjesto toga otišao sam na višetjedni odmor na jezer u Bavarskoj.

Nakon još jedne godine pune pustolovnih uspona i padova u raznim gradovima centralne Evrope, ispunjene svakom vrstom kratkotrajnih poslova, konačno sam uspio da se probijem u svijet žurnalizma.

OVAJ PROBOJ sam ostvario u jesen 1921, nakon još jednog perioda novčane krize. Jednog popodneva, dok sam sjedio u Cafe des Westens, umoran i razočaran, jedan prijatelj sjede za moj stol. Kad sam mu iznio svoje teškoće, on mi predloži:

„Moglo bi biti neke šanse za tebe. Dammert pokreće svoju vlastitu agenciju u saradnji sa United Press iz Amerike. Nazivaće se United Telegraph. Siguran

sam da će mu trebati velik broj pomoćnih izdavača. Ako želiš, predstaviću te.”

Dr Dammert je bio dobro poznata ličnost u berlinskim političkim krugovima dvadesetih godina. Istaknut u redovima Katoličke partije centra, bogat i samostalan, uživao je izvanredan ugled; ideja da radim kod njega privukla me.

Sljedećeg dana moj prijatelj me povede do ureda dra Dammerta. Elegantan, sredovječni čovjek bio je ljubazan i prijateljski kad nas je ponudio da sjednemo.

„Gosp. Fingai” (to je bilo ime moga prijatelja) „govorio mi je o vama. Da li ste ikada prije radili kao novinar?”

„Ne, gospodine”, odgovorio sam, „ali imam mnogo drugog iskustva. Ja sam neka vrsta stručnjaka za zemlje Istočne Evrope i znam nekoliko jezika.” (U stvari, jedini jezik Istočne Evrope koji sam mogao govoriti bio je poljski, a imao sam samo nejasnu ideju o onome što se događa u tom dijelu svijeta, ali sam bio odlučan da ne dozvolim da mi šansa bude pokvarena mojom pretjeranom skromnošću).

„Ah, to je interesantno”, primijeti dr Dammert s osmijehom. „Ja imam smisla za stručnjake. Ali, na žalost, ne mogu upravo sada iskoristiti stručnjaka za poslove Istočne Evrope.”

Mora da je vidio razočaranje na mom licu jer je odmah nastavio: „Ipak, mogao bih imati za vas nešto za početak - iako bi to moglo biti nešto ispod vaših sposobnosti, mislim...”

„ A šta bi bio početak, gospodine?” raspitivao sam se željno misleći o svojoj neplaćenoj kiriji.

„Pa... trebam još nekoliko telefonista... Ah, ne, ne, ne brinite, ne na telefonskoj centrali, mislim na telefoniste koji prenose vijesti provincijskim novinama...”

Ovo je zaista bilo srozavanje s visine mojih očekivanja. Gledao sam Dammerta, a on je gledao mene. Kad sam primijetio stezanje bora osmijeha oko njegovih očiju, znao sam da je moja hvalisava igra završena.

„Prihvatam, gospodine”, odgovorio sam s uzdahom i osmijehom.

„Sljedeće sedmice počeo sam raditi svoj novi posao. To je bio dosadan rad, daleko od žurnalističke „karijere” o kojoj sam sanjao. Sav moj posao sastojao se u prenošenju telefonom, nekoliko puta dnevno, vijesti s umnoženih listova mnogim provincijskim novinama koje su bile pretplaćene na takvu službu; ali ja sam bio dobar telefonista, a i plaća je bila dobra.

Ovo je potrajalo oko mjesec dana. Krajem mjeseca nepredviđena prilika mi se ponudila sama od sebe.

U 1921. godini Sovjetski Savez je bio pogođen glađu nečuvenih razmjera. Milioni ljudi su skapavali od gladi, a stotine i hiljade njih su umirali. Čitava evropska štampa je bila prepuna stravičnih opisa situacije; bilo je planirano nekoliko stranih akcija za pomoć, medu njima i jedna od Herberta Hoovera, koji je bio mnogo učinio za centralnu Evropu poslije svjetskog rata. Akciju velikih razmjera vodio je u Rusiji Maksim Gorki; njegovi dramatični pozivi za pomoć uskomešali su čitav svijet; bilo je glasina da će njegova žena uskoro posjetiti glavne gradove centralne i zapadne Evrope, u pokušaju da mobilizira javno mnijenje za efikasniju pomoć.

Pošto sam bio samo telefonist, nisam direktno učestvovao u pokrivanju ove senzacionalne epizode dok me primjedba jednog mog slučajnog poznanika (imao sam ih mnogo na najčudnijim mjestima) nije povukla u samu njenu sredinu. Poznanik je bio noćni vratar u hotelu Esplanadi, jednom od najelegantnijih u Berlinu, a primjedba je bila: „Ova gospoda Gorki je vrlo prijatna dama, nikad se ne bi reklo da je boljševik...”

„Gospoda Gorki? Pa gdje ste, zaboga, nju vidjeli?”

Moj informator stiša glas do šapata: „Odsjela je u našem hotelu. Došla je jučer, ali je registrirana pod krivim imenom. Samo direktor zna ko je ona stvarno. Ne želi da je salijeću reporteri.”

„A kako to vi znate?”

„Mi vratari znamo sve što se dešava u hotelu”, odgovori on keseći zube. „Zar mislite da bismo mogli zadržati svoj posao dugo kad ne bismo znali?”

Kakva bi to samo priča bila dobiti ekskluzivni intervju s gospođom Gorki - tim više što ni riječ o njenom prisustvu u Berlinu nije još bila prodrla u štampu... Najednom sam planuo.

„Biste li mi”, upitah svoga prijatelja, „nekako omogućili da je vidim?”

„Pa, ne znam... Ona je očigledno čvrsto odlučna da ostane zaštićena od javnosti... Ali bih mogao učiniti jedno: ako budete pred večer u predvorju, mogao bih vam je pokazati.”

To je bio dogovor. Odjurio sam u svoj ured u United Telegraph; gotovo svi su već bili otišli kući u to doba, ali, na sreću, urednik novosti je još bio za svojini radnim stolom. Zadržao sam ga.

„Hoćete li mi dati novinarsku iskaznicu ako obećam donijeti senzacionalnu priču?”

„Kakvu vrstu priče?” raspitivao se sumnjičavo.

„Dajte mi iskaznicu, a ja ću vam dati priču. Ako ne donesem, još uvijek možete dobiti svoju iskaznicu.”

Konačno stara novinarska hulja pristade, a ja izletjeh iz ureda kao ponosni posjednik iskaznice koja me označava kao predstavnika United Telegrapha.

Sljedećih nekoliko sati proveo sam u predvorju Esplanade. U devet sati moj prijatelj stiže na dužnost. Namignu mi s ulaznih vrata, nestade iza pulta za recepciju i ponovo se pojavi za nekoliko minuta s obavještenjem da je gospođa Gorki vani.

"Ako tu budete sjedili dovoljno dugo, sigurno ćete je vidjeti kad se vrati."

Oko jedanaest sati primijetih signal svoga prijatelja. Kradomice mi je pokazivao na neku gospođu koja je upravo ulazila u okretna vrata: omalena, nježna žena četdesetih godina, obučena u vanredno lijepo krojenu crnu haljinu, s dugim crnim svilenim ogrtačem koji se vukao po podu za njom. Njeno držanje bilo je toliko istinsko aristokratske da je bilo zaista teško zamisliti je kao ženu „radničkog pjesnika", a još teže kao građanina Sovjetskog Saveza. Sprečujući joj put, naklonih se i obratih joj se što sam mogao ljubaznijim tonom: „Gospođa Gorki..."

Samo za trenutak izgledala je zapanjena, ali odmah mehki osmijeh ozari njene lijepe, crne oči i ona odgovori na njemačkom koji je imao samo slab trag slvenskog akcenta: ‚Ja nisam gospođa Gorki... Vi griješite - moje je ime tako i tako" (dodajući neko rusko ime koje sam zaboravio).

„Ne, gospođo Gorki", ustrajao sam, „znam da ne griješim. Iste tako znam da ne želite da vas reporteri uznemiruju - ali bi značilo mnogo, strašno mnogo za mene ako mi dozvolite da s vama razgovaram nekoliko minuta. Ovo je moja prva šansa da se potvrdim. Siguran sam da ne biste željeli da tu šansu razorite...?" Pokazao sam joj svoju novinarsku iskaznicu. „Dobio sam je tek danas, a treba da je vratim ako ne pripremim intervju s gospođom Gorki."

Aristokratska gospođa se i dalje smiješila. „A ako bih vam dala časnu riječ da ja nisam gospođa Gorki, da li biste mi tada vjerovali?"

„Ako biste mi bilo šta rekli na svoju časnu riječ, ja bih to vjerovao."

Ona prasnu u smijeh. „Vi ste, izgleda, zgodan mali dečko." (Njena dražesna glava jedva je dopirala do mojih ramena.) „Neću vam više lagati. Pobijedili ste. Ali ne možemo provesti ostatak večeri ovdje u predvorju. Da li biste mi učinili zadovoljstvo i popili čaj sa mnom u mom apartmanu?"

I tako sam imao zadovoljstvo da popijem čaj s gospođom Gorki u njenom apartmanu. U toku gotovo čitavog sata ona je živo opisala užase gladi, a kad sam se s njom rastao poslije ponoći, imao sam punu svesku bilježaka.

Pomoćnici urednika u noćnoj službi u United Telegraphu zabezeknuti su se kad su me vidjeli u to neuobičajeno doba. Nisam se trudio da objašnjavam jer

sam imao hitan posao da obavim. Pišući svoj intervju što sam brže mogao, najavio sam, ne čekajući saglasnost urednika, hitne pozive svim novinarima koje smo opsluživali.

Idućeg jutra bila je eksplozija. Dok nijedan od velikih berlinskih dnevnika nije imao čak ni vijest o boravku gospođe Gorki u gradu, svi provincijski listovi koje opslužuje naša agencija imali su na prvim stranama ekskluzivni intervju s gospođom Gorki od specijalnog predstavnika United Telegrapha. Telefonista je pripremio prvoklasnu vijest.

Toga popodneva održan je sastanak urednika u uredu Dammerta. Bio sam pozvan i, nakon uvodnog prijekora u kojem mi je objašnjeno da nikakva važnija vijest ne smije biti poslana bez prethodne saglasnosti urednika vijesti, bio sam obaviješten da sam unaprijeđen za reportera.

Konačno sam bio novinar.

MEHKI KORACI U PIJESKU: to je Zejd koji se vraća s bunara s punom mješinom. Ona bućnu kad je on spusti na tle pored vatre, a on poče pripremanje naše večere: riža i meso mladog janjeta koje je kupio pred večer u selu. Nakon zadnjeg miješanja kutljačom, on mi se obraća:

„Bi li sad jeo, daidža?" - i bez čekanja na moj odgovor, koji, on to zna, može biti samo potvrdan, meće sadržaj lonca na veliku zdjelu, stavlja je preda me i donosi mi jedna od naših bakrenih ledena, napunjen vodom da operem ruke:

„Bismillah i neka nas Allah poživi".

Navaljujemo na jelo, sjedeći prekrštenih nogu jedan nasuprot drugom, jedući prstima desne ruke.

Jedemo u tišini. Ni jedan od nas nije nikada bio jako razgovorljiv. Osim toga, nekako sam upao u raspoloženje sjećanja, misleći o vremenu koje je prošlo prije nego sam došao u Arabiju, čak prije nego sam sreo Zejda, tako da ne mogu da govorim glasno; govorim samo tiho u sebi i samom sebi, osjećajući raspoloženje svoje sadašnjosti kroz mnoga raspoloženja svoje prošlosti.

Nakon objeda, dok sjedim naslonjen na svoje sedlo, igrajući se prstima pijeskom i zagledan u tihe arapske zvijezde, mislim kako bi bilo dobro imati nekoga pored sebe s kim bih mogao razgovarati o svemu što mi se desilo u onim dalekim godinama. Ali nema nikoga osim Zejda. On je dobar i pošten čovjek i bio je moj saputnik za mnogih dana usamljenosti; on je oštrouman, osjetljiv u opažanju i dobro upućen u muške postupke. Ali, dok gledam postrance njegovo lice - to lice oštrih crta uokvireno dugačkim kosama, sad nageto sa ozbiljnom udubljenošću nad lonac za kafu, sad okrenuto prema devama koje se odmaraju

na tlu pored nas i spokojno preživaju - znam da mi treba sasvim drugačiji slušalac: takav koji ne samo da nije učestvovao u toj mojoj ranoj prošlosti nego koji bi isto tako bio daleko od pogleda, mirisa i zvuka sadašnjih dana i noći: takav pred kojim bih mogao razvezati čvorove svoga sjećanja jedan po jedan, tako da bi ih njegove oči mogle vidjeti, a i moje ponovno, i koji bi mi tako pomogao da uhvatim svoj vlastiti život u mrežu svojih riječi.

Ali nema nikoga osim Zejda. A Zejd je sadašnjost.

III
VJETROVI

Jašemo, jašemo, nas dvojica na dvjema devama i jutro nam već izmiče.

»Čudno je toj vrlo čudno”, Zejdov glas prekida tišinu.

„Šta je čudno, Zejde?”

„Zar nije čudno, daidža, da smo samo prije nekoliko dana išli prema Tajmi, a sada su glave naših deva okrenute prema Meki? Siguran sam, to ni ti sam nisi znao prije one noći. Ti si ćudljiv kao beduin... kao i ja sam. Je li to bio džin, daidža, koji me naveo na onu iznenadnu odluku, prije četiri godine, da dođem tebi u Meku - i naveo sada tebe da ideš u Meku? Puštamo li mi sebi tako da nas nose vjetrovi zato što ne znamo šta hoćemo?”

„Ne, Zejde - ti i ja, mi puštamo da nas vjetrovi gone zato što mi zaista znamo šta hoćemo: naša srca to znaju, čak i ako su naše misli ponekad spore da to slijede - ali na kraju one ipak sustignu naša srca i onda mi mislimo da smo donijeli odluku...”

MOŽDA JE to moje srce znalo čak i onog dana prije deset godina kada sam stajao na palubi broda koji me nosio na moje prvo putovanje na Bliski istok, prema jugu preko Crnog mora, kroz tamu bijele, beskrajne maglovite noći, kroz maglovito jutro, prema Bosforu. More je bilo olovno tamno, ponekad bi pjena zapljusnula palubu, udaranje strojeva bilo je kao kucanje srca.

Stajao sam uz ogradu gledajući u blijedu tamu. Ako biste me pitali šta sam tada mislio, ili kakve sam nade u sebi nosio na ovoj prvoj pustolovini prema Istoku, jedva da bih bio kadar dati bilo kakav jasan odgovor. Radoznalost, možda: ali to je bila radoznalost koja nije samu sebe shvaćala suviše ozbiljno zato što je izgledalo da teži ka stvarima neznatne važnosti. Magla moga nemira, koja kao da je imala neke veze s maglom što se povijala iznad mora, nije bila usmjerena prema stranim zemljama i ljudima u danima koji dolaze. Slike bliske budućnosti, nepoznati gradovi i izgledi, strana odjeća i ponašanje koje je trebalo da se tako skoro otkrije mom pogledu, jedva da je zaokupljalo moje misli. Smatrao sam ovo putovanje kao nešto slučajno i uzeo sam ga, kao što je bilo, u mom hodu, kao prijatan, ali ipak ne suviše važan interludij. U tom trenutku moje misli tu bile smetene i zbunjene onim što sam smatrao zaokupljenošću svojom prošlošću.

Prošlost? Da li sam imao ikakvu prošlost? Imao sam dvadeset i dvije godine... Moja generacija - generacija onih koji su bili rođeni na prekretnici stoljeća - živjela je možda brže nego bilo koja druga prije nje i izgledalo mi je kao da

gledam nazad u dugi tok vremena. Sve teškoće i doživljaji tih godina stajali su pred mojim očima, sve one čežnje, pokušaji i razočaranja - i žene - i moji prvi juriši na život... One beskrajne noći pod zvijezdama, kad nismo sasvim znali šta hoćemo i kad smo šetali s prijateljem pustim ulicama, govoreći o krupnim stvarima a sasvim zaboravljajući kako su nam prazni džepovi i kako je nesiguran dan koji dolazi... Sretno nezadovoljstvo koje samo mladost može osjetiti i želja da se promijeni svijet i izgradi nanovo... Kako zajednica treba da bude oblikovana da bi ljudi mogli živjeti ispravno i u izobilju? Kako treba da budu uređeni njihovi odnosi da bi oni mogli razbiti usamljenost koja okružuje svakog čovjeka, i stvarno živjeti u zajednici? Šta je dobro, a šta zlo? Šta je sudbina? Ili, izraženo drugačije: šta treba raditi da bismo postali stvarno, a ne samo prividno, identični sa svojim vlastitim životom tako da možemo reći: ‚Ja i moja sudbina smo jedno"? Rasprave koje se nikada nisu završile... literarne kafane u Beču i Berlinu sa svojim beskrajnim raspravama o „formi", „silu", i „izrazu", o značenju političke slobode, o susretu čovjeka i žene... Gladni shvaćanja a ponekad i hrane... Noći provedene u strastima bez ograničenja: neuredna postelja u zoru, kad je uzbuđenje noći splasnulo i polahko postajalo sivo, kruto i pusto. Ali kad bi došlo jutro, zaboravljalo se na pepeo zore i opet hodalo poletnim koracima i osjećalo se kako zemlja radosno podhrtava pod našim stopalima... Uzbuđenje nove knjige ili novog lica, traženje i nalaženje poluodgovora, pa oni vrlo rijetki trenuci kada svijet iznenada, za trenutak, izgleda kao da je stao, osvijetljen bljeskom shvaćanja koje obećava da otkrije nešto što još nikada nije bilo dotaknuto, odgovor na sva pitanja.

TO SU BILE čudne godine, one prve dvije decenije u centralnoj Evropi. Opća atmosfera društvene i moralne nesigurnosti podsticala je očajničku nadu koja se ispoljavala u odvažnim eksperimentima u muzici, slikarstvu i pozorištu, kao i u traženju, često revolucionarnom istraživanju morfologije kulture. Ali, ruku pod ruku s ovim naglašenim optimizmom, išla je duhovna praznina, nejasan, cinički relativizam, rođen iz rastućeg beznađa u pogledu budućnosti čovjeka.

Uprkos moje mladosti, nije mi ostalo skriveno da nakon katastrofe svjetskog rata stvari više nisu bile kako treba u slomljenom, nezadovoljnom, emocionalno napetom i uzvišenom evropskom svijetu. Njegovo stvarno božanstvo, vidio sam, nije više bilo duhovne vrste: to je bio Komfor. Bilo je bez sumnje još dosta onih koji su osjećali i mislili na religiozan način i činili očajničke napore da pomire svoja moralna vjerovanja i duh svoje civilizacije, ali oni su bili samo iznimke. Prosječni Evropljanin - bio on demokrata ili komunist, fizički radnik

ili intelektualac - izgleda da je poznavao samo jedno pozitivno vjerovanje: obožavanje materijalnog napretka, vjerovanje da u životu ne može biti drugog cilja osim da se sam taj život neprestano pravi lakšim ili, kako se tada govorilo, „nezavisnim od prirode". Hramovi te vjere bili su gigantske tvornice, kina, kemijske laboratorije, plesne dvorane, hidroelektrane; njeni svećenici bih* su bankari, inženjeri, političari, filmske zvijezde, statističari, industrijski rukovodioci, zračni asovi i komesari. Izigravanje etičkog bilo je očito u sveopćem nedostatku saglasnosti o značenju Dobra i Zla i u potčinjavanju svih društvenih i ekonomskih zaključaka pravilu „svrsishodnosti" - te našminkane dame s ulice, spremne da se poda bilo kome, u bilo koje doba, kad god je pozvana... Nezasita žudnja za moći i zadovoljstvom nužno je vodila do razbijanja zapadnog društva u neprijateljske grupe naoružane do zuba i odlučne da unište jedna drugu kad ogd i gdje god se njihovi interesi sukobe. A na kulturnoj strani ishod je bio stvaranje tipa čovjeka čija moralnost kao da je bila ograničena samo na pitanje praktične koristi i čiji je najviši kriterij o tome šta je pravo a šta nije materijalni uspjeh.

Vidio sam kako je naš život postao zbunjen i nesretan, kako je malo bilo zajedništva između čovjeka i čovjeka, uprkos vrištavom, gotovo histeričnom insistiranju na „zajednici" i „naciji"; kako smo daleko odlutali od naših instinkata, a kako uske, kako pljesnive su postale naše duše. Vidio sam sve ovo, ali nekako mi nikada nije ozbiljno pak) na pamet - kao što izgleda da nije palo na pamet nikome oko mene - da bi se odgovor, ili barem djelimični odgovori na ove nevolje, možda mogli dobiti iz vanevropskih kulturnih iskustava. Evropa je bila početak i kraj svakog našeg mišljenja, pa čak ni moje otkriće Lao Tsea, kad sam bio sedamnaestogodišnjak, nije izmijenilo moj pogled u ovom smislu.

TO JE BILO pravo otkriće; nikad prije nisam bio čuo za Lao Tsea niti sam bilo šta naučio o njegovoj filozofiji kad jednog dana naiđoh na njemački prijevod Tao-te-kinga na pultu jedne bečke knjižare. Čudno ime i naslov izazvaše u meni zanesenjačku radoznalost. Otvarajući knjigu nasumice, letimice pogledah jedno od njegovih kratkih aforističkih poglavlja i osjetih iznenadno ushićenje, kao navalu sreće, što je učinilo da zaboravim sve oko sebe i držalo me prikovanog tamo gdje sam stajao, općinjenog, s knjigom u rukama; vidio sam u njoj ljudski život u svoj njegovoj vedrini, bez bilo kakvih rascjepa i sukoba, uzdižući se u onoj tihoj radosti koja se uvijek otvara ljudskom srcu kad god se ono poštara da se posluži svojom vlastitom slobodom... Ovo je bila istina, znao sam to: istina koja je uvijek bila istinita, iako smo je bili zaboravili, a sad sam je prepoznao s radošću s kojom se vraća davno izgubljenom domu...

Otada, u toku nekoliko godina, Lao Tse je za mene bio prozor kroz koji

sam mogao gledati u kristalno čista područja života, koji je daleko od svake uskosti i straha, slobodan od djetinje manije koja nas neprekidno sili da uvijek iznova osiguravamo našu egzistenciju pomoću „materijalnog" napretka po svaku cijenu. Nije mi materijalni napredak izgledao pogrešan ili čak nepotreban; naprotiv, i dalje sam ga smatrao dobrim i potrebnim, ali sam u isto vrijeme bio uvjeren da on nikada ne može postići svoj cilj - povećati ukupnu ljudsku sreću - osim ako je praćen preusmjeravanjem našeg duhovnog stava i novom vjerom u apsolutne vrijednosti. Kako se može postići takvo preusmjeravanje i kakve vrste bi trebalo da bude to novo određivanje vrijednosti, nije mi bilo sasvim jasno. Bilo bi svakako uzaludno očekivati da će ljudi promijeniti svoj cilj - i na taj način i smjer svoga nastojanja - čim im neko počne propovijedati, kao što je radio Lao Tse, da se moramo otvoriti prema životu umjesto da pokušavamo da ga gradimo za sebe i tako mu činimo nasilje. Samo propovijedanje, samo intelektualno izlaganje očito ne može dovesti do promjene u duhovnom stavu evropskog društva; trebala je nova vjera srca, strastveno predavanje vrijednostima koje ne trpe nikakvo ako ni ali. A odakle dobiti takvu vjeru...?

Nikako mi nije došlo do svijesti da taj moćni izazov Lao Tsea nije bio usmjeren samo prema prolaznom i zato promjenljivom intelektualnom stavu, nego prema jednom od najosnovnijih pojmova iz kojih stav izbija. Da sam to znao, bio bih prinuđen zaključiti da Evropa možda ne bi ni mogla postići onu lagahnu vedrinu duše o kojoj je govorio Lao Tse, ako ne bi smogla hrabrosti da posumnja u svoje vlastite duhovne i etičke korijene. Naravno, bio sam suviše mlad da bih svjesno došao do takvog zaključka; suviše mlad da bih shvatio izazov kineskog mudraca sa svim njegovim dubljim smislom i u punoj njegovoj veličini. Istina, njegova poruka me najdublje potresla; otkrila mi je pogled na život u kojem bi čovjek mogao postati jedno sa svojom sudbinom i tako sa samim sobom, ali kako nisam jasno vidio kako bi takva filozofija mogla nadmašiti čisto razmišljanje i biti prevedena u stvarnost u sklopu evropskog načina života, postepeno sam počeo sumnjati da li je ona uopće ostvariva. Još nisam bio dostigao tačku gdje bih čak pitao sam sebe da li je evropski način života, u svojim osnovama, jedini mogući način. Drugim riječima, kao i svi drugi oko mene, bio sam potpuno utonuo u evropski egocentrični kulturni pogled.

I tako, iako njegov glas nije nikada bio sasvim ušutkan, Lao Tse se povukao, korak po korak, u pozadinu misaonih sanjarija i konačno je ostao samo nosilac dražesne poezije. Nastavio sam da ga čitam ponekad i svaki put bih osjetio val sretne vizije, ali svaki put bih odložio knjigu sa sjetnim žaljenjem da je to samo sanjalački poziv u neku kulu od slonovače. Pa iako sam bio jako u

zavadi s neskladnim, gorkim, gramzljivim svijetom kome sam i sam pripadao, ipak nisam želio živjeti u kuli od slonovače.

Ipak, nisam bio zagrijan ni za jedan od onih ciljeva i stremljenja koja su tada strujala evropskom intelektualnom atmosferom i punila njenu literaturu, umjetnost i politiku bukom žustrih sporova; jer, koliko god da su većina tih ciljeva i stremljenja bili u međusobnoj suprotnosti, oni su očigledno imali jedno zajedničko: naivnu pretpostavku da se život može izvući iz svoje sadašnje zbunjenosti i „poboljšati" ako se samo njegovi vanjski - ekonomski i politički - uvjeti poboljšaju. Jasno sam čak i tada osjećao da materijalni napredak, sam po sebi, ne može pružiti rješenje, nikada nisam bio u stanju u sebi otkriti ono oduševljenje koje su imali moji savremenici za „progres".

Ne mogu reći da sam bio nesretan. Nikada nisam bio uvučen u sebe a upravo tada sam, u većoj mjeri nego obično, uživao uspjeh u svojim praktičnim poslovima. Mada nisam bio sklon da pridajem mnogo važnosti „karijeri" kao takvoj, rad u United Telegraphu - gdje sam, zahvaljujući svom poznavanju jezika, sada bio redaktor zadužen za službu vijesti za skandinavsku štampu - izgledalo je da otvara mnoge mogućnosti u širi svijet. Cafe des Westens i njen duhovni nasljednik, Romanisches Cafe - sastajalište najistaknutijih pisaca, umjetnika, novinara, glumaca, producenata tog doba - predstavljala je za mene neku vrstu doma. Bio sam u prijateljskim, a ponekad čak i vrlo bliskim odnosima s ljudima Čuvenih imena i smatrao se - barem naizgled ako ne po čuvenosti - jednim od njih. Imao sam duboka prijateljstva i prolazne ljubavi. Život je bio uzbudljiv, pun obećanja i pun šarenila u raznovrsnosti svojih utisaka. Ne, ja zaista nisam bio nesretan - samo duboko ozlovoljen, nezadovoljan, ne znajući čemu stvarno težim, a istovremeno uvjeren, s apsurdnom osorošću mladosti da ću to jednoga dana znati. Tako sam se klatio tamo-amo prema tome da li mi je srce bilo zadovoljno ili ne, upravo kao što su radili i mnogi drugi mladići u onim čudnim godinama; jer, mada niko od nas nije bio stvarno nesretan, samo rijetki izgledali su svjesno sretni.

Nisam bio nesretan, ali moja nesposobnost da učestvujem u raznim društvenim, ekonomskim i političkim nadama onih oko mene - prerasla je vremenom u nejasan osjećaj da im ne pripadam sasvim, popraćen, opet nejasnom željom da pripadam - kome? - da budem dio nečega - čega?

A ONDA, JEDNOG DANA, u proljeće 1922, primih pismo od svog ujaka Doriana. Dorian je bio najmlađi brat moje majke. Naš odnos je uvijek bio više odnos prijatelja nego ujaka i nećaka. On je bio psihijatar - jedan od prvih Frojdovih učenika - i u to doba vodio je bolnicu za duševne bolesti u Jerusale-

mu. Kako on sam nije bio cionist, a nije se naročito slagao s ciljevima cionizma - niti je, zbog toga, bio privučen Arapima - osjećao se usamljen i izoliran u svijetu koji nije imao šta da mu ponudi osim rada i zarade. Pošto je bio neoženjen, mislio je o svom nećaku kao o mogućem drugu u svojoj usamljenosti. U svom pismu podsjetio me na one uzbudljive dane u Beču kad me uvodio u novi svijet psihoanalize. Zaključio je: „Zašto ne dođeš i ostaneš nekoliko mjeseci sa mnom ovdje? Platiću ti povratnu kartu za putovanje a bićeš slobodan da se vratiš u Berlin kad god zaželiš. Dok budeš ovdje, živjećeš u prijatnoj, staroj arapskoj kamenoj kući koja je svježa ljeti (a đavolski hladna zimi). Provodićemo dane prijateljski zajedno. Ovdje imam mnogo knjiga, pa kad se umoriš posmatranjem fantastičnih prizora oko sebe, možeš čitati do mile volje...”

Donio sam odluku bez kolebanja, što je uvijek karakteriziralo moje važne postupke. Idućeg jutra obavijestih dra Dammerta u United Telegraphu da me „važni poslovni razlozi” sile da idem na Bliski istok i da ću zato morati da napustim agenciju nakon sedam dana.

Da mi je iko tada rekao da će moje prvo poznanstvo sa svijetom islama ići daleko van izletničkog doživljaja i, u stvari, postati prekretnica u mom životu, ismijao bih tu pomisao kao krajnje besmislenu. Ne bi se moglo reći da sam bio nepristupačan za čar zemalja vezan u mojim mislima - kao i u mislima većine Evropljana - za romantičnu atmosferu arabljanskih noći; ja sam svakako očekivao kolorit, egzotične običaje, slikovite susrete, ali mi nikada nije palo na pamet da očekujem doživljaje i u duhovnom području, a novo putovanje nije izgledalo da nudi ikakvo posebno obećanje lične prirode. Sve zamisli i utisci koje sam ranije imao instinktivno sam povezivao sa zapadnjačkim pogledom na svijet, u nadi da ću postići širu sposobnost osjećanja i shvaćanja u krugu jedne kulturne sredine koju sam znao. A ako o tome razmislite, kako bih i mogao osjećati drukčije? Bio sam samo vrlo, vrlo mlad Evropljanin, odgojen u uvjerenju di je islam i sve što on predstavlja samo romantična sporedna staza čovjekove historije, koja nije čak ni sasvim „pristojna” s duhovnog i etičkog gledišta, pa zato ne treba ni da bude spominjana zajedno, a još manje upoređena, s jedinim dvjema vjerama koje Zapad smatra dostojnim da budu uzete ozbiljno: kršćanstvom i jevrejstvom.

S ovom nejasnom, evropskom predrasudom prema islamu (iako naravno ne prema romantiziranom vanjskom izgledu muslimanskog života) krenuo sam u ljeto 1922. na put. Ako, da budem pravedan prema samom sebi, ne mogu reći da sam bio zaokupljen samim sobom u ličnom smislu, bio sam ipak, ne znajući to, duboko utonuo u onaj sobom zaokupljen, kulturno egocentrični mentalitet,

tako karakterističan za Zapad u svako doba.

TAKO SAM sada stajao na palubi broda na putu za Istok Udobno putovanje dovelo me do Konstance, a zatim u ove maglovito jutro.

Crveno jedro izroni iz maglenih koprena i promače sasvim blizu broda. Pošto je postalo vidljivo, moglo se znati da će sunce uskorc probiti maglu. Nekoliko blijedih zraka, tankih kao konci, padoše m izmaglicu preko mora. Njihova bljedoća imala je nešto od tvrdoće metala. Pod njihovim pritiskom mliječne mase magle smiriše se polahko i teško iznad vode, zatim se rascijepiše i konačno digoše i lijevo i desno od sunčanih zraka, u široko razvijenim lukovima što su se dizali kao krila.

„Dobro jutro". Okrenuli se i prepoznah crnu svećeničku odoru svog pratioca od prošle večeri i prijateljski osmijeh na licu koje mi se svidjelo u toku nekoliko sati našeg poznanstva. Jezuitski svećenik bio je pola Poljak, pola Francuz, i predavao je historiju na nekom koledžu u Aleksandriji; sad se tamo vraćao s odmora. Nakon ukrcavanja proveli smo veče u živahnom razgovoru. Iako je uskoro postalo očevidno da se jako razlikujemo u mnogim zaključcima, imali smo ipak mnogo tačaka od zajedničkog interesa, a bio sam već dovoljno zreo da prepoznam da se ovdje ispoljava sjajan, ozbiljan i u isto vrijeme vedar duh.

„Dobro jutro, oče Feliks, pogledajte more..."

Dnevno svjetlo i boje izbile su sa suncem. Stajali smo na pramcu broda pod jutarnjim vjetrom. Izazvan, pokušavao sam da odredim za samog sebe kretanje boje u valovima što se lome. Plavo? Zeleno? Sivo?

To je u meni izazvalo gotovo fizički osjećaj uznemirenosti što nikako ne mogu da shvatim ovu igru boja u njenom vječno promjenljivom ritmu. Iz ove neprilike, ove čudne razdražujuće zabune, javi se jedna misao s velikom jasnoćom - ili se meni barem tada tako učini - pa rekoh, gotovo ne htijući:

„Ko bi bio u stanju obuhvatiti sve ovo svojim čulima taj bi bio u stanju da ovlada sudbinom."

„Znam šta mislite", odgovori otac Feliks, „ali zašto bismo željeli da ovladamo sudbinom? Da bismo izbjegli trpljenje? Zar ne bi bilo bolje osloboditi se sudbine?"

„Vi govorite skoro kao budist, oče Feliks. Da li i vi smatrate nirvanu za cilj čitavog bića?"

„Ah ne, nipošto ne... Mi kršćani ne težimo gašenju života i osjećaja - mi samo želimo da uzdignemo život iz materijalnog i senzualnog u duhovno carstvo."

„Ali zar to nije odricanje?"

„To nije odricanje, mladi prijatelju. To je jedini put ka pravom životu, ka miru..."

Bosfor se otvarao pred nama, široki vodeni put okružen s obje strane kamenim bregovima. Ovdje-ondje moglo se vidjeti prozračne palate na stubovima, vrtove na terasama, čemprese što se uzdižu u svojoj tamnoj visini i stare janičarske tvrđave; teške kamene mase nadnesene nad vodom kao gnijezda ptica grabljivica. Kao iz velike daljine, čujem glas oca Feliksa kako nastavlja:

„Vidite, najdublji simbol čežnje - čežnje svih ljudi - je simbol raja; nalazite ga u svim religijama, uvijek u različitom prikazu, ali je značenje uvijek isto - naime, želja da se oslobodi sudbine. Ljudi raja nisu imali sudbine; oni su je dobili tek nakon što su popustili pred iskušenjem tijela i tako pali u ono što nazivamo prvi grijeh: pokleknuće duha pred porivima tijela, koji su zaista samo životinjski ostaci u ljudskoj prirodi. Bitni, ljudski, Ijudsko-božanski dio čovjeka je samo njegova duša. Duša teži prema svjetlu, koje je duh, ali radi prvog grijeha njen put je prepriječen preprekama koje se izdižu iz materijalnog, nebožanskog sastava tijela i njegovih potreba. Ono čemu teži kršćansko učenje je zato oslobođenje čovjeka od nebitnih, prolaznih čulnih vidova njegovog života i vraćanje njegovom duhovnom nasljeđu."

Pojavi se drevna tvrđava Rumeli hisar sa svoja dva tornja; jedan od njenih zidova s puškarnicama strmo se spuštao gotovo do ruba vode; na kopnu, između polukrugova formiranih zidovima tvrđave, leži sanjalačko malo tursko groblje s polomljenim nišanima.

„To može biti tako, oče Feliks. Ali ja osjećam - a to osjećaju mnogi iz moje generacije - osjećam da ima nešto pogrešno u pravljenju razlike između „bitnog" i „nebitnog" u strukturi čovjeka i u razdvajanju duha i tijela... ukratko, ne mogu se složiti s vašim nijekanjem svake opravdanosti fizičkih potreba, ljudske naravi, sudbine vezane za zemlju. Moja želja ide negdje dublje: ja sanjam o obliku života - iako moram priznati da to još jasno ne vidim - u kojem bi čovjek, duhom i tijelom, težio prema sve dubljem i dubljem ispunjenju svoga Ja - u kojem duh i čula ne bi bili neprijatelji jedno drugom i u kojem bi čovjek mogao postići jedinstvo u samom sebi i sa smislom svoje sudbine, kako bi na kraju svojih dana mogao reći: „Ja sam svoja sudbina."

„To je bio helenski san", odgovori otac Feliks, „a gdje je on odveo? Prvo do orfejskih i dionizijskih misterija, zatim do Platona i Plotinusa i tako, opet, do neizbježnog shvaćanja da su duh i tijelo suprotstavljeni jedan drugom... Osloboditi duh prevlasti tijela: to je smisao kršćanskog spasenja, smisao našeg vjerovanja u Gospodovu vlastitu žrtvu na Križu..." Ovdje on prekide i okrenu se prema meni pronicljivo me gledajući: „Oh, ja nisam uvijek misionar... oprostite mi ako vam govorim o svojoj vjeri, koja nije vaša..."

„Ali ja nemam nikakve”, uvjeravao sam ga.

„Da”, reče otac Feliks, „znam, nedostatak vjere, ili bolje rečeno, nesposobnost vjerovanja, osnovna je bolest našeg vremena. Vi, kao i mnogi drugi, živite u obmani koja je stara hiljade godina: obmani da sam razum može dati smjer čovjekovoj težnji. Ali razum ne može dostići slm po sebi duhovnu spoznaju zato što je on suviše zaokupljen dostizanjem materijalnih ciljeva; vjera, i samo vjera, može nas osloboditi takve zaokupljenosti.”

„Vjera...?” upitah. „Vi opet spominjete tu riječ. Ima jedna stvar koju ne razumijem: kažete da je nemoguće samo razumom doći do spoznaje i pravednog života; kažete, treba vjera. Slažem se s vama potpuno. Ali kako da postignemo vjeru ako nikakve nemamo? Ima li ikakav put do nje - mislim otvoren put po našoj volji?”

»Dragi prijatelju - volja sama nije dovoljna. Put se otvara samo Božjom milošću. Ali on je uvijek otvoren onome ko iz dubine svoje duše moli za prosvjetljenje”.

„Moliti! Ali ako smo to u stanju, oče Feliks, onda već imamo vjeru. Vi me vodite u krugu, jer ako neko moli, on već mora biti uvjeren u postojanje Onoga kome se moli. Kako je on došao do ovog uvjerenja? Svojim razumom? Zar ovo ne bi značilo priznati da se vjera može postići razumom? A osim toga, može li „milost” značiti išta nekome ko nije nikada imao takvog iskustva?”

Svećenik sleže ramenima sa žaljenjem, kako mi se učini: „Ako neko nije bio u stanju da doživi Boga sam, on treba da dopusti da ga vode oni koji su Ga doživjeli...”

NEKOLIKO DANA KASNIJE pristali smo u Aleksandriji i isto popodne otišao sam u Palestinu.

Voz je jurio pravo kao strijela kroz popodnevni blagi, vlažni pejsaž Delte. Nilski kanali, zasjenjeni jedrima mnogobrojnih teretnih čamaca, presijecali su nam put. Gradići, prašijivo sive gomile kuća i vitkih munara, nailazili su i odlazili. Promicala su sela sastavljena od koliba u obliku kutija od ilovače. Obrana pamučna polja, polja proklijale šećerne trske, bujno izrasle palme iznad seoske džamije; bivoli, crni, teških udova, idu sada bez vodiča kući s blatnih lokvi u kojim su se valjali u toku dana. U daljini, ljudi u dugim odorama: izgledalo je kao da lebde, tako je svijetao i jasan bio zrak pod visokim, plavim, staklastim nebom. Na obalama kanala trske su se povijale pod vjetrom; žene u crnim ogrtačima od tila nosile su vodu u zemljanim vrčevima: divne žene, vitke, dugih nogu; u svom hodu podsjećale su me na biljke dugih stabljika što se njišu nježno na vjetru a ipak pune snage. Mlade djevojke i udate žene imale su isti lepršavi hod.

Padao je suton i strujao kao dah nekog ogromnog živog bića što počiva. Dok su ljudi išli s polja kući, njihovi pokreti izgledali su otegnuti i u isto vrijeme uzdignuti iz polahko nestajućeg dana; svaki korak, izgledalo je, ima svoj vlastiti život, između vječnosti i vječnosti uvijek taj jedan korak. Ovaj izgled lahkoće i blagosti mogao se možda pripisati razveseljavajućem večernjem svjetlu nilske delte - možda isto tako mome vlastitom nemiru pri pogledu na toliko mnogo novih stvari - ali što god da je uzrok, iznenada osjetih u samom sebi svu težinu Evrope, težinu smišljenog cilja u svim našim akcijama. Pomislih u sebi: „Kako nam je teško dostići stvarnost. Mi uvijek nastojimo da je zgrabimo, ali, ona ne voli da bude zgrabljena. Samo tamo gdje ona nadvlada čovjeka, ona mu se sama predaje."

Korak egipatskih zemljoradnika, već izgubljenih u daljini i tami, i dalje se njihao u mojim mislima kao himna svih velikih stvari.

Došli smo do Sueskog kanala, okrenuli pod pravim uglom i neko vrijeme klizili prema sjeveru duž sivo-pustog nasipa. Ova duga linija kanala u noći djelovala je kao razvučena melodija. Mjesečeva svjetlost pretvorila je ovaj vodeni put u nešto nalik na široki put iz snova, tamnu traku blistavog metala. Zasićena zemlja nilske doline sa začuđujućom brzinom ustupila je mjesto nizovima pješčanih dina koje s obje strane zatvaraju kanal s bljedilom i oštrinom kakve se rijetko mogu vidjeti u bilo kojem drugom noćnom pejsažu. U gluhoj tišini stajao je ovdje-ondje skelet bagera. S one strane, na drugom nasipu, projuri jahač na devi, promače - jedva ga se moglo vidjeti i već ga proguta noć... Kakav ogroman, jednostavan tok: od Crvenog mora, kroz Gorka jezera, do Sredozemnog mora - pravo kroz pustinju - kako bi Indijski ocean mogao zapljusnuti evropske obale...

U Kantari je putovanje bilo za neko vrijeme prekinuto i spora skela je prevela putnike preko tihe vode. Bilo je još gotovo čitav sat do polaska voza za Palestinu. Sjeo sam ispred stanične zgrade. Zrak je bio vruć i suh. Bila je pustinja i desno i lijevo. Treperavo sivilo prelazilo je u tamu kroz koju se probijao povremen lavež - možda su to bili šakali, možda psi. Neki beduin, teško natovaren naprtnjačama napravljenim od ćilimskog tkanja, pristiže sa skele i ode prema grupi u daljini, koju sam tek sada raspoznao kao nepokretne ljude i čučeće deve, osedlane i spremne za polazak. Izgledalo je da su novopridošlog očekivali. On prebaci svoje naprtnjače preko jedne od Životinja, razmijenjaše nekoliko riječi, svi uzjahaše i, istog časa, deve se podigoše, prvo na zadnje, zatim na prednje noge - jahači se Ijuljnuše naprijed, pa nazad - zatim odjahaše uz mehke zviždave zvukove. Još neko vrijeme se moglo slijediti svijetla, njihajuća tijela životinja i

široke, smede-bijele prugaste ogrtače beduina.

Neki željezničar došeta do mene. Bio je sav u plavom i izgledao je sakat. On pripali svoju cigaretu o moju, a zatim me upita na lošem francuskom:

„Idete u Jerusalem?" Kad odgovorih potvrdno, on nastavi: „Prvi put?"

Klimnuh glavom potvrdno. Upravo je htio da ode, zatim se okrenu i reče: „Jeste li tamo vidjeli veliki karavan iz Sinajske pustinje„... Ne? Onda dođite da ih posjetimo. Imate vremena."

Đonovi naših cipela škripali su u pijesku dok smo se penjali kroz tihu prazninu uskom, dobro utrtom stazom koja je vodila ka pješčanim dinama. Neki pas lajao je u tami. Dok smo išli, spotičući se o nisko trnovito žbunje, doprijeèe do mene glasovi - izmiješani, prigušeni, kao da dolaze od mnogo ljudi - i oštri a ipak blagi miris mnogih tijela životinja što se odmaraju, pomiješan sa suhim pustinjskim zrakom. Iznenada - upravo kao što možete vidjeti u gradu, za vrijeme maglovite noći, treperenje neke dotad nevidljive lampe kako se pojavljuje iza ugla ulice i osvjetljava samo maglu - uski tračak svjetla pojavi se odozdo, kao iz tla, i diže se strmo u tamni zrak. To je bio sjaj vatre koji je dolazio iz dubine klanca između dviju pješčanih dina, tako gusto pokrivenog trnovitim žbunjem da se nije moglo vidjeti njegovo dno. Sada sam mogao jasno čuti glasove onih koji su još bili nevidljivi. Čuo sam disanje deva i kako se češću jedna o drugu u uskom prostoru. Velika, crna ljudska sjena pade preko svjetla, preletje na suprotnu padinu, a zatim se opet spusti. Nakon još nekoliko koraka mogao sam to sve vidjeti - veliki krug deva što kleče s gomilama sedala i vreća svuda okolo, a medu njima figure ljudi. Miris životinja bio je sladunjav i težak kao vino. Ponekad bi neka deva pomjerila svoje tijelo koje je gubilo svoje obrise u tami, podigla bi vrat i protegla ga u noćni zrak, frkćući kao da uzdiše; tako sam prvi put čuo uzdisanje deva. Neka ovca je tiho blejala, neki pas je režao, a svuda van klanca noć je bila crna i bez zvijezda.

Bilo je već kasno, trebalo je da idem nazad na stanicu. Ah' spuštao sam se polahko stazom kojom smo došli, zbunjen i čudno potresen, kao nekim tajanstvenim doživljajem koji je zgrabio ugao moga srca i ne pušta me...

VOZ ME NOSIO kroz Sinajsku pustinju. Bio sam iscrpljen, bez sna od hladnoće pustinjske noći i drndanja voza preko tračnica položenih po rahlom pijesku. Preko puta mene sjedio je neki beduin u prostranoj smeđoj abaji. I njemu je bio hladno pa je bio umotao svoje lice u prekrivač za glavu. Sjedio je prekrštenih nogu na klupi, a na njegovim koljenima ležala je kriva sablja u koricama ukrašenim srebrom. Jutro je bilo blizu. Mogli ste gotovo raspoznati vani obrise dina i grmlje kaktusa.

Još uvijek se sjećam kako je osvanula zora - sivocrno ocrtavajući oblike, polahko iscrtavajući obrise - i kako je postepeno izvukla iz tame pješčane dine i od njih oblikovala skladne mase. U rastućem polusvjetlu pojavi se grupa šatora i promače, a pored njih, srebrnosiva, kao maglena zavjesa na vjetru, sušila se ribarska mreža razapeta vertikalno između stubova; ribarske mreže u pustinji - njišući se na jutarnjem vjetru - valovi sna, prozirni, nestvarni, između noći i dana.

S desne strane bila je pustinja, s lijeve more. Na obali usamljeni jahač na devi; možda je jahao cijelu noć. Sada je izgledalo kao da je usnuo, opušten na sedlu pa se oboje ljuljaju, čovjek i deva, u zajedničkom ritmu. Opet crni beduinski šatori. Već su bile napolju žene sa zemljanim krčazima na svojim glavama, spremne da idu na bunar. Iz sumraka koji je prelazio u svjetlo izranjao je prozirni svijet, pokretan nevidljivim impulsima, čudo veće od svih zato što je jednostavno i ne može mu nikada biti kraja.

Sunce izbi preko pijeska sa sve širim i širim zrakama, a sivilo i suton pretvori se u narančasto-zlatni vatromet. Jurili smo kroz oazu El-Ariš, kroz kolonade veličanstvenih palmi s hiljadama oštrih lukova palmovog lišća i smeđezelenom mrežom svjetla i sjene. Vidjeh ženu s punim krčagom na glavi kako se vraća s bunara i ide polahko stazom pod palmama. Nosila je dugačku crnoplavu haljinu i bila je kao visoka dama iz legende.

Palmovi voćnjaci El-Ariša nestadoše iznenada kao što su se i pojavili. Sada smo putovali kroz mliječnoblistavo svjetlo. Vani, iza prozorskih okana što su podrhtavala, duboka tišina kakvu nikada nisam mogao ni zamisliti. Svi oblici i pokreti bili su lišeni i jučer i sutra - bili su jednostavno tu, u opojnoj jednostavnosti. Fini pijesak, koji je vjetar oblikovao u nježne humke koje su se pod suncem žarile blijedonarančasto, kao vrlo stari pergament; samo mekše, blaže u svojim prelomima i krivinama, talasajući se u oštrim, odlučnim zavojima na vrhovima, beskrajno nježni na bokovima, s prozirnim pastelnim sjenama - purpurno, ljubičasto i riđecrveno - u plitkim udubljenjima i ulegnućima. Oblaci što se prelijevaju poput opala, žbunje kaktusa ovdje-ondje, i ponekad visoka, tvrda trava. Jednom ili dvaput vidjeh rijetke, bosonoge beduine i karavan deva natovaren palmovim granjem koje su odnekle negdje nosili. Osjetih se obuhvaćen divnim pejsažem.

Nekoliko puta stali smo na malim stanicama, obično samo nekoliko baraka od brvna i lima. Smeđi odrpani dječaci trčali su okolo s korpama i nudili na prodaju smokve, tvrdo kuhana jaja i svježe, pljosnate hljepčiće na prodaju. Beduin preko puta mene se polahko diže, odmota svoj pokrivač za glavu i otvori

prozor. Njegovo lice bilo je mršavo, smeđe, oštrih crta, jedno od onih što podsjećaju na jastreba koji uvijek napeto gleda naprijed. On kupi kolač, okrenu se i upravo je htio sjesti kad mu pogled pade na mene; tada, bez riječi, prelomi svoj kolač na dvoje i ponudi mi pola. Kad vidje moje oklijevanje i čuđenje, on se nasmiješi - da, vidjeh da taj blagi osmijeh pristaje njegovom licu isto tako dobro kao i napetost od malo prije - i reče neku riječ koju nisam mogao razumjeti tada, ali sad znam da je to bila „tefeddal" - „učinite mi zadovoljstvo". Uzeh kolač i zahvalih mu klimanjem glave. Jedan drugi putnik - nosio je, osim svog crvenog fesa, evropsko odijelo i mogao je biti sitni trgovac - umiješa se kao prevodilac. Zastajkujući, reče na engleskom: „On kaže, vi putnik, on putnik; vaš put i njegov put zajedno." Kad sada mislim o ovoj maloj zgodi, izgleda mi da je sva moja kasnija ljubav za arapski karakter morala biti pod utjecajem ovog beduina koji je, preko svih barijera nepoznavanja, osjetio prijatelja u slučajnom saputniku i podijelio s njim kruh. Morao sam već osjetiti dah t korak ljudskosti bez opterećenja.

Uskoro dođe stara Gaza, kao tvrđava od blata, koja živi svoj zaboravljeni život na pješčanom brijegu između zidova od kaktusa. Moj beduin pokupi svoje naprtnjače, pozdravi me dostojanstvenim osmijehom i klimanjem glave i iziđe iz vagona, brišući pod iza sebe dugim skutom svoga ogrtača. Dva druga beduina stajala su vani na peronu i pozdraviše se s njim rukovanjem i poljupcem u oba obraza.

Trgovac što je govorio engleski stavi svoju ruku na moju: „Dođi, još Četvrt sata vremena."

Iza stanične zgrade bio je ulogoren karavan; to su bili, obavijesti me moj pratilac, beduini iz sjevernog Hidžaza. Imali su preplanula, prašnjava, surovo-topla lica. Naš prijatelj bio je među njima. Ispalo je da je on bio osoba od neke važnosti, jer su svi stajali u polukrugu oko njega i odgovarali na njegova pitanja. Trgovac im se obrati, a oni se okrenuše prema nama, prijateljski - i, pomislih, nekako prezirno - prema našem gradskom životu.

Okruživala ih je atmosfera slobode i osjetih jaku želju da upoznam i shvatim njihov život. Zrak je bio suh, treperav i izgledalo je da prodire u tijelo. On je ublažavao svaku usiljenost, oslobađao sve misli i pravio ih tromim i tihim. Bilo je nečega bezvremenskog u tome što je sve što se vidi, čuje i miriše poprimalo posebnu vrijednost, na svoj način. Počelo mi je postajati jasno da ti ljudi koji dolaze iz pustinjskog područja moraju osjećati život na način sasvim različit od onoga kako ga osjećaju ljudi iz svih drugih područja; oni moraju biti slobodni od svih manija - možda isto tako i od mnogih snova - svojstvenih stanovnicima

hladnijih, bogatijih zemalja i svakako mnogih njihovih ograničenja; a pošto se moraju prisnije oslanjati na svoja vlastita opažanja, ovi pustinjski stanovnici moraju ustanoviti sasvim različitu skalu vrijednosti stvari na svijetu.

Možda je upravo bio neki predosjećaj nadolazećeg preokreta u mom vlastitom životu koji me zahvatio tog prvog dana u arapskoj zemlji pri pogledu na beduine: predosjećaj svijeta koji je bez odredujućih granica ali, uprkos tome, nije nikada bezobličan; koji je potpuno zaokružen u samom sebi - a ipak otvoren na sve strane: svijet koji je trebalo da uskoro postane moj vlastiti. Ne može se reći da sam tada bio svjestan onoga što je budućnost imala pripremljeno za mene; naravno ne. Bilo je to više kao kad uđete u nepoznatu kuću prvi put i neki neobjašnjiv miris u ulaznom trijemu nejasno vam nagovijesti stvari koje će se desiti u toj kući a koje će se desiti vama. Pa ako to treba da budu radosne stvari, vi osjećate navalu ushićenja u svom srcu - i sjetićete se toga mnogo kasnije, kad se svi ti događaji već dese i reći ćete sami sebi: „Sve sam ja ovo davno naslutio; tako i nikako drukčije, onog prvog trenutka u onom trijemu".

JAK VJETAR puše pustinjom i neko vrijeme Zejd pomišlja da ćemo opet imati pješčanu oluju. Ali iako nikakva pješčana oluja ne dolazi, vjetar nas ne napušta. Slijedi nas u stalnim zamasima, a zamasi se stapaju u jedinstven, neprekinut huk dok silazimo u pješčanu dolinu. Palmovo selo u njegovoj sredini, sastavljeno od nekoliko izdvojenih naselja, a svakako okruženo zemljanim zidom, obavijeno je maglicom uskovitlane pješčane prašine.

Ovo područje je neka vrsta vjetrene jazbine: svaki dan od zore do zalaska sunca vjetar ovdje šiba oštrini krilima, smirujući se noću, da bi se opet uzdigao sljedećeg jutra s obnovljenom snagom; a palmova stabla, vječno pritisnuta prema dolje njegovim udarcima, ne mogu uzrasti do svoje pune visine već ostaju patuljasta i zakržljala, sa Široko rastvorenim lišćem, uvijek u opasnosti od nadirućih pješčanih dina. Selo bi već odavno bilo sahranjeno u pijesak da stanovnici nisu zasadili nizove tamariski oko svakog voćnjaka. Ovo visoko drveće, otpornije nego palme, oblikuje svojim snažnim stablima i vječno zelenim šuštavim granjem, živi zid oko plantaža, pružajući im neizvjesnu sigurnost.

Sjahali smo pred zemljanom kućom seoskog emira, s namjerom da se ovdje odmorimo za vrijeme podnevne žege. Zgrada sa strane bez ikakvog je namještaja, sirotinjska, i nudi samo malu hasuru ispred kamenog ognjišta za kafu. Ali, kao i obično, arapska gostoljubivost nadlvadava svako siromaštvo. Jer, tek što smo sjeli na hasuru, prijateljska vatra od grančica pucketa na ognjištu; zvonki zvuk mjedenog havana u kojem se tuca svježe pržena kafa stvara osjećaj ugodnosti u prostoriji; veliki poslužavnik pun svijetlosmedih hurmi utoljuje glad putnika.

Naš domaćin - mali mršavi starac oštrih, žmirkavih očiju, obučen samo u pamučnu haljinu s pokrivačem za glavu - poziva nas da se poslužimo:

„Neka vas Bog pozivi; ovaj dom je vaš dom, jedite u ime Boga. Ovo je sve što imam" - i on se izvinjava pokretom ruke, jedinstvenim pokretom u kojem je izražena sva težina njegove sudbine, s onom neizvještačenom snagom izraza tako svojstvenom ljudima koji žive sasvim blizu svojih instinkata - „ali hurme nisu loše. Jedite, putnici, od onoga što vam možemo ponuditi..."

Hurme su zaista medu najboljim koje sam ikada jeo, a domaćin je očigledno zadovoljan što može utoliti našu glad. On nastavlja:

„Vjetar, vjetar, on nam otežava život; ali to je Božja volja. Vjetar razara naše nasade. Uvijek se moramo boriti da ih sačuvamo da ih ne zatrpa pijesak. Nije uvijek bilo tako. Nekada nije bilo ovdje tako mnogo vjetra, a selo je bilo veliko i bogato. Sada se smanjilo; mnogi naši mladići odlaze, jer svako ne može podnijeti takav život. Pijesak nas potiskuje iz dana u dan. Uskoro neće više biti mjesta za palme. Ovaj vjetar... Ali mi se ne žalimo... Kao što znate, Božji Poslanik - neka ga Bog blagoslovi - rekao nam je: »Bog kaže, ne krivi sudbinu, jer, pazi, Ja sam sudbina..."

Mora da sam se trgnuo, jer starac zastade u govoru i pogleda me pažljivo; i, kao da shvaća zašto sam se trgnuo, nasmiješi se gotovo nježnim osmijehom, koji je bilo čudno vidjeti na tom umornom, iscrpljenom licu i ponovi tiho, kao za sebe: «... pazi, Ja sam sudbina" - i u klimanju glavom kojim prati svoje riječi leži ponosno, tiho prihvatanje svog vlastitog mjesta u životu. Nikada nisam vidio, čak ni kod sretnih ljudi, „Da" rečeno s toliko spokojstva i uvjerenja. Sa širokim, neodređenim, gotovo čulnim pokretom svoje ruke on opisuje krug u zraku, krug koji obuhvata sve što pripada ovom životu: siromašnu sumračnu sobu, vjetar i njegov vječni huk, nemilosrdno napredovanje pijeska; čežnju za srećom, predanost onome što se ne može izmijeniti; poslužavnik pun hurmi; voćnjake u vječnoj borbi iza njihovog zaklona od tamariski; vatru na ognjištu; smijeh mlade žene negdje u dvorištu iza sobe. U svim tim stvarima, i u gestu kojim ih je iznio i sastavio, izgleda mi da čujem pjesmu snažnog duha koji ne poznaje zapreka okolnosti i koji je u spokojstvu sa samim sobom.

Prenesen sam u prošlost, u ono davno vrijeme, u onaj jesenski dan u Jerusalemu prije deset godina - kada mi je jedan drugi siromašni starac govorio o predanosti Bogu, koji jedini može učiniti da čovjek bude u miru s Njim i tako u miru sa svojom vlastitom sudbinom.

TE JESENI živio sam u kući svog ujaka Doriana upravo u Starom gradu Jerusalema. Kiša je padala gotovo svaki dan i, kako nisam mogao mnogo izla-

ziti, često sam sjedio na prozoru koji je gledao na prostrano dvorište iza kuće. To dvorište je pripadalo nekom starom Arapu kojeg su zvali hadžija zato što je hodočastio Meku; iznajmljivao je magarce za jahanje i tako je dvorište pretvorio u neku vrstu karavansaraja.

Svakog jutra, uskoro iza zore, tovari povrća i voća su donošeni na devama iz okolnih sela i na magarcima odašiljani u uske ulice gradskog bazara. Danju bi se mogla vidjeti teška tijela deva kako se odmaraju na tlu; ljudi su se uvijek bučno starali oko njih i magaraca, ukoliko ih pljusak kiše ne bi natjerao da potraže zaklon u stajama. To su bili siromašni, odrpani ljudi, ti gonići deva i magaraca, ali su se ponašali kao velika gospoda. Kad bi sjedili zajedno i jeli pljosnate pšenične hljepčiće s malo sira ili nekoliko maslina, nisam mogao a da se ne divim plemenitosti i lahkoći njihovog ponašanja a i unutarnjeg spokojstva; mogli ste vidjeti da imaju poštovanja prema samima sebi i svakodnevnim stvarima svoga života. Hadžija, hramljući okolo sa štapom - jer je patio od upale zglobova i imao otečena koljena - bio je neka vrsta poglavara među njima; izgleda da su mu se pokoravali bez pogovora. Nekoliko puta na dan on bi ih sakupio na molitvu i, ako ne bi padala suviše jaka kiša, oni bi se molili vani: svi u jednom, dugačkom redu, a on kao njihov imam ispred njih. Bili su kao vojnici u tačnosti svojih pokreta - saginjali bi se zajedno u smjeru Meke, opet dizali, a zatim klečali i dodirivali tlo svojim čelima. Izgleda da su slijedili nečujne riječi svoga vođe, koji je između padanja na koljena stajao bosonog na svojoj serdžadi, zatvorenih očiju, ruku sklopljenih na prsima, bezvučno mičući usnama i očevidno izgubljen u dubokoj zaokupljenosti: mogli ste vidjeti da se moli iz dubine svoje duše.

Nekako mi je smetalo da vidim tako stvarnu molitvu kombiniranu s gotovo mehaničkim pokretima tijela, pa jednoga dana upitah hadžiju, koji je nešto razumio engleski:

„Da li vi zaista vjerujete da Bog od vas očekuje da Mu iskazujete svoje poštovanje ponovljenim pregibanjem, klečanjem i padanjem ničice na zemlju? Zar ne bi bilo bolje samo gledati u sebe i moliti Mu se u tišini svoga srca? Čemu svi ovi pokreti vašeg tijela?"

Čim sam izgovorio ove riječi, osjetio sam kajanje, jer nisam imao namjeru da povrijedim starčeve vjerske osjećaje. Ali hadžija nije izgledao ni najmanje uvrijeđen. On se nasmiješi svojim bezubim ustima i odgovori:

"Kako bi onda drukčije trebalo da robujemo Bogu? Zar On nije stvorio oboje, i dušu i tijelo, zajedno? A pošto je to tako, zar čovjek ne treba da se moli i svojim tijelom, isto kao i dušom? Čujte, reći ću vam zašto se mi muslimani molimo onako kako se molimo. Okrećemo se prema Kabi, svetom Božjem hra-

mu u Meki, znajući da su lica svih muslimana, gdje god da su, okrenuta prema njoj u molitvi i da smo kao jedno tijelo, s Njim kao središtem naših misli. Najprije stojimo i recitiramo iz svetog Kur'ana, sjećajući se da su to Njegove riječi, koje je uputio čovjeku da bude čestit i postojan u životu. Zatim kažemo »Bog je Najveći", podsjećajući sami sebe da niko ne zaslužuje da mu se klanja osim On; povijamo se duboko jer Ga slavimo iznad svega i veličamo Njegovu milost i moć. Zatim padamo ničice na zemlju zato što osjećamo da smo samo prašina: ništa ispred Njega, i da je On naš Stvoritelj i Hranitelj. Zatim dižemo lica sa tla i ostajemo sjedeći, moleći da nam On oprosti naše grijehe i obdari nas Svojom milošću, vodi nas pravim putem i pruža nam zdravlje i potporu. Zatim opet padamo ničice na tle i dodirujemo prašinu svojim čelom ispred moći i slave Jedinog. Nakon toga, ostajemo sjedeći i molimo da On blagoslovi poslanika Muhameda koji nam je donio Njegovu poruku, upravo kao što je blagoslovio i poslanike prije njega; i da blagoslovi isto tako i nas i sve one koji slijede pravu uputu; molimo Ga da nam da dobro na ovom svijetu i dobro na svijetu koji slijedi. Na kraju okrećemo glavu desno i lijevo, izgovarajući „Neka vam Bog podari mir i blagoslov" - i tako pozdravljamo sve koji su pravedni gdje god oni bili.

Upravo tako se molio i naš Poslanik i poučavao je svoje sljedbenike da se tako mole za sva vremena, kako bi se rado predali Bogu - što upravo znači islam - i tako bili u miru s Njim i sa svojom vlastitom sudbinom."

Starac, naravno, nije upotrijebio upravo te riječi, ali to je bilo njihovo značenje i tako ih se ja sjećam. Godinama kasnije shvatio sam da mi je hadžija ovim jednostavnim objašnjenjem otvorio prva vrata ka islamu; ali čak i tada, mnogo prije bilo kakve pomisli da bi islam mogao postati moja vlastita vjera, počeo sam osjećati nesvjesnu skrušenost kad god bih vidio, a što je često bilo, čovjeka kako stoji bosonog na svojoj serdžadi, ili na hasuri, ili na goloj zemlji, s rukama sklopljenim na prstima, pognute glave, potpuno utonutog u samog sebe, zaboravljajući šta se oko njeta dešava, bilo da je to u džamiji ili na pločniku prometne ulice: čovjek u miru sa samim sobom.

„ARAPSKA KAMENA KUĆA" o kojoj je pisao Dorian bila je zaista prijatna. Stajala je na kraju Starog grada blizu Jafanske kapije. Njene prostrane sobe, s visokim stropovima, kao da su bile zasićene uspomenama plemićkog života koji je prošao kroz njih u ranijim generacijama, a zidovi su odjekivali živom sadašnjošću što izvire iz susjednog bazara - prizori, zvukovi i mirisi koji ne liče ni na šta što sam dotad iskusio.

S terase na krovu mogao sam vidjeti oštro ocrtano područje Starog grada s

njegovom mrežom nepravilnih ulica i prolaza isječenih u kamenu. Na drugom kraju, naizgled blizu u svom moćnom prostranstvu, bilo je mjesto Solomonovog hrama. Džamija El-Aksa - najsvetija poslije onih u Meki i Medini - stajala je na njegovom najdaljem kraju, a Kupola na Stijeni u samom centru. Iza toga, zidovi Starog grada padali su prema dolini Kidron; tamo dalje dolina se blago okruživala golim brežuljcima čije su padine prošarane maslinama. Prema istoku bilo je nešto plodnije i tamo ste mogli vidjeti vrtove koji se koso spuštaju prema putu, tamonzeleni, ograđeni zidovima: Vrtovi Getsemane. Usred njih blistale su među muslimanima i čempresima zlatne kupole Ruske crkve.

Kao uzavreli pjenušavi napitak iz alkemičarove retorte, svijetla a ipak puna hiljada neodredivih boja, van domašaja riječi, čak i van dohvata misli: takvom ste sa Maslinovog brda mogli vidjeti dolinu Jordana i Mrtvo more. Valoviti brežuljci, jedni iza drugih ocrtani, kao dašak, na mliječnom zraku, s tamnoplavom trakom Jordana i oblinom Mrtvog mora u daljini - a još dalje iza toga, jedan drugi svijet sam za sebe, tamni bregovi Moaba: pejsaž takve neshvatljive, raznolike ljepote da vam srce zadrhti od uzbuđenja.

Jerusalem je bio potpuno novi svijet za mene. Bilo je historijskih uspomena koje su izvirale na svakom koraku drevnog grada: ulice koje su čule Isaijine propovijedi, kaldrma kojom je hodio Krist, zidovi koji su bili stari još onda kad se od njih odbijala jeka teških koraka rimskih legionara, svodovi nad kapijama koje nose natpise iz Salahudinovog doba. Bilo je tu duboko plavetnilo nebesa, koje nije moralo biti strano nekome ko je poznavao druge mediteranske zemlje; ali meni, koji sam odrastao u daleko neprijateljskijoj klimi, ovo plavetnilo bilo je kao poziv i kao obećanje. Kuće i ulice kao da su bile pokrivene nježnom, titravom gleđi; ljudi su bili puni spontanih kretnji i veličanstvenih gestova. Ljudi - to jest Arapi, jer upravo su se oni od samog početka nametnuli mojoj svijesti kao narod te zemlje, narod koji je izrastao iz njenog tla i njene historije i bio jedno s okolnim zrakom. Njihova nošnja bila je raskošnih boja i biblijskih nabora, a svaki od njih, felah ili beduin (jer mogli ste često vidjeti beduine koji su došli u grad da kupe ili prodaju neku robu), nosio ju je na sasvim svojstven način, makar i malo različit od drugih, kao da je bio pronašao ličnu modu, slijedeći nenadnu pobudu trenutka.

Ispred Dorianove kuće, na udaljenosti od možda tridesetak metara, uzdizale su se strme, trošne zidine Davidovog dvorca, koji je bio dio bedema Starog grada - tipične srednjovjekovne arapske tvrđave, vjerovatno podignute na Herodijanskim temeljima, s vitkom osmatračnicom nalik na munaru. (Iako on nema neposredne veze sa kraljem Davidom, Jevreji su ga uvijek zvali prema

njemu zato što je ovdje na brdu Gon, kako kažu, stajala kraljeva palača). Na strani Starog grada bio je niski, široki toranj u kojem je bila kapija, a kameni most je u luku premoštavao stari jarak prema kapiji. Taj lučni most bio je očigledno uobičajeno mjesto sastanka beduina kad bi dolazili u grad. Jednog dana primijetih nekog visokog beduina kako tamo stoji nepokretno, kao silueta prema srebreno sivom nebu, figura iz neke stare legende. Njegovo lice, oštrih jagodica, uokvireno kratkom, crveno smeđom bradom, imalo je izraz duboke ozbiljnosti; bio je sjetan, kao da je nešto očekivao a ipak nije izgledao kao onaj koji očekuje. Njegov široki, smeđebijeli prugasti ogrtač bio je iznošen i odrpan - i dođe mi neobična misao, ne znam zašto, da je on bio otrcan u toku mnogih mjeseci opasnosti i bijega. Je li on, možda, bio jedan od one šačice ratnika koji su pratili mladog Davida u njegovom bijegu od mračne ljubomore Saula, njegova kralja? Možda je David upravo sad usnuo, krijući se negdje u nekoj pećini judejskih bregova, a ovaj čovjek ovdje, ovaj vjerni i hrabri prijatelj, potajno je bio došao s pratiocem u kraljevski grad da izvidi kako je Saul raspoložen prema njihovom vođi i da li mu je sigurno da se vrati. I sada, ovaj Davidov prijatelj je ovdje čekao svoga druga, pun mračnih slutnji: nije bilo dobrih vijesti koje bi odnio Davidu...

Iznenada se beduin pokrenu, poče hodati niz kosinu a moje maštanje se prekide. Tada se iznenada sjetih: ovaj čovjek je Arap, dok su oni drugi, oni likovi iz Biblije - bili Jevreji! Ali moje čuđenje bilo je samo kratkog trajanja; jer odmah shvatih, s onom jasnoćom koja ponekad bljesne u nama kao munja i osvijetli svijet tek toliko koliko traje otkucaj srca, da su David i Davidovo doba, kao i Ibrahim i Ibrahimovo doba, bliži svom arapskom korijenu - a tako isto i današnji beduini - nego današnji Jevreji koji tvrde da su njihovi potomci.

Često sam sjedio na kamenoj obali Jafanske kapije i posmatrao mnoštvo ljudi kako ulaze u Stari grad ili izlaze iz njega. Ovdje su se očešavali jedni o druge, gurali jedni druge, Arapi i Jevreji, sve moguće varijacije i jednih i drugih, bilo je koščatih felaha s njihovim bijelim ili smeđim pokrivačima za glavu ili narančastim turbanima. Bilo je beduina s oštrim, jasno oblikovanim i, gotovo bez izuzetka, mršavim licima, koji su nosili svoje ogrtače na čudno samouvjeren način, često s rukama na kukovima a razmaknutih laktova, kao da prihvataju kao gotovu činjenicu daće im se svako skloniti s puta. bilo je seljanki u crnim ili plavim cicanim haljinama s bijelim vezom preko prsa, često noseći korpe na glavi i krećući se gipkom, neusiljenom Ijupkošću. Gledano straga, mnoga žena od šezdeset mogla bi se smatrati mladom djevojkom. Njihove oči izgledalo je da isto tako ostaju bistre i netaknute godinama - osim ako se desilo da su napa-

dnute trahomom, tom opakom „egipatskom" očnom bolešću, koja je nesreća svih zemalja istočno od Mediterana.

Bilo je i Jevreja: domaćih Jevreja, koji nose tarbuš i široki, prostrani ogrtač, u licu veoma sličnih Arapima; Jevreja iz Poljske i Rusije, koji kao da su sa sobom nosili tako mnogo sićušnosti i uskosti svog prošlog života u Evropi da je bilo iznenađujuće pomisliti da oni tvrde o sebi da su iste loze kao i ponosni Jevreji iz Maroka ili Tunisa u svojim bijelim burnusima. Ali, iako su evropski Jevreji bili tako očigledno u disharmoniji sa slikom koja ih je orkuživala, upravo su oni određivali ton jevrejskog života i politike i tako izgleda bili odgovorni za gotovo vidljivo trvenje između Jevreja i Arapa.

Šta je prosječan Evropljanin znao o Arapima tih dana? Praktički ništa. Kada je došao na Bliski istok, donio je sa sobom neke romantične i pogrešne pojmove. Ako je bio dobronamjeran i intelektualno pošten, morao je priznati da uopće nije imao pojma o Arapima. Ni ja, prije dolaska u Palestinu, nisam nikada mislio o njoj kao arapskoj zemlji. Neodređeno sam, naravno, znao da tamo živi „nešto" Arapa, ali sam ih zamišljao samo kao nomade u pustinjskim šatorima i stanovnike idiličnih oaza. Pošto su većinu onoga što sam ranije bio pročitao o Palstini napisali cionisti - koji su naravno vodili računa o svojim vlastitim problemima - ja nisam shvaćao da su i gradovi puni Arapa - da je, u stvari, 1922. god. živjelo u Palestini gotovo pet Arapa na svakog Jevreja i da je to, zato, arapska zemlja daleko više nego jevrejska.

Kad sam to rekao gosp Usiškinu, predsjedniku Cionističkog komiteta, s kojim sam se sreo u to doba, imao sam utisak da cionisti nisu skloni da uzimaju u razmatranje činjenicu arapske većine; niti je izgledalo da pridaje ikakvu stvarnu važnost arapskoj opoziciji cionizmu. Odgovor gosp. Usiškina pokazao je samo prezir prema Arapima:

„Nema stvarnog arapskog pokreta protiv nas ovdje; to jest, nikakvog pokreta ukorijenjenog u narodu. Sve što vi smatrate kao opoziciju, u stvari je samo vika nekoliko nezadovoljnih agitatora. To će se slomiti u sebi za nekoliko mjeseci ili najviše nekoliko godina."

Ovaj argument bio je daleko od toga da me zadovolji. Od samog početka imao sam osjećaj da je čitava ideja jevrejskog naseljavanja u Palestini neprirodna, a, što je još gore, ona prijeti da se prenesu sve komplikacije i nerješivi problemi evropskog života u zemlju koja je mogla biti sretnija bez njih. Jevreji u nju stvarno nisu dolazili kao što se vraća u svoju domovinu; oni su više bili zaokupljeni time da od nje naprave domovinu zamišljenu prema evropskim uzorima i s evropskim ciljevima. Ukratko, oni su bili stranci unutar kapija. Tako nisam

vidio ništa pogrešno u arapskom odlučnom otporu ideji jevrejske domovine u njihovoj sredini; naprotiv, odmah sam shvatio da su upravo Arapi bili prevareni i s pravom se branili od takve prevare.

U Balfourovoj deklaraciji iz 1917. god., koja je obećavala Jevrejima „nacionalnu domovinu" u Palestini, vidio sam okrutan politički manevar smišljen da podstakne stari princip, zajednički svim kolonijalnim silama: „zavadi pa vladaj". U slučaju Palestine ovaj princip bio je najočitiji kada su 1916. Britanci bili obećali tadašnjem vladaru Meke, Šerifu Huseinu, kao cijenu za njegovu pomoć protiv Turaka, nezavisnu arapsku državu koja je trebalo da obuhvati sve zemlje između Sredozemnog mora i Perzijskog zaliva. Oni ne samo da su prekršili svoje obećanje samo godinu kasnije, zaključujući s Fracncuskom tajni Sykes-Picot sporazum (kojim je utvrđen francuski dominion u Siriji i Libanu), već su isto tako, prešutno, isključili Palestinu iz obaveza koje su bili preuzeli u pogledu Arapa.

Iako sam i sam jevrejskog porijekla, od početka sam se oštro protivio cionizmu. Pored mojih ličnih simpatija prema Arapima, smatrao sam nemoralnim da doseljenici, uz pomoć strane velike sile, dolaze sa strane s očitom namjerom da postignu većinu u zemlji i tako izvlaste narod kome je ta zemlja pripadala od pamtivijeka. Prema tome, bio sam sklon da stanem na stranu Arapa kad god je došlo do rasprave o jevrejsko-arapskom pitanju - što se, naravno, dešavalo vrlo često. Ovo moje držanje bilo je neshvatljivo gotovo svim Jevrejima s kojima sam dolazio u dodir u toku onih mjeseci.

Nisu mogli razumjeti šta sam vidio u Arapima koji su, po njihovom mišljenju, samo masa zaostalog naroda na koji su oni gledali s osjećajem ne mnogo različitim od onog koji imaju evropski doseljenici u centralnoj Africi. Nisu bili ni najmanje zainteresovani za ono što Arapi misle; gotovo niko od njih nije se potrudio da nauči arapski; svaki je prihvatio bez ikakva ispitivanja načelo da je Palestina zakonito nasljeđe Jevreja.

Još uvijek se sjećam kratke rasprave koju sam zbog ovog imao s drom Chaimom Weizmannom, stvarnim vodom cionističkog pokreta. Bio je došao u jednu od svojih periodičnih posjeta Palestini (njegovo stalno boravište bio je, mislim, London), a sreo sam ga u kući jednog prijatelja, Jevreja. Čovjek je morao biti impresioniran njegovom neizmjernom energijom - energijom koja se čak ispoljava u njegovim tjelesnim pokretima, u dugačkim, elastičnim koracima kojima odmjereno korača gore-dolje po sobi - kao i snagom uma koja se otkriva u širokom čelu i prodornom pogledu njegovih očiju.

Govorio je o novčanim poteškoćama koje muče san o jevrejskoj nacional-

noj domovini i o nedovoljnom odzivu za ovaj san medu ljudima u inostranstvu; imao sam uznemirujući utisak da je čak i on, kao i većina drugih cionista, sklon da prebaci moralnu odgovornost za sve što se dešava u Palestini na "vanjski svijet". To me natjeralo da prekinem smjernu tišinu u kojoj su ga svi prisutni slušali i da upitam:

„A šta je s Arapima?"

Mora da sam postupio netaktično, unoseći tako neskladnu notu u razgovor, jer se dr Weizmann polahko okrenu prema meni, spusti čašu koju je držao u ruci i ponovi moje pitanje:

„Šta je s Arapima...?"

„Pa kako se ikako možete nadati da od Palestine napravite svoju domovinu uprkos oštrom protivljenju Arapa, koji su, ipak, većina u ovoj zemlji?"

Cionistički voda sleže ramenima i odgovori suho: „Očekujemo da neće biti u većini nakon nekoliko godina".

„Možda je to tako. Vi se bavite tim pitanjima godinama i morate poznavati stanje bolje nego ja. Ali, sasvim neovisno o političkim teškoćama koje arapska opozicija može ili ne mora predstavljati na vašem putu - zar vas nikada ne uznemirava moralni aspekt toga pitanja? Zar ne mislite da je nepošteno s vaše strane prognati narod koji je oduvijek živio u ovoj zemlji?"

„Pa to je naša zemlja", odgovori dr Weizmann, podižući obrve. „Mi samo uzimamo nazad ono čega smo bili nepravedno lišeni."

„Ali, vi ste van Palestine skoro dvije hiljade godina! Prije toga vladali ste ovom zemljom, i to jedva ikada čitavom, manje od pet stotina godina. Zar ne mislite da bi Arapi mogli, s jednakim opravdanjem, tražiti za sebe Španiju - jer, konačno, oni su vladali u Španiji skoro sedam stotina godina i potpuno je izgubili tek prije pet stotina godina?"

Dr Weizmannje postao vidljivo nestrpljiv: „Besmislica. Arapi su samo pokorili Španiju; ona nikada nije bila njihova stvarna domovina, pa je konačno bilo i pravo da budu protjerani iz Španije".

„Oprostite", uzvratih, „ali izgleda mi da je tu u pitanju historijska omaška. Uostalom, Jevreji su isto tako došli u Palestinu kao osvajači. Dugo vremena prije njih bilo je mnogo drugih semitskih i nesemitskih plemena nastanjenih odje - Amorita, Edomita, Filistina, Moabita, Hitila. Ta plemena živjela su ovdje čak i u doba kraljevstva Izraela i Jude. Oni su nastavili da žive tu nakon što su Rimljani protjerali naše pretke. Oni žive tu i danas. Arapi, koji su se nastanili u Siriji i Palestini nakon njihovog osvajanja u sedmom vijeku, bili su uvijek samo mala manjina stanovništva; ostatak onoga što danas nazivamo palestinskim i

sirijskim „Arapima” su u stvari samo arabizirani autohtoni stanovnici zemlje. Neki od njih su postali muslimani tokom vijekova, drugi su ostali kršćani. Muslimani su se naravno ženili sa svojim istovjernicima iz Arabije. Ali zar možete nijekati da je većina naroda u Palestini, koji govori arapski, bez obzira da li su muslimani ili kršćani, direktni potomci izvornih stanovnika, izvornih u smislu da su živjeli u ovoj zemlji prije dolaska Jevreja u nju?”

Dr Weizmann se uljudno nasmiješi na moj ispad i skrenu razgovor na drugu temu.

Nisam bio zadovoljan ishodom svoga posredovanja. Naravno, nisam očekivao da bilo ko od prisutnih - a najmanje sam dr Weizmann - pristane uz moje uvjerenje da je cionistička ideja jako ranjiva s moralnog gledišta; ali sam se nadao da će moja odbrana arapske stvari barem izazvati neku vrstu neugodnosti kod cionističkih voda - neugodnosti koja bi mogla dovesti do malo više razmišljanja i na taj način, možda, do veće spremnosti da se prizna postojanje mogućeg moralnog prava u suprotstavljanju Arapa... Nije bilo ništa od ovoga. Umjesto toga, našao sam se pred bezizražajnim zidom iskolačenih očiju: oštro osuđivanje moje drskosti, da sam se usudio da posumnjam u neosporno pravo Jevreja na zemlju njihovih predaka...

Kako je bilo moguće, pitao sam se, da ljudi nadareni takvom stvaralačkom inteligencijom kao što su Jevreji misle o cionističko-arapskom sukobu samo s jevrejskog gledišta? Zar nisu shvaćali da problem Jevreja u Palestini može na koncu biti riješen samo prijateljskom saradnjom s Arapima? Jesu li bili tako beznadno slijepi prema bolnoj budućnosti koju njihova politika mora donijeti - prema borbama, gorčini i mržnji kojoj će jevrejsko ostrvo, čak ako privremeno bude i uspješno, ostati zauvijek izloženo usred neprijateljskog arapskog mora?

I tako je čudno, pomislih, da je nacija koja je trpjela tako mnogo nepravdi u toku svoje duge i nesretne dijaspore sada spremna, da u uskogrudnoj težnji ka svom vlastitom cilju, nanese tešku nepravdu drugoj naciji - a uz to naciji koja je nedužna u svim prošlim jevrejskim stradanjima. Takva pojava, znao sam, nije bila nepoznata historiji; ali to je, ipak, izazvalo u meni tugu videći da se to dešava pred mojim očima.

U TO DOBA moje udubljivanje u političku scenu u Palestini bilo je osnovano ne samo na mojoj simpatiji prema Arapima i mojoj zabrinutosti oko cionističkog eksperimenta, nego isto tako i mojim žurnalističkim zanimanjem: bio sam postao specijalni dopisnik lista Frankfurter Zeitung, tada jednog od najstarijih listova u Evropi. Do ove veze došlo je gotovo slučajno.

Jedne večeri, dok sam sređivao stare papire u jednom od svojih kovčega,

nadoh novinarsku iskaznicu koja mi je bila izdata u Berlinu prije godinu dana kao predstavniku United Telegrapha. Upravo sam htio da je poderem, kad Dorian zgrabi moju ruku i u šali uz viknu:

„Ne! Ako pokažeš tu iskaznicu u kancelariji Visokog komesara, nekoliko dana kasnije primičeš poziv na ručak u Upravnoj zgradi... Novinari su vrlo poželjni u ovoj zemlji."

Iako sam poderao beskorisnu iskaznicu, Dorianova šala imala je odjeka u mom duhu. Nisam, naravno, bio zainteresiran za poziv na ručak u Upravnoj zgradi - ali zašto ne bih iskoristio rijetku priliku što sam na Bliskom istoku u vrijeme kad tako malo novinara iz centralne Evrope može tamo putovati? Zašto ne bih ponovo počeo svoj žurnalistički rad - ali ne kod United Telegrapha nego kod nekog od velikih dnevnih listova? I, kao što sam već bio uobičajio da iznenada donosim važne odluke, sada odlučih da uđem u pravi žurnalizam.

I pored moga jednogodišnjeg rada kod United Telegrapha, nisam imao neposredne veze ni s jednim važnim listom, a kako nikad nisam ništa objavio pod svojim imenom, ono je bilo potpuno nepoznato dnevnoj štampi. Ovo me, međutim, nije obeshrabrilo. Napisao sam članak o nekim mojim dojmovima iz Palestine i poslao njegove kopije na adrese deset njemačkih listova s prijedlogom da napišem niz članaka o Bliskom istoku.

Ovo je bilo posljednjih mjeseci 1922. godine - u vrijeme katastrofalne inflacije u Njemačkoj. Njemačka štampa se teško borila da preživi i samo nekoliko listova moglo je platiti strane dopisnike u čvrstoj valuti. Tako nije bilo nimalo iznenađujuće da su jedan za drugim od onih deset listova, kojima sam bio poslao uzorak članka, odgovarali manje ili više uljudnim frazama negativno. Samo jedan od njih prihvatio je moj prijedlog i, očigledno impresioniran onim što sam napisao, imenovao me za svog specijalnog putujućeg dopisnika na Bliskom istoku, prilažući uz to i ugovor za knjigu koju treba da napišem po svom povratku. Taj jedini list bio je Frankfurter Zeitung. Gotovo da nisam mogao da se snađem kad sam vidio da sam ne samo uspio da uspostavim vezu s jednim listom - i to kakvim listom! - nego da sam već prvim udarcem postigao status na kojem bi mi pozavidio mnogi stari žurnalista.

Bila je, naravno, u tome jedna zakačka. Radi inflacije Frankfurter Zeitung me nije mogao plaćati u čvrstoj valuti. Honorari koje su mi uz izvinjenje nudili bili su u njemačkim markama; a ja sam znao isto tako dobro kao i oni da će to jedva biti dovoljno da platim marku na kovertama koje će sadržavati moje članke. Ali, biti specijalni dopisnik Frankfurter Zeitunga bila je čast koja je prevagnula privremeni hendikep da za to nisam plaćen. Počeo sam pisati članke

o Palestini, nadajući se da će mi prije ili kasnije neki sretni obrat sudbine omogućiti da putujem svuda po Bliskom istoku.

SADA SAM IMAO mnogo prijatelja u Palestini, i Jevreja i Arapa. Cionisti su me, istina, gledali s nekom vrstom zbunjene sumnje radi simpatija prema Arapima koje su bile tako očigledne u mojim napisima Frankfurter Žeitungu. Očevidno nisu mogli odlučiti da su me Arapi »kupili" (jer u cionističkoj Palestini ljudi su se već bili navikli da gotovo sve što se dešava objašnjavaju novcem) ili sam jednostavno hiroviti intelektualac zaljubljen u egzotiku. Ali, nisu svi Jevreji koji su živjeli u Palestini u to vrijeme bili cionisti. Neki od njih su bili došli tamo, ne u želji za političkim ciljem nego iz religiozne čežnje za Svetom zemljom i njenim biblijskim asocijacijama.

Ovoj grupi pripadao je i moj holandski prijatelj Jacob de Haan, nizak, zdepast čovjek četrdesetih godina, plave brade, koji je ranije predavao pravo na jednom od vodećih univerziteta u Holandiji a sada bio specijalni dopisnik amsterdamskog Handelsbada i londonskog Daily Expressa. Čovjek dubokog religioznog uvjerenja - „ortodoksan" kao bilo koji Jevrej iz Istočne Evrope - on nije odobravao ideju cionizma jer je vjerovao da povratak njegovog naroda u Obećanu zemlju treba da čeka dolazak Mesije. »Mi Jevreji", govorio mi je u više prilika, „protjerani smo iz Svete zemlje i razasuti po svijetu zato što nismo izvršili zadatak koji nam je Bog bio povjerio. On nas je bio izabrao da propovijedamo Njegovu riječ, ali smo mi u svojoj tvrdoglavoj obijesti počeli vjerovati da nas je On učinio svojim „izabranim narodom" radi nas samih - i tako smo Ga izdali. Sada nam ostaje samo da se kajemo i čistimo naša srca; a kad opet postanemo dostojni Njegove Poruke, On će nam poslati Mesiju da vodi Njegove sluge u Obećanu zemlju..."

„Ali zar ta mesijanska ideja nije osnova i za cionistički pokret?" upitah ga. „Vi znate da se s tim ne slažem, ali zar nije prirodna želja svakog naroda da ima svoju vlastitu, nacionalnu domovinu?"

Dr de Haan me pogleda podrugljivo: „Zar mislite da je historija samo niz dogadja? Ja ne. Nije to bilo bez svrhe kad je Bog učinio da izgubimo našu zemlju i kad nas je rasturio; ali cionisti to neće da priznaju sami sebi. Oni trpe od istog duhovnog sljepila koje je dovelo do našeg pada. Dvije hiljade godina jevrejskog izgnanstva i nesreće nisu ih naučile ničemu. Umjesto da pokušaju shvatiti najskrivenije uzroke naše nesreće, oni sada pokušavaju da to, takoreći, zaobidu izgradnjom „nacionalne domovine" na temeljima koje im pruža politika zapadne sile, a u procesu izgradnje nacionalne domovine oni vrše zločin lišavanja drugog naroda njegove domovine."

Politički pogledi Jacoba de Haana prirodno su ga učinili vrlo nepopularnim među cionistima (u stvari, uskoro nakon što sam napustio Palestinu, bio sam zaprepašćen kad sam saznao da su ga teroristi jedne noći ustrijelili). Kad sam ga upoznao, njegovo druženje bilo je ograničeno na vrlo mali broj Jevreja koji su mislili kao i on, nekoliko Evropljana i Arapa. Izgledalo je da je prema Arapima osjećao veliku naklonost, a oni, sa svoje strane, visoko su ga cijenili i često ga pozivali u svoje domove. U stvari, u to doba oni još nisu imali općenitih predrasuda prema Jevrej ima kao takvim. Tek nakon Balfourove deklaracije - to jest, nakon vijekova dobrosusjedskih odnosa i svijesti o rasnom srodstvu - Arapi su počeli gledati na Jevreje kao na političke neprijatelje. Čak i u izmijenjenim okolnostima onih ranih dvadesetih godina, oni su još uvijek jasno razlikovali cioniste i Jevreje koji su im prijatelji kao dr Haan.

TI SUDBONOSNI MJESECI moga prvog boravka među Arapima pokrenuli su čitav niz utisaka i razmišljanja; neke nejasne nade lične prirode probijale su se do moje svijesti.

Suočio sam se sa životnim smislom koji mi je bio sasvim nov. Topao, ljudski dah kao da je strujao iz krvi ovih ljudi u njihove misli i kretnje, bez ijednog od onih bolnih rascjepa duha, onih fantoma straha, gramzivosti i zapreka koje su učinile evropski život tako ružnim i s tako malo nade. Kod Arapa sam počeo nalaziti nešto što sam uvijek nesvjesno tražio: emocionalnu lahkoću prilaza svim životnim pitanjima - vrhovni zdravi smisao osjećaja, ako bismo to tako mogli nazvati.

Vremenom mi je postalo vanredno važno da shvatim duh ovog muslimanskog naroda; ne zato što me privlačila njihova religija (jer sam u to doba znao vrlo malo o njoj!) nego zato što sam kod njih otkrio onaj organski sklad razuma i osjećaja koji smo mi Evropljani izgubili. Ne bi li, možda, bilo moguće boljim razumijevanjem života Arapa otkriti skrivenu vezu između našeg zapadnjačkog trpljenja - nagrizajućeg nedostatka unutarnje cjelovitosti - i njegovih korijena? Možda pronaći šta je bilo ono što je nas zapadnjake udaljilo od svečane životne slobode koju, izgledalo je, imaju Arapi, čak i u svom društvenom i političkom propadanju, a koju smo i mi ranije morali imati? Ili, kako smo inače mogli dati velike umjetnosti naše prošlosti, gotske katedrale srednjeg vijeka, raskošnu radost renesanse, Rembrantov chiaroscuro, Bahove fuge i vedre Mocartove snove, ponos paunovog repa u umjetnosti naših seljaka i Betovenovu grmljavinu, čeznutljivi uspon prema maglovitim, jedva shvatljivim vrhuncima na kojima bi se moglo reći „ja i moja sudbina smo jedno..."

Pošto nismo svjesni njihove prave prirode, više nismo mogli ispravno ko-

ristiti naše duhovne moći; nikada više neće se između nas uzdići jedan Betoven ili jedan Rembrant. Umjesto toga, sada smo znali samo ono očajničko traženje »novih oblika izražavanja" u umjetnosti, sociologiji, politici i onu ogorčenu borbu između suparničkih parola i sitničavo zasnovanih principa; sve naše mašine i neboderi ne mogu nam ništa pomoći da ponovno uspostavimo cjelovitost naših duša... Pa ipak, da li je ta izgubljena duhovna slava evropske prošlosti stvarno zauvijek izgubljena? Nije li bilo moguće ponovno osvojiti nešto od nje iznalaženjem odgovora šta se s nama desilo?

Ono što je u početku bilo jedva nešto više od naklonosti za političke ciljeve Arapa, za vanjski izgled arapskog života i emocionalnu sigurnost koju sam zapazio kod njih, neprimjetno se mijenjalo u nešto što je ličilo na lično traganje. Sve više sam postojao svjestan neodoljive želje da saznam šta je to što leži u korijenu ove emocionalne sigurnosti i što čini arapski život tako različitim od evropskog; a ta želja kao da je bila tajanstveno vezana za moje vlastite, najintimnije probleme. Počeo sam tražiti priliku koja bi mi dala bolji uvid u karakter Arapa, u ideje koje su ih oblikovale i učinile ih duhovno tako različitim od Evropljana. Počeo sam intenzivno čitati o njihovoj historiji, kulturi i religiji. U revnosti koju sam osjetio za otkrivanjem šta je to što pokreće njihova srca, ispunjava njihove duše i daje im smjer, kao da sam osjetio revnost da otkrijem skrivene sile koje pokreću mene samog, ispunjavaju me i obećavaju da će mi dati smjer...

IV
GLASOVI

JAŠEMO, A ZEJD PJEVA. Pješčane dine su sada niže i rjeđe. Ovdje-ondje pijesak ustupa mjesto pojasevima šljunka i lomljivog bazalta, a ispred nas, daleko prema jugu, dižu se sjenoviti obrisi brežuljkastih lanaca: brda Džebel Šamar.

Stihovi Zejdove pjesme prodiru maglovito u moju sanjivost, ali baš tako da mi riječi izmiču, kao da dobivaju širi, dublji značaj sasvim nevezano za njihovo vanjsko značenje.

To je jedna od onih pjesama jahača deva koju tako često čujete u Arabiji - jednolična pjesma koju ljudi pjevaju da bi svoje životinje održali u pravilnom, brzom koraku a da sami ne bi zaspali - pjev pustinjskih ljudi naviklih na prostranstva koja ne poznaju ni granice ni odjeka: uvijek u dur ljestvici na jednom tonskom nivou, slobodan i pomalo hrapav, dolazeći duboko iz grla, nježno nestajući u suhom zraku; dah pustinje uhvaćen u ljudskom glasu. Niko ko je putovao kroz pustinjske zemlje neće nikada zaboraviti ovaj glas. On je uvijek isti gdje je zemlja pusta, zrak vreo i široko otvoren, a život tvrd.

Mi jašemo, a Zejd pjeva kako je, mora biti, pjevao njegov otac prije njega i svi drugi ljudi iz njegovog plemena i mnogih drugih plemena hiljadama godina; jer trebalo je hiljade godina da se oblikuju ove intenzivne, monotone melodije i da im se di njihov konačan oblik. Suprotno od polifone zapadne muzike, koja gotovo uvijek teži da izrazi individualna osjećanja, ove arapske melodije, sa svojim vječno ponavljanim tonskim slijedom, izgledaju samo kao tonski simbol za emocionalno saznanje zajedničko mnogim ljudima - zamišljene ne da izazovu raspoloženje nego da vas podsjete na vaša vlastita duhovna iskustva. One su rođene vrlo davno iz pustinjske atmosfere, ritmova vjetra i nomadskog života, osjećanja širokih prostranstava, razmišljanja o vječnoj sadašnjosti; i kao što osnovne stvari ljudskog života uvijek ostaju iste, ove melodije su trajne i nepromjenljive.

Takve melodije su teško zamislive na Zapadu, gdje je polifonija vid ne samo muzike nego i čovjekovih osjećaja i želja. Hladna klima, tekuće vode, slijed četiri godišnja doba; ovi elementi daju životu tako raznoliko značenje i tako mnogo smjerova da zapadni čovjek mora imati više težnji i, prema tome, jaku potrebu da nešto radi samo da bi to uradio. On mora uvijek stvarati, graditi i svladavati da bi se uvijek iznova potvrđivao u zamršenosti svojih životnih oblika; ova stalno promjenljiva složenost odražava se i u njegovoj muzici. Iz milozvu-

čnog zapadnog pjevanja, glasom koji dolazi iz prsa i uvijek u više nivoa, govori ona „faustovska" priroda koja čini da zapadni čovjek mnogo sanja, mnogo želi, teži za svim s voljom da pokori - ali možda i da izgubi mnogo, i izgubi bolno. Jer, svijet zapadnjaka je svijet historije; vječno nastajanje, dešavanje, nestajanje. Nedostaje mu spokojstvo mirovanja; vrijeme je neprijatelj, kojeg uvijek treba gledati sa sumnjom, a Sada ne nosi nikada zvuk vječnosti...

Arapa iz pustinje i stepe, s druge strane, njegov pejsaž ne navodi na snove: on je oštar kao dan i ne poznaje nikakav suton osjećaja. Vanjsko i Unutarnje, Ja i Svijet nisu mu suprotne i međusobno suprotstavljene cjelovitosti, nego samo različiti oblici nepromjenljive sadašnjosti; njegovim životom ne vladaju tajne bojazni, a kad god nešto radi, on to čini iz vanjske nužde a ne zato što želja za unutarnjom sigurnošću zahtijeva akciju. Kao rezultat, on nije napredovao u materijalnim dostignućima tako brzo kao zapadnjak - ali je sačuvao svoju dušu cjelovitom.

KOLIKO DUGO će, upitah se sa gotovo fizičkim trzajem, Zejd i Zejdov narod biti u stanju da zadrži svoju dušu jedinstvenom u susretu s opasnošću koja se tako podmuklo, tako bezdušno nadvija nad njima? Živimo u vremenu u kojem Istok ne može više ostati pasivan u susretu sa nadirućim Zapadom. Hiljade sila - političkih, društvenih i ekonomskih - kucaju na vrata muslimanskog svijeta. Hoće li ovaj svijet podleći pritisku zapadnog dvadesetog stoljeća i u tom procesu izgubiti ne samo svoje vlastite tradicionalne oblike nego i svoje duhovno korijenje?

U TOKU GODINA koje sam proveo na Srednjem istoku - kao dobronamjeran stranac od 1922. do 1926. a sve otada kao musliman sa ciljevima i nadama islamskog svijeta - bio sam svjedok stalnog evropskog pritiska na muslimanski kulturni život i političku nezavisnost; a kad bi god muslimanski narodi pokušali da se brane od ovog pritiska, evropsko javno mišljenje bi bez izuzetka označilo njihov otpor, s izgledom povrijeđene nevinosti, kao „ksenofobiju".

Evropa je dugo bila naviknuta da na ovako grub način »upropaštava" sve što se dešava na Srednjem istoku i da gleda njegovu tekuću historiju samo sa stanovišta zapadnih „interesnih sfera". Dok je svugdje na Zapadu (van Britanije) javno mišljenje pokazivalo mnogo razumijevanja prema irskoj borbi za nezavisnost ili (van Rusije i Njemačke) za poljski san o nacionalnom uskrsnuću, nikakvo razumijevanje nije nikada pokazano prema sličnim težnjama među muslimanima. Glavni argument Zapada je uvijek politički razdor i ekonomska zaostalost Srednjeg istoka, a svaku aktivnu zapadnu intervenciju njeni autori licemjerno opisuju kao da ima cilj ne samo zaštitu „legitimnih" zapadnih interesa

nego isto tako i osiguranje napretka za same domaće narode.

Zaboravljajući da svaka neposredna, čak i dobronamjerna, intervencija spolja može samo omesti razvoj nacije, zapadnjaci koji proučavaju stanje na Srednjem istoku uvijek su spremni da ignorišu takvo polaganje prava. Oni vide samo nove željezničke pruge koje izgrađuju kolonijalne sile, a ne razaranje društvenog tkiva zemlje; oni broje kilovat-sate nove električne energije, ali ne i udarce nacionalnom ponosu. Isti ljudi koji nikada ne bi prihvatili „civilizatorsku misiju" austrijske imperije kao valjan izgovor za njenu intervenciju na Balkanu, popustljivo prihvataju slično opravdanje u slučaju Britanaca u Egiptu, Rusa u centralnoj Aziji, Francuza u Maroku ili Italijana u Libiji. Nikada im nije palo na pamet da su mnoga od društvenih i ekonomskih zala od kojih trpi Srednji istok neposredna posljedica upravo toga zapadnog »interesa"; i da, uz to, zapadna intervencija neizostavno teži da ovjekovječi i produbi već postojeće unutarnje razdore i tako onemogući da ti narodi nađu svoj vlastiti put.

OVO SAM prvo počeo shvaćati u Palestini 1922. god. posmatrajući dvoličnu ulogu britanske administracije u odnosu na sukob Arapa i cionista; to mi je postalo potpuno očito početkom 1923, kada sam nakon mjeseci putovanja po Palestini došao u Egipat, koji je u to vrijeme bio u gotovo stalnoj pobuni protiv britanskog „protektorat". Bombe su često bacane na javna mjesta koja posjećuju britanski vojnici, a odgovori su bile razne represivne mjere - prijeki sud, politička hapšenja, progonstva vođa, zabrana listova. Ali ni jedna od ovih mjera, koliko god stroga, nije mogla ugušiti želju naroda za slobodom. Kroz čitavu egipatsku naciju kao da je prolazio val strastvenog jecanja. Ne u očajanju; to je više bio jecaj oduševljenja što su se otkrili korijeni svoje vlastite moguće snage.

Samo bogate paše, vlasnici ogromnih imanja, bili su tih dana pomirljivi prema britanskoj upravi. Mase, uključujući bijedne felahe kojima je jedno jutro zemlje izgledalo kao veliki imetak za cijelu porodicu, potpomagale su pokret za slobodom. Jednog dana bi ulični prodavači novina izvikivali: „Sve vođe Vafda uhapšene po nalogu vojnog guvernera", ali bi već sljedećeg dana nove vođe zauzele njihova mjesta. Praznine su bile uvijek nanovo popunjavane; glad za slobodom i mržnja su rasli. A Evropa je imala za to samo jednu riječ - „ksenofobija".

Moj dolazak u Egipat onih dana bio je posljedica moje želje da proširim područje svoga rada za Frankfurter Zeitung na druge zemlje osim Palestine. Dorianove mogućnosti nisu mu dozvolile da finansira takvo putovanje, ali kad je vidio kako to jako želim, pozajmio mi je manji iznos dovoljan za putovanje vozom od Jerusalema do Kaira i za dvonedjeljni boravak tamo.

U Kairu sam našao namještenu sobu u nekoj uličici, u četvrti gdje su stanovali uglavnom arapske zanatlije i sitni grčki trgovci. Gazdarica je bila neka stara Tršćanka, visoka, gojazna, nezgrapna, tmurna; pila je od jutra do večeri teško grčko vino i prelazila iz jednog raspoloženja u drugo. Narav joj je bila nagla, strastvena, a izgledalo je da nikada nije našla samu sebe; ali je bila uslužna prema meni i činila da se osjećam dobro u njenom prisustvu.

Nakon otprilike jedne sedmice, moja gotovina je počela ponestajati. Pošto nisam htio da se tako uskoro vratim u Palestinu i sigurnost doma moga ujaka, počeo sam se ogledati za nekim drugim sredstvima za opstanak.

Moj jerusalemski prijatelj dr Haan bio mi je dao pismenu preporuku za nekog poslovnog čovjeka u Kairu. Otišao sam kod njega u potrazi za savjetom. Pokazalo se da je on velikodušan, srdačan Holanđanin s intelektualnim interesovanjem koje daleko prelazi njegovu vlastitu oblast aktivnosti. Iz pisma Jacoba Haana saznao je da sam dopisnik Frankfurter Zeitunga; a kad sam mu, na njegov zahtjev, pokazao neke od svojih skorašnjih članaka, on podiže obrve od čuđenja:

„Recite mi, koliko vam je godina?"

»Dvadeset i dvije".

„Onda mi, molim vas, recite još nešto: ko vam je pomagao kod ovih članaka? Haan?"

Nasmijao sam se. „Naravno ne. Pisao sam ih slm. Ja uvijek radim svoj posao slm. Ali zašto u to sumnjate?"

On zatrese glavom kao da je zbunjen: „Ali to je čudno... Gdje ste stekli zrelost da pišete takve stvari? Kako uspijevate da u polovici rečenice pridate gotovo mistični značaj stvarima koje su očevidno tako svakidašnje?"

Bio sam neizmjerno polaskan, a moje samopoštovanje je poraslo u skladu s tim. U toku našeg razgovora pokazalo se da moj novostečeni poznanik nema slobodnog mjesta u svom vlastitom poslu, ali da bi možda bio u stanju da me smjesti kod neke egipatske firme s kojom radi.

Ured gdje me on poslao bio je u jednoj od starijih četvrti Kaira, nedaleko od mog smještaja; prljava uska uličica omeđena nekadašnjim plemićkim kućama sada pretvorenim u urede i jeftine stanove. Moj budući poslodavac, stariji, ćelav Egipćanin, s licem vremenom sazrelog gulikože, imao je potrebu za honorarnim službenikom koji bi vodio njegovu francusku korespondenciju; uspio sam ga uvjeriti da ću moći izvršiti zadatak i pored mog krajnjeg poslovnog neiskustva. Brzo smo se nagodili. Radio bih samo tri sata dnevno; plaća bi bila odgovarajuće niska, ali dovoljna da platim kiriju i živim neodređeno dugo na

kruhu, mlijeku i maslinama.

Između moga stana i ureda bio je kairski dio grada s mnogo bordela - zamršen labirint uličica u kojem su velike i male prostitutke provodile svoje dane i noći. Poslije podne, kad sam išao na posao, uličice su ubile prazne i tihe. U sjeni neke lože moglo se vidjeti nehajno ispruženo žensko tijelo; za malim stolovima ispred ove ili one kuće djevojke su mirno pile kafu u društvu s ozbiljnim bradatim ljudima i pričale, s izgledom pune ozbiljnosti, o stvarima za koje bi se reklo da su daleko van svih uzbuđenja i fizičkog zaborava.

Ali uvečer, kad sam se vraćao kući, kraj je bio budniji nego bilo koji drugi, odjekivao je nježnim akordima arapskih lutnji i bubnjeva i smijehom žena. Kad biste išli pod bljeskom mnogobrojnih električnih svjetiljki i raznobojnih fenjera, na svakom koraku bi vam se obavila mehka ruka oko vrata; ruka bi mogla biti tamna ili bijela - ali ona je uvijek zveckala zlatnim i srebrnim lancima i narukvicama i uvijek namirisana mošusom, jednostavnim parfemom i toplim ljudskim tijelom. Trebali ste biti vrlo odlučni da biste se oslobodili svih ovih nasmijanih zagrljaja i poziva „ja habibi" (ah dragi) i „sadatak" (tvoja sreća). Trebalo je da se provučete između treperavih udova koji su bili većinom požudni i privlačni za pogled i uzbuđivali vas svojim izazovnim oblinama. Čitav Egipat se sudarao s vama; Maroko, Alžir, kao i Sudan i Nubija, pa Arabija, Armenija, Sirija, Iran... Ljudi u dugoj, svilenoj nošnji sjedili su jedni do drugih na klupama duž kućnih zidova, prijatno uzbuđeni, smijući se, dobacujući djevojkama ili tiho pušeći svoje nargile. Nisu svi oni bili „mušterije": mnogi su došli jednostavno da provedu ugodan sat-dva u razveseljavajući nekonvencionalnom raspoloženju sredine... Ponekad ste morali ustuknuti pred odrpanim dervišem iz Sudana, koji je pjevao svoje prosjačke pjesme s licem u zanosu i pravo ispruženim rukama. Oblaci tamjana iz kadionika što ga njiše ulični prodavač mirisa zapahnu vam lice. Ponekad čujete pjevanje u horu i počinjete shvaćati značenje nekih lepršavih arapskih zvukova...

Opet iznova slušate mehki žubor glasova zadovoljstva - Čulnog zadovoljstva ovih djevojaka (jer one su bez sumnje uživale) u njihovim svijetloplavim, žutim, crvenim, zelenim, bijelim, zlatnoblistavim haljinama od tanke svile, tila, platna ili damasta-a njihov smijeh kao da je skakutao malim mačjim koracima preko kaldrmisanog pločnika, uzdižući se i spuštajući, a zatim rastući opet s drugih usana...

Kako su se samo mogli smijati ti Egipćani! Kako su veselo oni išli ulicama Kaira koračajući poletno u svojim dugim, na košulje nalik galabijama, prugastim u svim duginim bojama, bezbrižno, prostodušno - tako da se moglo

pomisliti da se sve siromaštvo, nezadovoljstvo i politička uznemirenost uzimaju ozbiljno samo u relativnom smislu. Naprašilo, eksplozivno uzbuđenje ovih ljudi kao da je uvijek bilo spremno da, bez ikakvog vidljivog prijelaza, ustupi mjesto savršenoj vedrini i čak ravnodušnosti, kao da se ništa nije nikada desilo i da ništa nije loše. Zbog ovoga, mnogi Evropljani su smatrali (a vjerovatno smatraju i sada) Arape površnim. Čak i tada, u početku, shvatio sam da je ovaj prezir prema Arapima izrastao iz nastojanja Zapada da precijeni uzbuđenja koja izgledaju „duboka”, a da oglasi „površnim” sve što je lahko, živahno, nepromišljeno. Arapi su, osjećao sam, ostali slobodni od onih unutarnjih napetosti i pritisaka tako svojstvenih Zapadu. Kako, onda, možemo primijeniti naša mjerila na njih? Ako su izgledali površni, to je možda zato što se njihova uzbuđenja bez teškoća prelijevaju u njihovo ponašanje. Možda će i oni, pod pritiskom „pozapadnjačenja”, postepeno izgubiti blaženu neposrednost svoga dodira sa stvarnošću; jer iako je taj zapadni uticaj djelovao na mnogo načina kao podsticaj i oplođavajući element na savremenu arapsku misao, on je neizbježno težio da kod Arapa izazove iste mučne probleme koji su vladali duhovnom i društvenom scenom Zapada.

PREKO PUTA MOJE KUĆE, toliko blizu da ste je gotovo mogli dotaći, bila je džamijica s malom munarom s koje je pet puta dnevno odjekivao poziv na namaz. Čovjek s bijelim turbanom pojavio bi se na galeriji, podigao svoje ruke i počeo: „Allahu ekber - Bog je najveći. Svjedočim da je Muhamed Božji poslanik...” Kako se polahko okretao prema Četiri strane svijeta, ton njegovog glasa se uspinjao, rastao u jasnu melodiju, njišući se na dubokim, grlenim glasovima arapskog jezika, uzmahujući, napredujući i povlačeći se. Glas je bio duboki bariton, nježan i snažan, sposoban za velike raspone; ali moglo se zapaziti da ga je zanos, a ne umjetnost činio tako lijepim.

Ovaj pjev mujezina bio je motiv mojih dana i večeri u Kairu - upravo kao što je bio i u Starom gradu Jerusalema i bio određen da ostane u svim mojim kasnijim putovanjima kroz muslimanske zemlje. Zvučao je jednako svugdje, uprkos svih razlika dijalekta i intonacije koji su mogli biti očevidni u svakidašnjem govoru ljudi; jedinstvo glasa koje me navelo da shvatim, onih dana u Kairu, kako je duboko unutarnje jedinstvo svih muslimana, a kako su umjetne i beznačajne granične linije između njih. Oni su bili jedno u svom načinu mišljenja i prosuđivanja šta je pravo a šta krivo, i jedno u svom shvaćanju o tome u čemu se sastoji dobar život.

Izgledalo mi je da sam prvi put sreo zajednicu u kojoj srodstvo među ljudima nije posljedica slučajnosti zajedničkih rasnih i ekonomskih interesa, nego nečeg daleko dubljeg i daleko stabilnijeg; srodstvo zajedničkog pogleda koje je

uklonilo sve barijere usamljenosti između ljudi.

U LJETO 1923, obogaćen boljim razumijevanjem srednjoistočnog života i politike, vratih se u Jerusalem.

Preko svog dobrog prijatelja Jacoba Haana upoznah se s Emirom Abdulahom iz susjedne Transjordanije, koji me pozvao da posjetim njegovu zemlju. Tamo sam prvi put vidio pravu beduinsku zemlju. Glavni grad, Aman, izgrađen je na ruševinama Filadelflje, grčke kolonije Ptolomeja Filadelfusa koja je u to doba bila gradić od jedva nešto više od šest hiljada stanovnika. Njegove ulice bile su pune beduina, pravih beduina iz slobodne pustinje, koje se rijetko vidjelo u Palestini, slobodnih ratnika i odgajivača deva. Divni konji galopirali su ulicama; svaki čovjek je bio naoružan, noseći bodež za pašom i pušku na leđima. Volovske zaprege starosjedilaca koji su tamo doselili nakon što su Rusi pokorili njihovu domovinu u devetnaestom stoljeću, teško su se vukle bazarom, koji je, iako dosta malen, bio pun vreve i komešanja dostojnog mnogo većeg grada.

Kako nije bilo odgovarajućih zgrada u gradu, Emir Abdulah je tada živio u kampu pod šatorom, na brežuljku s kojeg se pruža pogled na Aman. Njegov šator bio je nešto veći nego ostali i sastojao se od nekoliko prostorija formiranih pomoću pregrada od šatorskog platna, krajnje jednostavnih. U jednoj od njih crno medvjeđe krzno predstavljalo je postelju na podu u uglu; u prijemnoj prostoriji nekoliko divnih devinih sedala sa srebrom ugraviranim jabučicama služilo je kao naslon kad bi se sjedilo na ćilimu.

Kad sam ušao sa drom Riza Teufik-bejom, emirovim glavnim savjetnikom, u šatoru sam zatekao samo slugu crnca, bogato obučenog u brokat, sa zlatnim bodežom za pojasom. Riza Teufik-be j je bio Turčin, nekoć univerzitetski profesor, a bio je u toku tri godine, prije Kemala Atatiirka, ministar za odgoj u turskoj vladi. Emir Abdulah, reče mi on, će se vratiti za nekoliko minuta; upravo sada je viječao s nekim beduinskim poglavarima o posljednjem upadu iz Nedžda u južnu Transjordaniju. One vehabije iz Nedžda, objasni mi dr Riza, igraju u islamu ulogu sličnu ulozi puritanskih reformatora u kršćanskom svijetu, budući da se oštro protive svakom obožavanju svetaca i mnogim mističnim praznovjericama koje su se uvukle u islam u toku vijekova; oni su isto tako nepomirljivi neprijatelji šerifske porodice, čiji je poglavar bio Emirov otac, kralj Husein iz Hidfžaza. Prema mišljenju Riza Teufik-beja, religiozni pogledi vehabija ne mogu se olahko odbaciti; oni su se, u stvari, više približili duhu Kur'ana nego gledanja koja preo vladu ju u masama većine drugih muslimanskih zemalja, pa bi zato mogli vremenom imati povoljan uticaj na kulturni razvoj islama. Krajnji fanatizam ovih ljudi, međutim, ponešto je otežao drugim muslimanima da potpuno

ocijene pokret vehabija, a ovaj nedostatak, istakao je on, mogao bi dobro doći „nekim", za koje je moguće ujedinjenje arapskih naroda strašan izlaz.

Nešto kasnije uđe Emir - čovjek četrdesetih godina, srednjeg rasta, kratke plave brade - koračajući mehko u malim, crnim papučama od lakirane kože, obučen u ležernu arapsku nošnju od šuštave bijele svile s gotovo prozirnom bijelom vunenom abajom preko nje. On reče: „Ehlen ve sehlen" - i to je bilo prvi put da sam čuo ovaj dražesni arapski pozdrav.

Bilo je nešto privlačno i gotovo očaravajuće u ličnosti Emira Abdulaha, čovjeka vidnog smisla za humor, topline u izrazu i spremnosti za duhovitost. Nije bilo teško vidjeti zašto je bio tako omiljen u to vrijeme u svom narodu. Iako mnogi Arapi nisu bili zadovoljni njegovom ulogom u pobuni protiv Turaka koju je vodila porodica Šerif, a podstakli Britanci, pa su to smatrali izdajom muslimana, on je ipak postigao izvjestan ugled svojim zauzimanjem za stvar Arapa protiv cionizma; tek je trebalo da dođe dan kad će zaokreti i izopačenja u njegovoj politici učiniti njegovo ime omraženim u cijelom arapskom svijetu.

Srčući kafu iz malih šoljica koje nam je ponudio crni sluga, razgovarali smo - uz povremenu pomoć dr Rize, koji je tečno govorio francuski - o administrativnim teškoćama u ovoj novoj zemlji Transjordaniji, gdje je svako naviknut da nosi oružje i pokorava se samo zakonima svog vlastitog plemena. „Ali", reče Emir, „Arapi imaju dosta zdravog razuma; čak i beduini sada počinju shvaćati da moraju napustiti stare svojevoljne puteve ako žele da budu slobodni od strane dominacije. Međuplemenska neprijateljstva o kojima si morao tako često čuti sada se postepeno stišavaju."

Nastavio je da opisuje nepokorna, nemirna beduinska plemena koja se tuku međusobno pod najmanjim izgovorom. Njihova krvna neprijateljstva trajala su često generacijama, a ponekad, prenošena s oca na sina, čak i vijekovima, vodeći do novih prolijevanja krvi i novih ogorčenosti nakon što je prvobitni uzrok bio zaboravljen. Bio je samo jedan put da se dođe do mirnog rješenja: ako mladić iz plemena i porodice posljednje žrtve otme djevojku iz plemena i porodice krivca i oženi se s njom. Krv bračne noći - krv plemena ubice - simbolično, i konačno, osvećuje krv koja je bila prolivena u ubistvu. Dešavalo se da se dva plemena gotovo zatru krvnom osvetom koja je trajala generacijama iscrpljujući snagu obiju strana. U takvom slučaju »otmicu" je često udešavao posrednik iz trećeg plemena.

»Ja sam uradio čak bolje od toga", reče mi Emir Abdulah. „Ustanovio sam prave ‚komisije za krvno neprijateljstvo' sastavljene od pouzdanih ljudi koji putuju po zemlji i udešavaju simbolična kidnapovanja i ženidbe između neprija-

teljskih plemena. Ali" - ovdje njegove oči zasjaše - „uvijek naglašavam članovima komisija da budu vrlo pažljivi u izboru djevica, jer ne bih želio da dođe do unutarnjih porodičnih neprijateljstava radi mogućeg razočaranja mladoženje..."

Dječko od dvanaestak godina pojavi se iza pregrade, projuri kroz sumračnu šatorsku sobu brzim, bešumnim koracima i skoči bez stremena na konja što se propinjao, van šatora, dok ga je sluga pridržavao spremnog; bio je to Talal, najstariji Emirov sin. U njegovom vitkom tijelu, u njegovom hitrom skoku na konja, u njegovim blistavim očima vidjeh opet onu neposrednu vezu sa svojim vlastitim životom koja toliko izdvaja Arapa od svega što sam znao u Evropi.

Primjetivši moje neskriveno divljenje njegovom sinu, Emir reče: „On, kao i svako drugo arapsko dijete, raste samo sa jednom mišlju: sloboda. Mi Arapi ne smatramo da smo bez mane i grešaka; ali mi hoćemo da priznamo svoje greške pred samim sobom i tako naučimo da ih izbjegavamo - upravo kao što drvo raste rastući ili kao što proricanjem voda nalazi svoj pravi tok. Mi ne želimo da nas ka mudrosti vode oni koji je sami nemaju - oni koji imaju samo moć, topove, novac i samo znaju kako da izgube prijatelje koje su tako lahko mogli zadržati..."

NISAM IMAO NAMJERU da ostanem trajno u Palestini; opet mi je pomogao Jacob Haan. Budući da je i sam bio novinar priznatog ugleda, imao je poznanstva širom Evrope. Njegova preporuka osigurala mi je ugovor s dva mala lista; jednim u Holandiji, a drugim u Švicarskoj, za niz članaka koji bi bili plaćeni u holandskom odnosno švicarskom novcu. Kako su ovo bili pokrajinski listovi bez velikog ugleda, oni nisu mogli sebi priuštiti da plate veliki honorar; ali za mene, čije su potrebe bile jednostavne, novac koji sam primio od njih bio je sasvim dovoljan da finansira moje planirano putovanje po Bliskom istoku.

Prvo sam htio da idem u Siriju; međutim, francuska vlast, tek nedavno tamo uspostavljena usred neprijateljskog naroda, nije bila voljna da izda vizu Austrijancu, „bivšem neprijatelju". Ovo je bio težak udarac, ali nisam mogao ništa uraditi; tako sam odlučio da idem u Haifu i tamo se ukrcam na brod za Istanbul, koji je svakako bio uključen u moj program.

U vozu od Jerusalema do Haife zadesi me velika nevolja; izgubih kaput s novčanikom i pasošem. Sve što mi je ostalo bilo je nešto sitnog srebrenog novca u hlačama. O putovanju u Istanbul, pod takvim okolnostima, nije moglo biti ni govora bez pasoša i bez novca. Ostalo je samo da se autobusom vratim u Jerusalem; kartu za prijevoz morao bih platiti po dolasku pozajmljenim novcem, kao i obično, od Doriana. U Jerusalemu bih morao Čekati sedmicama da dobijem drugi pasoš od austrijskog konzulata u Kairu (jer ga tada nije bilo u Palestini) i

buduće mrvice novca iz Holandije i Švicarske.

Tako se desilo da sam se idućeg jutra našao na autobuskoj stanici u predgrađu Haife. Pregovori oko plaćanja karte bili su okončani. Bilo je još jedan sat do polaska autobusa, i da bih utrošio vrijeme, hodao sam gore-dolje duž puta, duboko ojađen samim sobom i sudbinom koja me tjerala na tako ponižavajuće povlačenje. Čekanje je uvijek loša stvar, a pomisao na povratak u Jerusalem, pobijeđen, s podvijenim repom, bila je vrlo bolna - tim više što je Dorian uvijek bio sumnjičav u pogledu moje sposobnosti da ostvarim svoje planove s tako oskudnom sumom novca. Osim toga, sada ne bih vidio Siriju, a Bog sami zna da li bih ikad opet došao u ovaj kraj svijeta. Naravno, bilo je uvijek moguće da kasnije Frankfurter Zeitung finansira drugo putovanje na Srednji istok, a da bi jednoga dana Francuzi mogli ukloniti zabranu bivšim neprijateljima; ali to nije bilo sigurno a u međuvremenu ja ne bih vidio Damask... Zašto je, pitao sam se ogorčeno, meni Damask zabranjen?

A da li je stvarno bio? Naravno - nema pasoša, nema para. Ali, da li bi bilo apsolutno neophodno imati pasoš i pare...?

Stigavši dovde u svojim mislima, iznenada zastadoh. Moglo bi se, ako bi se imalo dovoljno hrabrosti i koristeći se gostoprimstvom arapskih seljaka, putovati pješke; možda bi se moglo nekako prokrasti preko granice ne brinući se o pasošima i vizama...

Prije nego sam i bio sasvim svjestan toga, odluka je bila donesena: idem u Damask.

Bilo je dovoljno nekoliko trenutaka da onima iz autobusa objasnim da sam se predomislio i da ipak ne idem u Jerusalem. Trebalo mi je još toliko da se presvučeni u plavo radno odijelo i arapsku kufiju (najbolju moguću zaštitu od arapskog sunca); da potrpam ono najnužnije u ranac i da sredim da moj kofer bude pouzećem isporučen Dorian". Zatim krenuh na svoje dugo putovanje u Damask.

Neodoljivi osjećaj slobode koji me ispunjavao nije se mogao razlikovati od sreće. Imao sam samo nekoliko novčića u džepu. Krenuo sam na ilegalan poduhvat koji me mogao odvesti u zatvor. Problem prelaska granice bio je preda mnom u nejasnoj neizvjesnosti; sve sam stavljao na kartu svoje dovitljivosti, ali svijest da sam sve stavio na jednu kartu činila me sretnim.

IŠAO SAM PUTEM prema Galileji. Poslije podne Esdrelonska ravnica ležala je desno ispod mene, prošarana svjetlom i sjenom. Prošao sam kroz Nazaret i prije noći stigao u neko arapsko selo u sjeni biberovog drveća i čempresa. Pred vratima prve kuće sjedilo je nekoliko muškaraca i žena. Zastao sam, pitao

da li je to Ar-Rajna i nakon potvrdnog odgovora upravo htio da krenem kad me jedna žena pozva: „Gospodine, zar se nećeš osvježiti?" - i, kao da pogađa da sam žedan, pruži mi vrč hladne vode. Kad sam se napio do mile volje, jedan od muškaraca - očito njen muž - upita me:

„Želiš li da podijeliš kruh s nama i prenoćiš kod nas?"

Nisu me pitali ko sam, kuda idem ili šta radim, a prenoćio sam kod njih kao njihov gost.

Biti gost nekog Arapa - čak i školska djeca čuju o tome u Evropi. Biti gost nekog Arapa znači ući na nekoliko sati, na neko vrijeme, stvarao i potpuno, u život ljudi koji žele da budu vaša braća i sestre. Nije to samo plemenita tradicija koja omogućuje Arapima da budu gostoljubivi na tako srdačan način; to je njihova unutarnja sloboda. Oni su tako slobodni od sumnjičavosti prema samim sebi da mogu lahko otvoriti svoje živote drugom čovjeku. Nije im potrebna nikakva lažna sigurnost zidova koje na Zapadu svako gradi između samog sebe i svog susjeda.

Večerali smo zajedno, muškarci i žene, sjedeći prekrštenih nogu na hasuri oko ogromne zdjele napunjene kašom od grubo mljevenog žita s mlijekom. Moji domaćini su otkidali male komade od velikih, kao papir tankih lepinja kruha kojima su vješto grabili kašu čak i ne dodirujući je svojim prstima. Meni su dali kašiku; ali ja sam odbio i pokušao, ne bez uspjeha, i na očito zadovoljstvo mojih prijatelja, da oponašam njihov jedinstveni, a ipak otmjeni način jela.

Kad smo legli da spavamo - nas dvanaestak u jednoj jedinoj sobi - zurio sam iznad sebe u drvene grede o kojima su visile niske suhog bibera i crnih patlidžana, u mnogobrojne niše u zidovima s bronzanim i zemljanim kuhinjskim potrepštinama, u tijela zaspalih ljudi i žena i pitao se da li bih se i u svom domu ikada mogao osjećati više kod kuće.

Sljedećih dana, kao rđa smeđa judejska brda, sa svojim plavkastosivim i ljubičastim sjenama, postepeno su prešla u veselije i bogatije brežuljke Galileje. Izvori i potočići iznenada su se pojavljivali. Vegetacija je postala bogatija. U grupama su se pojavljivale masline bogatih krošnji i visoki, tamni čempresi; posljednji ljetni cvjetovi mogli su se još uvijek vidjeti na padinama brežuljaka.

Ponekad sam išao, s goničima deva i uživao u njihovoj jednostavnoj toplini; pili bismo vodu iz moje čuture, pušili zajedno cigaretu, zatim bih produžio slm. Provodio sam noći u arapskim kućama i jeo s njima kruh. Danima sam gazio kroz vrelo mrtvilo oko jezera Hule koje je kao metalno ogledalo. Srebrnasta maglica, blago porumenjela od posljednjih zraka večernjeg sunca, lebdjela je povrh vode. Uz obale su živjeli arapski ribari u kolibama izgrađenim od trščanih

hasura labavo obavljenih oko kostura od grana. Bili su vrlo siromašni - ali nije izgledalo da im treba nešto više od njihovih prozračnih koliba, nešto izblijedjele odjeće na njihovim leđima, pregršti žita da naprave kruh i ribe koju sami ulove; a ipak su, izgleda, imah* dovoljno da ponude putniku da uđe i jede s njima.

NAJSJEVERNIJA TAČKA PALESTINE bite je jevrejska kolonija Metulla koja je, kako sam saznao ranije, bila neka vrsta granične krajine između britanske Palestine i francuske Sirije. Na temelju sporazuma između dviju vlada, ova i dvije susjedne kolonije trebalo je uskoro da budu uključene u Palestinu. Za vrijeme onih nekoliko prijelaznih sedmica Metullu nije nadzirala efikasno ni jedna uprava pa mi se zato činila idealno mjesto s kojeg se mogu provući u Siriju. Tek kasnije sam saznao da pasoše od putnika traže samo na glavnim putevima. Rekli su mi da je sirijska kontrola vrlo stroga; bilo je praktički nemoguće stići daleko a da vas ne zaustave žandari. Kako je Metulla zvanično još uvijek smatrana dijelom Sirije, svi odrasli stanovnici imali su, kao i drugdje u zemlji, legitimaciju koju izdaju francuske vlasti. Moj najhitniji posao bio je da pribavim takav papir za sebe.

Oprezno sam se raspitao i konačno me dovedoše do kuće nekog čovjeka koji bi mogao biti spreman da se odrekne svoje legitimacije za određenu naknadu. Bio je krupan, tridesetih godina i tako opisan u zgužvanom i zaprljanom dokumentu koji je izvukao iz džepa na prsima; ali pošto na njemu nije bilo fotografije, problem nije bio nerješiv.

„Koliko tražiš za to?”, upitah ga.

„Tri funte.”

Uzeo sam iz džepa sav metalni novac što sam imao i izbrojao ga: bilo je pedeset i pet pjastera, to jest nešto više od pola funte.

„Ovo je sve što imam”, rekoh, »a pošto moram nešto zadržati za ostatak putovanja, ne mogu vam dati više od dvadeset pjastera” (što je bilo tačno petnaestina od onoga što je on tražio).

Nakon nekoliko minuta cjenjkanja pogodili smo se za trideset i pet pjastera i dokument je bio moj. Sastojao se od štampanog lista s dvije kolone - jedna francuska a druga arapska - gdje su bili uneseni odgovarajući podaci crnilom na crtkanim Unijama. „Lični opis” me nije mnogo brinuo jer, kao što je obično kod takvih opisa, on je bio sjajno neodređen. Ali, godine su bile unesene: trideset i devet - dok sam ja imao dvadeset i tri, a izgledao sam kao da imam dvadeset. Čak i vrlo nepažljiv policajac bi odmah primijetio neslaganje; zato je trebalo promijeniti upisane godine. Da je barem bilo upisano samo na jednome mjestu, izmjena ne bi bila tako teška; ali na nesreću bilo je napisano i na

francuskom i na arapskom. Usprkos najvećoj pažnji postigao sam neubjedljivo krivotvorenje; bilo kome ko ima oči u glavi bilo bi očito da su podaci u obje kolone izmijenjeni Ali nije se imalo kud. Morao sam se osloniti na svoju sreću i nemarnost žandara.

Rano sljedećeg jutra moj poslovni prijatelj odvede me do klanca iza sela, pokaza na neke stijene udaljene nekoliko stotina metara i reče: „Tamo je Sirija".

Prošao sam kroz klanac. Iako je bilo rano, bilo je vrlo vruće. Moralo je biti vruće i staroj Arapkinji koja je sjedila pod drvetom blizu stijena iza kojih je bila Sirija; pozva me slabim, promuklim glasom:

„Bi li dao, sinko, gutljaj vode starici?"

Odnio sam svoju svježe napunjenu čuturu i dao joj. Napila se pohlepno a zatim mi je vratila govoreći:

»Neka te Bog blagoslovi, neka te On čuva i vodi te kud ti srce želi."

„Hvala, majko, ne želim više od toga". Kad sam se okrenuo i pogledao na nju, vidjeh kako se usne starice miču kao pri molitvi i osjetih čudno ushićenje.

Došao sam do stijena! prošao ih; sad sam bio u Siriji. Prostrana, gola nizija ležala je preda mnom; daleko na horizontu vidio sam obrise drveća i nečega što liči na kuće; mora da je to grad Benijas.

Nije mi se sviđao izgled ove ravnice koja ne pruža ni drveće ni žbunja iza kojeg bi se moglo skriti, a to bi, tako blizu granice, lahko moglo biti potrebno. Ali nije bilo drugog puta. Osjećao sam se kao što se nekad osjećamo u snu u kojem treba da idemo goli niz ulicu punu svijeta...

Bilo je skoro podne kad sam stigao do nekog potočića koji je presijecao ravnicu. Kad sam sjeo da skinem cipele i čarape, vidjeh u daljini četiri konjanika kako idu prema meni. S puškama preko sedla, izgledali su zloslutno kao žandari. Bili su žandari. Nije bilo nikakvog smisla da pokušam bježati; tako sam tješio sebe da će se desiti ono što mora da se desi. Ako bi me sad uhvatili, vjerovtno bih primio samo nekoliko udaraca kundakom puške i bio sproveden nazad do Metulle.

Pregazio sam potok, sjeo na suprotnu obalu i počeo polahko brisati noge očekujući žandare da priđu bliže. Oni dođoše i gledali su prema meni sumnjičavo, jer, iako sam nosio arapsku odjeću, bilo je očigledno da sam Evropljanin.

„Odakle?" - upita me oštro jedan od njih na arapskom.

„Iz Metulle."

„A kuda?"

„U Damask".

„Zašto?"
„Pa, tako, putovanje iz zabave."
„Imaš li kakve papire?"
„Naravno..."
Izvukoh „svoju" legitimaciju, a srce mi se pope u grlo. Žandar otvori papir i pogleda ga - a moje srce se vrati na svoje mjesto i poče ponovno kucati; vidio sam da drži dokument naopako, očito nesposoban da čita... Dva ili tri velika službena pečata očito su ga zadovoljila jer ga on s dosadom savi i vrati meni.
„Da, u redu je. Idi."
Na trenutak osjetih želju da se s njim rukujem, ali onda pomislih da je bolje da naši odnosi ostanu strogo službeni. Sva četvorica okrenuše konje i odjahaše, a ja nastavih svoj hod.
Kod Benijasa zalutah. Ono što je na mojoj karti bilo opisano kao »put za vozila" pokazalo se kao jedva vidljiva staza koja je krivudala preko pustare, močvarnog tla i preko potočića, te konačno potpuno iščeznu kod nekih brežuljaka prekrivenih šljunkom. Obilazio sam oko ovih brežuljaka nekoliko sati, gore-dolje, dok konačno, poslije podne, ne sretoh dva Arapa s magarcima, koji su nosili grožđe i sir u Benijas. Preostali dio puta prešli smo zajedno; dali su mi grožđa da jedem a rastali smo se kad smo stigli do prvih bašča pred gradom. Bistri, uski, brzi potok žuborio je pored puta. Legao sam potrbuške, zaronio glavu do ušiju u ledenu vodu i pio, pio...
Iako sam bio vrlo umoran, nisam imao namjeru da ostanem u Benijasu, koji, kao prvi grad na sirijskoj strani, mora da ima policijsku stanicu. Moj susret sa žandarima me umirio u pogledu običnih sirijskih policajaca jer se moglo pretpostaviti da je većina nepismena i zato nije kadra da otkrije moj falsifikat; ali policijska stanica sa svojim službenikom bila bi druga priča. Zato sam krenuo brzim korakom uskim ulicama i prečkama obilazeći glavnu trgovačku ulicu gdje bi takva stanica najvjerovatnije mogla biti. U jednom od sokaka začuh zvuke lutnje i ljudski glas kako pjeva uz pratnju pljeskanja. Udubljen u to, okrenuh iza ugla i zastadoh: upravo nasuprot mene, na udaljenosti od jedva deset koraka, bila su vrata s natpisom „Policijska stanica", s nekoliko sirijskih policajaca, među njima oficir, koji su sjedili na stolicama na popodnevnom suncu i uživali u muzici jednog od svojih drugova. Bilo je prekasno da se povučem, jer su me već bili vidjeli, a oficir - očito i on Sirijac - pozva me:
„Hej, dođi ovamo!"
Ostalo mi je samo da se pokorim. Krenuo sam polahko, a onda mi bijesnu misao. Vadeći svoj foto-aparat, uljudno pozdravih oficira na francuskom

i nastavih, ne čekajući njegova pitanja: „Dolazim iz Metulle u kratku posjetu ovom gradu, ali ne bih se rado vratio a da ne napravim ovdje vaš i snimak vašeg prijatelja, čija me je pjesma tako očarala."

Arapi vole da im se laska, a uz to su oduševljeni kad ih slikate; tako je oficir pristao s osmijehom i tražio da mu pošaljem sliku (što sam kasnije i učinio s pozdravima). Nije mu više ni na um palo da traži moja dokumenta. Umjesto toga ponudio mi je šoljicu slatkog čaja i zaželio mi sretan put kad sam konačno ustao da „idem nazad u Metullu". Vratio sam se putem kojim sam došao, napravio krug oko grada i produžio svojim putem prema Damasku.

TAČNO DVIJE SEDMICE nakon što sam ostavio Haifu, stigao sam u veliko selo, gotovo grad, Madžal Aššams, nastanjeno uglavnom Druzima i malobrojnim kršćanima. Izabrao sam kuću koja se činila prilično bogata i rekoh mladiću koji je otvorio na moje kucanje da bih bio zahvalan za prenoćište. Sa uobičajenim „ehlen ve sehlen" vrata se širom otvoriše i za nekoliko trenutaka bio sam prihvaćen u malo kućanstvo.

Pošto sam sada bio duboko u Siriji, s nekoliko mogućih putova koji vode u Damask, odlučio sam da se povjerim svome domaćinu Druzu i da tražim njegov savjet. Znajući da ni jedan Arap ne bi nikada izdao svoga gosta, sve sam mu otvoreno iznio uključujući i činjenicu da putujem s lažnom legitimacijom. Rečeno mi je da bi bilo krajnje rizično da idem glavnim putem zato što odavde nadalje patroliraju francuski žandari, koji me ne bi pustili da prođem tako lahko kao što su to učinili Sirijci.

„Mislim da ću poslati svoga sina s tobom", reče moj domaćin pokazujući prema mladiću koji mi je otvorio vrata, »a on Će te voditi preko planina i pomoći ti da izbjegneš puteve."

Nakon večere sjeli smo na otvorenu terasu ispred kuće i raspravljali o putu kojim da krenemo idućeg jutra. Na mojim koljenima bila je raširena njemačka karta Palestine i Sirije u malom mjerilu koju sam donio iz Jerusalema i pokušavao sam da na njoj pratim put koji mi je pokazivao moj prijatelj Druz. Dok smo tako bili zaokupljeni kartom, neki čovjek u uniformi policijskog oficira - očito Sirijac - priđe idući seoskom ulicom. Pojavio se tako iznenada iza ugla da sam jedva imao vremena da presavijeni kartu ali ne i da je sakrijem od njegovog pogleda. Izgleda da je prepoznao u meni stranca jer, nakon što je prošao našu terasu kimnuvši mom domaćinu, okrenu se kod sljedećeg ugla i polahko krenu prema nama.

„Ko ste vi?", upita na francuskom, ne sasvim ljubaznim glasom.

Ponovih svoju uobičajenu priču o tome kako sam kolonista iz Metulle na

putovanju iz zabave. Kad je zatražio da vidi moju legitimaciju, morao sam mu je dati. Gledao je papir pažljivo, a njegove usne se iskriviše u smiješak.

„A šta je to što imate u ruci?” nastavi on pokazujući na previjenu njemačku kartu. Rekoh mu da to nije važno, ali on je bio uporan da je vidi, razvi je vještim prstima čovjeka vičnog u rukovanju kartama, pogleda je nekoliko trenutaka, presavi pažljivo i vrati mi je s osmijehom. Zatim reče na lošem njemačkom jeziku:

„Za vrijeme rata služio sam u Turskoj armiji rame uz rame s Nijemcima”. Pozdravi na vojnički način, osmjehnu se još jednom i ode.

„Misli da si Nijemac. Oni mu se sviđaju, a mrzi Francuze. On te neće uznemiravati.”

Sljedećeg jutra, u pratnji mladog Druza, krenuh na najteži marš u svom životu. Išli smo preko jedanaest sati, s jednim jedinim prekidom od oko dvadeset minuta u podne, preko kamenitih brda, kroz duboke klance, suhim koritima rijeka, opet uz brda, preko šljunka; po oštrom kamenjaru, uzbrdo, nizbrdo, uzbrdo, nizbrdo, dok nisam osjetio da više ne mogu da hodam. Kad smo popodne došli do grada Al-Katane u ravnici pred Damaskom, bio sam potpuno izmoren, cipele su mi bile poderane, a stopala otečena. Htio sam tu da prenoćim, ali moj mladi prijatelj se oštro tome usprotivi; bilo je u blizini suviše mnogo francuskih policajaca, a kako je to bio grad a ne selo, ne bih mogao tako lahko naći prenoćište a da ne privučem pažnju. Jedina mogućnost bila je da osiguram prijevoz u nekom od automobila što se nude na iznajmljivanje odatle do Damaska. Još uvijek sam imao svojih dvadeset pjastera (za vrijeme cijelog puta od Haife nisam imao potrebe da potrošim ni pare); dvadeset pjastera bila je slučajno upravo cijena karte za prijevoz do Damaska.

U trošnom uredu prevoznika, na glavnom gradskom trgu, obaviješten sam da ću morati da čekam oko pola sata do polaska sljedećih kola. Rastao sam se sa svojim prijateljskim vodičem, koji me zagrlio kao brata i odmah krenuo nazad kući. Sjedeći, s rancem pored sebe, pored vrata ureda, zadrijemao sam pod zracima kasnog popodnevnog sunca kad me iznenada neko probudi grubim drmanjem ramena: sirijski žandar. Padoše uobičajena pitanja a slijedili su i uobičajeni odgovori. Ali, očigledno on nije bio sasvim zadovoljan pa mi reče:

,,Pođi sa mnom u policijsku stanicu i objasni tamo dežurnom oficiru.”

Bio sam tako umoran da mi je bilo svejedno da li će me otkriti ili ne.

Pokazalo se da je ,,oficir” u stanici krupan, zdepast narednik, koji je, raskopčane bluze, sjedio za stolom na kojem je stajala skoro prazna boca araka (istočnjačko alkoholno piće) i prljava čaša. Bio je potpuno pijan, ljut i bnljio je

zakrvavljenim očima na policajca koji me doveo.

,,Šta je sad?"

Policajac je objasnio na arapskom da je vidio mene, stranca, kako sjedim na glavnom trgu, a ja sam objasnio na francuskom da nisam stranac nego pošten gradanin.

"Pošten gradanin!" vrisnu narednik. ,,Vi ste propalica i skitnica koja luta tamo-ovamo zemljom samo da bi nam dosađivala. Gdje su vam dokumenta?"

Dok sam nespretno ukočenim prstima pipao da nađem svoju legitimaciju u džepu, on lupi pesnicom po stolu i zaurla:

»Nije važno, gubi se odavde!" - i dok sam iza sebe zatvarao vrata, vidio sam ga kako poseže za čašom i bocom.

Nakon dugog, dugog marSa, kakvo olakšanje, kakva lagodnost voziti se - ne, gotovo klizati - u kolima od Al-Kantare po širokom atitoputu u ravnicu Damaska pokrwenu voćnjacima! Na horizontu se nazirao moj cilj: beskrajno more krošnji drveća, s nekoliko blistavih kupola i munara jedva vidljivih prema nebu. U daljini, neSto nadesno, stajao je usamljen goli brijeg, vrha još osvijetljenog suncem, dok su mehke sjene već bile dopuzale do njegove osnove.

Iznad brijega, jedan jedini oblak, uzak, dug, taman; visoko, daleko blijedoplavo nebo; iznad ravnice crvenkastosiva, zlatna boja, prema planinama lijevo i desno od nas; lagahan zrak.

Zatim: visoki voćnjaci okruženi zidovima od ilovače; jahači, taljige, kola , vojnici (francuski vojnici). Suton je postao zelen kao voda. Neki policajac projuri na motociklu, sa svojim ogromnim naočarima ličeći na neku ribu s pučine mora. Zatim: prva kuća, Damask, udar buk«> nakon tišine u ravnici. Prva svjetla su se palila na prozorima i ulicama. Osjetio sam radost kakvu ne pamtim.

Moja radost naglo nestade kad se kola zaustaviše iza policijske stanice na prilazu grada.

,,Šta je to?", upitah vozača pored sebe.

,,Ah, ništa. Sva kola koja ulaze moraju se pri dolasku javiti policiji..."

Sirijski policajac izide iz stanice i upita:

,,Odakle dolazite?"

,,Samo iz Al-Kantare", odgovori vozač.

»Ah, onda možete ići" (jer ovo je očito bio lokalni saobraćaj). Vozač uključi spojku s osmjehom. Podosmo, i ja još jednom slobodno odahnuh. Ali u tom času neko povika s ulice: ,,Poklopac je otvoren!" - i nekoliko koraka iza plicijske stanice vozač zaustavi stara kola da se pobrine o otvorenom poklopcu koji je visio s jedne strane. Dok se on time bavio, policajac nam se opet lijeno približi,

očito zainteresiran samo vozačevim mehaničkim problemom. Medutim, njegov pogled pade na mene i ja vidjeh, uz grčenje svog cijelog tijela, da njegov pogled postade budan. Pogleda me od glave do pete, pride bliže i baci pogled na pod gdje je ležao moj ranac.

»Ko si ti?” upita sumnjičavo.

Ja počeh: ,,Iz Metulle...”, ali policajac je zatresao glavom ne vjerujući. On zatim šapnu nešto vozaču; mogao sam razumjeti riječi ,,engleski vojnik, dezerter.” Prvi puta mi sinu da su moje plave vojničke pantalone, moja smeda kufija sa svojim zlatom protkanim iglom i moj ranac vojničkog tipa (što sam ga kupio u staretarnici u Jerusalemu) stvarali sliku vrlo sličnu izgledu irskih policajaca koje je u to doba zapošljavala vlada u Palestini; tada se prisjetih i sporazuma izmedu francuskih i britanskih vlasti o uzajamnom izručivanju bjegunaca...

Na svom lošem arapskom jeziku pokušah da objasnim policajcu da nisam bjegunac; ali on odbi moje objašnjenje:

,,Objasni ti to sve inspektoru.”

Tako sam bio prisiljen da idem u policijsku stanicu a vozač, promrmljavši izvinjenje što me ne može čekati, pokrenu kola i nestade... Inspektor je, rekoše mi, bio vani i može se svakog trenutka vratiti. Morao sam čekati u nekoj sobi u kojoj je bila samo klupa i, osim glavnog ulaza, još druga dvoja vrata. Iznad jednih bilo je napisano »čuvar zatvora”, a iznad drugih jednostavno ,,zatvor”. U ovoj vrlo neprijatnoj sredini čekao sam viSe od pola sata, svakog časa sve više i viSe uvjeren da je ovo kraj moga putovanja; jer Minspektor” je zvučalo mnogo zloslutnije nego jednostavno noficir”. Ako bih sad bio otkriven, morao bih provesti neko vrijeme, možda sedmice, u zatvoru pod istragom. Zatim bih dobio uobičajenu kaznu od tri mjeseca; nakon odsluženja morao bih ići pješke - u pratnji žandara na konju - nazad do palestinske granice, a, povrh svega, mogao bih očekivati i protjerivanje iz Palestine radi kršenja pasoških propisa. Sumornost u čekaonici bila je ništa u poredenju s potištenošću u meni.

Iznenada začuh zvuk kola. Zaustaviše se ispred ulaza u stanicu. Trenutak poslije toga neki čovjek u civilnom odijelu s ,,tarbušom” na glavi ude u sobu brzim koracima, u pratnji policajca koji je uzbuden pokušavao da mu nešto objasni. Inspektoru se očigledno jako žurilo.

Ne znam tačno kako se to desilo, ali pretpostavljam da je ono što sam uradio u tom presudnom trenutku posljedica jednog od onih rijetkih bljesaka genija koji u različitim okolnostima - i možda kod drukčijih ljudi - dovode do dogadaja koji mijenjaju historiju. U jednom skoku priđoh inspektoru, sručih na njega bujicu pritužbi na francuskom protiv uvredljive nespretnosti policajca

koji je mene, nevinog gradanina, smatrao za bjegunca i skrivio da propustim vožnju u grad. Inspektor je nekoliko puta pokušao da me prekine ali mu za to nisam dao prilike i zagušio sam ga bujicom riječi od kojih je, pretpostavljam, bio jedva u stanju da shvati jednu desetinu - možda samo imena HMetulla" i MDamask", koje sam ponavljao bezbroj puta. Bio je očigledno u nevolji što je spriječen da uradi neSto Sto je bilo hitno; ali ja mu nisam dopustio da govori i nastavio sam, bez predaha, sa svojom paljbom riječima. Napokon on diže ruke u očajanju i povika: "Stanite, za ime Boga! Imate li ikakve papire?"

Moja ruka automatski ude u džep i, još uvijek sipajući rečenicu za rečenicom u neprekidnom toku, gurnuh lažnu legitimaciju u njegove ruke. Jadnik je morao imati osjećaj da se guši, jer on samo brzo okrenu ugao presavijenog papira, vidje službeni pečat i vrati mi ga:

»Dobro, dobro, idite, samo idite!" - a ja nisam čekao da to ponovi.

PRIJE NEKOLIKO MJESECI, u Jerusalemu, sreo sam nekog učitelja iz Damaska koji me pozvao da budem njegov gost kad god dođem u Damask i upravo sam se sada raspitivao za njegovu kuću. Neki dječko ponudi se za vodiča i uze me za ruku.

Duboko veče. Stari grad. Uske uličice koje su istureni doksati činili mračnijim nego što bi ih mogla učiniti i sama noć. Ovdje-ondje mogao sam vidjeti u žutom svjetlu petrolejki prodavnicu voća s brdom lubenica i korpama grožđa. Ljudi kao sjenke. Ponekad, iza rešetkastih prozora, visok ženski glas. A onda dječko reče: ,,Ovdje". Pokucah na vrata. Neko iznutra odgovori i ja podigoh zasun i udoh u popločano dvorište. U tami sam mogao razabrati drveće grejpfruita povijeno pod teškim zelenim plodovima i kameni bazen s fontanom. Neko povika odozgo: "Izvolite, gospodinc" - i ja sc uspeh uskim stepeništem uz jedan od vanjskih zidova, prodoh kroz otvorenu lodžu i nadoh se u naručju svog prijatelja.

Bio sam mrtav-umoran, potpuno iscrpljen, i bacih se bez opiranja na postelju koju mi ponudiše. Vjetar je šumio u krošnjama drveća u dvorištu ispred i u vrtu iza kuće. Iz daljine su dopirali mnogi prigušeni zvukovi: glas velikog arapskog grada koji se sprema na počinak.

S UZBUĐENJEM, očiju otvorenih za stvari o kojima prije nisam ni slutio, lutao sam onih Ijetnih dana uskim ulicama starog bazara u Damasku i otkrio duhovno spokojstvo u životu njegovih Ijudi. Njihova unutarnja sigurnost mogla se zapaziti u načinu na koji su se ponašali jedan prema drugom, u toplom dostojanstvu s kojim su se sretali i razilazili; u načinu na koji bi dvojica Ijudi išli zajedno, držeći se za ruke kao djeca - jednostavno zato što su osjećali prija-

teljstvo jedan prema drugom; u načinu na koji su prodavači postupali jedan s drugim. Ti prodavači u malim dućanima, ti nepopustljivi vikači prolaznika, kao da nisu imali pohlepnog straha niti zavisti u tolikoj mjeri da bi vlasnik ostavio svoj dućan na čuvanje svom susjedu i konkurentu kad god bi mu bilo potrebno da se udalji praznim dućanom, očito u nedoumici da li da čeka na povratak prodavača ili da se pomjeri do sljedećeg - i uvijek bi susjedni trgovac, konkurent, prišao da ustanovi šta mušterija želi i prodao mu traženu robu - ne svoju, nego robu svog odsutnog susjeda - i ostavio bi novac na susjedovom pultu. Gdje bi se u Evropi moglo biti svjedok slične transakcije?

Neke ulice bazara vrvile su krepkim likovima beduina u njihovoj širokoj, leprSavoj nošnji; Ijudi koji su uvijek izgledali kao da nose svoje živote sa sobom i da idu uvijek svojom vlastitom kolotečinom. Visoki Ijudi, ozbiljnih, vatrenih očiju stajali su ili sjedili u grupama ispred dućana. Oni nisu mnogo govorili medusobno - riječ, kratka rečenica, pažljivo izgovorena i isto tako pažljivo primljena bila je dovoljna za dugi razgovor. Ovi beduini, osjećao sam, ne znaju za brbljanje, onaj razgovor ni o čemu, bez ikakvog sadržaja, znak istrošenih duša; podsjetili su me na riječi iz Kur'ana kojim se opisuje život u raju: „...i tamo nećeš čuti praznog brbljanja..." Izgledalo je da je šutnja beduinska vrlina. Oni se umotaju u svoje široke, bijelosmede ili crne ogrtače i šute; produ pored vas sa šutljivim pogledom djeteta, ponosni, skromni i razboriti. Kad im se obratite na njihovom jeziku, njihove crne oči bljesnu iznenadnim osmijehom, jer oni nisu sobom zaokupljeni i vole da ih stranci shvate. Oni su velika gospoda, potpuno uzdržani, a ipak otvoreni prema svim stvarima života...

Petkom se mogla zapaziti promjena u životnom ritmu Damaska - mali vihor sretnog uzbudenja i, u isto vrijeme, svečanosti. Mislio sam o našim nedjeljama u Evropi; o tihim gradskim ulicama i zatvorenim radnjama; sjećao sam se svih onih praznih dana i tjeskobe koju je ta praznina donosila. Zašto je to moralo biti tako? Sad sam počeo da to svhaćam; zato što je većini Ijudi na Zapadu njihov svakidašnji život težak teret od kojeg ih samo nedjelje mogu osloboditi, a nedjelja više nije dan odmora nego postaje bijeg u nerealno, varljivi zaborav iza koga, dvostruko teSki i prijeteći, vire ostali dani sedmice.

S druge strane, petak za Arape kao da nije bio prilika da zaborave svoje radne dane. Nisu plodovi 2ivota lahko i bez napora padali u krilo ovih Ijudi, nego jednostavno njihovi poslovi, čak i oni najteži, ne dolaze u sukob s njihovim ličnitn željama. Nema vještine radi same nje; umjesto toga postoji prisna veza izmedu radnika i njegovog rada; tako odmor postaje neophodan samo ako se umori. Takav sklad izmedu čovjeka i njegovog rada morao je islam imati u vidu

kao prirodno stanje stvari i, zato, za petak nije bio propisan obavezni odmor. Zanatlije i mali trgovci u bazaru u Damasku radili bi nekoliko sati, napuštali svoje radnje nekoliko sati, u tom vremenu bi otišli u džamiju na podnevnu molitvu, a zatim se našli sa svojim prijateljima u kafani; onda bi se opet vratili u svoje radnje i radili opet nekoliko sati u radosnoj opuštenosti, svako upravo onako kako mu se vida. Samo neke radnje bile bi zatvorene, a osim u vrijeme namaza kad se svi skupe u džamijama, sve ulice bi bile pune vreve kao i drugim danima.

Jednog petka otišao sam sa svojim prijateljem i domaćinom u Emevijsku džamiju. Brojni mramorni stubovi koji nose svod blistali su pod sunčevim zracima koji su padali kroz gornje prozore. U zraku je lebdio miris mošusa, a pod je bio prekriven crvenim i plavim ćilimitna. U dugim, pravilnim redovima stajale su stotine Ijudi iza

imama koji je vodio molitvu; oni su se pregibali, sjedili, dodirivali tlo svojim čelima, a zatim se opet dizali; sve u discipliniranom skladu, kao vojnici. Vladala je tišina. Dok je skup stajao, mogao se čuti glas starog imama, iz daleke dubine ogromne dvorane, kako izgovara stihove iz Kur'ana, a kad bi se on pogeo ili pao na sedždu, cijeli skup bi ga slijedio kao jedan čovjek, poginjući se i padajući na sedždu pred Bogom kao da je On prisutan pred njihovim očima...

Upravo u tom trenutku sam postao svjestan kako je ovim Ijudima blizu njihov Bog i njihova vjera. Njihova molitva nije izgledala razdvojena od njihovog radnog dana; ona je bila dio toga - ne zamišljena da im pomogne da zaborave život nego da ga se bolje sjete sjećanjem na Boga.

,,Kako je to čudno i divno", rekoh svom prijatelju dok smo napuštali džamiju, ,,da vi osjećate da vam je Bog tako blizu. Želio bih da i ja mogu osjećati tako."

,,Kako bi drugačije moglo biti, brate? Zar ti nije Bog, kao što kaže naša Sveta knjiga, bliži nego tvoja žila kucavica?"

PODSTAKNUT svojim novim saznanjem, provodio sam mnogo vremena u Damasku čitajući sve vrste knjiga o islamu koje su mi došle do ruku. Moj arapski, iako dovoljan za korwerzaciju, bio je sasvim nedovoljan za čitanje Kur'ana u originalu, tako da sam morao pribjeći prijevodima - francuskom i njemačkom - kojc sam pozajmio iz knjižnice. Za ostalo sam se morao osloniti na djela evropskih orijentalista i na objašnjenja svoga prijatelja.

Koliko god fragmentarna, ova proučavanja i razgovori bili su kao dizanje neke zavjese. Počeo sam da razabirem svijet ideja o kojima do tada nisam imao pojma.

Islam nije izgledao toliko religija u popularnom smislu riječi koliko način života; ne toliko sistem teologije koliko program ličnog i društvenog ponašanja temeljen na svijesti o Bogu. Nigdje u Kur'anu nisam mogao naći pozivanje na potrebu ,,spasenja". Nikakav prvi, nasljedeni grijeh nije stajao iztnedu ličnosti i njegove sudbine - jer se ,,ništa ne može pripisati čovjeku osim onoga što je on sam zaslužio". Nije zahtijevan nikakav asketizam da bi se otvorila skrivena kapija čednosti; jer čednost je čovjekovo pravo dobiveno s rodenjem, a grijeh znači samo skretanje od prirodenih, pozitivnih svojstava kojima je Bog obdario svako Ijudsko biće. Nije bilo traga bilo kakvog dualizma u posmatranju Ijudske prirode: tijelo i duša izgleda da su uzimani kao jedinstvena cjelina.

U početku sam bio ponešto zapanjen brigom Kur'ana ne samo za duhovne stvari nego isto tako i za mnoge naizgoled beznačajne, svjetovne vidove života; ali vremenom sam počeo da shvaćam da, ako je čovjek zaista jedinstvena cjelina tijela i duha - kao što islam

tvrdi da jest - nikakav vid njegovog života ne bi mogao biti suviše nbeznačajanH da ne dode u domaSaj religije. Uza sve to, Kur'an nije nikada dozvolio da njegovi sljedbenici zaborave da je život ovoga svijeta samo jedan stupanj na čovjekovom putu ka višoj egzistenciji i da je njegov konačni cilj sl duhovne prirode. Materijalni napredak, rečeno je, poželjan je ali ne kao cilj amom sebi; zato čovjekovi apetiti, iako opravdani sami po sebi, treba da budu obuzdani i kontrolirani moralnom svije§ću. Ova svijest treba da se odnosi ne samo na čovjekov odnos prema Bogu, nego isto tako na njegov odnos prema Ijudima; ne samo na duhovno usavr$avanje ličnosti nego isto tako i na stvaranje takvih društvenih uvjeta koji bi mogli pogodovati duhovnom razvoju svih kako bi svi mogli živjeti punim 2ivotom.

Sve je ovo intelektualno i etički bilo daleko Mprihvatljivije" nego sve ono Sto sam ranije čuo ili čitao o islamu. Njegov prilaz problemima duha izgledao je dublji ncgo onaj iz Starog zavjeta, a uz to nije imao nikakve naklonosti ni za jednu posebnu naciju. Njegov prilaz problemima tijela bio je, za razliku od Novog zavjeta, izrazito pozitivan. Duh i tijelo stajali su, svaki na svoj način, kao dvostruki vidovi Ijudskog života kojeg je stvorio Bog.

Nije li možda ovo učenje, pitao sam se, temelj onoj emocionalnoj sigurnosti koju sam tako dugo osjećao kod Arapa?

JEDNE VEČERI moj domaćin pozva me da podem s njim na sijelo, u kuću bogatog prijatelja koji je pravio svečanost povodom rodenja svoga sina.

ProSli smo kroz krivudave uličice središnjeg dijela grada, koje su toliko uske da istureni doksati i rešetkasti zatvoreni balkoni sa suprotnih strana ulice

gotovo dodiruju jedan drugog. Duboke sjene i mirna tišina drijemale su izmedu starih kamenih kuća; ponekad bi pored nas proSla poneka žena s crnim velom, brzim, sitnim koracima, ili bi se neki bradati čovjek, obučen u dugački kaftan, pojavio iza jednog ugla i polahko nestao iza drugog. Uvijek isti ćoSkovi i nepravilni uglovi, uvijek iste uske uličice koje presijecaju jedna drugu u svim smjerovima, uvijek obećavaju da dovedu do zapanjujućih otkrića a uvijek se otvaraju prema drugoj, sličnoj uličici.

Ali otkriće je zaista na kraju došlo. Moj prijatelj i vodič stade pred jednim drvenim vratima, bez natpisa, postavljenim u čistom, ožbukanom zidu i reče: »Stigli smo”, kucajući šakom na vrata.

Vrata se otvoriše sa škripom, neki starac zaželi nam bezubim mrmljanjem nehlen, ehlen ve sehlen” i kroz kratki hodnik s dva zaokreta nadesno udosmo u dvoriSte kuće koja je spolja jedva ličila na ilovačom oblijepljenu kolibu.

DvoriSte je bilo široko i zračno, popločano kao ogromna šahovska

ploča bijelim i crnim mramornim pločama. U niskom, osmokutnom bazenu u sredini pljuštao je u veseloj igri vodoskok. Limunova stabla i žbunje oleandera posadeno u otvore u mramornom podu pružali su svo)e ocvale i plodovima otežale grane svuda po dvorištu i duž zidova kuće, koji su od vrha do dna bili prekriveni reljefima u alabasteru najfmije izrade, pokazujući zamršene geometrijske oblike i lisnate arabeske, prekinute samo prozorima sa širokim čipkastim okvirima u mramoru. Na jednoj strani dovrišta zidovi su bili udubljeni tako da je, na visini od jednog metra iznad tla, formirana duboka niSa veličine prostrane sobe, do koje se pristupa širokim mramornim stepenicama. Duž triju zidova ove niše-nazvane livan - postavljena je niska sećija prekrivena brokatom, a pod je bio zastrt skupocjenim ćilimom. Zidovi niSe bili su obloženi ogromnim ogledalima do visine od oko pet metara, tako da se čitavo dvorište sa svojim drvećem, svojim crno-bijelim podom, okvirima prozora i rezbarenim vratima koja vode u unutrašnjost kuće, kao i šareno mnoStvo gostiju koji su sjedili na sećiji ili šetali oko vodoskoka, udvostručavalo u ogledalima livana. A kad pogledate u njih, otkrivate da je suprotni zid dvoriSta pokriven sličnim ogledalima po čitavoj svojoj širini tako da se čitav prizor ogledao dva puta, četiri puta, stotinu puta i pretvarao u magičnu, beskrajnu traku mramora, alabastera, vodoskoka, bezbrojnog mnoštva Ijudi, šuma limunovih stabala, grmlja oleandera - beskrajna zemlja snova što blista pod večernjim nebom još rumenim od zraka zalazećeg Sunca...

Takva kuća - jednostavna i neukrašena s ulične strane, bogata i divna iznutra - bila je za mene nešto sasvim novo; ali vremenom sam saznao da je to tipi-

čan način stanovanja bogatih ne samo u Siriji i Iraku nego isto tako u Iranu. Ni Arapi ni Perzijanci nisu u početku vodili brigu o fasadama; kuća je bila namijenjena da se u njoj živi i njena funkcija je bila ograničena na njenu unutraSnjost. Ovo je bilo nešto sasvim različito od iznudenog nfunkcionalizma" za kojim se toliko juri u modernoj zapadnoj arhitekturi. Zapadnjaci, sputani nekom vrstom obrnutog romantizma, nesigurni u svoje vlastite osjećaje, i dan-danas grade probleme; Arapi i Perzijanci grade - ili su bar do jučer gradili - kuće.

Domaćin me posadi sa svoje desne strane na sećiju, a bosonogi sluga tne posluži kafom na malom mesinganom poslužavniku. Dim iz nargila što su žuborile miješao se sa zrakom namirisanim ružinim mirisom i plovio u oblačićima prema zasjenjenim svijećama koje su se palile, jedna za drugom, duž zidova i izmedu tamnog zelenila drveća.

DruStvo - sve muškarci - bilo je vrlo raznovrsno: Ijudi u kaftanima od prugaste, šuštave damaske svile ili kineske sirove svile

boje slonove kosti, u prostranim džubama od pastelno obojene fine vune, sa zlatom izvezenim bijelim turbanima preko crvenih tarbuša; Ijudi u evropskom odijelu ali očigledno potpuno udobno i neusiljeno u položaju s podvijenim nogama na sećiji. Nekoliko beduinskih poglavara iz stepe sa svojim pratnjama bili su tu; očiju crnih i divno živahnih, s malim crnim bradama oko mršavih, smedih lica. Njihova nova odjeća šuštala je kod svakog pokreta, a svi su nosili mačeve sa srebrnim koricama. Oni su bili nehajni i potpuno neusiljeni; prave aristokrate - samo što njihova neusiljenost, za razliku od one evropskih aristokrata, nije bila mehkani sjaj odgajan generacijama pažljivog nastojanja i dobrog žMjenja, nego kao topla vatra koja proizlazi iz sigurnosti njihovog opažanja. Dobar zrak, suha i čista atmosfera - isti zrak koji sam jednom stvarno osjetio na rubu pustinje; grli vas u svojoj čednosti, ali se ne nameće. Oni su bili kao daleki prijatelji, kao prolazni posjetioci na ovome mjestu; njihov slobodni život, život bez cilja, čekao ih je negdje drugdje.

Plesačica izide iz nekih vrata i lagahno ustrča stepenicama u livan. Bila je vrlo mlada, sigurno ne starija od dvadeset godina, i vrlo lijepa. Obučena u nabrane pantalone od nekog šuštavog, blještavo svilenog materijala, par zlatnih papuča, biserom izvezen prsluk koji je više naglaSavao nego skrivao njena visoka, uspravna prsa. Kretala se sa senzualnom dražešću, navikla da joj se divi i da je se želi; mogli ste skoro čuti val ushićenja kako prode skupom Ijudi pri pogledu na njeno vitko tijelo i njenu privlačnu put boje slonovače.

Uz pratnju defa na kojem je svirao neki sredovječan čovjek, koji je uSao u livan neposredno iza nje, ona je plesala jedan od onih tradicionalnih, pohotnih

plesova toliko omiljenih na Istoku - plcsova namijenjenih da izazovu dremljive želje i da obećaju ispunjenje Sto dah zaustavlja.

„0 ti divna, o ti čudesna”, promrmlja moj domaćin. Zatim me lagahno pljesnu po koljenu i reče: ,,Zar ona nije kao mehletn koji ranu liječi...?”

Plcsačica nestade isto tako brzo kao Sto se bila pojavila; ništa od nje ne ostade osim nejasnog bljeska u očima većine Ijudi. Njeno mjesto na ćilimu u livanu zauzeSe četvorica svirača - jedni od najboljih u čitavoj Siriji, kako mi reče jedan od gostiju. Jedan od svirača je držao lutnju dugog vrata, drugi pljosnati bubanj s opnom samo s jedne strane - kao def bez zvončića - treći neki instrument koji liči na citru, a četvrti egipatski bubanj - nešto nalik na vrlo Siroku mesinganu bocu s dnom od napete kože.

Oni počeše svirati i bubnjati nježno, najprije 2ivahno, bez ikakvog primjetnog sklada, naizgled svaki za sebe, kao da podešavaju svoje instrumente u pripremanju za zajednički početak. Onaj sa citrom

povuče svojim prstima nekoliko puta preko žica, od visokih do niskih s prigušenim efektom kao na harfi; bubnjar je bubnjao tiho, zastao i bubnjao opet; onaj s lutnjom udari, kao da je odsutan duhom, nekoliko niskih,, oštrih zvukova koji kao da se sasvim slučajno slažu sa suhim, monotono ponavljanim udarcima defa i da uvlače bubanj u oklijevajući odziv na zvuk žica, sad lutnje, sad citre - i prije nego ste postali sasvim toga svjesni, zajednički ritam poveza četiri instrumenta skladno i melodija dobi oblik. Melodija? Ne bih mogao reći. Više mi je izgledalo da sam svjedok nekog uzbudljivog zbivanja nego da slušam muziciranje. Iz cvrkutavih tonova žičanih instrumenata izrastao je novi ritam, uspinjući se u napetoj spirali a zatim, iznenada, padajući - kao ritmičko dizanje i padanje nekog metalnog predmeta, brže i sporije, nježnije i jače; u spokojnoj ustrajnosti, u beskrajnim varijacijama, ovo neprekidno zbivanje, ovaj akustički fenomen što treperi u suzdržanom zanosu, rastao je, širio se moćno, osvajao. A kad se iznenada prekinu usred krešenda (kako rano, kako suviše rano!), znao sam: bio sam zarobljen. Napetost ove muzike me je neosjetno zahvatila; bio sam uronjen u ove zvukove koji su svojom očiglednom jednoličnošću dozivali u sjećanje ono vječno ponovno pojavljivanje svega što postoji, i kucali na vrata vaših vlastitih osjećanja i dozivali, malo po malo, sve što se u vama kretalo a da niste ni znali... otkrivali ncšto što je uvijek bilo prisutno a sad vam postalo očigledno s takvom jasnoćom da vam srce uzdrhti...

Bio sam naviknut na zapadnu muziku u kojoj je čitava emocionalna pozadina kompozitora, uključena u svaku pojedinačnu kompoziciju odražavajući u svakom njegovom raspoloženju sva druga moguća raspoloženja; ali ova arapska

muzika kao da je tekla iz jednog jedinog nivoa svijesti, iz jedne jedine napetosti koja je bila samo napetost i mogla je zato izazvati lična raspoloženja u svakom slušaocu...

Nakon nekoliko trenutaka tišine bubanj zatutnja opet, a drugi instrumenti prihvatiše. Mekši zamah, nježniji ritam nego prije; pojedinačni tonovi podesiše se bliže jedan drugom, toplo obuhvatiše jedan drugog i, kao da su vezani zajedno nekom čarolijom, postajahu sve uzbudeniji; sudarali su se medusobno, tekli jedan oko drugog u mehkim, valovitim linijama koje su se najprije sudarale, nekoliko puta, s tutnjavom kao s nekom tvrdom preprekom, ali postepeno postadoše agresivniji, nadvladaše bubanj i zarobiše, povlačeći ga sa sobom u zajedničkom zavojnom usponu; a bubanjj, u početku nevoljko, uskoro postade plijen općeg zanosa i pridruži se, omamljen, drugima; valovita linija izgubi svoju žensku mehkoću i pojuri s rastućom neobuzdanošću, brže, više, oštrije, u hladniji

furiozo svjesne strasti koja se oslobodila svih stega i sad postala ditirampski uspon do nevidenih vrhunaca snage i vlasti; iz dosada kružnog toka tonova jednog oko drugog izbi veličanstveno kruženje u jednozvučju - šum točkova iz beskraja u beskraj, bez mjere ili granice ili cilja, bezbrižan i bez daha trk preko konopca nategnutog iznad bezdanih ponora, kroz vječnu sadaSnjost, prema svijesti koja je sloboda i moć, van svega što se može pomisliti. Zatim, iznenada, usred uzbudenog poleta, stanka i mrtva tišina. Brutalno. Pošteno. Čisto.

Kao šum lišća, dah se vrati slušaocima, a otegnuti žamor: »Ja Allah, ja Allah", prode njima. Bili su kao razborita djeca koja igraju svoje igre u kojima su se odavno složili i koje ih uvijek iznova mame. Smiješili su se u sreći...

Mi jašemo, a Zejd pjeva: uvijek isti ritam, uvijek ista monotona melodija. Jer duSa je Arapima monotona - ali ne u smislu siromaštva mašte; on toga ima napretek; ali njegov instinkt ne teži, kao kod zapadnjaka, za širinom, trodimenzionalnim prostorom i istovremenošću mnogih nijansi osjećaja. Kroz ‘arapsku muziku govori želja da se, svaki puta, dovede jedan jedini osjećajni doživljaj do krajnosti svoga dometa. Upravo ovoj čistoj monotoniji, ovoj gotovo senzualnoj želji da se dožive osjcćanja pojačana u neprekidnoj, uzlaznoj liniji, arapski karakter duguje svoju snagu i svoje slabosti. Njegove slabosti: svijet treba da bude doživljen, emocionalno, i u prostoru. A njegova snaga: vjera u mogućnost beskrajnog ravnog uspona emocionalnog saznanja može u području duha voditi samo do Boga. Samo na osnovi ove urodene težnje, toliko svojstvenc narodu pustinje, mogao je niknuti monoteizam starih Jevreja i njegovo trijumfalno ispunjenje, Muhamedova vjera. Iza ovoga stajala je majčinska pustinja.

V
DUH I TIJELO

DANI PROLAZE, noći su kratke, a mi jašemo prema jugu oštrim korakom. Naše deve su u izvrsnoj formi - nedavno su napojene, a posljednja dva dana imale su obilnu pašu. Ima još četrnaest dana odavde do Meke, a možda čak i više ako, Što je vjerovatno, provedemo neko vrijeme u gradovima Hailu i Medini, koji leže na našem putu.

Załwatilo me neobično nestrpljenje: žurba za koju ne znam objašnjenje. Dosad sam uživao u dokonom putovanju, bez ikakvog posebnog poriva da dođem na svoj cilj brzo; dani i sedmice provedeni na putovanju imali su svaki svoje vlastito ispunjenje, a cilj je uvijek izgledao slučajan. Ali sada sam počeo da osjećam nešto što nikada ranije nisam osjetio za svih ovih godina u Arabiji; neko nestrpljenje da dodem na kraj puta. Koji kraj? Da vidim Meku? Bio sam tako često u Svetom gradu i upoznao njegov život tako temeljito da mi više ne pruža obećanje nikakvih novih otkrića. Ili je to, možda, nova vrsta otkrića koju naslućujem? Mora biti tako - jer me Meki privlači čudno, lično iščekivanje, kao da jc ovaj duhoVni centar muslimanskog svijeta, sa svojim viSenacionalnim skupom Ijudi iz svih zemalja, neka vrsta obećanja, kapije prema svijetu širem od onoga u kojem sada živim. Ne mogu reći da mi je dosadila Arabija; ne, ja volim njene pustinje, njene gradove, običaje njenih Ijudi kao što sam ih i dosad volio; onaj prvi nagovjcštaj arapsk'og života u Sinajskoj pustinji prije desetak godina nije me nikada razočarao, a godine koje su nailazile samo su potvrdilo moja početna očekivanja. Međutim, od one moje noći na bunaru prije dva dana, u meni je raslo uvjcrenje da mi je Arabija dala sve §to je imala da da. ja sam mlad, zdrav. Mogu jahati mnoge sate bez prekida a da ne budem pretjerano utnoran. Mogu putovati - i činim to već godinama - kao bcduin, bez šatora i bez bilo kakvog sitnog komfora koji stanovnici gradova u Nedždu često smatraju ncophodnim na dugim pustinjskim putovanjima. Vičan sam svim malim umiješima beduinskog života a usvojio sam, gotovo neosjetno, manire i običaje Arapa iz Nedžda. Ali, da li je to sve što treba da bude? Da li sam tako dugo živio u Arabiji samo zato da postanem Arap? ili je to možda priprema za nešto što tek treba da dode?

NESTRPLJENJE koje sada osjećam nekako je srodno nemirnom nestrpljenju koje sam doživio kad sam se vratio u Evropu nakon mog prvog putovanja na Bliski istok; osjećaj da sam bio prisiljen da prekinem ogromno otkriće koje bi mi se ponudilo da je samo bilo vi§e vremena...

Prvi utisak prelaska iz arapskog svijeta nazad u Evropu bio je ponešto ublažen mjesecima provedenim u Turskoj nakon što sam napustio Siriju u jesen 1923. Turska Mustafe Kemala još nije bila tih dana ušla u svoju Mreformističku" fazu oponašanja; bila je još uvijek nepatvorena Turska u svom životu i tradicijama i prema tome, usljed ujedinjujufih spona svoje islamske vjere, jo§ uvijek bliska općem toku arapskog života; ali unutarnji ritam Turske izgledao je nekako teži, manje proziran, manje živahan - i više zapadnjački. Kad sam putovao od Istanbnla do Sofije i Beograda nije bilo naglog prijelaza s Istoka na Zapad; slike su se mijenjale postepeno, jedan element se povlačio a drugi neprimjetno zauzimao njegovo mjesto - bilo je sve manje munara, dugi kaftani muškaraca ustupili su mjesto opasanim seoskim bluzama, rijetko drveće i žbunje Anadolije prešlo je u srpske jelove Sume - dok se iznenada, na italijanskoj granici, ne nadoh nazad u Evropi.

Dok sam sjedio u vozu koji me nosio od Trsta do Beča, moji ncdavni utisci iz Turske počeli su da gube svu svoju živost i jedina stvarnost koja je ostala bila je onih osamnaest mjeseci koje sam proveo u arapskim zemljama. Bio sam zapanjen kad sam shvatio da na tako poznate evropske predjele gledam očima stranca. Ljudi su izgledali tako ružni, njihovi pokreti usiljeni i nezgrapni bez neposrednog odnosa s onim što swarno osjećaju i žele; odmah sam shvatio da, uprkos vanjskom izgledu svrhe u svemu što rade, oni žive, a nisu ni svjesni toga, u svijetu privida... Očigledno, moj kontakt s Arapima je potpuno, nepovratno promijenio moj pristup svemu što sam smatrao bitnim u životu. S nečim nalik na čudenje sjetio sam se da su i drugi Evropljani doživljavali arapski život prije mene, pa kako je bilo moguće da oni nisu doživjeli ovaj isti potres otkrića? Ili - jesu li? Da li je možda iko od njih bio tako duboko potresen kao što sam sada ia...?

(Tek godinama kasnije, u Arabiji, dobio sam odgovor na ovo pitanje; došao je od dra Van der Meulena, tadašnjeg holandskog diplomatskog predstavnika u Džidi. Čovjek široke i svestrane kulture, bio je privržen svojoj kršćanskoj vjeri s takvim žarom koji je danas rijedak medu zapadnjacima i zato, razumljivo, nije bio prijatelj islama kao religije. Ipak, priznao mi je da voli Arabiju više nego ikoju drugu zemlju ne izuzimajući ni svoju vlastitu. Kad mu se služba u Hidžazu bližila kraju, on mi jednom reče: ,,Vjerujem da ni jedna osjećajna osoba ne može nikada ostati imuna na čari arapskog života ili ga iščupati iz svoga srca nakon nekog vremena življenja medu Arapima. Kad odlazite, zauvijek ćete u sebi nositi atmosferu ove pustinjske zemlje i gledati na nju s čežnjom - čak ako vam je dom u bogatijem i Ijepšem području...")

Zadržao sam se nekoliko sedmica u Beču i slavio pomirenje sa svojim ocem. Već ga je bila prošla Ijutnja zbog mog prekidanja studija i necermonijalnog načina napuštanja očinskog doma. Sada sam, ipak, bio dopisnik Frankfurter Zeitunga - ime koje su Ijudi centralne Evrope tada izgovarali gotovo sa strahopoštovanjem - i tako opravdao svoje hvalisavo tvrdenje da ću ,,isplivati na vrh".

Iz Beča sam produžio pravo u Frankfurt da se osobno predstavim listu za koji sam pisao više od jedne godine. Radio sam to s velikim samouvjerenjem, jer je po pismima iz Frankfurta bilo očigledno da cijene moj rad; s osjećajem da sam konačno ,,stigao", ušao sam u sumračnu, staromodnu zgradu Frankfurter Zeitunga i poslao svoju posjetnicu glavnom uredniku, u svijetu čuvenom dru Heinrichu Simonu.

Kad sam ušao, on me na trenutak pogleda s čudenjem, bez glasa, gotovo zaboravljajući da ustane sa stolice; ali uskoro se pribra, ustade i rukova se sa mnom:

»S|edite, sjedite. Očekivao sam vas". Medutim, nastavio je da zuri u mene bez riječi dok se nisam počeo osjećati nelagodno.

,,Nešto nije u redu, dr Simone?"

»Ne, ne, sve je u redu ili, bolje rečeno, nije ništa u redu..." Zatim se nasmija i produži: ,,Nekako sam očekivao da ću sresti sredovječnog čovjeka sa zlatnouokvirenim naočarima - a sada nalazim dejčka... oh, oprostite, pa koliko godina imate?"

Iznenada se sjetih prijaznog trgovca Holandanina u Kairu koji mi je postavio isto pitanje prije godinu dana. Prasnuh u stnijeh:

,,Imatn preko dvadeset i tri, gospodine - skoro dvadeset četiri." Zatim dodadoh: ,,Mislite li da sam suviSe mlad za Frankfurter Zeitung?"

»Ne...", odgovori polahko Simon, wne za Frankfurter Zeitung, nego za svoje članke. Nekako sam smatrao samo po sebi razumljivim da bi samo mnogo stariji čovjek bio kadar da nadvlada svoju prirodnu želju za isticanjem i da ostavi svoju ličnost, kao što ste vi radili, potpuno u sjenci svoga teksta. To je, kao što znate, tajna zrelog žurnalizma: pisati objektivno o onome Sto vidite, čujete i mislite, bez povezivanja tih iskustava direktno sa svojim vlastitim, ličnim iskustvima... S druge strane, kad sada o totne mislim, samo vrlo mlad čovjek je mogao pisati s toliko mnogo oduSevljenja, toliko mnogo - kako da kažem - toliko mnogo ushićenja..." Zatim uzdahnu: ,,Nadam se da to neće izblijediti i da nećete postati tako samozadovoljni i prazni kao ostali..."

Otkriće da sam jako mlad kao da je ojačalo uvjerenje dra Simona da je u

meni pronašao dopisnika koji mnogo obećava; sasvim se složio da se moram što prije vratiti na Srednji istok - što prije to bolje. Finansijski, nije više bilo nikakve prepreke za takav plan, jer je njemačka inflacija konačno bila nadvladana a stabilizacija novca je skoro odmah donijela val napretka. Frankfurter Zeitung je opet bio u mogućnosti da hnansira putovanja svojih specijalnih dopisnika. Medutim, prije nego sam opet mogao ići, trebalo je da napišem knjigu za koju sam sa ovim listom ranije bio sklopio ugovor; bilo je odlučeno da za to vrijeme budem pridružen uredništvu kako bih se temeljito upoznao s radom velikog lista.

Uprkos mom nestrpljenju da opet idem, oni mjeseci u Frankfurtu bili su silno podsticajni. Frankfurter Zeitung nije bio samo veliki list; to je bio gotovo istraživački institut. Zapošljavao je oko četrdeset i pet vrlo sposobnih urednika, ne računajući mnogobrojne ppmoćne urednike i pomoćnike. Urednički posao bio je visoko specijaliziran tako da je svako područje svijeta i svaki veći politički i ekonomski predmet bio povjeren istaknutom stručnjaku na tom polju; sve je to bilo u skladu sa starom tradicijom da članci i vijesti Frankfurter Zeitunga treba da budu ne samo prolazan odraz zbivanja nego više dokumentirana evidencija na koju se mogu osloniti i političari i historičari. Bilo je općepoznato da su u Ministarstvu inozemnih poslova u Berlinu uvodnike i političke analize Frankfurter Zeitunga bilježili s istim uvažavanjem kao i verbalne note stranih vlada. (U stvari, navodi se da je Bizmark jednom rekao o tadašnjem šefu berlinskog ureda lista: »Dr Stein je ambasador Frankfurter Zeitunga na Berlinskom dvoru”.) Biti član takve organizacije bilo je stvarno vrlo prijatno za čovjeka moje dobi, tim više što su moji pogledi o Srednjem istoku naiSli na ozbiljnu pažnju urednika i često bili predmet dnevnih uredničkih konferencija; konačan trijumf doSao je onog dana kad su zatražili da napišem uvodnik o tekućim problemima Srednjeg istoka.

MOJ RAD kod Frankfurter Zeitunga bio je jak podsticaj mome svjesnom mišljenju. S jasnoćom većom nego ikada ranije, počeo sam povezivati svoja iskustva s Istoka sa zapadnim svijetom čiji sam dio opet postao. Upravo kao što sam prije nekoliko mjeseci bio otkrio vezu izmedu emocionalne sigurnosti Arapa i vjere koju su ispovijedali, počelo mi je sada dolaziti do svijesti da bi nedostatak unutarnje cjelovitosti Evrope i kaotično stanje njene etike moglo biti posljedica njenog gubitka veza s religioznim vjerovanjem koje je oblikovalo zapadnu civilizaciju.

Ovdje je, vidio sam, bilo jedno društvo u potrazi za novom duhovnom orijentacijom nakon što je napustilo Boga; ali očigledno malo je zapadnjaka

shvaćalo o čemu se tu radi. Većina je, izgleda, mislila, svjesno ili nesvjesno, manje-više ovako: Pošto naš razum, naši znanstveni eksperimenti i naši proračuni ne otkrivaju ništa konačno o porijeklu Ijudskog života i njegovoj sudbini nakon tjelesne smrti, mi treba da usredsredimo svu energiju na razvoj naših materijalnih i intelektualnih potencijala. Ne smijemo dozvoliti da nas otneta transcendentalna etika i moralne postavke bazirane na pretpostavkama, koje se opiru znanstvenoj provjeri. Na taj način, iako zapadno društvo nije izričito negiralo Boga, ono jednostavno više nije imalo mjesta za Njega u svom intelektualnom sistemu.

Ranije, nakon Sto sam se razočarao u religiju svojih predaka, pomiSljao sam na kršćanstvo. U mojim očima, kršćanski pojam Boga bio je beskonačno superiorniji od onog u Starom zavjetu u totne što nije ograničavao brigu Boga na bilo koju grupu Ijudi, nego je pretpostavljao Njegovo Očinstvo za cijelo čovječanstvo. Bio je, medutim, jedan element u kršćanskom religioznom gledanju koji je odstupao od univerzalnosti njegovog prilaza: razlika koju je pravio izmedu duše i tijela, svijeta vjere i svijeta praktičnih poslova.

Zahvaljujući svom ranom razdvajanju od svih tendencija koje streme afirmaciji života i ovosvjetskih težnji, kršćanstvo je, osjećao sam, odavno prestalo da pruža moralni podsticaj zapadnoj civilizaciji. Njegovi sljedbenici su se već navikli na pomisao da religija ne treba da se miješa u praktični život. Zadovoljavali su se da religiozno vjerovanje smatraju za ublažavajuću konvenciju čija je namjena tek da podstiče nejasni smisao lične moralnosti - naročito seksualne moralnosti - kod pojedinaca, muškaraca i žena. U ovom im je pomagao prastari stav Crkve, koja je, slijedeći princip podjele izmedu »onoga Sto pripada Bogu i onoga Što pripada Cezaru", ostavila skoro netaknutim cijelo područje društvenih i ekonomskih aktivnosti - Sto je dovelo do razvoja kršćanske politike i poslova u smjeru potpuno suprotnom od svega što je Krist bio zamislio. Ne pružajući svojim vjernicima konkretan putokaz u svjetovnim stvarima, religija koju ispovijeda zapadni svijet je promašila u onome što mi se čini da je prva misija Krista i, zaista, glavni zadatak svake religije: da pokaže čovjeku ne samo kako da osjeća nego isto tako kako da živi pravedno. S instinktivnim osjećanjem da ga je njegova religija nekako ostavila na cjedilu, zapadni čovjek je već vijekovima bio izgubio svu svoju stvarnu vjeru u kr$ćanstvo. Gubłjenjem ove vjere, on je izgubio i uvjercnjc da je svemir izraz jednog Płanerskog Uma i da prema tom obrazuje organsku cjelinu; a poSto jc izgubio to uvjerenje, sada je živio u duhovnom i moralnom vakuumu.

U zapadnjačkom postepenom udałjavanju od kr$ćanstva vidio sam bunt

protiv prezira prema životu kojim je sv. Pavlc tako rano, i tako temeljito, zamaglio Kristova učenja. Kako, onda, zapadno društvo može još uvijek smatrati da je kršćansko društvo? Kako se može nadati, bez konkretne vjere, da ćc nadvladati svoj sadaSnji moralni kaos?

Svijet u pobuni i trzavicama, to je bio naš zapadni svijet. Knroproliće, razaranje, nasiljc nevidenih razmjera; slom tolikih društvenih konvencija, sudar ideologija, na sve strane ogorčene borbe za nove životne putcve: to su bile oznake našeg vremena. Iz dima i klaonicc svjetskog rata, bezbrojnih malih ratova i mnoStva revolucija i proturevolucija, iz ekonomskih kriza koje su nadilazile sve dotada zabilježeno, iz svih ovih strašnih zbivan)a izranjala je istina da sadaSnja zapadna koncentracija na materijalni, tehnički napredak nikada ne može sama po sebi riješiti postojeći kaos i dovesti do nečega nalik na red. Moje instinktivno, mladenačko uvjerenje da nčovjek ne živi samo od kruha" izraslo je u intelektualno uvjerenje da je sadaSnje obožavanje nprogresa" samo slab, blijed nadomjcstak za raniju vjeru u apsolutne vrijednosti - lažna vjera Ijudi koji su izgubili svu unutarnju snagu da vjeruju u apsolutne vrijednosti i sada zavaravaju sami sebe vjerovanjem da će čovjek nekako, pukim impulsom evolucije, savladati svoje sadašnje teškoće... Nisam vidiokakobi bilokoji od novih ekonomskih sistema što se radaju iz ove varljive vjere mogao predstavljati nešto više od privremenog lijeka za bijedu zapadnog društva; oni bi mogli, u najboljem slučaju, izliječiti neke od njegovih simptoma, ali nikada uzrok.

DOK SAM RADIO u uredni$tvu Frankfurter Zeitunga, često sam odlazio u Berlin, gdje je živjela većina mojih prijatelja; upravo na jednom od tih putovanja sreo sam ženu koja će kasnije postati moja supruga.

Od trenutka kad sam bio predstavljen Elzi usred žamora Romanske kafane, snažno me je privikla ne samo pojava njene nježne ljepote - njeno usko, lijepo oblikovano lice, s ozbiljnim tamnoplavim očima i nježnim usnama koje su izricale humor i prijaznost - nego čak i viSe unutarnji, osjećajni intuitivni kvalitet njenog prilaza Ijudima i stvarima. Bila je slikar. Njen rad, koji sam kasnije upoznao, nije možda bio istaknut, ali je nosio isto obilježje vedrog intenzitcta koji se isticao u svim njcnim riječima i pokretira?. lako je bila petnaestak godina starija od mene - to jcst u drugoj pok>vid svoje treće decenijc - njcno nježno Ikc i vitko, gipko tijelo davalo joj je maogo mladi izgled. Ona je vjerovatno biła najfiaiji prcdstavnik čistog nnordijskogM tipa koji sam ikada sreo, sa svom svojom vedrinom i jasnoćom crta ali bez ijedne oStrine i neskladnosti koje ga tako često prate. Potjecala je iz jcdne od onih starih Hobtein porodica koje bi se mogle opisati kao sjeverogermanski ekvivaknt cngleskih maloposjednika.

Nekonvencionalna sloboda njcnih manira brisala je sve tragovc seljačkog porijekla koji su ustupili mjesto sasvim ne-nordijskoj toplini i pronicljivosti. Bila je udovica i imala je SestogodiSnjeg sina kojem je posvećivala svu svoju pažnju.

Privlačnost je morala biti uzajamna od samog početka, jer smo se nakon tog prvog susrcta vidaii vrlo često. Pun svojih nedavnih utisaka iz arapskog svijeta, prirodno jc da sam ih saopćavao Elzi; a ona je, za razliku od ostalih mojih prijatelja, pokazivala izvanredno razumijevanje i simpatiju za jake ali još uvijek nerazvijene osjećaje i ideje koje su ovi utisci bili izazvali u meni, i to u tolikoj mjeri da sam, kad sam pisao neku vrstu uvoda za knjigu u kojoj sam opisivao svoja putovanja s Bliskog istoka, osjećao kao da se obraćam njoj:

»Kad Evropljanin putuje u bilo koju zemlju Evrope koju prije nije vidio, on se i dalje kreće u svojoj vlastitoj, iako možda nešto proširenoj okolini i može lahko shvatiti razliku izmedu stvari koje mu je navika učinila bliskim i novih koje sada susreće. Jer, bilo da smo Nijemci ili Englezi, bilo da putujemo kroz Francusku, Italiju ili Madarsku, evropski duh nas sve sjedinjuje. Živeći u jasno deflniranom području asocijacija, mi smo u stanju da shvatimo jedan drugog i da nas drugi razumiju preko tih asocijacija kao preko zajedničkog jezika. Ovaj fenomen nazivamo »zajednica kulture". Njeno postojanje je bez sumnje prednost; ali kao i sve prednosti koje izviru iz navike, ova je ponekad i nedostatak; ponekad otkrivamo da smo obavijeni tim univerzalnim duhom kao vatom, da smo time uljuljkani u lijenost duha, da nas je to dovelo do toga da zaboravimo hodanje po konopcu iz naSfh ranijih, kreativnijih vremena - ono posezanje za neuhvatljivim stvarnostima. U tim ranijim vremenima one bi možda bile nazvane ,,neuhvatljivim mogućnostima", a Ijudi koji su ušli u potragu za njima - bilo pronalazači, bilo avanturisti ili kreativni umjetnici - uvijek su tražili samo najskrovitije izvore svojih vlastitih života. Mi koji smo doSli kasnije isto tako tražimo našc vlastite živote - ali mi smo opsjednuti željom da osiguramo naš vlastiti 2ivot prije nego se on sam otkrije. A mi nejasno slutimo grijeh skriven u takvom nastojanju. Mnogi Evropljani to počinju danas da osjećaju: strašnu opasnost izbjegavanja opasnosti.

U ovoj knjizi opisujem putovanje u područje čije su ,,razlike" od Evrope suviše velike da bi se mogle lahko premostiti; a razlika je na neki način srodna opasnosti. Napuštamo sigurnost naše suviše jednolike okoline, u kojoj je malo onoga što je nepoznato, a ništa što je iznenadujuće i ulazimo u strahovitu neobičnost jednog ,,drugog" svijeta.

Ne zavaravajmo se; u tom drugom svijetu možda ćemo shvatiti ovaj ili onaj od mnogobrojnih živopisnih utisaka koje doživimo, ali ne možemo nikada

- kao što bismo mogli u slučaju neke zapadne zemlje - svjesno pojmiti cjelovitu sliku. Ono što nas razdvaja od toga ,,drugog" svijeta je mnogo više od prostora. Kako komunicirati s njima? Nije dovoljno govoriti njihov jezik; da bismo shvatili njihov osjećaj života, trebalo bi potpuno ući u njihovu sredinu i početi živjeti u njihovim zajednicama. Da li je to moguće?

I - da li bi to bilo poželjno? Mogla bi to, konačno, biti loša pogodba da se naše stare, poznate navike mišljenja razmijene za strane, nepoznate.

Ali, da li smo stvarno isključeni iz toga svijeta? Ne mislim tako. Na§ osjećaj isključenosti leži uglavnom na grešci neobičnoj za naš zapadni način mišljenja; navikli smo da potcjenjujemo stvaralačku vrijednost nesvakidašnjeg i uvijek u iskušenju da ga silujemo, prisvojimo, preuzmemo, na svoj vlastiti način, u naš vlastiti intelektualni svijet. Čini mi se, medutim, da naše doba nemira više ne dopušta takve ohole pokušaje; mnogi od nas počinju shvaćati da kulturna razlika može, i treba, da bude premošćena drugim sredstvima, a ne intelektualnom grabeži; možda može biti savladana prepuštanjem naših čula toj kulturi.

Pošto je ovaj nesvakidašnji svijet tako temeljito različit od svega što znate kod kuće; pošto nudi tako mnogo napadno nepoznatog u slici i zvuku, ponekad vas zahvati, ako sebi dopustite da budete pažljivi, trenutnim sjećanjem stvari davno znanih a odavno zaboravljenih, onih neuhvatljivih stvarnosti vašeg vlastitog života. A kad vas zahvati ovaj dah sjećanja s one strane ponora koji razdvaja vaš svijet od onog drugog, onog nesvakidašnjeg, pitate se da li možda u tome - i samo u tome - leži smisao svih lutanja: postati svjestan neobičnosti svijeta oko vas i tako ponovno probuditi svoju vlastitu, ličnu, zaboravljenu stvarnost..."

Pošto je Elza intuitivno słwatila ono što sam pokušavao tako neadekvatno, kao neko ko tapka u mraku, da prenesem ovim zamuckivanjem, jasno sam osjećao da bi ona, i samo ona, mogla razumjeti šta hoću i pomoći mi u mom traganju.

JOŠ JEDAN dan lutanja je proSao. U meni je tišina, a tiha je i noć oko mene. Vjetar klizi mehko preko dina i pravi sitne valove pijeska

na njihovim padinama. U uskom krugu svjetla oko vatre vidim Zejdov lik zabavljen oko lonaca i tava, naše bisage tu u blizini gdje smo ih zbacili kad smo se zaustavili da prenoćimo i naša sedla s njihovim visokim drvenim jabučicama. Neposredno iza toga, već uranjajući u tamu, zgurena tijela naših dviju deva, umornih nakon dugog marša, s vratovima ispruženim na pijesku; a još dalje, jedva zamjetljiva pod zvjezdanim svjetlom, ali toliko blizu kao otkucaji našeg srca, prazna pustinja.

Ima mnogo Ijepših krajolika na svijetu, ali, mislim, nijedan koji može obli-

kovati Ijudski duh na tako suveren način. U svojoj škrtosti i oskudnosti, pustinja lišava život svih izgovora, svih raznovrsnih zabluda kojima neka darežljivija priroda može zavarati čovjekov duh i navesti ga da prenese svoja vlastita prividenja u svijet oko sebe. Pustinja je gola i čista i ne poznaje kompromisa. Ona briše iz Ijudskog srca sve Ijupke fantazije koje bi mogle poslužiti kao maska za požudno mišljenje i tako ga čini slobodnim da se preda Apsolutnom koje nema lika; koje je dalje od svega što je daleko, a ipak bliže od svega što je blizu.

Otkad je čovjek počeo da misli, pustinja je bila kolijevka svih vjerovanja u Jednoga Boga. Istina, čak i u prijatnijoj sredini i ugodnijoj klimi imali su Ijudi, u mnogim prilikama, neku slutnju Njegovog postojanja i jedinstva kao, na primjer, u starom grčkom pojmu Moira, neodredive Moći iza i iznad olimpijskih bogova; medutim, takvi pojmovi nisu nikada bili više od nekog nejasnog osjećaja - dok saznanje nije došlo, s blistavom izvjesnošću, pustinjskim Ijudima i iz pustinje. Iz gorućeg trnovitog žbunja u pustinji Midian zagrmio je Božji glas Mojsiju; u divljini Judejske pustinje Isus je primio poruku o Kraljevstvu Božjem; a upravo u pećini Hira, u pustinjskim brdima blizu Meke, došao je i prvi poziv Muhamedu iz Arabije.

Došlo mu je u tom uskom, suhom ždrijelu izmedu kamenih brežuljaka, toj goloj dolini sprženoj pustinjskim suncem - sveobuhvatno. Da životu, i duhovnom i tjelesnom; poziv kojem je bilo dosudeno da dade oblik i svrhu bezobličnoj masi plemena a, preko nje, da se za nekoliko decenija proširi kao plamen i obećanje, na zapad čak do Atlantskog oceana, a na istok do Velikog kineskog zida; bilo mu je dosudeno da ostane velika duhovna snaga do danaSnjeg dana, nakon više od trinaest vijekova, nadživljujući svaku političku propast, nadživljujući čak i veliku civilizaciju koju je stvorio; poziv koji je doSao Poslaniku iz Arabije.

SPAVAM I BUDIM SE. Mislim o danima koji su prošli, a ipak još nisu mrtvi. Opet spavam i sanjam; opet se budim i sjedam; san i sjećanje teku nježno zajedno u polusvjetlu moga buđenja.

Noć se bliži kraju. Vatra se potpuno ugasila. Zamotan u svoje ćebe spava Zejd; naše deve leže nepomično, kao dvije humke zemlje Zvijczde su jo5 vidljive i mogli biste pomisliti da ima još vremena za spavanje; ali nisko na istočnom nebu pojavljujc se, nejasno roden iz tame, blijed tračak svjetla iznad druge, tamnije pruge koja leži iznad horizonta: blizanci vjesnici zore, vremena jutarnje molitve.

Koso iznad sebe vidim jutarnju zvijezdu, koju Arapi zovu Az-Zuhra, ,,Blistava”. Ako ih pitate o njoj, reći će vam da je Blistava nekad bila žena...

Bila su nekad dva anđela, Harut i Marut, koji su zaboravili da budu ponizni, kao što priliči anđelima, pa su se hvalisali svojom nedostižnom čistoćom: ,,Mi smo stvoreni od svjetla; mi smo iznać svakog grijeha i želje, različiti od slabih sinova Covjeka, sinova tamne Ženine utrobe". Ali, oni su zaboravili da njihova nevinost nije proizlazila iz njihove vlastite snage, jer su bili čisti samo zato što nisu poznavali želje i nikada nisu bili pozvani da joj se odupru. Njihova oholost nije se svidjela Gospodaru i On im reče: ,,Siđite na Zemlju i izdržite svoje iskušenje tamo". Oholi anđeli siđoše na Zemlju i lutahu, u Ijudskim tijelima, medu Ijudima. Baš prve noći sretoše ženu čija je Ijepota bila tako velika da su je Ijudi nazivali Blistava. Kad dvojica anđela pogledaše na nju Ijudskim očitna i s osjećanjima koja su sad imali, oni se zbuniše i, upravo kao da su sinovi čovjeka, probudi se u njima želja da bude njihova. Svaki od njih reče joj: ,,Budi moja"; ali Blistava odgovori: ,Ja pripadam drugom; ako me želite, morate me od njega oteti". ,,Oni ubiše čovjeka i, ruku još krvavih od nepravedno proljevene krvi, zadovoljiSe svoju probudenu strast za ženom. Ali, čim ih želja napusti, dva bivša anđela postadoše svjesni da su u svojoj prvoj noći na Zemlji zgriješili dva puta - u ubistvu i bludu - i da njihov ponos nije imao nikakvog smisla... A Gospodar reče: ,,Odlučite se izmedu kazne na ovom i kazne na budućem svijetu". U svom gorkom kajanju, pali anđeli izabraše kaznu na ovome svijetu i Gospodar naredi da budu obješeni na lancima izmedu neba i Zemlje i ostanu tako viseći do Sudnjeg dana kao opomena anđelima i Ijudima da svaka vrlina razara samu sebe ako izgubi skromnost. Ali kako nijedno Ijudsko oko ne može vidjeti anđele, Bog pretvori Blistavu u zvijezdu na nebesima kako bi je Ijudi uvijek mogli vidjeti i, sjećajući se njene priče, sjetiti se i sudbine Haruta i Maruta. Skica legende je mnogo starija od islama; izgleda da je potekla iz jednog od mnogih mitova koje su stari Semiti ispleli oko svoje boginje Ištar, grčke Afrodite iz kasnijih dana, a obje se izjednačuju s planetomkoju danas nazivamo Venerom. Medutim, priča o Harutu i Marutu, u obliku u kojem sam je ja čuo, tipičan je proizvod muslimanskog duha, ilustracija ideja da apstraktna čistoća, ili sloboda od grijeha, ne može imati moralnog značaja sve dok se temelji na čistom odsustvu poriva i želja; zar nije stalno isticanje potrebe da se bira izmedu pravog i krivog pretpostavka svake moralnosti?

Jadni Harut i Marut nisu ovo znali. Zato Sto, kao anđeli, nikada nisu bili izložcni iskušenju, oni su sebe smatrali čistim i moralno daleko iznad ljudi, ne shvatajući da bi odricanje ,,legitimnosti" tjelesnih prohtjeva indircktno podrazumijevalo odricanjc svakc moralne vrijednosti ljudskih nastojanja: samo prisustvo poriva, iskušenja i sukoba - mogućnost izbora - pretvara čovjeka, i samo

njega, u moralno biće, biće obdareno dušom.

Upravo na temelju ove zamisli islam, jedini izmedu više religija, smatra dušu čovjeka slikom njegove Mličnosti” a ne nezavisnim fcnomenom. Prema tome, za muslimana, čovjekov duhovni rast je nerazdvojno vezan sa svim drugim oblicima njegove prirode. Fizički nagoni su sastavni dio ove prirode; ne rezultat nekog ,,prvog grijeha” - pojam stran etici islama - nego pozitivnih, Bogom datih sila, da bi bili prihvaćeni i razumno koriSteni kao takvi; odatle, problem za čovjeka nije u tome kako da potisne potrebe svoga tijela nego kako da ih uskladi s potrebama svoga duha na takav način da mu život postane pun i pravedan.

Korijen ovog gotovo monističkog potvrdivanja života nalazi se u islamskom shvaćanju da je izvorna čovjekova priroda u suštini dobra. Suprotno kršćanskoj ideji da je čovjek roden griješan, ili učenju hinduizma da je on u ishodištu nizak i nečist i da mora s tnukom proći kroz dugi niz utjelovljenja prema konačnom cilju savšrenstva, Kur’an kaže: ,,Zaista smo stvorili čovjeka u savršenom obliku” - stanje čistoće koje može biti razoreno samo lošim postupkom - ,,a zatim smo ga sveli na najniže, osim onih koji vjeruju u Boga i čine dobra djela”.

PALMOVI VOĆNJACI Haila leže pred nama. Zaustavljamo se pored nekog starog, razorenog stražarskog tornja da se pripremimo za ulazak u grad; stari arapski običaj, koji uvijek vodi računa o ličnom izgledu, zahtijeva od putnika da ude u grad u svom najboljem odijelu, svjež i čist kao da je tek uzjahao svoju devu. Tako koristimo našu preostalu vodu da operemo ruke i lice, podrezujemo zapuštene brade i izvlačimo najbjelje ogrtače iz bisaga. Otresamo pustinjsku prašinu sa svojih abaja i sa živopisnih resa naših bisaga, prekrivamo deve njihovim najboljim ukrasima i spremni smo da se pojavimo u Hailu.

Ovaj grad je mnogo više arapski nego, recimo, Bagdad ili Medina; on nema nikakvih elemenata iz ne-arapskih zemalja i naroda; on je

čist i nepatvoren kao vrč svježe pomuženog mlijeka. Nikakva strana odjeća ne može se vidjeti u bazaru; samo široke arapske abaje, kuflje i igali. Ulice su mnogo čistije nego u bilo kojem drugom gradu Srednjeg istoka - čistije čak nego u bilo kojem gradu u Nedždu, koji je poznat po svojoj ne-istočnoj čistoći (vjerovatno zato što je narod ovog kraja, jer je uvijek bio slobodan, zadržao veću mjeru samopoštovanja nego drugdje na Istoku). Kuće, gradene od horizontalnih slojeva zbijene ilovače, u dobrom su stanju osim poruSenih gradskih zidina koje svjedoče o zadnjem ratu izmedu Ibn Sauda i porodice Ibn Rašida i Ibn Saudovom osvajanju grada 1921. godine.

Čekići kujundžija oblikuju sve vrste posuda, pile stolara sa zviždukom za-

diru u drvo, cipelari prikucavaju donove sandala. Deve natovarene gorivom i mješinama punim maslaca probijaju se kroz gomilu; druge deve, koje su beudini doveli na prodaju, ispunjavaju zrak svojim mukanjem. Iskusne ruke opipavaju živopisne bisage iz Al-Hasa. Aukcioneri, neizbježno prisutni u svakom arapskom gradu, idu gore-dolje po bazaru i, uz glasne povike, nude svoju robu na prodaju. Tu i tamo možete vidjeti lovačke sokole kako skaču gore-dolje na drvenim prečkama, vezani tankim kožnim kaišima. Lovački psi saluki, boje meda, protežu lijeno svoje skladne udove na suncu. Vitki beduini u iznošenim abajama, dobro obučene sluge i tjelesni čuvari emira - skoro svi iz južnih pokrajina - miješaju se s trgovcima iz Bagdada, Basre i Kuvajta i s domaćim iz Haila. Ovi domaći - to jest muškarci, jer od žena jedva možete vidjeti bilo šta osim crne abaje koja pokriva glavu i tijelo - pripadaju jednoj od najljepših rasa na svijetu. Sva gracioznost pojave i pokreta koiu je postigla arapska nacija kao da je utjelovljena u ovom plemenu Samar, o kojem predislamski pjesnici pjevaju: ,,Na visoravnima žive ljudi vični maču i ponosne, čestite žene”.

Stižemo do emirovog dvorca, gdje namjeravamo provesti sljedeća dva dana, i zatičemo našeg domaćina kako sudi pred ulaznom kapijom. Emir Ibn Musaad pripada Džiluvł ogranku porodice Ibn Sauda i kraljev je šurjak. Jedan od najmoćnijih kraljevih namjesnika, nazvan je »Emir Sjevera” zato što drži ne samo pokrajinu Džebel Šamar, nego cijeli sjeverai Nedžd sve do granica Sirije i Iraka - područje veliko gotovo kao Francuska.

Emir (koji je moj stari prijatelj) i nekoliko beduina šeika iz pustare sjede na dugoj, uskoj klupi izgradenoj od opeke duž zida dvorca. U drugom redu, podno njihovih nogu, čuče Ibn Musaadovi radžadžili, konjanici s puškama i krivim sabljama u srebrnim koricama, koji su s njim po čitav dan, ne toliko radi zaštite koliko radi prestiža; do njih

sokolari sa svojim pticama posadenim na ruke u rukavicama, sluge, beduini, mnoštvo pratilaca, velikih i malih, sve do konjušara - svi se osjećaju jednakim kao ljudi uprkos razlika u svom položaju. A kako bi drukčije i moglo biti u ovoj zemlji gdje se nikome ne obraćate sa ,,gospodine” osim Bogu u namazu? Okrenuti njima licem, čuče u širokom polukrugu beduini i gradani koji iznose svoje pritužbe i preporuke cmiru za poravnanje.

Puštamo deve da legnu van toga kruga, predajemo ih na brigu pratiocima koji nam žure u susret i idemo prema emiru. On ustaje, a s njim i svi koji su sjedili pored njega na klupi i na zemlji ispred njega. On pruža ruku prema nama:

,,Ahlan ve sahlan - Neka vas Bog poživi!”

Poljubio sam emira u vrh nosa i u čelo, a on tnene u oba obraza i posadio

me na klupu ppred sebe. Zejd se smjestio medu radžadžilima.

Ibn Musaad me predstavlja svojim ostalim gostima; neka su mi lica nova, a neka poznata iz ranijih godina. Medu ovima je Gadban ibn Rimal, vrhovni šejh Sindžara Šamara - taj prekrasni stari ratnik kojeg uvijek zovem »daidža”. Niko ne bi, po njegovom skoro pohabanom izgledu, rekao da je on jedan od najmoćnijih poglavara na sjeveru, a toliko je okitio svoju mladu ženu zlatom i draguljima da, prema općem mišljenju, dvije služavke treba da joj pomognu kad hoće da izide iz svoga ogromnog šatora postavljenog na šesnaest stubova. Namiguje dok me grli i šapće mi na uho:

‚Još nemaš nove žene?” - našto ja jedino mogu odgovoriti osmijehom i slijeganjem ramena.

Emir ibn Musaad je morao čuti ovo zadirkivanje jer se glasno nasmija i reče: ,,Umornom putniku nisu potrebne žene nego kafa”, i on uzvikuje: Kahva!

,,Kahva!” ponavlja sluga do emira; onaj na samom kraju reda preuzima povik ,,kahva!” - i tako dok konačno ceremonijalni nalog nije dostigao kapiju dvorca i odziv iznutra. Uskoro se pojavljuje sluga noseći tradicionalni mesingani sud za kafu u lijevoj i nekoliko malih šoljica u desnoj ruci, nalijeva prvo emiru, zatim meni, a onda poslužuje druge goste prema njihovom rangu. Šoljica se puni jednom ili dvaput, a kad gost pokaže da mu je dosta, ponovo se napuni i doda sljedećem.

Emir je očito radoznao da sazna rezultate moga putovanja do granice Iraka, ali on otkriva svoju zainteresiranost samo kratkim pitanjima o tome šta mi se desilo na putu ostavljajući potpuno ispitivanje za trenutak kad budemo sami. Zatim nastavlja sudsko saslušanje koje je moj dolazak prekinuo.

Takvo neformałno sudenje bilo bi nezamislivo na Zapadu. Emir, kao vladar i sudija, naravno uživa svako po$tovanje - ali nema ni traga poltronstva u ponašanju beduina prema njemu. Svaki tužilac i otpužcni ponosno ostaje svjestan svoje slobodne ličnosti; oni u svojim gestima ne oklijevaju, njihov glas je često povišen i siguran, a svako se obraća emłru kao starijem bratu nazivajući ga - kako je beduinski običaj i u odnosu na samog kralja - njegovim imenom, a ne titulom. Nema ni traga bahatosti u ponašanju Ibn Musaada. Njegovo lijepo lice, s kratkom, crnom bradom, njegov srednji stas, pomalo zdepasta figura govori o onoj neprostudiranoj samouzdržanosti i spontanom dostojanstvu koje u Arabiji tako često ide ruku pod ruku s velikom moći. On je ozbiljan i čvrst. Autoritativnim riječima odmah rješava jednostavnije slučajeve, a zamrSenije, koji zahtijevaju stručnog sudiju, upućuje okružnom kadiji.

Nije lahko biti vrhovni autoritet u velikom beduinskom području. Duboko

poznavanje raznih plemena, porodičnih odnosa, vodećih ličnosti, plemenskih paSnjaka, prošlih zbivanja i sadašnjih reagiranja je neophodno da bi se došlo do ispravnog rješenja u uzbudenoj zamršenosti beduinske pritužbe. Obazrivost u postupku je ovdje isto tako važna kao i oštrina u rasudivanju, a oboje mora djelovati skladno s izvanrednom tačnošću kako bi se izbjegla greška; jer, kao što beduini nikada ne zaboravljaju uslugu koju itn učinite, oni nikada ne zaboravljaju ni sudsku odluku koju smatraju nepravednom. S druge strane, pravednu odluku gotovo uvijek prihvaćaju dobrovoljno čak i oni protiv kojih je uperena. Ibn Musaad odmjerava u skladu sa svim ovim uvjetima vjerovatno bolje nego bilo koji drugi Ibn Saudov emir; on je tako staložen, tako miran i toliko bez unutarnjih suprotnosti da mu njegov instinkt gotovo uvijek pokazuje pravi put kad god njegov razum dode u ćor-sokak. On pliva u životu; on pušta da ga vode nose i vlada njima prilagodavajući im se.

Upravo dva odrpana beduina iznose svoju svadu pred njega uzbudenim riječima i pokretima. Po pravilu, s beduinima je teško izići na kraj; ima uvijek nešto nepredskazivo u njima, čuvstvena uzbudljivost koja ne poznaje kompromisa - uvijek nebo i pakao neposredno jedno uz drugo. Sad mogu vidjeti kako Ibn Musaad raščlanjuje njihove uzavrele strasti i smiruje ih tihim riječima. Moglo bi se pomisliti da će narediti jednome da šuti dok drugi iznosi ono što smatra da je njegovo pravo; ali ne - on ih pušta da govore oba u isto vrijeme, da nadvikuju jedan drugog, a samo ponekad upadne s ponekom riječi ili pitanjem - da bi odmah bio preplavljen njihovim strastvenim argumentima; on popušta i naizgled se povlači i samo upada opet malo kasnije odgovarajućom primjedbom. To je zanosan prizor, ovo prilagodavanje sudijinog vlastitog duha stvarnosti koju tumače dva ljutita čovjeka; ne toliko traganje za istinom u pravničkom smislu, koliko sporo otkrivanje skrivene objektivne stvarnosti. Emir se primiče ovom cilju postepeno, izvlači istinu, kao pomoću tanke niti, polahko i strpljivo, gotovo neprimjetno i za tužioca i za tuženog - dok oni iznenada ne zastanu, zbunjeno pogledaju jedan drugog i shvate: presuda je izrečena - presuda tako očigledno pravedna da ne traži nikakvo daljnje objašnjenje... Na to jedan od njih ustaje oklijevajući, popravlja svoju abaju i povlači svoga dosadašnjeg protivnika za rukav na gotovo prijateljski način: ,,Dođi" - i obojica se povlače, još uvijek pomalo zbunjeni i u isto vrijeme rasterećeni, mrmljajući blagoslov Emiru.

Prizor je izvanredan, pravo umjetničko djelo: prototip, čini mi se, one plodne saradnje izmedu pravosuda i pravde koja je na zapadnim sudovima i skupštinama još u povojima, a ovdje se pojavljuje u svom potpunom savršcnstvu na

prašnjavom trgu ispred dvorca jednog arapskog emira...

Ibn Musaad, naslanjajući se ravnodušno na zid, uzima sljedeći slučaj. Njegovo lice, snažno, naborano, s duboko postavljenim očima što griju i prodiru, lice je stvaraog ljudskog vođe, pravi predstavnik najviših osobina svoje rase: zdravog razuma i srca.

Neki od prisutnih očito osjećaju slično divljenje. Jedan od njih što sjedi na tlu ispred mene - on je beduin iz plemena Harb i jedan od emirovih stražara - krivi svoj vrat prema meni s osmijehom na licu:

,,Zar nije kao onaj sultan o kome Mutanabi kaže:

Sretoh ga, svijetli mač mu bi u toku,
Vidjeh ga kad s mačem krvavim juriša,
I uvijek od svih mi bolji se prikaza,
Al najbolji od sveg je um mu plemeniti..?"

Ne izgleda mi nevjerovatno da čujem nepismenog beduina kako navodi stihove velikog arapskog pjesnika koji je živio u desetom vijeku - svakako ne toliko nevjerovatno kao Sto bi bilo čuti bavarskog seljaka da citira Goethea ili engleskog lučkog radnika da recituje Villiama Blakea ili Shellya. Jer, uprkos rasprostranjenijem općem obrazovanju na Zapadu, vrhunska dostignuća zapadne kulture u stvari ne dijeli prosječni Evropljanin ili Amerikanac - dok, s druge strane, vrlo širok sloj neobrazovanih, a ponekad čak i nepismenih muslimana, zaista svjesno dijeli, u svakodnevnom životu, dostignuća svoje prošlosti. Upravo kao 5to je ovaj beduin ovdje bio kadar da se sjeti odgovarajućih stihova Mutanabija da bi ilustrirao situaciju u kojoj je učestvovao kao svjedok, mnogi odrpan i neškolovan Perzijanac - vodonoša, nosač u bazaru, vojnik na

zabačenoj graničnoj postaji - nosi u svom pamćenju bezbrojne stihove Hafiza ili Džamija ili Firdevsija i unosi ih s očitim zadovoljstvom u svoj svakodnevni razgovor. Iako su u velikoj mjeri izgubili onu stvaralačku moć koja je njihovo kulturno nasljede učinila tako velikim, ovi muslimanski narodi imaju i sada neposredan, živ dodir sa svojim velikanima.

JOŠ UVIJEK se sjećam dana kad sam ovo otkrio u bazaru u Damasku. Držao sam u rukama posudu, neki veliki vrč od pečene gline. Imao je čudno dostojanstven oblik: veliki i okrugao, kao nešto spljoštena lopta skoro muzičkih proporcija. Iz zaobljenosti njegovih stjenki, koja je u sebi imala nježnost lida žene, izbijale su dvije ručke savijene u savršenim lukovima koji bi mogli biti na Čast grčkoj amfori. Bile su oblikovane rukom; još uvijek sam mogao razaznati otiske prstiju skromnog grnčara u glini. Oko unutra povijenog ruba vrča bio je urezao mehkim, sigurnim pokretima pera nježnu arabesku kao nagovještaj ruži-

čnjaka u cvatu. Radio je brzo, gotovo nemarno dok je stvarao ovu veličanstvenu jednostavnost koja nas je podsjećala na svu slavu seldžučke i perzijske grnčarije kojoj se toliko divimo u evropskim muzejima; a on nije namjeravao da stvori umjetničko djelo. Sve što je on pravio bio je lonac za kuhanje - ništa drugo osim takav lonac, kakav bilo koji felah ili beduin može kupiti na bazaru bilo kojeg dana za nekoliko novčića...

Znao sam da su Grci stvorili slična ili veća savršenstva, možda isto tako u loncima za kuhanje; jer i oni su - vodonoše, nosači na trgu, vojnici i grnčari - istinski učestvovali u kulturi koja nije počivala samo na stvaralačkom uzbudenju nekoliko odabranih, na nekoliko vrhova koje mogu dostići samo genijalni ljudi, nego je bila zajednička svima. Njihov ponos u lijepim stvarima, stvarima koje su bile dio te kulture, bio je sastavni dio i njihovog svakidašnjeg rada; neprekidno učestvovanje u zajedničkom, živom posjedovanju.

Dok sam držao tu posudu u rukama znao sam: blagoslovljeni su ljudi koji kuhaju u takvim loncima svoju svakodnevnu hranu; blagoslovljeni su oni čije je pravo na kulturno nasljede više od praznog hvalisanja...

,,ZAR MI NEĆEŠ pružiti zadovoljstvo da ručaš sa mnom, Muhamede?" Glas emira Ibn Musaada prekida moje sanjarenje. Pogledam - a Damask se povlači u prošlost, gdje i pripada, a ja sjedim opet na klupi pored ,,Emira sa Sjevera". Sudska sjednica očito je završena; jedan po jedan odlaze parničari. Ibn Musaad ustaje a s njim i njegovi gosti i pratioci. Grupa radžadžila se razdvaja da nam napravi prolaz. Kako mi prolazimo kroz kapiju, njihovi redovi se zatvaraju i slijede nas u dvorište dvorca.

Nešto kasnije, emir, Gadban ibn Rimal i ja sjedamo zajedno za objcd koji se sastoji od ogromne zdjele riže sa čitavim pečenim jajetom na njoj. Osim nas u sobi su samo još dva emirova pratioca i par zlatnih »saluki" lovačkih pasa.

Stari Gadban stavlja ruku na moje rame i kaže: »Još nisi odgovorio na moje pitanje - još nema nove žene?"

Smijem se njegovoj upornosti: »Imam ženu u Medini, kao što znaš. Zašto bih uzeo drugu?"

"Zašto? Da me Bog sačuva! Jcdna Žena - a ti si još mlad čovjek! Da znaš, kad sam ja bio tvojih godina..."

"Čuo sam", upada emir Ibn Musaad, "da ti čak ni sada ne stojiš tako loše, šeik Gadban."

"Ja sam stara olupina, emire, neka te Bog poživi; ali ponekad mi treba mlado tijelo da zagrije moje stare kosti... Ali reci mi", okrećući se opet meni, »šta je s onom Mutajri, djevojkom s kojom si se oženio prije dvije godine? šta

si s njom uradio?"

"Pa, ništa; o tom se upravo i radi", odgovaram.

"Ništa...?", ponavlja starac širom otvorenih očiju. ,,Zar je bila tako ružna?"

"Ne, naprotiv, bila je vrlo lijepa..."

„O čemu se radi?", pita Ibn Musaad. ,,O kojoj Mutajri djevojci govorite vas dvojica? Objasni mi, Muhamede."

Tako mu objašnjavam tu ženidbu koja nije dovela ni do čega.

Živio sam u Medini, bez žene i usamljen. Neki beduin iz plemena Mutajr, po imenu Fahad, provodio bi sate svaki dan u mojoj kafani zabavljajući me fantastičnim pričama o svojim podvizima pod Lawrencom za vrijeme svjetskog rata. Jednog dana on mi reče: »Nije dobro za čovjeka da živi sam kao ti jer će ti se krv zgrušati u venama; treba da se ženiš." Kad sam u šali tražio da mi pribavi buduću nevjestu, on odgovori: wTo je lahko. Kćerka moga zeta Mutrika je upravo prispjela za udaju, a ja, kao brat njene majke, mogu ti reći da je izvanredno lijepa." Još uvijek u šaljivom raspoloženju, rekoh mu da ispita da li bi otac bio voljan. I eto, sljedećeg dana Mutrik lično dođe do mene, očito zbunjen. Nakon nekoliko šoljica kafe i dugog skanjivanja, on mi konačno reče da mu je Fahad govorio o mojoj tobožnjoj želji da se oženim njegovom kćerkom. »Bila bi mi čast da te imam za zeta, ali Rukija je još uvijek dijete - ona ima tek jedanaest godina..."

Fahad je bio bijesan kad je čuo o Mutrikovoj posjeti. »Lopuža! Laž1jiva lopuža! Djevojka ima petnaest godina. Ne sviđa mu se da je uda za ne-Arapa, ali s druge strane, on zna kako si blizak s Ibn Saudom i ne želi da te uvrijedi otvorenim odbijanjem; zato krivo tvrdi da je ona još dijete. Ali mogu ti reći, njena prsa su ovakva" – i on opisa svojim rukama grudi zavodljive veličine - nupravo kao šipci zreli za branje."

Oči starog Gadbana zablistaše kod ovog opisa: "Petnacst godina, lijepa a djevica... a onda, on kaže, ništa! Šta bi mogao više od toga htjeti?"

"Pa, čekaj dok završim priču... Moram priznati da sam postajao sve više i više zainteresovan, a možda malo i podstaknut Mutrikovim otporom. Darovao sam Fahadu deset zlatnika i on je učinio sve što je mogao da ubijedi djevojčine roditelje da je udaju za mene; sličan dar je dat i njenoj majci, Fahadovoj sestri. Šta se stvarno desilo u njihovoj kući ne znam; sve što znam to je da je Mutrik konačno pristao na ženidbu..."

"Taj Fahad", reče Ibn Musaad, "izgleda da je bio lukav. On i njegova sestra su očigledno očekivali od tebe još veće darove. A šta se desilo onda?"

Produžujem sa svojom pričom kako je ženidba bila svečano obavljena na-

kon nekoliko dana bez prisustva nevjeste, koju je, u skladu s običajima, predstavljao njen otac kao njen pravni zastupnik i nosilac njenog pristanka koji potvrđuju dvojica svjedoka. Slijedila je raskošna svadba, s uobičajenim darovima mladoj (koju još nisam bio vidio), njenim roditeljima i nekim drugim bližim rođacima - među kojima je, naravno, Fahad bio najistaknutiji. Iste večeri nevjestu je u moju kuću dovela njena majka i neke druge žene pod velom, dok su sa krovova susjednih kuća žene pjevale svadbene pjesme uz pratnju defova.

U zakazano vrijeme ušao sam u sobu gdje me je čekala moja nevjesta sa svojom majkom. Nisam bio u stanju da razlikujem jednu od druge, jer su obje bile pokrivene crnim velovima; kad sam izgovorio riječi koje traži običaj: ,,sad se možeš povući", jedna od dviju pobuljenih gospoda se diže i tiho napusti sobu; tako sam znao da je ona koja je ostala bila moja žena.

»A onda, sinko, šta se desilo onda?", podstiče me Ibn Rimal kad sam tu zastao u svojoj priči; emir gleda u mene obješenjački.

»Onda... Sjedila je tu, sirota djevojka, očito strašno zastrašena što je tako bila izručena nepoznatom čovjeku. A kad sam je molio, što sam nježnije znao, da otkrije svoje lice, ona je samo još čvršće stegla abaju oko sebe."

,,One to uvijek čine!", uzviknu Ibn Rimal. »One su uvijek zastrašene u početku svadbene noći; a, pored toga, mladoj djevojci i dołikuje da bude stidljiva. Ali kasnije one su obično radosne - zar tvoja nije bila?"

»Pa, ne sasvim. Morao sam ukloniti veo s njenog lica, a kad sam to učinio, ugledao sam djevojku vanredne ljepote, sa ovalnim licem boje zrelog žita, krupnih očiju i dugih pletenica koje su visile do jastuka na kojem je sjedila; ali to je stvarno bilo lice djeteta - nije mogla imati više od jedanaest godina, upravo kako je govorio njen otac... Fahadova i njegove sestre gramzivost navela ih je da mi je prikažu kao da je za udaju, dok je jadni Mutrik bio potpuno nevin."

,,Pa šta?", pita Ibn Rimal, očigledno ne shvaćajući na šta mislim. ,,Šta stneta jedanaest godina? Djevojka raste, zar ne? Ona raste brže u muževoj postelji..."

Emir Ibn Musaad kaže: ,,Ne, šeik Gadbani; on nije iz Nedžda kao ti. On ima više mozga u svojoj glavi". Smijući se prema meni, on nastavlja: ,,Ne slušaj Gadbana, Muhamede. On je iz Nedžda, a većina nas imamo mozak ne ovdje" - pokazuje svoju glavu - ,,nego ovdje" - i pokazuje na sasvim drugi dio svoga tijela.

Svi se smijemo, a Gadban mrmlja u svoju bradu: ,,Onda ja zaista imam više mozga nego ti, emire."

Na njihovo nagovaranje nastavljam priču i kažem im da, bez obzira kakvi

su pogledi starog Gadbana o tome, pretjerana mladost moje nevjeste - djeteta nije za mene prcdstavljala nikakvu posebnu nagradu. Mogao satn osjećati samo sažaljenje za djevojku koja je postala žrtvom niskog lukavstva svoga daidže. Postupao sam s njom kao s djetetom, uvjeravajući je da ne treba da me se boji; ona nije izustila ni riječi a njeno drhtanje odavalo je njenu prestrašenost. Preturajući po polici, nadoh komad čokolade koji joj ponudih; ali ona, pošto nije nikada u životu vidjela čokoladu, odbi naglim klimanjem glave. Pokušao sam da je smirim pričajući joj zabavnu priču iz ,,Hiljadu i jedne noći", ali ona kao da je nije ni shvatila, a kamoli smatrala smiješnom. Konačno je izgovorila prve riječi: ,,Boli mi glava..." Uzeh tablete aspirina i dadoh joj ih s čašom vode. Medutim, ovo izazva samo još jači nastup straha (tek kasnije sam saznao da su joj neke njene prijateljice bile rekle da stranci iz tudih zemalja ponekad drogiraju svoje žene prve bračne noći kako bi ih lakše osvojili).

Nakon nekoliko sati uspio sam je uvjeriti da nemam agresivnih namjera. Konačno je zaspala kao dijete što je i bila, a za sebe sam napravio postelju na ćilimu u uglu sobe.

Izjutra sam poručio majci da djevojku vodi kući. Žena je bila zaprepaštena. Nikada nije čula da je muškarac odbio tako biran zalogaj - jedanaestogodišnju djevicu - i morala je misliti da sa mnom stvarno nešto ozbiljno nije u redu.

,,A onda?", pita Gadban.

,,Ništa - razveo sam se s njom, ostavivši je u istom stanju u kojem mi je i došla. To nije bio loš posao za porodicu koja je zadržala i djevojku i miraz, zajedno sa svim mnogobrojnim darovima. Što se

mene tiče, govorkalo se okolo da u meni nema muškosti, a nekoliko dobrodušnih pokušali su me uvjeriti da me je neko opčinio, možda moja žena, a da se mogu osloboditi jedino protu-činima."

,,Kad pomislim na tvoju sljedeću ženidbu u Medini, Muhamede, i na tvog sina", kaže emir smijući se, ,,siguran sam da si dobio jake protu-čine."

KASNIJE NOĆU, dok sam se spremao na spavanje u sobi koju su mi dali, nalazim Zejda šutljivijeg nego obično. Stoji pored vrata vidljivo izgubljen u dalekim mislima, s bradom na prsima a očiju uprtih u plavi i mahovinastozeleni medaljon na horosanskom ćilimu koji pokriva pod.

,,Kako se osjećaš, Zejde, kad si opet u gradu svoje mladosti nakon toliko godina?" - jer ranije je uvijek odbijao da ude u Hail kad god sam imao priliku da tamo odem.

,,Nisam siguran, daidža", odgovara polahko., Jedanaest je godina kako sam ovdje bio posljednji put. Ti znaš da mi srce nije dalo da ovdje ranije dodem i

gledam narod s Juga kako vlada u dvorcu Ibn Rašida. Ali u posljednje vrijeme govorim sebi riječima Knjige:

»O Bože, Gospodaru vlasti! Ti daješ vlast kome Ti se svida a oduzimaš je od onoga od koga želiš. Ti uzdižeš koga želiš a ponižavaš koga hoćeš. U Tvojoj ruci je svako dobro i Ti imaš vlast nad svim stvarima."

Nema sumnje, Bog je dao vlast kući Ibn Rašid, ali oni nisu znali kako da je ispravno upotrijebe. Bili su darežljivi prema svojim ljudima, ali tvrdi prema svojim vlastitim srodnicima i bezobzirni u svojoj oholosti; prolijevali su krv, brat ubijajući brata; tako im je Bog oduzeo vlast i predao je opet Ibn Saudu. Mislim da ne treba više da žalim - zar nije napisano u Knjizi: ,,Ponekad vi volite nešto, a to može biti najgore za vas - a ponekad mrzite nešto, a to može biti najbolje za vas."

Ima neke slatke smirenosti u Zejdovom glasu, smirenosti koja sadrži samo prihvatanje nečega što se već desilo i zato ne može biti promijenjeno. Upravo ovo predavanje muslimanskog duha neizmjenjljivosti prošlosti - saznanje da se sve što god se desilo moralo desiti upravo tako i nije se moglo desiti drukčije - često su zapadnjaci pogrešno uzimali kao ,,fatalizam" svojstven islamskom pogledu. Medutim, muslimansko predavanje sudbini odnosi se samo na prošlost, a ne na budućnost; to nije odbijanje da se djeluje, da se nada i poboljša, nego odbijanje da se prošla stvarnost smatra bilo čim drugim osim Božjim djelom.

„A osim toga", nastavlja Zejd, ,,Ibn Saud se ne ponaša loše prema Šamaru. Oni to znaju.Zar ga nisu mačevima podržali prije tri godine kad se onaj pas Ad-Daviš digao protiv njega?"

Stvarno jesu, s velikodušnošću pobijedenih koja je tako karakteristična za prave Arape. Te sudbonosne godine 1929., kad su se ljuljali temelji Ibn Saudovog kraljevstva pod udarcima velike beduinske pobune koju je vodio Fejsal Ad-Daviš, sva šamarska plemena koja žive u Nedždu zaboravila su svoje nekadašnje neprijateljstvo prema kralju, zbila se oko njega i u velikoj mjeri doprinijela njegovoj pobjedi nad pobunjenicima. Ovo izmirenje je bilo stvarno izvanredno, jer jedva nekoliko godina prije toga Ibn Saud je bio silom oružja osvojio Hail i tako ponovno uspostavio prevlast Juga nad Sjeverom. To je tim značajnije u svjetlu vjekovnog medusobnog neslaganja - koje je dublje od dinastičke borbe za vlast - izmedu plemena Šamar i naroda južnog Nedžda iz kojeg potiče Ibn Saud. U velikoj mjeri, ovo neslaganje (koje čak ni nedavno izmirenje nije potpuno iskorijenilo) izraz je tradicionalnog suparništva izmedu Sjevera i Juga koje se proteže kroz cijelu historiju Arapa, a slično je i kod mnogih drugih naroda. Često se dešava da mala razlika u unutarnjem rittnu života izaziva više

neprijateljstva izmedu tijesno srodnih plemena nego što rasna neobičnost može izazvati izmedu potpuno različitih susjednih nacija.

Pored političkog suparništva, još jedan faktor igra značajnu ulogu u emocionalnim neslaganjima arapskog Sjevera i Juga. Upravo na jugu Nedžda, u blizini Rijada, prije gotovo dvjesta godina puritanski reformator Muhamed ibn Abd el-Vehab podigao se i podstakao plemena - onda muslimane samo po imenu - na novo vjersko oduševljenje. Upravo u tada beznačajnoj kući Ibn Saud, kod poglavara malog područja Darija, reformator je dobio oružje koje je dalo snagu akcije njegovoj nadahnjujućoj riječi i nakon nekoliko decenija obuhvatio veliki dio Poluotoka onim oduševljenim, beskompromisnim vjerskim pokretom poznatim kao ,,vehabizam". U svim vehabijskim ratovima i pobjedama u toku posljednjih sto i pedeset godina, upravo narod Juga je visoko nosio zastave puritanizma, dok je Sjever samo mlako išao s njim; iako su Šamari u teoriji usvajali vehabijska učenja, njihova srca su ostala daleko od vatrenog, nepopustljivog religioznog uvjerenja Juga. Živeći blizu graničnih zemalja Sirije i Iraka, a uvijek vezani s njima trgovinom, Samari su tokom vijekova postigli blagu popustljivost u pogledima i spremnost na kompromise potpuno nepoznatu izoliranim južnjacima. Ljudi s Juga znaju samo za ekstreme, a u posljednjih sto pedeset godina znali su samo za snove o džihadu - ponosni, uznositi ljudi koji sebe smatraju jednim pravim predstavnicima islama, a sve druge muslimane hereticima.

Uza sve to, vehabije zaista nisu posebna sekta. ,,Sekta" bi pretpostavljala postojanje nekih posebnih doktrina koje bi njene sljedbenike razlikovale od ogromne mase svih drugih sljedbenika iste vjerc. Medutim, u vehabizmu nema posebnih doktrina - naprotiv, ovaj pokret je pokušao da ukine sve novotarije i doktrine koje su se u toku mnogih vijekova nagomilale oko izvornih učenja islama i da se vrati nekadašnjoj poruci Poslanika. U svojoj beskompromisnoj jasnoći, ovo je svakako bio veliki pokušaj, koji je vremenom mogao dovesti do potpunog oslobodenja islama od svih predrasuda koje su zamračile Poruku. U stvari, svi renesansni pokreti u modernom islamu - ehli-hadis pokret u Indiji, senusi pokret u sjevernoj Africi, rad Džemal ed-Din el-Afganije, i Egipćanina Muhameda Abduhua - mogu se neposredno vezati za duhovni impuls koji je u osamnaestom stoljeću dao Muhamed ibn Abel el-Vehab. Medutim, razvoj njegovih učenja u Nedždu ima dva nedostatka koji su vehabije spriječili da postanu sudbonosna duhovna sila. Jedan od ovih nedostataka je sputanost kojom pokret nastoji da ograniči gotovo svako religiozno pregnuće na doslovno pridržavanje propisa, previdajući potrebu za prodiranje u njiHov duhovni sadržaj. Drugi

nedostatak je ukorijenjen u samom arapskom karakteru - u onoj fantastičńoj kreposnoj usmjerenosti osjećaja koja nikotne ne daje pravo da bude drukčiji; stav toliko svojstven pravom Semitu koliko njegova dijametralna suprotnost - potpuna nemarnost u stvarima vjere. To je tragična osobina Arapa da uvijek moraju oscilirati izmedu dva pola i nikad ne mogu naći srednji put. Nekada - jedva prije dva stoljeća - Arapi iz Nedžda bili su u suštini dalji od islama ncgo bilo koja druga grupa u muslimanskom svijetu; od dolaska Muhameda ibn Abd el-Vehaba oni sebe smatraju ne samo braniocima Vjere nego njenim gotovo jedinim nosiocima.

Duhovno značenje vehabizma - težnja za unutarnjom obnovom muslimanskog društva - bilo je iskvareno gotovo u istom trenu kad je njcgov vanjski cilj - postignuće drušwene i političke moći - bio ostvaren uspostavljanjem Saudi Kraljevine koncem osamnaestog, i njenim proširenjem preko većcg dijela Arabije početkom dcvctnaestog stoljeća. Cim su sljedbcnici Muhameda ibn Abd el-Vehaba dobili vlast, njegova ideja se okamenila jer duh ne može biti sluga vlasti - a vlast neće da bude sluga duha.

Historija vehabijskog Nedžda je historija religiozne ideje koja se prvo digla na krilima oduševljenja i čežnje, a zatim se spustila u nizije licemjerne samouvjerene kreposti. Svaka vrlina razara samu sebe čim prestane da bude čežnja i skromnost: Harut i Marut!

VI
SNOVI

AKO STE PRIJATELJ i gost vclikog arapskog emira, onda to znači da će vas prijateljem i gostom smatrati i tako prema vama postupati svi njegovi službenici, njegovi radžadžili, vlasnici dućana u njegovom glavnom gradu pa čak i beduini iz pustare pod njcgovom vlašću. Gost jedva da može spomenuti neku želju a da odmah ne bude ispunjena, kad god je to moguće; iz sata u sat obasipa ga topla, neradoznala dobrota koja ga obavija na gradskom trgu ne manje nego u prostranim holovima i hodnicima dvorca.

Kao tako često ranije, ovo mi se dogada i za vrijeme ovih dvaju dana u Hailu. Kad zaželim kafu, melodiozni zvuk mjedenog havana odmah zazvoni u mojoj privatnoj prijemnoj sobi. Ako, izjutra, slučajno spomenem Zejdu na domašaj glasa nekog od emirovih slugu, divno scdlo koje sam upravo vidio na bazaru poslije podnc mi jc već doneseno na poklon. Nekoliko puta dnevno stižu darovi: duga haljina od kašmirske vune ukrašena mustrom mangoa, ili izvezena kufija, ili bijela bagdadska ovčija koža za sedlo, ili krivi bodež iz Ncdžda sa srebrnom ručkom... A ja, pošto putujem s lagahnom spremom, nisam u stanju da ponudim Ibn Musaadu zanzvrat bilo šta osim engleske karte Arabije u velikom mjerilu, na kojoj sam, na njegovo veliko zadovoljstvo, brižljivo označio arapska imena mjesta.

Ibn Musaadova velikodušnost veoma liči na onu kralja Ibn Sauda, 5to, uostalom, i nije tako iznenadujuće kada se uzmu u obzir njihovi bliski odnosi. Ne samo da su rodaci nego su isto tako dijelili - sve od vremena kad je Ibn Saud bio mladić a Ibn Musaad jo§ dječko - većinu teškoća, kobi i snova Kraljevc rane vladavine. Pored toga, njihove lične veze su bile učvršćene prije više godina Ibn Musaadovom sestrom - ženom koja je Kralju značila više nego bilo koja s kojom se oženio prije ili poslije nje.

IAKO SU MNOGI bili njegovi prijatelji, samo je mali brpj odabranih mogao posmatrati najintimniju i, možda, najznačajniju stranu Ibn Saudove prirode, njegovu veliku sposobnost za ljubav, koja ga je mogla, da joj je bilo dozvoljeno da se razvije i potraje, voditi daleko višim visinama od onih koje je dostigao. Toliko je mnogo naglašavano da se ženio i razveo s brojnim ženama da ga mnogi neupućeni smatraju kao nekog razvratnika zaokupljenog beskrajnom trkom za fizičkim zadovoljstvom; samo su rijetki svjesni da je gotovo svaka Ibn Saudova ženidba - osim onih diktiranih političkim razlozima - bila posljedica nejasne, nezasitne želje da ponovo uhvati trag izgubljene ljubavi.

Dževahira, majka njegovih sinova Muhameda i Halida, bila je Ibn Saudova velika ljubav; čak i sad, nakon što je mrtva trinaestak godina, Kralj nikad ne govori o njoj a da mu riječ u grlu ne zapne.

Ona je tnorala biti izvanredna žena - ne samo lijepa (jer Ibn Saud je poznavao i imao mnogo lijepih žena u svojoj izuzetno bogatoj ženidbenoj karijeri) nego isto tako nadarena onom instinktivnom ženskom mudrošću koja spaja zanos duha sa zanosom tijela. Ibn Saud ne dopušta često svojim emocijama da duboko djeluju u njegovim odnosima sa ženama i ovo, možda, objašnjava lahkoću s kojom se ženi i razvodi. Medutim, s Dževahirom je, čini se, našao ostvarenje koje se nije nikada ponovilo. lako je čak i za njena života imao drugih žena, njegova stvarna ljubav bila je rezervirana za nju toliko isključivo kao da je ona bila njegova jedina žena. Pisao joj je ljubavne pjesme, a u jednom od svojih najizuzetnijih trenutaka rekao mi je: ,,Kad god bi svijet oko mene bio mračan i nisam vidio izlaza iz opasnosti i teškoća koje me pritješnjuju, sjeo bih i napisao odu Dževahiri; kad bi bila završena, svijet bi se iznenada rasvijetlio i znao bih šta da radim".

Dževahira je umrla za vrijeme velike epidemije gripe 1919., koja je odnijela i Ibn Saudovog prvorodenog i najdražeg sina Turkia; ovaj dvostruki gubitak ostavio je neizlječiv ožiljak u njegovom životu.

Nisu bili samo žena i sin kojima je mogao dati svoje srce tako potpuno; volio je svoga oca kao što rijetki ljudi vole svoje očeve. Otac, Abd er-Rahman, kojeg sam upoznao prvih dana u Rijadu, iako prijazan i pobožan čovjek, svakako nije bio istaknuta ličnost kao njegov sin i nije igrao nikakvu naročitu ulogu za vrijeme svog dugog života. Ipak, čak i nakon što je Ibn Saud bio osvojio kraljevstvo svojim vlastitim naporom i bio neosporni vladar zemlje, on se ponašao prema svom ocu s takvom poniznošću da ne bi nikada pristao da stupi u sobu dvorca ako bi Abd er-Rahman bio u donjoj sobi - »jer", rekao bi, kako mogu sebi dozvoliti da hodam iznad glave svoga oca?" Nikada ne bi sjeo u prisustvu starca ako ne bi bio izričito pozvan da to uradi. Još uvijek se sjećam nelagodnosti koju sam osjetio zbog ove kraljevske poniznosti jednog dana u Rijadu (mislim da je to bilo u decembru 1927. godine). Bio sam u

uobičajenoj posjeti Kraljevom ocu u njegovom stanu u kraljevom dvorcu; sjedili smo na podu na šiltetima, stari gospodin je razglabao neku od svojih omiljenih vjerskih tema. Iznenada ude u sobu sluga i najavi: »Šeik dolazi". U sljedećem trenu Ibn Saud je stajao na vratima. Naravno, htio sam da ustanem, ali me stari Abd er-Rahman zgrabi za zglavak i povuče dolje, kao da kaže: ,,Ti si moj gost". Bio sam neizrecivo zbunjen ostajući tako sjedeći, dok je Kralj, nakon

što je izdaleka pozdravio oca, ostao stojeći na vratima, očigledno čekajući dozvolu da ude u sobu. Mora da je bio naviknut na slične hirove svoga oca jer mi je namignuo, s osmijehom, da bi me smirio. U meduvremenu, Abd er-Rahman je produžio raspravu kao da prekida nije ni bilo. Nakon nekoliko minuta on poglcda gore, klimnu svome sinu i reče: »Priđi, moj dječko, i sjedi”. Kralj je u to doba imao četrdeset sedam ili četrdeset osam godina.

Nekoliko mjeseci kasnije - u to vrijeme smo bili u Meki - stigla je Kralju vijest da mu je otac umro u Rijadu. Nikad neću zaboraviti neshvatljivo ukočen pogled kojim je nekoliko trenutaka posmatrao Vjesnika i očaj koji je polahko i vidljivo zamračivao crte lica koje su inače tako vedre i smirene; kako je skočio sa strašnim krikom: »Moj otac je mrtav!” i dugačkim koracima istrčao iz sobe dok mu se abaja vukla po podu iza njega; kako je ustrčao uza stepenice, prošao pored prestrašenih lica svojih stražara, ne znajući ni sam gdje ide i zašto, vičući, vłčući: »Moj otac je mrtav! Moj otac je mrtav!” Dva dana nakon toga odbijao je da vidi bilo koga, nije ni jeo ni pio i provodio je dan i noć u molitvi.

Koliko bi sinova srednjih godina, koliko bi kraljeva koji su za sebe izborili kraljevstvo svojom vlastitom snagom, tako žalili smrt oca koji je umro mirnom smrću u dubokoj starosti?

ABD EL-AZIZ IBN SAUD dobio je svoje prostrano kraljevstvo samo svojim vlastitim naporima. JoŚ dok je bio dijete, njegova porodica je već bila izgubila posljednje ostatke svoje vlasti u centralnoj Arabiji, a naslijedili su je njihovi nekadašnji vazali, dinastija Ibn Rašid iz Haila. To su bili gorki dani za Abd el-Aziza. Ponosni i uzdržani dječak morao je gledati tudeg emira kako upravlja njegovim očinskim gradom Rijadotn u ime Ibn Rašida; jer sad je porodica Ibn Saud - koja je nekada vladala gotovo cijelom Arabijom - živjela od pomoći porodice Ibn Rašida koja ih je samo podnosila, ali ih se više nije bojala. Konačno, ovo je postalo nepodnošljivo čak i njegovom miroljubivom ocu Abder-Rahmanu i on je napustio Rijad sa cijelom porodicom, u nadi da preostale dane provede kod svog starog prijatelja, vladara Kuvajta. Ali, on nije znao šta budućnost nosi jer nije slutio šta je u srcu njcgovog sina.

Od svih članova porodice bio je samo jedan koji je slutio šta se dešava u ovom strastvenom srcu: mlada sestra njegovog oca. Ne znam mnogo o njoj; samo znam da bi je Kralj, kad god se sjećao svojih mladih dana, uvijek spominjao s velikim poštovanjem.

,,Ona me, mislim, čak voljela više nego svoju vlastitu djecu. Kad smo bili sami, ona bi me uzela na krilo i govorila mi o velikim stvarima koje treba da uradim kad odrastem: ,,Ti moraš oživjeti slavu porodice Ibn Saud”, ponavljala

bi mi uvijek iznova, a njene riječi bile su kao milovanje. ,,Ali hoću da znaš, azajizc" (deminutiv od Aziz), govorila bi, nda čak ni slava porodice Ibn Saud ne smije biti kraj tvojih stremljenja. Ti moraš težiti za slavom islama. Tvoj narod treba vodu koji će ga voditi putem Poslanika, a ti ćeš biti taj voda". Ove riječi su uvijek ostale žive u mom srcu."

Da li su, stvarno?

Cijelog svog života Ibn Saud je vołio da govori o islamu kao o misiji koja mu je bila povjerena; čak i kasnije, kad je već odavno postalo očito da mu kraljevska vlast vrijedi više od njegovog nekadašnjeg zauzimanja za ideal, njegova velika rječitost je često uspijevala da uvjeri tnnoge -možda čak i samog njega - da je ovaj ideal još uvijek njegov cilj.

Takva sjećanja iz djetinjstva često su oživljavana u toku intimnih skupova u Rijadu, koji su obično održavani nakon jacije. Čim bi bio završen namaz u džamiji u dvorcu, skupili bismo se oko Kralja u jednoj od manjih soba i slušali oko jedan sat čitanje Poslanikovih hadisa ili komentara Kur'ana. Nakon toga bi Kralj pozvao dvojicu ili trojicu od nas da ga pratimo do njegove sobe u njegovoj privatnoj nastambi. Jedne večeri, sjećam se, dok smo napuštali skup prateći Kralja, bio sam još jednom iznenaden njegovim veličanstvenim stasom kojim je daleko nadisivao one koji ga okružuju. Možda je ułwatio moj zadivljen pogled jer se osmjehnuo onim svojim neopisivim šarmom, uzeo me za ruku i upitao:

»Zašto me tako gledaš, Muhamede?"

»Mislio sam, Dugovjeki, kako svako može u tebi prepoznati kralja čim vidi tvoju glavu tako visoko iznad glava gomile."

Ibn Saud se nasmija i, još uvijek me vodeći za ruku pri sporom hodu kroz hodnik, reče: ,,Da, ugodno je biti tako visok. Ali bilo je vrijeme kad mi je tnoja visina zadavala samo jad. Bilo je to prije mnogo godina, kad sam bio dječko i živio u dvorcu šeika Mubareka u Kuvajtu. Bio sam vitak i izvanredno visok, mnogo viši nego što je odgovaralo mojim godinama, i drugi dječaci u dvorcu - oni iz šeikove porodice, pa čak i moje vlastite - uzeli su me na metu u svojim šalama kao da sam čudovište. To me je mnogo rastuživalo, a ponekad sam i ja pomišljao da sam stvarno čudovište. Toliko sam se stidio svoje visine da bih uvukao glavu u ramena kako bih izgledao manji kad sam išao sobama palače ili ulicama Kuvajta".

Uto već stigosmo do Kraljevog stana. Njegov najstariji sin, prijestolonasljednik Saud, već je tamo čekao na oca. Bio je mojih godina i, iako ne tako visok kao njegov otac, sasvim impozantna pojava. Njegove crte lica bile su mnogo mračnije nego Kraljeve i nisu imale njegove pokretljivosti i živosti. Ali on je bio

prijazan čovjek i o njemu su ljudi imali lijepo mišljenje.

Kralj sjede na šilte prostrto duž zidova i ponudi i nas da sjednemo. Zatim naredi: ,,Kahva!" Naoružani sluga na vratima odmah viknu u hodnik "Kahva!" - našto ovaj tradicionalni zov preuzeše i ponavljaše u brzom slijedu druge sluge duž cijelog hodnika, jedan za drugim "Kahva!" - "Kahva!" - u prekrasnoj ceremoniji ponavljanja, dok nijc stigao do Kraljeve čajne kuhinje nekoliko soba dalje; u tren oka sluga sa zlatnim bodežom za pojasom pojavi se noseći mesinganu džezvu u jednoj, a male šoljice u drugoj ruci. Kralj primi prvu šoljicu, a druge prihvatiše gosti po redu kako su sjedili. U takvim neformalnim prilikama, Ibn Saud bi govorio slobodno o bilo čemu što bi mu palo na pamet - o onome što se dešavalo u dalekim krajevima svijeta, o čudnitn novim pronalascima na koje su ga upozorili, o Ijudima, običajima i ustanovama; ali iznad svega, volio je da govori o svojim vlastitim iskustvima, a podsticao bi i druge da učestvuju u razgovoru. Upravo te vcčeri emir Saud je počeo razgovor kad se smijući obratio meni:

»Neko mi je danas, Muhamede, izrazio sumnju u tebe. Rekao je da nije sasvim siguran da ti nisi engleski špijun pod maskom muslimana... Ali ne brini, bio sam u stanju da ga uvjerim da si ti zaista musliman."

U nemogućnosti da uzvratim smijehom, odgovorio sam: ,,To je vrlo Ijubazno od tebe, emiru, neka te Bog poživi. Ali kako možeš biti siguran u to? Zar nije Bog jedini koji zna šta je u Ijudskom srcu"?

»To je tačno", odvrati emir Saud, ,,ali u ovom slučaju dat mi je poseban znak. Jedan san prošle sedmice dao mi je ovaj znak... Stajao sam pred nekom džamijom gledajući na munaru. Iznenada se na šerefetu munare pojavi neki čovjek, sastavi svoje šake ispred usta i poče pozivati na namaz: »Bog je najveći, samo je Bog velik" i nastavi do kraja ,,Nema drugog Boga osim Allaha" - a kad sam pogledao bliže, vidio sam da si taj čovjek ti. Kad sam se probudio, znao satn sigurno, iako u to nisam nikada sumnjao, da si ti iskreni musliman, jer san u kojem se veliča Božje ime nije mogao biti varka."

Bio sam veoma ganut ovim netraženim dokazivanjem moje iskrenosti od strane Kraljevog sina i ozbiljnošću klimanja glavom kojim je Kralj potvrdio iznenadujuću priču emira Sauda. Preuzimajući riječ, Ibn Saud nastavi:

"Stvarno se često dešava da Bogh prosvijetli naša srca preko snova koji ponekad predskažu budućnost, a ponekad objasne sadašnjost. Jesi li ti, Muhamede, ikada doživio takav san?"

,,Stvarno jesam, itname, davno, mnogo prije nego sam i pomislio da ću postati musliman - čak prije nego sam ikad stupio u muslimansku zemlju. Mo-

rao sam tada imati oko devetnaest godirra i živio sam sa svojim ocem u Beču. Bio sam duboko zainteresiran naukom o čovjekovom unutrašnjem životu (što je bila najbliža deflnicija psihoanalize koju sam Kralju mogao dati) i bio sam uobičajio da pored kreveta držim papir i olovku kako bih pribilježio svoje snove u trenutku budenja. Radeći tako, našao sam da sam u stanju sjetiti se uvijek snova, čak ako ih nisam ni držao stalno u pamćenju. U takvom jednom snu, našao sam se u Berlinu, putujući podzemnom željeznicom koju tamo imaju - vozom koji nekad ide kroz tunel pod zemljom a nekad preko mostova visoko iznad ulica. Kupe je bio krcat Ijudima tako da se nije imalo gdje sjesti i svi su stajali nabijeni, bez mogućnosti da se pokrenu; bilo je samo blijedo svjetlo jedne jedine električne žarulje. Nakon nekog vremena voz izade iz tunela; nije došao ni na jedan od onih visokih mostova nego je izbio na prostranu, pustu ravan od gline, točkovi voza se zaglibiše u glinu i voz stade, ne mogavši da se kreće ni nazad ni naprijed.

Svi putnici, a i ja s njima, napustiše kola i počeše gledati oko sebe. Ravnica oko nas bila je beskrajna, prazna i gola - nije na njoj bilo ni žbunja ni kuće, čak ni kamena - i tjeskoba obuze srca Ijudi; sad kad smo ovdje bespomoćni, kako ćetno naći put nazad tamo gdje drugi Ijudi žive? Sivi suton leži preko ogromne ravnice, kao u doba rane zore.

Ali, na neki način ja nisam osjećao tjeskobu kao drugi. Probio sam se kroz gomilu i opazio, na udaljenosti od možda deset koraka, osedlanu devu, - upravo onako kako sam vidio da sedlaju u tvojoj zemlji, - a u sedlu je sjedio neki čovjek obučen u abaju, kratkih rukava s bijelim i smedim prugama. Njegova kufija bila je navučena preko njegovog lica tako da nisam mogao razabrati njegove crte. U duši sam odmah znao da deva čeka mene, a da nepoznati jahač treba da bude moj vodič; tako, bez riječi, bacio sam se na leda deve iza sedla onako kako u arapskim zemljama jaše rafld (saputnik -jahač). U sljedećem trenutku deva se diže i krenu naprijed dugačkim, lagahnim hodom, a ja osjetih kako u meni raste bezimena sreća. Takvitn mehkim hodom putovali smo, kako mi se u početku činilo, satima, onda danima, zatim mjesecima, dok nisam izgubio svaku mjeru vremena; sa svakim korakom deve moja sreća je rasla, dok nisam osjetio kao da plivam kroz zrak. Konačno, horizont na našoj desnoj strani poče crveniti pod zracima sunca koje tek što nije izašlo.

Ali na horizontu daleko ispred nas ja ugledah neko drugo svjetlo; odlazilo je iza ogromne otvorene kapije koja je počivala na dva stuba - zasljepljujuće bijelo svjetlo, ne crveno kao svjetlo izlazećeg sunca s naše desne strane - hladno svjetlo koje je stalno postajalo svjetlije kako smo se približavali, a sreću u meni

uvećavalo iznad svega što se riječima može opisati. Kako smo prilazili bliže kapiji i njenom svjetlu, začuh neki glas kako odnekle najavi: »Ovo je najzapadniji grad" - i ja se probudih".

„Subhanallah - Slava Bogu!" uzviknu Ibn Saud kad sam završio. „Pa zar ti taj san nije rekao da si određen za islam?"

Potresao sam glavom: »Ne, Dugovjeki, kako sam to mogao znati? Nikada nisam mislio o islamu, a nikad nisam čak ni poznavao nekog muslimana... Tek sedam godina kasnije, dugo nakon što sam bio zaboravio taj san, prihvatio sam islam. Sjetio sam ga se tek nedavno kad sam ga našao među svojim papirima, upravo onako kako sarn ga bio zapisao one noći nakon buđenja".

»Pa to je bila tvoja prava sreća koju ti je Bog pokazao u tom snu, sinko! Zar je nisi jasno prepoznao? Dolazak mnoštva svijeta, a ti među njima, na pusto bespuće i njihova zbunjenost: zar to nije stanje onih koje uvodna sura Kur'ana opisuje kao „one koji su zalutali?" A deva koja je, sa svojim jahačem, čekala na tebe: zar to nije »prava uputa" o kojoj Kur'an često govori? A šutljivi jahač čije lice nisi mogao vidjeti: ko drugi je to mogao biti ako ne Poslanik, Bog mu dao mir i blagoslovio ga? On je rado nosio ogrtač kratkih rukava... a zar nama mnoge naše knjige ne govore da, kad god se on pojavi u snovima ne-muslimanima ili onima koji još nisu muslimani, njegovo lice je uvijek pokriveno? Pa ono bijelo, hladno svjetlo na obzorju ispred tebe: šta je to moglo biti osim obećanje svjetlosti vjere koja svijetli bez gorenja? Ti je nisi dostigao u svom snu zato što si tek godinama kasnije, kao što si nam rekao, upoznao islam kao pravu istinu..."

„Ti bi mogao imati pravo, Dugovjeki... Ali šta je s „najzapadnijim gradom" kome je trebalo da me dovede kapija na obzorju? Jer, konačno, moje prihvatanje islama nije me vodilo na zapad: ono me je prije vodilo dalje od Zapada."

Ibn Saud je za trenutak šutio i razmišljao; zatim diže glavu i, s onim slatkim osmijehom koji sam zavolio, reče: ‚Je li to moglo značiti, Muhamede, da će tvoje dostizanje islama biti „najzapadnija" tačka u tvom životu, a da će poslije toga tvoj zapadnjački život prestati da bude tvoj...?"

Nakon nekog vremena Kralj opet progovori: „Samo Bog zna budućnost. Ali ponekad On odluči da nam, u snu, da slutnju onoga što će nam se desiti u budućnosti. I ja sam imao takvih snova dva-tri puta i uvijek su se obistinili. Jedan od njih, u stvari, učinio me onim što sam... Tada sam imao sedamnaest godina. Živjeli smo kao izgnanici u Kuvajtu, ali nisam mogao podnositi pomisao da mojom domovinom vladaju Ibn Rašidi. Cesto bih molio oca, neka mu se Bog smiluje: „Bori se, oče, i istjeraj Ibn Rašida! Niko nema više prava na prijestolje u Rij adu nego ti!" Ali, moj otac bi odbio moje plahovite molbe kao

fantaziju i podsjetio me da je Muhamed ibn Rašid najmoćniji vladar u arapskim zemljama i da vlada kraljevstvom koje se proteže od Sirijske pustinje na sjeveru do pijeska Praznog predjela na jugu, te da sva beduinska plemena drhte pred njegovom željeznom pesnicom. Međutim, jedne noći sam imao Čudan san. Vidio sam sebe na konju u usamljenoj pustinji noću a ispred mene, isto tako na konju, bio je stari Muhamed ibn Rašid, uzurpator kraljevstva moje porodice. Obojica smo bili nenaoružani, ali je Ibn Rašid držao visoko u svojoj ruci veliku, blistavu svjetiljku. Kad je vidio da mu se približavam, prepoznao je u meni neprijatelja, okrenuo se i podbo konja u bijeg; ali ja sam jurio za njim, dohvatio kraj njegovog ogrtača, zatim njegovu ruku pa svjetiljku - i ugasio sam svjetiljku. Kad sam se probudio, znao sam sigurno da sam određen da otmem vlast od porodice Ibn Rašida..."

GODINE TOGA SNA, 1897, umro je Muhamed ibn Rašid. To se Abd el-Azizu ibn Saudu učinilo kao povoljan trenutak da napadne; ali Abd er-Rahman, njegov otac, nije bio sklon da ugrozi miran život u Kuvajtu, u tako sumnjivom poduhvatu. Međutim, sinovljev žar bio je uporniji od očeve tromosti, tako da je otac konačno popustio. Uz pomoć svog prijatelja, šeika Mubareka iz Kuvajta, on podiže nekoliko beduinskih plemena koja su bila ostala vjerna njegovoj porodici, poče borbu protiv Ibn Rašida u starom arapskom stilu, s devama, konjima i plemenskim zastavama, bi brzo pobijeđen nadmoćnim neprijateljskim snagama i - u duši vjerovatno više s olakšanjem nego razočaranjem - vrati se u Kuvajt, riješen da nikada više ne pometa veče svoga života ratnim avanturama.

Ali sin se nije predao tako lahko. Uvijek se sjećao svoga sna o pobjedi nad Muhamedom ibn Rašidom; kad je njegov otac odustao od svih prava na kraljevstvo u Nedždu, upravo onaj san je podsticao mladog Abd el-Aziza da poduzme svoj lahkomisleni pokušaj i uzme vlast. Dopro je do nekoliko prijatelja - među njima do svojih rođaka Abdulaha Ibn Džiluvija i Ibn Musaada - prikupio nekoliko odvažnih beduina, dok ih se nije skupilo četrdeset. Odjahali su iz Kuvajta kao hajduci kriomice, bez zastava, bubnjeva i pjesama; izbjegavajući jako posjećene karavanske putove i, krijući se danju, stigli su u blizinu Rijada i ulogorili se u nekoj zabačenoj dolini. Istog dana, Abd el-Aziz je odabrao petoricu od četrdeset i ovako im se obratio:

„Nas šestorica stavljamo sada naše sudbine u Božije ruke. Mi idemo u Rijad - da ga osvojimo ili izgubimo zauvijek. Ako čujete zvukove borbe iz grada, dođite da nam pomognete; ali ako do sutrašnjeg zalaska sunca ne čujete ništa, onda znajte da smo mrtvi i neka nam Bog prihvati duše. Ako se ovo desi, vi ostali vratite se potajno, što brže možete, u Kuvajt."

Tako šest ljudi krenuše pješke. Kad je pao mrak, stigoše do grada i uđoše u njega kroz jedan od otvora koje je prije nekoliko godina bio napravio Muhamed ibn Rašid u zidovima pobijeđenog grada da bi ponizio njegove stanovnike. S oružjem skrivenim ispod ogrtača, otišli su pravo do kuće rašidovskog emira. Bila je zaključana, jer je emir, bojeći se neprijateljskog stanovništva, uobičajio da provodi noći u tvrđavi nasuprot kuće. Abd el-Aziz i njegovi pratioci zakucaše na vrata; otvorio je neki sluga kojeg su odmah svladali, vezali i začepili mu usta; isto se desilo i ostalim stanovnicima kuće - u to doba samo nekoliko sluga i žena. Šest avanturista poslužili su se hurmama iz emirove smočnice i proveli noć čitajući naizmjenice Kur'an.

Izjutra su se otvorila vrata tvrđave i izišao je emir, okružen naoružanom tjelesnom stražom i robovima. S uzvikom „Bože, Ibn Saud je u tvojim rukama!" Abd el-Aziz i njegovih pet drugova jurnuše s golim mačevima na iznenađenog neprijatelja. Abdulah Džiluvi baci svoje kratko koplje na emira; on se, međutim, na vrijeme ukloni i koplje se žabi u zid tvrđave - tamo se i danas može vidjeti. Emir se u panici povuče u kapiju; dok ga je Abdulah progonio bez ičije pomoći u unutrašnjosti tvrđave, Abd el-Aziz i preostala četvorica drugova napadoše tjelesnu stražu koja je, usprkos brojne nadmoćnosti, bila suviše zbunjena da bi se uspješno branila. Sljedećeg trenutka emir se pojavi na ravnom krovu, moleći Abdulaha ibn Džiluvija za milost koju mu ovaj nije poklonio; kad je on pao na ogradu krova i primio sudbonosni udarac mačem, Abd el-Aziz je odozdo uzviknuo: „Dođite, građani Rijada! Ovdje sam ja, Abd el-Aziz, sin Abd er-Rahmana iz porodice Ibn Saud, vašeg zakonitog vladara!" Građani Rijada, koji su mrzili svoje sjeverne tlačitelje, dotrčali su s oružjem u pomoć svom Princu; na devama su dogalopirali njegovih trideset i pet drugova kroz kapije grada, brišući svaki otpor ispred sebe kao oluja. U roku jednog sata Abd el-Aziz ibn Saud bio je neosporan vladar grada.

Bilo je to 1901. godine. Imao je dvadeset i jednu godinu. Njegova mladost je sazrijevala, on je ulazio u drugi period svoga života, života zrelog čovjeka i vladara.

Korak po korak, provinciju po provinciju, Ibn Saud je otrgao Nedžd od porodice Ibn Rašid, potiskujući ih nazad prema njihovoj domovini, Džebel Šamaru i glavnom gradu Hailu. Ova ekspanzija bila je tako proračunata kao da je bila zamišljena u glavnom štabu s geografskom kartom, po principima vojne nauke i geopolitičkim analizama - iako Ibn Saud nije imao glavnog štaba, a vjerovatno nije nikad ni vidio geografsku kartu. Njegova su osvajanja slijedila spiralno, s Rijadom kao čvrstim središtem; a sljedeći korak nije nikad napra-

vljen dok prethodno osvojeno područje nije bilo temeljito potčinjeno i sređeno. Najprije je zadobio područje istočno i sjeverno od Rijada, zatim je proširio svoje kraljevstvo na istočne pustinje. Njegovo napredovanje prema sjeveru bilo je postepeno, jer su Ibn Rašidovi još imali znatnu moć a bili su, uz to, potpomognuti od Turaka, s kojima su u proteklim decenijama bili ostvarili tijesnu saradnju. Ibn Saud je isto tako bio sprečavan i svojim siromaštvom; južna područja Nedžda nisu mu mogla pružiti dovoljno prihoda za snabdijevanje većih grupa boraca za duže vrijeme.

„U jedno vrijeme", reče mi on jednom, „bio sam tako siromašan da sam morao kod nekog Jevreja u Kuvajtu založiti draguljima ukrašeni mač koji mi je bio poklonio šeik Mubarek. Nisam mogao nabaviti ni ćilim za sedlo - ali prazne vreće ispod ovčije kožice bile su isto tako dobre."

Bio je još jedan problem koji je jako otežavao ranu karijeru Ibn Sauda: stav beduinskih plemena.

I pored svih svojih gradova i sela, centralna Arabija je prije svega zemlja beduina. Upravo njihova podrška ili otpor su odlučivali ishod sukoba između Ibn Sauda i Ibn Rašida u gotovo svakoj fazi. Oni su bili kolebljivi i promjenljivi i obično su se priklanjali onoj strani koja bi trenutno izgledala uspješnija ili bi nudila nadu u veći plijen. Najvještiji u takvoj dvostrukoj igri bio je Fejsal ad-Daviš, vrhovni poglavar moćnog plemena Mutair, čija je odanost mogla uvijek biti presudna u korist jedne ili druge rivalske dinastije. Došao bi u Hail da bi se natovario darovima Ibn Rašida; napustio bi Ibn Rašida i došao u Rijad da se zakune na vjernost Ibn Saudu - da bi ga mjesec dana kasnije izdao; bio je nevjeran svima, hrabar i lukav i opsjednut strahovitom pohlepom za vlašću; mnogo je besanih noći imao Ibn Saud zbog njega.

Pritiješnjen takvim teškoćama, Ibn Saud je zamislio plan - u početku vjerovatno samo kao politički manevar, ali predodređen da se razvije u sjajnu ideju sposobnu da promijeni lice cijelog Poluotoka: plan o naseljavanju nomadskih plemena. Bilo je očigledno da bi beduini, čim bi se negdje nastanili, napustili svoju dvostruku igru između zaraćenih strana. Dok žive kao nomadi, bilo im je lahko u svakom trenutku smotati šatore i krenuti sa svojim stadima bilo gdje, s jedne strane na drugu; međutim, ustaljen način života bi to onemogućio jer bi poklanjanje odanosti neprijatelju nosilo sobom opasnost da izgube svoje kuće i nasade, a ništa nije beduinu tako drago kao njegova imovina.

Ibn Saud je naseljavanje beduina postavio kao najvažniju tačku svoga programa. U ovome su mu mnogo pomogla učenja islama, koja su uvijek naglašavala nadmoćnost ustaljenog života u nastambama nad nomadskim načinom

života. Kralj je izaslao vjerske učitelje koji su beduine poučavali u vjeri i propovijedali novu ideju s neočekivanim uspjehom. Organizacija ihvana („bratstva") - kako su nastanjeni beduini počeli da se nazivaju - poprimala je oblik. Prva ihvan-nastamba bila je upravo Alva-Mutair, rod ad-Daviša; njihova nastamba, Artavija, narasla je za nekoliko godina u grad od oko trideset hiljada stanovnika. Mnoga druga plemena su ih slijedila.

Vjersko oduševljenje za ihvane i njihov ratnički potencijal postali su moćan instrument u rukama Ibn Sauda. Otada su njegovi ratovi poprimili novi oblik: rođeni u vjerskom žaru ihvana, oni su prerasli svoj prvobitni karakter dinastičke borbe za vlast i postali vjerski ratovi. Za ihvane je barem ponovo rođenje njihove vjere bilo više od ličnog isticanja. U svojoj beskompromisnoj odanosti učenjima velikog reformatora iz osamnaestog stoljeća, Muhameda ibn Abd el-Vehaba (koji je težio obnovi islama u strogoj čistoći njegovih početaka i odbacivao sve kasnije novotarije), ihvani su, bez sumnje, često bili ispunjeni pretjeranim smislom lične kreposti, ali ono što je većina od njih željela iznad svega ostalog bilo je ne samo lično poštovanje nego uspostavljanje novog društva koje bi se s pravom moglo nazvati islamskim. Istina, mnoge njihove zamisli su bile primitivne, a njihov žar je često graničio s fanatizmom; uz ispravno vođenje i odgoj, njihova duboka vjerska odanost mogla im je omogućiti da prošire svoj pogled i vremenom postanu jezgra istinskog društvenog i duhovnog preporoda cijele Arabije. Na nesreću, Ibn Saud je propustio da shvati izvanredan značaj takvog razvoja i zadovoljio se da ihvanima pruži samo gole osnove vjerskog i svjetovnog odgoja - u stvari, samo onoliko koliko je izgledalo potrebno da održi njihov revnosni žar. Drugim riječima, Ibn Saud je u pokretu ihvana vidio samo instrument vlasti. Kasnije je ovaj njegov promašaj vratio udarac njegovoj vlastitoj politici i u jednom trenutku ugrozio i sami opstanak kraljevstva koje je stvorio; to je možda bila i najranija indikacija da mu je nedostajala ona unutarnja veličina koju je njegov narod od njega očekivao. Ali, razočarenje ihvana s Kraljem i njegovo s njima dolazilo je postepeno...

1913, sa strahovitom udarnom snagom ihvana na raspolaganju, Ibn Saud se konačno osjetio dovoljno snažnim da pokuša osvajanje pokrajine Al-Hasa u Perzijskom zalivu, koja je nekada pripadala Nedždu, ali su je Turci bili okupirali prije pedeset godina.

Ratovanje protiv Turaka nije nipošto bilo novo iskustvo za Ibn Sauda; ovdaonda on je susretao turske jedinice, naročito poljsku artiljeriju, u armijama Ibn Rašida. Međutim, napad na Al-Hasa, kojom su neposredno upravljali Turci, bio je sasvim drugi poduhvat; to bi ga dovelo u neposredan sukob s jednom veli-

kom silom. Ibn Saud nije imao izbora. Ako ne stavi Al-Hasu i njene luke pod svoju kontrolu, uvijek će ostati odsječen od vanjskog svijeta, bez mogućnosti da dobije neophodne pošiljke oružja, municije i mnogih potrepština za život. Potreba je opravdavala rizik; ali rizik je bio tako velik da je Ibn Saud dugo oklijevao prije nego je poduzeo napad na Al-Hasu i njen glavni grad El-Hufuf. Sve do danas on rado priča o okolnostima pod kojim je donio konačnu odluku:

„Bili smo već na dogled Al-Hufufa. S pješčane dine na kojoj sam sjedio mogao sam jasno vidjeti zidove moćne tvrđave koja je dominirala nad gradom. Srce mi se stezalo od neodlučnosti dok sam odmjeravao prednosti i opasnosti ovog poduhvata. Osjećao sam se umornim; čeznuo sam za mirom i domom; pri pomisli na dom, lice moje žene Dževahire dođe mi pred oči. Počeh misliti o stihovima koje bih joj mogao reći kad bi bila pored mene - i prije nego sam to shvatio, bio sam zaokupljen sastavljanjem pjesme njoj, potpuno zaboravljajući gdje sam i kako tešku odluku treba da donesem. Čim je pjesma bila gotova u mislima, napisao sam je, zapečatio, pozvao jednog od svojih kurira i naredio mu: „Uzmi dvije najbrže deve, jaši do Rijada bez zaustavljanja i predaj ovo Muhamedovoj majci". Dok je kurir nestajao u oblaku pješčane prašine, iznenada sam shvatio da je moj duh već bio donio odluku u pogledu rata: napašću El-Hufuf i Bog će me voditi do pobjede."

Njegovo povjerenje se pokazalo opravdanim. U neustrašivom jurišu, njegovi ratnici su osvojili tvrđavu; turske trupe su se predale i dozvoljeno im je da se povuku sa svojim oružjem i opremom do obale gdje su se ukrcali za Basru. Osmanska vlada, međutim, nije bila spremna da tako lahko napusti svoj posjed. U Istanbulu su odlučili da pošalju kaznenu ekspediciju protiv, Ibn Sauda. Ali prije nego su je mogli poduzeti, izbio je svjetski rat, koji je prisilio Tursku da svu svoju vojnu silu potrijebi drugdje; a kad je došao kraj rata, Osmansko Carstvo više nije postojalo.

Lišen turske podrške i okružen sa sjevera teritorijama kojim su sada upravljale Britanija i Francuska, Ibn Rašid nije više mogao pružiti uspješan otpor. Predvođene Fejsalom ad-Davišom – sada jednim od najhrabrijih Ibn Saudovih ljudi - kraljeve snage su zauzele Hail 1921, a porodica Ibn Rašid je izgubila svoje posljednje uporište.

Vrhunac Ibn Saudove ekspanzije došao je 1924-1925. godine, kada je pokorio Hidžaz, uključujući Meku, Medinu i Džidu, i protjerao šerifsku dinastiju koja je tamo bila došla na vlast nakon pobune Šerifa Huseina kojeg su pomogli Britanci protiv Turaka 1916. Upravo ovim osvajanjem Svete zemlje islama Ibn Saud, sada četrdesetpetogodišnjak, potpuno je izbio u javnost u vanjskom svijetu.

Njegov nečuveni uspon na vlast u vrijeme kad je najveći dio Srednjeg istoka podlegao prodoru Zapada, ispunio je arapski svijet nadom da se konačno pojavio voda koji će cijelu arapsku naciju osloboditi ropstva; mnoge druge muslimanske grupe osim Arapa očekivale su od njega da donese obnovu islamske ideje u njenom punom smislu uređenjem države u kojoj će nadmoćno vladati duh Kur'ana. Ali ove nade su ostale neispunjene. Kako je njegova vlast rasla i učvršćivala se, postajalo je jasno da je Ibn Saud samo kralj koji ne teži ničem višem nego mnogi drugi autokratski istočni vladari prije njega.

Dobar i pravedan u svojim ličnim poslovima, lojalan prema svojim prijateljima i pristašama a velikodušan prema svojim neprijateljima, intelektualno obdaren daleko iznad nivoa većine svojih drugova, Ibn Saud ipak nije ispoljio onu širinu vizije i nadahnutog vodstva koje se od njega očekivalo. Istina, on je uspostavio uvjete javne sigurnosti u svom prostranom kraljevstvu koji se nisu mogli sresti u arapskim zemljama, od vremena ranog hilafeta prije hiljadu godina; ali, za razliku od prvih halifa, on je ovo postigao pomoću strogih zakona i kaznenih mjera a ne usadivanjem u narod smisla za građansku odgovornost. Poslao je u inostranstvo grupicu madih ljudi da studiraju medicinu i bežičnu telegrafiju, ali nije učinio ništa da usadi svom narodu kao cjelini želju za odgojem i tako ga izvuče iz neznanja u kojem je vijekovima čamio. On uvijek govori - sa svim vanjskim znakovima uvjerenja - o veličini islamskog načina života, ali nije učinio ništa da izgradi ravnopravno, napredno društvo, u kojem bi taj način života mogao naći svoj kulturni izraz.

On je jednostavan, skroman i vrijedan radnik, ali u isto vrijeme on priušćuje sebi, a dopušta i onima oko sebe, najekstravagantniji i besmisleni luksuz. On je duboko religiozan i izvršava doslovno svaku formalnu odredbu islamskog prava, ali izgleda da rijetko pomišlja na duhovnu bit i svrhu tih odredaba. On izvršava pet dnevnih obaveznih namaza s krajnjom redovitošću i provodi noću duge sate u dubokoj pobožnosti, ali kao da mu nikada nije palo na um da je molitva samo sredstvo, a ne sama sebi cilj. On rado govori o odgovornosti vladara prema svojim podanicima i često navodi Poslanikovu izreku: „Svaki čovjek je pastir s odgovornošću prema svom stadu". Ipak, on je zanemario odgoj čak i svojih vlastitih sinova i tako ih ostavio loše pripremljene za poslove koji ih očekuju. Kad su ga jednom upitali zašto ne pokuša organizirati svoju državu ne na ličnoj bazi, kako bi njegovi sinovi mogli naslijediti organiziranu strukturu vlasti, on je odgovorio:

„Ja sam svoje kraljevstvo izvojevao svojim vlastitim mačem i svojim vlastitim naporima; neka moji sinovi učine svoj vlastiti napor nakon mene."

Sjećam se jednog razgovora s Kraljem u kojem se njegova lahkomislenost i nedostatak upravljačke vizije potpuno pokazala. Bilo je to u Meki, krajem 1928, kad je čuveni vođa sirijskog pokreta za nezavisnost Emir šekib Arslan posjetio Kralja. Ibn Saud me predstavio riječima: „Ovo je Muhamed Asad, naš sin. Upravo se vratio iz južnih područja. On rado odlazi među moje beduine".

Emir Šekib, koji je bio ne samo politički vođa nego i čovjek višestranog interesovanja i učenjak visokog obrazovanja, odmah je pokazao radoznalost da čuje moje dojmove čim je saznao da sam Evropljanin koji je primio islam. Opisao sam mu neke oblike toga putovanja na jug, a naročito svoje iskustvo u Vadi Biši, koju prije toga nije nikada posjetio nijedan Evropljanin. Velike agrikulturne mogućnosti toga područja, njegovo bogatstvo u vodi i plodno tlo palo mi je u oči kao izvanredno obećavajuće; u toku pričanja, orkenuh se Kralju i rekoh:

„Siguran sam, vođo, da bi Vadi Biša mogla lahko postati žitnica koja bi snabdijevala žitom čitav Hidžaz ako bi se naučno planirala i razvila."

Kralj načuli uši jer je uvoz žita za provinciju Hidžaz trošio mnogo prihoda zemlje - a nedostatak prihoda je uvijek bila Ibn Saudova najveća briga.

„Koliko dugo bi trebalo", upita me on, „da se Vadi Biša razvije na takav način?"

Pošto nisam stručnjak, nisam mogao dati nikakav jasan odgovor; sugerisao sam da bi komisija stranih tehničkih stručnjaka trebalo da obiđe područje i preporuči konkretne planove za njen razvoj. Odvažio sam se da kažem da bi trebalo najviše pet do deset godina da se cijelo područje privede punoj proizvodnji.

„Deset godina!" uzviknu Ibn Saud. „Deset godina je vrlo dugo vrijeme. Mi beduini znamo samo jednu stvar: ono što imamo u svojim rukama to stavljamo u usta i jedemo. Planirati deset godina unaprijed je suviše dugo za nas." čuvši ovu začuđujuću izjavu, Emir Šekib me pogledao zabezeknuto, kao da ne vjeruje svojim vlastitim ušima. Ja sam mu samo mogao uzvratiti na isti način...

Upravo tada sam se počeo pitati: da li je Ibn Saud velik čovjek kojeg je komfor i kraljevstvo skrenulo s puta veličine - ili je samo čovjek velike hrabrosti i oštroumnosti koji nije nikada težio ničem više osim ličnoj vlasti?

Do danas ne mogu na zadovoljavajući način odgovoriti na ovo pitanje; jer, iako ga poznajem godinama, a znam ga dobro, dio Ibn Saudove prirode mi je ostao neobjašnjiv. Ne može se reći da je tajnovit na bilo koji način; on slobodno govori o samom sebi i često iznosi svoja iskustva, ali njegov karakter ima suviše mnogo strana da bi se mogao lahko shvatiti, a njegov vanjski izgled jednostavnosti sakriva srce nemirno kao more a isto toliko bogato u raspoloženjima i unutrašnjim proturječnostima.

Njegov lični autoritet je ogroman, ali on ne počiva toliko mnogo na stvarnoj moći koliko na sugestivnoj snazi njegovog karaktera. On je krajnje skroman u riječima i ponašanju. Njegov zaista demokratski duh omogućuje mu da razgovara s beduinima koji mu dođu u prljavoj, poderanoj odjeći, kao da je jedan od njih i da im dozvoli da ga nazivaju njegovim imenom - Abd el-Aziz. S druge strane, on zna biti nabusit i pun prezira prema visokim službenicima kad god u njima otkrije servilnost. On prezire svaki snobizam. Sjećam se jednog slučaja u Meki kad se, za vrijeme večere u kraljevskoj palači, poglavar jedne od najuglednijih mekanskih porodica namrgodio na »beduinsku sirovost" nekih iz Nedžda koji su s užitkom jeli rižu šakama; kako bi pokazao svoju vlastitu prefinjenost, mekanski aristokrat je pažljivo rukovao svojim jelom vrhovima prstiju - kad iznenada zagrmi Kraljev glas: „Vi fini ljudi očijukate sa svojim jelom tako pažljivo! Je li to zato što ste navikli da kopate svojim prstima po prljavštini? Mi iz Nedžda se ne bojimo svojih ruku; one su čiste i zato jedemo uslast punom šakom!"

Ponekad, kad je potpuno opušten, nježan osmijeh lebdi oko Ibn Saudovih usta i daje skoro spirutalni kvalitet ljepoti njegovog lica. Siguran sam, ako muzika ne bi bila smatrana pokuđenom prema strogom vehabijskom zakonu, on bi se u njoj izražavao; ali pošto jeste, on pokazuje svoju muzičku naklonost samo u svojim malim pjesmama, svom živopisnom opisivanju svojih doživljaja i svojim borbenim i ljubavnim pjesmama koje su se proširile u čitavom Nedždu, a pjevaju ih ljudi dok jašu na devama kroz pustinju, i žene u osami svojih soba. To se otkriva u načinu na koji njegov svakodnevni život slijedi pravilan, elastičan ritam prilagođen zahtjevima njegove kraljevske dužnosti. Kao Julije Cezar, on posjeduje u visokom stepenu sposobnost da slijedi nekoliko tokova misli u isto vrijeme, ni najmanje ne umanjujući intenzitet s kojim napada svaki pojedini problem; upravo ovaj izvanredni dar mu dozvoljava da lično upravlja svim poslovima svog prostranog kraljevstva ne padajući pri tome u konfuziju niti se slamajući od pretjeranog rada, i još uvijek nađe vremena i naklonosti da tako obilato njeguje društvo žena. Oštrina njegovog shvaćanja je često zapanjujuća. Ima gotovo nepogrešivu, instinktivnu pronicljivost u motive ljudi s kojim ima posla. Nerijetko - kao što sam i sam imao priliku da vidim - on je u stanju da čita misli ljudi prije nego su izgovorene i kao da osjeća stav čovjeka prema njemu u samom trenutku kad ulazi u sobu. Upravo ova sposobnost je omogućila Ibn Saudu da osujeti nekoliko vanredno pripremljenih pokušaja da ga ubiju i da donese na licu mjesta mnoge sretne odluke u političkim stvarima.

Ukratko, Ibn Saud čini se posjeduje mnoga svojstva koja bi ga mogla uči-

niti velikim čovjekom, ali on nikada nije učinio stvarni pokušaj da postigne veličinu. Po svom temperamentu nije sklon da sim sebe promatra, a uz to ima ogroman talenat za racionalizaciju, da uvjeri samog sebe u svoju vlastitu ispravnost u odnosu na najočitije propuste, a lahko izbjegava svako samoispitivanje. Oni koji ga okružuju - njegovi dvorjani i mnogobrojni čankolizi koji žive od njegove darežljivosti - ne čine baš ništa da bi suzbili ovu nesretnu tendenciju.

Odrekavši se blistavog obećanja svojih mlađih dana, kad se činilo da snuje uzbudljive snove, on je slomio - možda sam i ne shvaćajući to - duh jedne uzbuđene nacije koja je bila voljna da ga prihvati kao vođu kojeg Bog šalje. Oni su od njega očekivali suviše da bi ravnodušno podnijeli razočaranje u svojim očekivanjima; neki od najboljih iz Nedžda govore s gorčinom o onome što oni smatraju izdajstvom njihovog povjerenja.

Nikada neću zaboraviti izraz bola i beznađa na licu jednog prijatelja iz Nedžda - čovjeka koji je nekada najvatrenije vjerovao u Ibn Saudovo vodstvo i slijedio ga kroz vatru i vodu u najtežim godinama njegove kraljevske karijere - kad mi je, govoreći o Kralju, rekao jednog dana:

»Kad smo jahali s Ibn Saudom protiv Ibn Rašida onih prvih dana, i kad smo jahali s njim pod zastavom na kojoj je napisano „La ilahe ill'Allah" - „Nema drugog Boga osim Allaha" - protiv onog izdajnika islama, Huseina, mislili smo da je Ibn Saud novi Mojsije, određen da izvede svoj narod iz ropstva neznanja i zaostalosti u obećanu zemlju islama. Ali kad je zasjeo u svoj novoosvojeni komfor i luksuz, zaboravljajući svoj narod i njegovu budućnost, otkrili smo na naš užas da je on faraon..."

Moj prijatelj je, naravno, bio suviše strog, čak nepravedan u svojoj osudi Ibn Sauda, jer on nije ni faraon ni tlačitelj; on je prijazan čovjek i nimalo ne sumnjam da voli svoj narod. Ali on nije ni Mojsije. Njegova greška leži više u tome što je propustio da bude onoliko velik koliko su ljudi mislili da jest - a, možda, onoliko koliko je mogao da je slijedio zov svoje mladosti. On je orao koji, u stvari, nikada nije poletio.

On je jednostavno ostao dobrohotan plemenski starješina u ogromno povećanim razmjerama...*

ONOG JUTRA kad sam odlazio iz Haila probudila me glasna muzika koja je dopirala kroz otvoren prozor moje sobe u dvorcu; pjevanje, cvrkutanje, drndanje, kao da se hiljadu violina i limenih instrumenata podešavaju prije svečanog izvođenja velike opere: ona nepozvana polifonija kratkih, neskladnih udaraca koji, zato Što ih je tako mnogo i što su tako prigušeni, kao da se stapaju u tajanstveno, gotovo sablasno jedinstvo tona... Ali ovo zaista mora biti ogro-

man orkestar, tako su moćni valovi zvukova koje on proizvodi...

Kada sam pristupio prozoru i pogledao u jutarnje sivilo, preko i iza praznog trga, iza zemljanih kuća grada, prema brežuljcima gdje rastu tamariske i palmovi voćnjaci - prepoznao sam to: to je muzika bunarova s kablicama za grabljenje vode u voćnjacima, a koji upravo počinju svoj dnevni rad. Stotine bunarova. U velikim kožnim vrećama vodu izvlače deve; užad za vuču idu preko grubo izrađenih drvenih kolotura, a svaka kolotura se tare o drvenu osovinu i pjeva, zviždi, škripi i stenje u mnoštvu visokih i dubokih tonova dok se konopac ne odmota i kolotura ne stane; to daje zvuk kao uzvik, a on postepeno nestaje u uzdišućim akordima, sada snažno popraćenim pljuskom vode u drvena korita; zatim se deva okreće i ide polahko nazad prema bunaru - kolotura opet izvodi muziku dok se konopac namotava na nju a kožna vreća tone u bunar.

Pošto ima toliko mnogo bunarova, pjevanje ne prestaje ni za trenutak; tonovi se čas stapaju u akorde, čas se razdvajaju jedni od drugih - zavijajući, škripeći, zviždeći, pjevajući - kakav veličanstven orkestar! On nije vođen ljudskom rukom i zato gotovo dostiže veličinu prirode čija je volja nedostižna.

* Uskoro nakon dovršenja ove knjige (1953), kralj Ibn Saud je umro u sedamdeset i trećoj godini života, a njegovom smrću završila se jedna epoha arapske historije. Kad sam ga vidio posljednji put u jesen 1951. (prilikom službene posjete Saudi Arabiji ispred pakistanske vlade), učinilo mi se da je konačno postao svjestan tragičnog rasipanja svoga života. Njegovo lice, nekada tako snažno i živo, bilo je ogorčeno i povučeno; kad je govorio o sebi, bilo je kao da govori o nečemu što je već mrtvo i sahranjeno, bez opoziva.

VII
NA POLA PUTA

NAPUSTILI SMO Hail i jašemo prema Medini; sad smo trojica jahača, jer jedan od Ibn Musaadovih ljudi, Mensur al-Asaf, prati nas dio puta kao emirov vjesnik.

Mensur je tako zgodan da bi se sve žene okrenule da ga pogledaju kad bi se pojavio na ulicama nekog grada na Zapadu. On je vrlo visok, snažnog, muževnog lica i začuđujuće pravilnih crta lica. Njegova koža je bjelkastosmeđa - nepogrešiv znak dobrog roda među Arapima - a dva crna oka gledaju prodorno na svijet ispod dobro oblikovanih obrva. Nema u njemu ništa od Zejdove nježnosti ili Zejdove mirne povučenosti; crte njegovog lica govore o žestokim iako kontroliranim strastima i daju njegovoj pojavi dojam sjete, sasvim različit od vedre ozbiljnosti moga šamarskog prijatelja. Ali Mensur je, kao i Zejd, vidio mnogo svijeta i predstavlja ugodnog saputnika.

U sivožutom, šljunkovitom tlu koje je sad nadomjestilo pijesak Nufuda možemo razabrati oskudan životinjski svijet koji ga ispunjava: sićušni sivi lizardi prelijeću između nogu naših deva nevjerovatnom brzinom, sakrivaju se pod trnovito žbunje i gledaju nas blistavim očima; mali sivi poljski miševi s kitnjastim repovima sliče na vjeverice; pa njihovi rođaci, marmoti, čije meso visoko cijene beduini iz Nedžda, i zaista je jedna od najukusnijih poslastica koje sam ikada kušao. Ima isto tako i jestivih, oko stope dugačkih guštera zvanih „dab” koji žive na korijenu biljaka, a imaju ukus između pileta i ribe. Crni četveronožni kukci veličine malog kokošijeg jajeta mogu se vidjeti kako s dirljivim strpljenjem valjaju suhu kamilju balegu; gurajući je nazad snažnim zadnjim nogama dok se tijelo oslanja na prednje, oni kotrljaju dragocjeni teret mučno prema svojim domovima, padaju na leđa ako im šljunak prepriječi put, s teškoćom se prevrnu na svoje noge, kotrljaju svoj posjed koji pedalj dalje, padaju opet, dižu se i rade neumorno... Ponekad sivi zec iskoči u dugačkim skokovima ispod sivog žbunja. Vidimo i gazele ali suviše daleko da bismo na njih pucali; one nestaju u plavosivim sjenama između dva brežuljka.

„Reci mi, Muhamede”, pita Mensur, „kako se desilo da si došao da živiš među Arapima? A kako si prigrlio islam?”

„Ja ću ti reći kako se to dogodilo”, upada Zejd. „On je prvo zavolio Arape, a zatim njihovu vjeru. Zar nije tako, daidža?”

„Istina je to što kaže Zejd, Mensure. Prije mnogo godina, kad sam prvi put došao u arapske zemlje, privukao me način vašeg života. Kad sam počeo da se

pitam šta mislite i u šta vjerujete, upoznao sam islam."

„A jesi li odmah, Muhamede, otkrio da je islam istinska riječ Božija?"

„Pa, ne, to se nije dogodilo tako brzo. Prvo, ja nisam tada vjerovao da je Bog ikada neposredno govorio čovjeku ili da su knjige za koje ljudi tvrde da su Njegova Riječ išta drugo osim djelo mudrih ljudi..."

Mensur je zurio u mene s krajnjom nevjericom: „Kako je to moglo biti, Muhamede? Zar nisi čak vjerovao ni u Svete spise koje je donio Mojsije ili u Isusovo Jevanđelje? Ja sam uvijek mislio da narodi Zapada vjeruju barem u njih?"

„Neki da, Mensure, a drugi ne. Ja sam bio od onih drugih..."

Objasnio sam mu da mnogi ljudi na Zapadu već odavno ne smatraju svete knjige - niti svoje vlastite niti tuđe - kao pravu Objavu Božiju, nego više u njima vide historiju razvoja čovjekovih religioznih težnji kroz vijekove.

„Ovo moje gledanje bilo je uzdrmano čim sam nešto saznao o islamu", dodadoh. „To se desilo kad sam otkrio da muslimani žive sasvim drukčije nego što Evropljani misle da treba; svaki put kad sam saznao nešto više o učenju islama, činilo mi se kao da otkrivam nešto što sam oduvijek znao i ne znajući..."

I tako nastavljam, pričajući Mensuru o svom prvom putovanju na Srednji istok-kako sam na Sinajskoj pustinji dobio prve dojmove o Arapima; o onom što sam vidio i osjetio u Palestini, Egitpu, Transjordaniji i Siriji; o tome kako sam u Damasku imao prvi predosjećaj da se neki novi, dotada neslućeni put ka istini polahko otkriva preda mnom; i kako sam se, nakon posjete Turskoj, vratio u Evropu i otkrio da mi je teško opet živjeti u zapadnom svijetu jer, s jedne strane, želio sam da postignem dublje shvaćanje čudnog nemira koji je u meni izazvalo moje prvo poznanstvo s Arapima i njihovom kulturom, nadajući se da će mi to pomoći da bolje razumijem šta ja sam očekujem od života, a, s druge strane, bio sam došao do tačke gdje mi je postajalo jasno da više nikada neću biti u stanju da se poistovjetim s ciljevima zapadnog društva.

U PROLJEĆE 1924. Frankfurter Zeitung me poslao na moje drugo putovanje na Srednji istok. Knjiga koja opisuje moja ranija putovanja konačno je bila završena. (Objavljena je nekoliko mjeseci nakon mog odlaska pod naslovom „Neromantični Istok", čime sam želio reći da to nije knjiga o romantičnom, egzotičnom vanjskom izgledu muslimanskog Istoka, nego više nastojanje da se prodre u njegovu svakodnevnu stvarnost. Iako su njen anticionistički stav i neuobičajene naklonosti prema Arapima izazvali izvjesno komešanje u njemačkoj štampi, mislim da se nije dobro prodavala.)

Još jednom sam prešao Mediteran i ugledao egipatsku obalu pred sobom. Putovanje željeznicom od Port Saida do Kaira bilo je kao okretanje listova po-

znate knjige. Između Sueskog kanala i jezera Manzale prostiralo se egipatsko popodne. Divlje patke su plivale po vodi, a tamariske su njihale svoje fino izrezuckane grane. Sela su izrastala iz ravnice, koja je u početku bila pjeskovita i pokrivena oskudnom vegetacijom. Tamni bivoli, često upregnuti zajedno s devama, vukli su plugove lijenim nogama kroz proljetno tlo. Kako smo skretali na zapad od Sueskog kanala, obavijalo nas je egipatsko zelenilo. Kad sam opet ugledao vitke, visoke žene kako se u neopisivom ritmu njišu, koračajući preko polja i slobodno noseći zemljane vrčeve na glavama, pomislio sam: Ništa na cijelom svijetu - ni najsavršeniji automobil, ni najponosniji most niti najumnija knjiga - ne može nadomjestiti ovu dražest koja je na Zapadu izgubljena a već je ugrožena i na Istoku - ovu dražest koja je samo izraz magične skladnosti između Ja ljudskog bića i svijeta koji ga okružuje...

Ovaj put sam putovao prvim razredom. U kupeu su, osim mene, bila još samo dva putnika: Grk iz Aleksandrije, poslovan čovjek koji me, s lahkoćom tako karakterističnom za sve Levantince, uskoro uvuče u živahan razgovor uz duhovite primjedbe na sve što smo vidjeli, i egipatski umda, seoski starješina, koji je - sudeći po njegovom skupocjenom svilenom kaftanu i debelom zlatnom lancu za sat koji mu je virio iza pasa - očito bio bogat ali kao da se zadovoljio da ostane potpuno neobrazovan. U stvari, čim se pridružio našem razgovoru, odmah je priznao da ne zna ni čitati ni pisati; ipak, i on je ispoljio oštar zdrav razum i često se suprotstavljao Grku.

Govorili smo, sjećam se, o nekim socijalnim principima u islamu koji su u to doba jako zaokupljali moje misli. Moj saputnik Grk nije se potpuno slagao s mojim divljenjem društvenoj jednakosti u islamskom zakonu.

»Nije to tako pravično, prijatelju, kako vi mislite - i, prelazeći s francuskog, u koji smo bili upali, opet na arapski radi našeg saputnika Egipćanina, sad se obrati njemu: „Vi kažete da je vaša vjera tako pravična. Možeš li mi onda možda reći zašto islam dopušta muslimanu da se oženi kršćankom ili Jevrejkom, ali ne dopušta vašim kćerima i sestrama da se udaju za kršćanina ili Jevreja? Da li to nazivaš pravdom?"

„Svakako", odgovori naočiti umda bez imalo oklijevanja, „a ja ću ti reći zašto je naš vjerski zakon tako odredio. Mi muslimani ne vjerujemo da je Isus - Bog mu dao mir i blagoslovio ga - Božji sin, nego ga smatramo, kao što smatramo Mojsija i Abrahama i sve ostale biblijske poslanike, pravim Božjim poslanikom; svi su oni poslati čovječanstvu na isti način kao i posljednji poslanik, Muhamed - Bog mu dao mir i blagoslovio ga; tako, ako se Jevrejka ili kršćanka uda za muslimana, ona može biti sigurna da se ni o jednoj osobi koja joj je sveta

neće nikad govoriti bez poštovanja u njenoj novoj porodici; s druge strane, ako se muslimanka uda za nemuslimana, izvjesno je da onog koga ona smatra Božjim Poslanikom neće poštovati... Možda čak ni njena vlastita djeca; zar djeca obično ne slijede vjeru svoga oca? Misliš li da bi bilo pošteno izložiti je takvom bolu i vrijeđanju?"

Grk nije imao drugog odgovora na ovo osim što je zbunjeno slegao ramenima; meni je izgledalo da je ovaj jednostavni, nepismeni umda, s onim zdravim razumom tako svojstvenim njegovoj rasi, dotakao jezgru vrlo važnog pitanja. Još jednom, kao s onim starim hadžijom u Jerusalemu, osjetio sam da mi se otvaraju nova vrata prema islamu.

U SKLADU s mojim izmijenjenim finansijskim okolnostima, bio sam u stanju da sad živim u Kairu stilom koji je bio nezamisliv prije nekoliko mjeseci. Nisam više morao brojati penije. Dani kad sam, za vrijeme svog prvog boravka u ovom gradu, morao živjeti na kruhu, maslinama i mlijeku, bili su zaboravljeni. U jednom pogledu ostao sam vjeran „tradiciji" svoje prošlosti; umjesto da stanujem u nekom od modernih kvartova Kaira, iznajmio sam sobe u kući moje stare prijateljice, one debele žene iz Trsta, koja me je primila raširenih ruku i s majčinskim poljupcem u oba obraza.

Trećeg dana nakon ‘mog dolaska, u zalazak sunca, čuo sam prigušen zvuk topa sa Tvrđave. U isto vrijeme svjetla planuše na najvišim galerijama dviju munara na bokovima tvrdavske džamije; sve munare svih džamija u gradu preuzeše iluminaciju i ponoviše je: na svakoj munari sličan vijenac svjetala. Kroz stari Kairo prođe čudna živahnost; korak ljudi postade brži i u isto vrijeme veseliji, pplifona buka na ulicama postade glasnija; mogli ste osjetiti i gotovo čuti novu napetost kako treperi na svim uglovima.

Sve se ovo dogodilo zato što je novi mlađak najavio novi mjesec, (jer je islamski kalendar lunarni) a taj mjesec je ramazan, najsvečaniji mjesec u islamskoj godini. On podsjeća na vrijeme, prije više od trinaest vijekova, kada je, prema predanju, Muhamed primio prvu objavu Kur'ana. Muslimanima je u ovom mjesecu, muškarcima i ženama, osim onih koji su bolesni, zabranjeno da jedu i piju (čak i da puše) od trenutka kad prvi trak svjetla na istočnom horizontu najavi zoru, do zalaska sunca, trideset dana. Za vrijeme ovih trideset dana stanovnici Kaira su se kretali zažarenih očiju, kao da su uzdignuti u sveta područja. Tih trideset noći čuli ste topovsku paljbu, pjevanje i uzvike radosti, dok su sve džamije blistale u svjetlu do zore.

Saznao sam da je dvostruka svrha ovog mjeseca posta. Uzdržava se od jela i pila da bi se na vlastitom tijelu osjetilo šta osjeća siromašni i gladni; tako se

usađuje društvena odgovornost u ljudsku svijest kao religiozna pretpostavka. Druga svrha posta za vrijeme ramazana je samodisciplina - vid individualne moralnosti jako naglašen u svim islamskim učenjima (kao, na primjer, potpuna zabrana svih opojnih sredstava, koja islam smatra suviše lahkim bjekstvom od svijesti i odgovornosti). U ova dva elementa - u bratstvu ljudi i individualnoj samodisciplini - počeo sam da nazirem obrise islamskog etičkog pogleda.

U svojim nastojanjima da dobijem potpuniju sliku o tome šta islam stvarno znači i predstavlja, veliku korist sam imao od objašnjenja koja su mi mogli da pruže neki od mojih kairskih prijatelja muslimana. Posebno istaknut medu njima je bio Šejh Mustafa el-Meragi, jedan od najznačajnijih islamskih učenjaka toga vremena, a bez sumnje najbriljantniji među ulemom Univerziteta El-Azhar (nekoliko godina kasnije postao je rektor). U to doba je morao biti četrdesetih godina, ali njegovo zdepasto, mišićavo tijelo imalo je žustrinu i živahnost dvadesetogodišnjaka. Uprkos njegovom obrazovanju i ozbiljnosti, smisao za humor nije ga nikada napustio. Učenik velikog egipatskog reformatora Muhameda Abduhua, a budući da je u svojoj mladosti imao veze s onom zanosnom bakljom, Džemal ed-Din el-Afganijem, Šejh el-Meragi je i sam bio dubok i kritičan mislilac. Nikada nije propustio da mi naglasi da današnjim muslimanima zaista nedostaju ideje njihove vjere i da ništa ne bi bilo tako pogrešno kao mjeriti mogućnosti Muhammedove poruke životom i mislima današnjih muslimana.

„Upravo kao što bi", reče on, „bilo pogrešno u kršćanskom ponašanju jednih prema drugima bez ljubavi gledati pobijanje Kristove poruke ljubavi..."

S ovim upozorenjem, Šejh el-Meragi me uveo u El-Azhar.

Iz vreve Muški ulice, najstarijeg trgovačkog centra Kaira, stigli smo na mali, zabačeni trg, Čiju jednu stranu zauzima široko, ravno lice aharske džamije. Kroz dvostruku kapiju i zasjenjeno predvorje ušli smo u dvorište same džamije, prostrani kvadrat okružen starim lukovima. Studenti odjeveni u duge, tamne džube i s bijelim turbanima sjedili su na hasurama i tiho čitali knjige i rukopise. Predavanja su držana u ogromnoj, pokrivenoj džamijskoj dvorani iza dvorišta. Nekoliko profesora je sjedilo, isto tako na hasurama, pod stubovima koji su presijecali dvoranu u dugim redovima, a u polukrugu ispred svakog profesora sjedila je grupa studenata. Predavač nije nikada podizao glas, tako da je očito bila potrebna velika pažnja i koncentracija da ne bi promakla koja njegova riječ. Moglo bi se pomisliti da je takva pažnja korisna pravom učenjaku, ali Šejh el-Meragi uskoro razbi moje iluzije:

„Vidiš li one „učenjake" tamo?" upita me. »Oni su kao one svete krave u

Indiji koje, kako mi rekoše, pojedu svaki štampani papir koji nađu na ulicama... Da, oni gutaju sve štampane stranice iz knjiga koje su pisane prije nekoliko stoljeća, ali oni ih ne probavljaju. Oni više ne misle svojom glavom; oni čitaju i ponavljaju, čitaju i ponavljaju, a studenti koji ih slušaju nauče samo čitati i ponavljati, generacija iza generacije."

»Ali, Šejh Mustafa", upadoh ja, „El-Azhar je, ipak, centralno sjedište islamskog učenja i najstariji univerzitet na svijetu! Njegovo ime se susreće na gotovo svakoj stranici muslimanske kulturne historije. Šta je sa svim onim velikim misliocima, teolozima, historičarima, filozofima, matematičarima koje je on dao u toku posljednjih deset vijekova?"

»On je prestao da ih daje prije nekoliko stoljeća", odgovori on tužno. »Pa, možda ne sasvim; tu i tamo, ponekad, nezavisan mislilac bi nekako uspijevao da izroni iz El-Azhara čak i u današnje doba. Ali u cjelini, El-Azhar je pao u sterilnost od koje trpi čitav muslimanski svijet, a njegov stari podsticaj je ugašen. Oni stari islamski mislioci koje si spomenuo ne bi nikada ni sanjali da se nakon toliko vijekova njihove misli, umjesto da se nastavljaju i razvijaju, samo ponavljaju bez kraja, kao da su to konačne i nepogrešive istine. Ako bilo šta treba da se promijeni nabolje, treba ohrabriti mišljenje, umjesto sadašnje imitacije mišljenja..."

Šejh el-Meragijeva oštra karakterizacija El-Azhara pomagala mi je da shvatim jedan od najdubljih uzroka kulturnog pada koji je vidljiv svugdje u muslimanskom svijetu. Zar nije skolastička okamenjenost ovog starog univerziteta odražena u raznim stepenima, u društvenoj sterilnosti muslimanske sadašnjosti? Zar se odgovarajući dodatak ovoj intelektualnoj stagnaciji ne može naći u pasivnom, gotovo ravnodušnom prihvatanju od strane mnogih muslimana nepotrebnog siromaštva u kojem žive, nijemog trpljenja mnogih socijalnih nepravdi kojima su podvrgnuti?

Pa zar je onda čudno, pitao sam se, da na Zapadu, pod dojmom tako opipljivih dokaza muslimanskog pada, prepvladavaju tako brojna pogrešna gledanja na sam islam? Ova popularna gledanja mogla bi se ovako izraziti: pad muslimana može se uglavnom pripisati islamu koji je, daleko od toga da bude religiozna ideologija uporediva s kršćanstvom ili judizmom - više bezbožna mješavina pustinjskog fanatizma, grube senzualnosti, praznovjerja i tupog fatalizma koji sprečava njegove sljedbenike da učestvuju u napretku čovječanstva prema višim društvenim oblicima; umjesto da oslobađa ljudski duh od okova mračnjaštva, islam ih još više steže; prema tome, što se prije muslimanski narodi oslobode svoje podložnosti islamskim vjerovanjima i društvenoj praksi te pota-

knu na prihvatanje zapadnog načina života, to bolje za njih i za ostali svijet...

Moje vlastito posmatranje bilo me dotada već uvjerilo da prosječni Zapadnjak ima strahovito izobličenu sliku o islamu. Ono što sam vidio na stranicama Kur'ana nije bio »grubi materijalistički" pogled na svijet nego, naprotiv, intenzivna svijest o Bogu koja se ispoljava u racionalnom prihvatanju čitave prirode koju je stvorio Bog; skladna uporednost intelektualnih i čulnih poticaja, duhovnih potreba i društvenih zahtjeva. Bilo mi je jasno da pad muslimana nije posljedica nijednog nedostatka islama nego upravo njihov propust da žive prema njemu.

Jer, zaista, upravo islam je vodio prve muslimane do kolosalnih kulturnih uspona, usmjeravajući njihovu energiju prema svjesnom mišljenju kao jedinom sredstvu za shvaćanje prirode Božjeg stvaranja i, prema tome, Njegove volje. Od njih se ne zahtijeva da vjeruju u dogme koje je teško ili čak nemoguće shvatiti; u stvari, nikakva dogma se ne može naći u objavi Poslanika pa, prema tome, žeđ za znanjem kojim se odlikovala rana muslimanska historija nije morala, kao drugdje u svijetu, da vodi mučnu borbu protiv tradicionalne vjere. Naprotiv, ona je izbijala upravo iz te vjere. Arapski Poslanik je objavio da je »traženje znanja najsvetija dužnost svakog muslimana i muslimanke", a njegovi sljedbenici su shvatili da samo sricanjem znanja mogu potpuno služiti Bogu. Razmišljajući o Poslanikovoj izreci da »Bog nije stvorio bolesti a da nije stvorio i lijek protiv nje", oni su shvatili da će traženjem nepoznatih lijekova doprinijeti ispunjenju Božje volje na Zemlji; tako je nastalo medicinsko istraživanje kao sveta vjerska dužnost. U Kur'anu su čitali ajet »Stvorili smo sve živo iz vode" - a u svom nastojanju da prodru u značenje ovih riječi oni su počeli da studiraju žive organizme i zakone njihovog razvoja i tako su osnovali biologiju. Kur'an je ukazao na sklad zvijezda i njihovog kretanja kao svjedoke slave njihovog Tvorca, a muslimani su preuzeli astronomiju i matematiku sa žarom koji je u drugim religijama rezerviran samo za molitvu. Kopernikov sistem, koji ustanovljuje rotaciju Zemlje oko svoje osi i obrtanje planeta oko Sunca, razvio se u Evropi početkom Šesnaestog vijeka (dočekan s bijesom od strane crkvenih otaca, koji su u tome vidjeli proturječnost s bukvalnim tumačenjem učenja Biblije); temelji ovog sistema su u stvari bili položeni šest vijekova ranije u muslimanskim zemljama - jer su već u devetom i desetom vijeku muslimanski astronomi došli do zaključka da je Zemlja okrugla i da se okreće oko svoje osi, izveli su tačne proračune geografskih širina i dužina, a mnogi od njih su smatrali - a da nikad nisu bili optuženi za jeres - da Zemlja rotira oko Sunca. Na isti način oni su preuzeli kemiju, fiziku i fiziologiju kao i sve druge znanosti u kojima je muslimasnski genije postavio

svoj najtrajniji spomenik. Kod izgradnje toga spomenika oni su samo slijedili savjet svoga Poslanika da će „svakome ko krene u potragu za znanjem Bog olakšati put u raj; da učenjaci idu Božjim putem; da je nadmoć učenjaka nad onim ko je samo pobožan kao nadmoć punog Mjeseca nad svim drugim zvijezdama; da je tinta učenjaka vrednija od krvi mučenika".

Kroz čitav stvaralački period muslimanske historije - to jest, za vrijeme prvih pet vijekova nakon Poslanikova vremena - nauka i učenje nije imalo većeg branitelja od muslimanske civilizacije, niti sigurnijeg doma od zemalja u kojima je preovladavao islam.

Društveni život je takođe bio pod uticajem učenja Kur'ana. U doba kad je u kršćanskoj Evropi epidemija smatrana Božjom pokorom kojoj čovjek treba samo da se skrušeno potčini - u to doba, i davno prije toga, muslimani su slijedili preporuku svoga Poslanika koja ih je upućivala da se bore protiv epidemija izoliranjem zaraženih gradova i područja. U vrijeme kad su čak i kraljevi i plemići Zapada smatrali kupanje kao gotovo nepristojan luksuz, čak i najsiromašnija muslimanska kuća imala je barem jednu banju, dok su usavršena javna kupatila bila normalna pojava u svakom muslimanskom gradu (na primjer, u devetom stoljeću Kordoba ih je imala tri, stotine), a sve ovo kao odziv na učenje Poslanika da je „čistoća dio vjere". Musliman nije dolazio u sukob sa zahtjevima duhovnog života ako bi uživao u lijepim stvarima materijalnog života jer, prema učenju Poslanika, »Bog voli da vidi na svojim robovima dokaze svoje darežljivosti".

Ukratko, islam je dao ogroman podsticaj kulturnim dostignućima koja predstavljaju jednu od najponosnijih stranica povijesti čovječanstva; on je taj podsticaj dao potvrđujući razum, a negirajući mračnjaštvo, potvrđujući akciju, a odbijajući mir u pobožnom razmišljanju, prihvatajući život, a odbacujući asketizam. Nije onda nikakvo čudo što je islam, čim je izbio van granica Arabije, pridobijao nove pristalice silnom brzinom. Rođeni i odgojeni u kršpćanstvu Pavla i Augustina, stanovnici Sirije i sjeverne Afrike, a nešto kasnije i vizigotske Španije, našli su se iznenada suočeni s učenjem koje negira dogmu Prvog grijeha i naglašava prirodno dostojanstvo zemaljskog života; tako su oni u stalno rastućem broju pristupali novom vjerovanju koje im je omogućilo da shvate da je čovjek Božji namjesnik na Zemlji. Ovo, a ne legendarno „preobraćanje mačem", objašnjenje je začuđujućeg trijumfa islama u slavnom jutru njegove historije.

Nisu muslimani učinili islam velikim; naprotiv, islam je njih učinio velikim. Ali, čim je njihova vjera postala navika a prestala da bude životni program, koji treba svjesno sprovoditi, stvaralački podsticaj koji leži u osnovi njihove

civilizacije je iščezao i postepeno ustupao mjesto indolenciji, sterilnosti i kulturnom padu.

NOVO SAZNANJE do kojeg sam došao i napredak koji sam činio u arapskom jeziku (udesio sam da mi jedan student sa El-Azhara daje lekcije svaki dan) dali su osjećaj da sad konačno imam nešto nalik na ključ za muslimanski duh. Nisam više bio toliko siguran da Evropljanin „ne može nikada svjesno dobiti cjelovitu sliku", kako sam pisao u svojoj knjizi samo nekoliko mjeseci ranije; sada ovaj muslimanski svijet nije više izgledao tako potpuno tuđ zapadnim asocijacijama. Palo mi je na um da, ako bi neko bio u stanju da postigne izvjestan stepen odvajanja od svojih vlastitih prošlih navika mišljenja i da dozvoli mogućnost da, možda, oni nisu jedini valjani, nekad tako čudni muslimanski svijet mogao bi stvarno postati shvatljiv...

Iako sam našao mnogo toga što je privlačilo moj razum kao i moje instinkte, nisam smatrao opravdanim da inteligentan čovjek uskladi sve svoje mišljenje i cio svoj pogled na život sa sistemom koji nije smislio on sfim.

„Reci mi, Šejh Mustafa", upitah jednom prilikom svog učenog prijatelja El-Meragiju, „zašto bismo morali da se ograničimo na neko određeno učenje i neki određeni sistem propisa? Zar ne bi bilo bolje prepustiti sva etička nadahnuća našem unutarnjem glasu?"

„Ono što ti u stvari pitaš, moj mladi brate, jeste zašto mora postojati bilo kakva institucionalna religija? Odgovor je jednostavan. Samo malo ljudi - samo poslanici - stvarno su u stanju da shvate unutarnji glas koji im govori. Većina nas smo sputani svojim osobnim interesima i željama - pa kad bi svaki trebalo da slijedi samo želje svoga vlastitog srca, imali bismo potpun moralni kaos i ne bismo se nikada mogli složiti ni o kakvom načinu ponašanja. Naravno, mogao bi pitati da li postoji ikakva iznimka općeg pravila - prosvijećeni ljudi koji osjećaju da niko ne treba da ih »vodi" u onome što oni smatraju da je pravo ili krivo; ali onda, pitam te, zar ne bi mnogo, vrlo mnogo ljudi zahtijevalo to izuzetno pravo za sebe? A kakav bi bio rezultat?"

VEĆ SAM BIO u Kairu gotovo šest sedmica kad dobih ponovni napad malarije, koji sam prvi puta imao u Palestini prethodne godine. Počelo je s glavoboljom, vrtoglavicom i bolovima u svim udovima; potkraj toga dana ležao sam na leđima, nemoćan, bez snage i ruku da podignem. Gospoda Viteli, moja gazdarica, trčkarala je oko mene kao da uživa u mojoj bespomoćnosti; ali njena briga bila je iskrena. Dala mi je toplog mlijeka i stavljala hladne obloge na glavu - ali kad sam predložio da bi možda trebalo pozvati liječnika, ona je odvratila srdito:

„Doktor - pih! Šta ti kasapi znaju o malariji! Znam o njoj više nego bilo koji od njih. Moj pokojni drugi muž umro je od nje u Albaniji. Živjeli smo u Duracu (Draču) nekoliko godina i on, jadnik, često je patio od bolova jačih nego što su vaši, ali je uvijek imao povjerenja u mene...”

Bio sam suviše slab da se prepirem i pustio sam je da me kljuka snažnom mješavinom jakog grčkog vina i kinina, ne onim zaslađenim pilulama nego stvarnom kašom koja me je svojom gorčinom tresla gotovo više nego i sama groznica. Ali, na neki način, čudno je to reći, imao sam puno povjerenje u gospođu Viteli, uprkos njenom zloslutnom podsjećanju na svog „pokojnog drugog muža”.

Te noći, dok mi je tijelo gorjelo u groznici, iznenad začuh nježnu, živahnu muziku s ulice: zvuk orgulja. Nisu to bile one obične orgulje sa škripavim mjehovima i pucketavim sviralama, nego više nešto što vas podsjeća na krhke, stare klavikorde koji su, pošto su bili suviše nježni i suviše ograničeni u nijansama, u Evropi već davno bili odbačeni. Viđao sam i ranije takve orgulje u Kairu: čovjek nosi kutiju na leđima, a dječko ga prati i okreće ručku i tonovi padaju pojedinačno, kratki i čisti, kao strijele koje pogađaju svoj cilj, kao zvečanje stakla, s razmacima između njih. Pošto su bili tako nepomiješani i tako odvojeni jedan od drugog, ovi tonovi nisu dopuštali slušaocu da uhvati čitavu melodiju, nego su ga umjesto toga vukli, u trzajima, kroz nježne, napete taktove. Oni su bili kao tajna koju pokušavate otkriti, ah’ ne možete; oni su vas mučili svojim vječnim ponavljanjem u vašoj glavi, uvijek iznova kroz noć, kao zakovitlani krug iz kojeg nema bijega, kao kružni ples derviša što ste ih vidjeli u Skutariju - je li to bilo prije nekoliko mjeseci, prije nekoliko godina? - nakon što ste prošli kroz najgušću šumu čempresa na svijetu...

Bila je to najneobičnija šuma, to tursko groblje u Skutariju, upravo s one strane Bosfora od Istanbula: aleje i staze između bezbrojnih čempresa a pod njima bezbrojni uspravni i povaljani nadgrobni nišani s izlizanim arapskim natpisima. Groblje je već odavno prestalo da se koristi, njegovi mrtvi bili su već jako dugo mrtvi. Iz njihovih tijela izrasla su moćna debla, dvadeset do trideset metara visine, rastući u promjenljivom vremenu i u dubokoj tišini koja je u tom gaju tako velika da nema mjesta za tugu. Nigdje se tako jako ne osjeća kao ovdje da mrtvi spavaju. To su mrtvi svijeta koji je dozvolio svojim živim da žive mirno; mrtvi čovječanstva koje ne žuri.

Nakon kratkog lutanja grobljem, zatim uskim, brežuljkastim uličicama Skutarija, naiđoh na malu džamiju koja mi se otkrila divnim ornamentalnim arabeskama iznad vrata. Kako su vrata bila odškrinuta, uđoh i nađoh se u mračnj

prostoriji nasred koje je sjedilo nekoliko figura na ćilimu u krugu oko nekog jako starog čovjeka. Svi su nosili dugačke ogrtače i visoke, smeđe puštane kape bez oboda. Stari imam je recitirao odsječak iz Kur'ana monotonim glasom. Duž jednog zida sjedilo je nekoliko svirača: bubnjara, flautista i svirača na kamandži, instrumentu nalik na violinu s dugini vratom.

Palo mi je na um da ovaj čudni skup moraju biti „rotirajući derviši" o kojima sam toliko mnogo čuo; mistički red koji ima za cilj da, pomoću izvjesnih ritmički ponavljanh i pojačavanih pokreta, padne u ekstatički trans za koji upućeni kažu da im omogućuje da postignu neposredni i osobni doživljaj Boga.

Tišinu koja je slijedila iza imamovog recitiranja iznenada prekinu tanki, visoko ugođeni zvuk flaute i poče monotona, gotovo tužna svirka. Kao jedan digoše se derviši, zbaciše sa sebe ogrtače i ostadoše u bijelim, lepršavim tunikama koje su im dopirale do gležnjeva, a u struku su bile vezane šalovima na čvor. Zatim svaki od njih napravi poluokret, tako da su, stojeći u krugu, u parovima, bili okrenuti jedan drugom; onda skrstiše ruke na prsima i duboko se pokloniše jedan drugom (morao sam pomisliti na stari menuet i na vitezove u izvezenim kaputima kako se klanjaju pred svojim damama). Idućeg trenutka svi derviši ispružiše svoje ruke na stranu, desnim dlanom okrenutim dolje, a lijevim gore. Kao šaputava pjesma, riječ Huve - „On" (to jest, Bog) doprije s njihovih usana. S ovim tihim glasom na usnama, svaki se poče polahko okretati oko sebe, ljuljajući se u ritmu muzike koja kao da je dolazila iz velike udaljenosti. Zabaciše nazad glave zatvorivši oč,i a blaga ozbiljnost obuze njihova lica. Sve brže i brže postajalo je kružno kretanje; prostrane tunike se digoše i formiraše široke krugove oko rotirajućih figura, koje sliče na vrtloge u moru; njihova lica pokazivala su veliku zadubljenost... Kruženje je preraslo u vrtložno rotiranje, uzbuđenje i zanos rasli su očito u svakome od njih. U bezbrojnom ponavljanju, njihove poluotvorene usne izgovarale su riječ Huve... Huve... Huu-ve...; njihova tijela su se vrtjela i vrtjela, stalno ukrug, a muzika kao da ih je uvlačila u svoje prigušene, vrtložne, monotone akorde, monotono rastući - a vi osjećate kao da i vas neodoljivo uvlači u rastući vrtlog, strme, spiralne vrtoglave stepenice, više, više, uvijek više, uvijek iste stepenice, ali uvijek više, u stalno rastućim spiralama, prema nekom nedokučivom, neshvatljivom kraju... dok velika, prijateljska ruka gospode Viteli položena na čelo ne smiri vrtloženje i prekinu vrtoglavu čaroliju i vrati vas iz Skutarija u svježinu kamenom popločane sobe u Kairu...

Ipak je gospođa Viteli imala pravo. Njeno liječenje mi je pomoglo da svladam napad malarije, ako ne prije, onda barem isto tako brzo kao što bi učinio bilo koji profesionalni liječnik. Za dva dana gotovo sam se oslobodio groznice,

a trećeg dana krevet sam mogao zamijeniti udobnom stolicom. Ipak sam bio suviše iscrpljen da bih mogao izlaziti, a vrijeme je sporo prolazilo. Jednom ili dva puta moj učitelj-student s El-Azhara me posjetio i donio mi nekoliko knjiga.

Moje nedavno, groznicom izazvano, sjećanje na derviše iz Skutarija uzbuđivalo me. Ono je iznenada dobilo zagonetni značaj koji nije bio očigledan kod originalnog iskustva. Ezoterični ritual ovog religioznog reda - jednog od mnogih koje sam sreo u raznim muslimanskim zemljama - nije izgledalo da se uklapa u sliku islama koja se polahko oblikovala u mom duhu. Tražio sam od mog prijatelja sa El-Azhara da mi donese nekoliko orijentalnih djela o tom predmetu; preko njih, moja instinktivna sumnja da se ezoterizam ove vrste uvukao u muslimanski svijet iz ne-islamskih izvora, potvrdila se. Spekulacije sufija, kako se nazivaju ovi muslimanski mistici, otkrivale su gnostičke, indijske, a ponekad čak i kršćanske uticaje koji su unijeli asketske koncepte i prakse potpuno strane poruci arapskog Poslanika. U njegovoj poruci razum je naglašen kao jedini stvarni put ka vjeri. Mada valjanost mističkog iskustva nije nužno isključena iz ovog prilaza, islam je primarno intelektualni, a ne emocionalni pothvat. Iako je, sasvim prirodno, proizvelo jaku emocionalnu privrženost kod svojih sljedbenika, Muhammedovo učenje nije pridavalo emociji kao takvoj bilo kakvu nezavisnu ulogu u religioznim shvaćanjima, jer emocije su, koliko god duboke, daleko više podložne uticaju subjektivnih želja i strahovanju nego što ikada može biti razum, uprkos svojoj pogrešivosti.

„Tako mi se, Mensure, islam pomalo otkrivao: tračak ovdje, bljesak ondje, kroz razgovor, knjige, posmatranje - polahko, gotovo da nisam bio ni svjestan toga..."

KAD SMO ZASTALI da prenoćimo, Zejd počinje peći kruh. On mijesi tijesto od grubog pšeničnog brašna, s vodom i solju, i oblikuje ga u pljosnat, okrugao hljepčić debljine oko tri centimetra. Zatim pravi rupu u pijesku, puni je suhim granama i potpaljuje ih; kad se plamen, nakon iznenadnog izbijanja, stiša, on stavlja hljepčić na žar, pokriva ga vrelim pepelom i pali novu gomilu granja navrh toga. Nakon nekog vremena on vadi kruh, prevrće ga, pokriva ga kao i prije i pali novu vatru iznad njega. Nakon još pola sata kruh se vadi iz pepela i lupa štapom da bi se uklonio preostali pepeo i pijesak. Jedemo ga s maslacem i burmama. Nema slađeg ni ukusnijeg kruha od ovoga.

Mensurova, kao i Zejdova i moja glad je utoljena, ali njegova radoznalost nije zadovoljena. Dok ležimo oko vatre, on me i dalje zasipa pitanjima o tome kako sam konačno postao musliman - i dok sam pokušavao da mu to objasnim, pade mi na pamet, uz nešto nalik na čuđenje, kako je teško riječima opisati moj

dugi put u islam.

„Jer, Mensure, islam mi je došao kao nezvan gost koji noću uđe u kuću, potajno, bez galame i vike; s ciljem da ostane zauvijek. Ipak mi je trebalo godina da otkrijem da moram biti musliman...”

Misleći sada o onim danima mog drugog putovanja na Srednji istok - kad je islam sasvim ozbiljno počeo zaokupljati moj duh - izgleda mi da sam čak i tada bio svjestan da je to putovanje otkriće. Svakog dana nailazili su novi dojmovi; svakog dana javljala su se u meni nova pitanja i novi odgovori. Oni su probudili odjek nečega što je bilo skriveno negdje u pozadini moga duha, a kako sam napredovao u svom upoznavanju islama, osjećao sam, svaki puta iznova, da se neka istina koju sam uvijek znao a da nisam bio ni svjestan toga, postepeno otkriva i potvrđuje.

Početkom ljeta 1924. krenuo sam iz Kaira na dugo putovanje koje je trajalo gotovo dvije godine. Cijelo to vrijeme polahko sam se kretao kroz zemlje stare po mudrosti svoje tradicije ali vječno svježe po svom odrazu na moj duh. Putovao sam bez žurbe, s dugim zaustavljanjima. Ponovno sam posjetio Transjordaniju i proveo nekoliko dana s emirom Abdulahom uživajući u toploj krepkosti te beduinske zemlje koja još nije bila prisiljena da prilagođava svoj karakter zapadnim uticaj ima. Kako mi je ovog puta vizu obezbijedio Frankfurter Zeitung, mogao sam opet vidjeti Siriju. Damask je došao i otišao. Levantinska živahnost Bejruta zagrlila me kratko vrijeme da bi uskoro bila zaboravljena u zabačenoj sanjivosti Tripolija s njegovim izgledom tihe sreće. Mali, staromodni brodići ljuljali su se na svojim sidrištima u otvorenoj luci, a njihovi latinski jarboli su tiho pucketali. Na niskim stolicama pred kafanom na keju sjedili su građani Tripolija, uživajući u šoljici kafe i nargili na popodnevnom suncu. Svugdje mir i zadovoljstvo i očigledno izobilje hrane; čak i prosjaci činilo se da uživaju na toplom suncu kao da kažu: „O, kako je dobro biti prosjak u Tripoliju!”

Došao sam u Halep. Njegove ulice i zgrade podsjetile su me na Jerusalem i stare kamene kuće koje kao da su izrasle iz tla, mračni, zasvođeni prolazi, tihi trgovi i dvorišta, izrezbareni prozori. Međutim, unutrašnji život Halepa bio je potpuno različit od onoga u Jerusalemu. Pretežno raspoloženje Jersualema bila je uporednost suprotstavljenih nacionalnih strujanja, kao bolni, složeni grč; neposredno uz svijet razmišljanja i dubokog religioznog uzbuđenja rasla je, kao otrovni oblak, neka gotovo mistična mržnja preko ljudi i stvari. Halep, međutim - iako mješavina arapskog i levantinskog, i s trgovima bliske Turske - bio je harmoničan i vedar. Kuće s kamenim fasadama i drvenim balkonima bile su žive čak i u svojoj tišini. Mirna marljivost zanatlija starog bazara; dvo-

rišta mnogih starih karavansaraja s njihovim arkadama i lođama punim robe; štedljivost zajedno s veselom gramzivošću, a oboje slobodno od zavisti; odsustvo svake žurbe, spokojstvo koje obuzima stranca i izaziva kod njega želju da njegov vlastiti život bude ukorijenjen u spokojstvu: sve ovo teklo je zajedno u snažnoj, privlačnoj melodiji.

Iz Halepa sam kolima otišao u Dajr ez-Zor, gradić na krajnjem sjeveru Sirije, odakle sam namjeravao produžiti starim karavanskim putom uporedo s Eufratom; upravo na tom putovanju sam prvi put sreo Zejda.

Za razliku od puta Damask - Bagdad, kojim su kola prolazila već nekoliko godina, put duž Eufrata bio je malo poznat; u stvari, samo jedna kola su njim prošla nekoliko mjeseci prije mene. Moj vozač, Jermen, ni slm nije nikada išao dalje od Dajr ez-Zora, ali je bio uvjeren da može nekako naći put. Ipak, osjećao je potrebu za bližim informacijama; tako smo zajedno otišli na bazar u potrazi za njima.

Hazarska ulica išla je cijelom dužinom Dajr ez-Zora, koji je bio neki križanac između sirijskog provincijskog grada i beduinske metropole, s naglaskom na ovoj drugoj. Svjetovi su se tu sretali u čudnoj prisnosti. U jednoj radnji prodavale su se moderne, loše štampane razglednice a neposredno uz nju nekoliko beduina je govorilo o padanju kiše u pustinji i o nedavnim neprijateljstvima između sirijskog plemena Bišr-Anaza i Šamara iz Iraka; jedan od njih spomenu smioni upad što ga je, u južni Irak, prije kratkog vremena, izvršio beduinski poglavar iz Nedžda, Fejsal ad-Daviš; često je spominjao ime velikog čovjeka iz Arabije, Ibn Sauda. Stare puške nabijače s dugim cijevima i srebrom ukrašenim kundacima - puške koje više niko nije kupovao zato što su moderne bile mnogo efikasnije - sanjarski i sumorno su životarile između polovnih uniformi s tri kontinenta, sedla za kamile iz Nedžda, Goodvear guma za kola, fenjera iz Lajpciga i smeđih beduinskih ogrtača iz Al-Džavfa. Međutim, zapadnjačka roba nije izgledala kao uljez među starom; njena korisnost dala joj je njeno prirodno mjesto. Sa svojim širokim smislom za stvarnost, beduini izgleda lahko prihvataju sve ove nove stvari, koje su još jučer bile van njihovog vidokruga, i učine ih svojim ne izdajući svoje stare. Ova unutarnja stabilnost, razmišljao sam, mora da im daje snagu da podnesu nalet novog doba i da, možda, ne podlegnu - jer ono se približavalo ovom narodu koji je do nedavno bio tako povučen i tako skriven; ali to nipošto nije bilo neprijateljsko kucanje na njihova vrata; oni su primili sve te novine s nevinom radoznalošću i, takoreći, opipavali ih sa svih strana, razmišljajući o njihovoj mogućoj korisnosti. Kako sam malo tada shvaćao šta zapadne „novine" mogu učiniti jednostavnim nepismenim beduinima...

Dok se moj vozač Jermen raspitivao kod grupe beduina, osjetih da me neko povuče za rukav. Okrenuh se. Preda mnom je stajao ozbiljan, pristao Arap tridesetih godina.

„Ako dozvoliš, efendija”, reče on tihim, promuklim glasom. „Čujem da ideš kolima u Bagdad i da ne poznaješ put. Pusti me da pođem s tobom; mogu biti od pomoći.”

Svidio mi se odmah i upitah ga ko je on.

»Ja sam Zejd ibn Ghanim”, odgovori on, „služim kao agajl u Iraku”.

Tek tada zapazih sivožutu boju njegovog kaftana i sedmokraku zvijezdu, amblem iračke pustinjske policije, na njegovom crnom igalu. Ova vrsta trupa, među Arapima nazvanim agajl, postojala je već u tursko doba: korpusi dobrovoljaca, regrutovanih gotovo isključivo iz centralne Arabije - ljudi kojima je pustinja dom a deva prijatelj. Njihova pustolovna krv povukla ih je iz njihove škrte domovine u svijet u kojem ima više novca, više pokreta, više promjene između danas i sutra.

Zejd mi reče da je došao u Dajr ez-Zor s jednim od svojih oficira u vezi s kontrolom sirijsko-iračke granice. Dok se oficir već vratio u Irak, Zejd je ostao da posvršava neke privatne stvari; sad bi se radije vratio sa mnom nego pošao više uobičajenim ili obilaznim putem preko Damaska. Iskreno je priznao da nije nikada putovao duž Eufrata, ali je znao isto kao i ja da se zbog njegovih mnogobrojnih petlji i zavoja ne možemo uvijek osloniti na rijeku da nas vodi - „ali”, dodade on, „pustinja je pustinja, sunce i zvijezde su iste i mi ćemo, inšallah, naći put”. Svidjelo mi se njegovo ozbiljno samopouzdanje i rado pristadoh da pođe sa mnom.

Sljedećeg jutra napustili smo Dajr ez-Zor. Velika pustinja Hamada prostrla se pod točkovima našeg „forda” modela T: beskrajna ravnica pijeska, nekad glatka i ravna kao asfalt a nekad valovita od horizonta do horizonta. Ponekad se Eufrat pojavljivao s naše desne strane, muljevit, tih, niskih obala; pomislili biste: tiho jezero, dok vaš pogled ne privuče komad drveta ili čamac u brzom pokretu i ne otkrije moćnu struju. Bila je to široka, kraljevska rijeka, nije odavala zvuka, nije bila nestašna, nije jurila, nije pljuskala. Išla je, klizila, traka rasprostranjena na daleko i na široko, nesputana, birajući svoj nezavisan put u bezbrojnim zavojima niz neprimjetni nagib pustinje, ravna sa sebi ravnom, ponosna u ponosnom, jer pustinja je bila isto tako rasprostranjena i moćna i tiha kao i rijeka.

Naš novi saputnik, Zejd, sjedio je uz vozača s koljenima povučenim gore i s jednom nogom koja je visila preko vrata; na njegovim nogama blistale su nove

čizme od crvene marokanske kože koje je kupio prethodnog dana na bazaru u Dar ez-Zoru.

Ponekad bismo sreli jahače deva koji su se pojavljivali niodakle usred pustinje, zastali za trenutak i zurili u kola, a zatim opet potjerali svoje životinje i nestali. Očito su bili pastiri; sunce je opalilo njihova lica koja su tamno bronzana. Kratki odmori u osamljenim, trošnim karavansarajima smjenjivali su se s beskrajnim prostranstvima pustinje. Eufrat je nestao iza horizonta. Pijesak šiban oštrim vjetrom, prostrane plohe šljunka, tu i tamo poneki čuperak trave i trnovito žbunje. S naše desne strane izraste iznenada lanac niskih brda, golih i ispucalih, mrveći se pod oštrim suncem, i prekinu beskraj pustinje. „Šta bi moglo biti iza tog uskog niza brda?" pita se čovjek u čuđenju. Iako smo znali da ista ravna ili brežuljkasta pustinja leži iza njih, isti pijesak i isti tvrdi šljunak nudi svoju djevičansku tvrdoću suncu, dah neobjašnjive tajne bio je u zraku: „Šta li bi moglo biti tamo?" Atmosfera je bila bez odgovora ili jeke, treperava tišina popodneva znala je samo za brujanje našeg motora i šum guma preko šljunka. Je li kraj svijeta upao tamo u iskonski bezdan? Zato što nisam znao, nepoznato je bilo tamo, a zato što možda nikada neću znati, to je bilo nesaznatljivo nepoznato.

Poslije podne naš vozač otkri da je u posljednjem karavansaraju zaboravio da uzme vode za motor. Rijeka je bila daleko; nije bilo bunara na milje okolo; svuga oko nas, do valovitog horizonta, prostirala se užarena, poput krede bijela ravnica. Mehki, vrući vjetar puhao je iznad nje, dolazeći niodakle i odlazeći nigdje, bez početka i kraja, prigušeni šum iz same vječnosti.

Vozač, ravnodušan kao svi Levantinci (osobina koju sam kod njih cijenio - ali ne upravo tad), reče: „Ah, čak i ovako ćemo stići do sljedećeg karavansaraja".

Ali, izgledalo je da ne možemo stići „čak i ovako." Sunce je žeglo, a voda u motoru ključala kao u čajniku. Opet sretosmo pastire. Vode? Ne, nigdje vode na petnaest sati hoda deve.

,,A šta vi pijete?" upita u očajanju Jermen.

Oni se nasmijaše. „Pijemo devino mlijeko". Morali su se u sebi čuditi ovim smiješnim ljudima u brzo pokretnim đavoljim kolima, koji pitaju za vodu - kad im je svako beduinsko dijete moglo reći da u tom području nema vode.

Neprijatni izgledi: ostati ovdje u pustinji s motorom u kvaru, bez vode i hrane i čekati dok naiđu neka druga kola - možda sutra ili prekosutra - ili možda sljedećeg mjeseca...

Uskoro vozač izgubi svoju veselu bezbrižnost. On zaustavi kola i podiže poklopac radijatora; bijeli gusti mlaz pare šiknu u zrak. Imao sam malo vode

u termosici i žrtvovah je za dobro motora. Jermen dodade malo ulja i hrabri „ford" nas ponese neko vrijeme.

„Mislim da bismo mogli naći vode tamo desno", reče optimist. „Oni bregovi izgledaju tako zeleni - izgleda da tamo ima svježe trave, a tamo gdje raste trava u ovo doba godine, kad nema kiše, mora biti vode. Ako tamo ima vode, zašto ne bismo otišli po nju?"

U logici uvijek ima nešto neodoljivo; bilo je čak i ovdje, iako Jermenova logika kao da je išla na štakama. Napustismo put i otandrkasmo nekoliko milja prema bregovima: nema vode... Padine nisu bile pokrivene travom nego zelenkastim stijenjem.

Čulo se pištanje u motoru, klipovi su potmulo tukli, dim je u sivim oblacima sukljao ispod poklopca motora. Još samo nekoliko minuta i nešto bi puklo: lom radilice ili slična sitnica. Ali sad smo već bili daleko od karavanskog puta; ako se išta sada desi, ostali bismo bespomoćni u ovoj pustoši. Gotovo čitava naša rezerva ulja otišla je u radijator. Jermen je postao histeričan; on je „tražio vodu", vozio lijevo, zatim desno, izvodeći okuke kao na cirkuskoj areni, ali voda je uporno odbijala da se pojavi. Boca konjaka koju sam s uzdahom ustupio nije mnogo pomogla vrelom radijatoru, osim što nas je obavila oblakom alkoholne pare od koje Zejd (koji, naravno, nije nikada pio) zamalo da nije povratio.

Ovaj posljednji eksperiment trgnu ga iz ukočene letargije u koju je odavno bio zapao. Ljutitim pokretom navuče svoju kufiju niže na oči, nage se preko vrelog ruba kola i poče razgledati pustu ravnicu - gledajući onom preciznom, pažljivom koncentracijom tako svojstvenom ljudima koji mnogo žive uglavnom u prirodi i naviknuti da se oslanjaju na svoja čula. Čekali smo zabrinuto, bez mnogo nade - jer, kao što nam je ranije rekao, on nikada prije nije bio u ovom dijelu zemlje. Ali on pokaza rukom prema sjeveru i reče: „Tamo".

Riječ je pala kao naredba; vozač, sretan da ima nekoga ko će ga osloboditi odgovornosti, odmah se pokori. Povezosmo se prema sjeveru, s motorom koji je teško brektao. Ali iznenada Zejd se malo podiže, stavi svoju ruku na vozačevo rame i reče mu da stane. Sjedio je neko vrijeme glave pognute naprijed, kao pas koji njuši; oko njegovih stisnutih usana lebdjela je mala, jedva primjetna napetost. "Ne - vozi tamo!" uzviknu on i pokaza prema sjeveroistoku. „Brzo!" Vozač se pokori opet bez riječi. Nakon nekoliko minuta, „Stoj!" i Zejd lahko iskoči iz kola, pokupi svoj dugi ogrtač objema rukama i potrča pravo naprijed, zastade, okrenu se nekoliko puta kao da traži ili napeto osluškuje - zadugo zaboravih motor i našu nevolju, toliko sam bio privučen izgledom čovjeka koji napinje sve svoje nerve da bi se orijentirao u prirodi... Iznenada on otrča dugačkim sko-

kovima i nestade u udubljenju između dvije humke. Uskoro iza toga pojavi se njegova glava i on mahnu rukama: „Voda!”

Dotrčasmo do njega - i bila je tamo: u šupljini zaštićenoj od sunca, natkrivenoj stijenama, blistala je mala lokva vode, ostatak zadnjih zimskih kiša, žućkasto-smeđa, muljava, ali ipak voda, voda! Neki neobjašnjivi pustinjski instinkt otkrio je njeno prisustvo čovjeku iz Nedžda...

Dok smo Jermen i ja zahvatili u prazne benzinske limenke i nosili do strašno zloupotrijebljenog motora, Zejd, tihi heroj, osmijehom se klatario oko kola.

U PODNE trećeg dana stigli smo do prvog iračkog sela Ana na Eufratu - i jahali satima između njegovih paunovih voćnjaka i zemljanih zidova. Bilo je tamo mnogo agajla, većina od njih, kako nam je rekao Zejd, iz njegovog plemena. U sjeni palmi oni su šetali među blistavim konjima na kojima je bljeskalo zelenkasto svjetlo: kraljevi puni gracioznosti i prijaznosti. Nekima od njih Zejd je u prolazu kimnuo glavom a njegove duge, crne kose zatresle su se na objema stranama njegovog lica. Uprkos svom teškom životu u pustinji i žestokoj vrućini, on je bio toliko osjetljiv da je za vrijeme našeg brzog prolaska seoskim ulicama omotao svoj ogrtač oko usta kako bi se zaštitio od prašine - prašine koja nije smetala čak ni nama razmaženim građanima. Kad smo opet naišli na šljunak i više nije bilo prašine, on smaknu svoju kufiju pokretom punini gotovo djevojačke gracioznosti; iznenada otvori usta i zapjeva, s iznenadnošću planinskog bedema što izbije u ravnici. To je bila kasida iz Nedžda, neka vrsta ode - njihanje otegnutih melodija u nepromjenljivom ritmu, tekući kao pustinjski vjetar, niodakle, nigdje.

U sljedećem selu on zatraži od vozača da stane, iskoči iz kola, zahvali mi za vožnju, prebaci svoju pušku preko ramena i nestade među palmama; u kolima ostade miris koji nema imena - miris ljudskog lika zaokruženog u samog sebe, treperavo sjećanje na davno zaboravljenu a nezaboravnu nevinost duha.

Toga dana u Ani nisam mislio da ću ikada opet vidjeti Zejda; ali to se desilo na drugi način.

SLJEDEĆEG DANA stigoh u Hit, gradić na Eufratu, na mjestu gdje stari karavanski put od Damaska do Bagdada izbija iz pustinje. Kao kruna vrha brda sa svojim zidovima i bastionima, grad je ličio na staru, poluzaboravljenu tvrđavu. Nikakav život nije bio vidljiv ni u njemu ni oko njega. Vanjske kuće kao da su urasle u zidove; na njima nije bilo prozora, samo nekoliko uskih otvora, kao puškarnice. Munara se dizala iz unutrašnjosti grada.

Stao sam da prenoćim u nekom karavansaraju blizu riječne obale. Dok su

za vozača i za mene pripremali večeru, odoh u dvorište da na bunaru operem ruke i lice. Dok sam čučao, neko uze ibrik s vodom koji sam bio stavio na tlo i pažljivo poli vodu preko mojih ruku. Pogledah gore i vidjeh pred sobom jako koščatog, tamnoputog čovjeka s krznenom kapom na glavi; bez traženja, pomogao mi je kod pranja. Očito, nije bio Arap. Kad ga upitah ko je, on odgovori na lošem arapskom jeziku; „Ja sam Tatar, iz Azarbejdžana." Imao je tople oči a njegova, nekad vojnička, bluza bila je gotovo u ritama.

Počeh s njim razgovor, malo na arapskom a nešto natucajući perzijski od kojeg sam ponešto uhvatio od jednog iranskog studenta u Kairu. Pokazalo se da je Tataru ime Ibrahim. Veći dio svog života - sad je imao blizu Četrdeset godina - proveo je na iranskim putevima; godinama je tjerao teretna kola iz Tabriza u Teheran, iz Mešheda u Birdžand, iz Teherana u Isfahan i Širaz, a jedno vrijeme je imao i svoje vlastite konje; služio je kao konjanik u iranskoj žandarmeriji, kao lični tjelohranitelj turkmenskog poglavice i kao konjušar u karavansaraju u Isfahanu; sada, došavši u Irak kao gonič mule u karavanu iranskih hadžija prema Kerbeli, bio je izgubio posao nakon prepirke s vođom karavana i bio bespomoćan u tuđoj zemlji.

Kasnije, te noći legao sam na drvenu klupu da spavam u palmama ukrašenom dvorištu karavansaraja. Zaparna vrućina i oblaci komaraca, teških i debelih od sisanja ljudske krvi. Nekoliko svjetiljki bacalo je svoje tužno, mutno svjetlo u tamu. Neki konji, koji su možda bili gazdini, bili su vezani uz jedan zid. Ibrahim, Tatar, četkao je jednoga od njih; po načinu na koji je to radio moglo se vidjeti da on ne samo poznaje konje nego ih i voli; njegovi prsti milovali su čupavu grivu kao što bi ljubavnik milovao svoju dragu.

Iznenada mi dođe misao. Bio sam na putu za Iran i dugi mjeseci putovanja na konju bili su preda mnom. Zašto ne bih poveo ovoga čovjeka sa sobom? Izgledao je dobar i miran, a ja ću bez sumnje trebati nekoga poput njega, koji poznaje gotovo svaki drum u Iranu i u svakom je karavansaraju kao kod kuće.

Kad sam mu sljedećeg jutra predložio da ga uzmem kao svog slugu, skoro da zaplaka od zahvalnosti i reče mi na perzijskom:

„Hazrat, to nikada nećete požaliti..."

BILO JE PODNE petog dana putovanja kolima iz Halepa kad prvi puta ugledah prostranu oazu Bagdada. Između krošnji bezbrojnih palmi blistala je pozlaćena kupola džamije i visoke munare. Na objema stranama puta ležalo je prostrano, prastaro groblje s polomljenim nadgrobnim kamenjem, sivim, jadnim i napuštenim. Fina, siva prašina nepomično je ležala na njima, a u žarkom podnevnom svjetlu ovo prašnjivo sivilo bilo je kao srebreno izvezeni maleni veo

- nejasna granica između mrtvog svijeta prošlosti i žive sadašnjosti. Tako treba da bude uvijek, pomislih u sebi, kad se približavate gradu čija je prošlost tako potpuno različita od njegove sadašnjosti da misao ne može zapaziti razliku...

Onda zaronismo usred palmi - kilometri i kilometri golemih stabala i povijene paprati - dok iznenada palmovi gajevi nestadoše na obali Tigrisa. Ova rijeka nije bila kao Eufrat: muljavozelena, teška i klokotava - kao egzotični stranac nakon tihog kraljevskog toka one druge rijeke. Kad smo prešli preko pontonskog mosta, poklopi nas jarka vrućina Perzijskog zaliva.

Ništa u Bagdadu nije ostalo od njegove nekadašnje veličine i sjaja. Mongolska invazija u srednjem vijeku razorila je grad tako temeljito da nije ostalo ništa što bi nas podsjetilo na staru prijestolnicu Haruna er-Rašida. Ono što je ostalo bio je tužan grad nasumce izgrađenih nastambi od opeke - privremeni raspored, skoro bi se reklo, u očekivanju moguće promjene. Zaista, takva promjena je već bila u toku u obliku nove političke stvarnosti. Grad je počeo da se komeša, pojavljivale su se nove zgrade; iz uspavanog turskog provincijskog središta polahko je izranjala arapska metropola.

Ogromna vrućina utisnula je svoj znak na svaku pojavu i učinila sve pokrete tromim. Ljudi su polahko išli ulicama. Izgledalo je da im je krv teška, bez vedrine i gracioznosti. Lica su im izgledala mračna i neprijateljska pod crno-bijelim kariranim kufijama, prekrivačima za glavu; kad god biste vidjeli lijepo arapsko lice s izrazom ponosa, samozadovoljnog dostojanstva, gotovo bez izuzetka bila je iznad njega crvena ili crveno-bijela kufija - što je značilo da taj čovjek nije odatle, nego sa sjevera, iz Sirijske pustinje ili iz centralne Arabije.

Ipak je velika snaga bila očigledna kod ovih ljudi, i snaga mržnje - mržnje na tuđu vlast koja im uskraćuje njihovu slobodu. Narod Bagdada je uvijek bio opsjednut čežnjom za slobodom kao demonom. Možda je to upravo bio taj demon što je tako mračno sjenio njihova lica. Možda su ova lica imala potpuno drugačiji izgled kad bi sretala svoje bližnje u uskim sokacima i zidom ograđenim dvorištima u gradu. Jer, ako biste ih pogledali malo bliže, ona nisu bila bez ikakvog šarma. Nasmijali bi se ponekad kao što i drugi Arapi čine. Oni bi ponekad, kao i drugi Arapi, vukli skute svojih ogrtača s aristokratskim nehajem po prašini iza sebe, kao da šetaju po popločanim podovima mramornih palača. Njihove žene su šetale ulicama u živopisno obojenim brokatnim ogrtačima; divne žene, umotane u crnocrveno, plavosrebreno i tamnocrveno - grupe figura u brokatu što prolaze bešumnim korakom...

NEKOLIKO SEDMICA nakon mog dolaska u Bagdad, dok sam lutao kroz Veliki bazar, odjeknu vrisak iz jednog sumračnog, natkrivenog prolaza.

Iza ugla protrča neki čovjek; zatim drugi, pa treći. Ljudi u bazaru počeše trčati kao da su zahvaćeni strahom kojem su znali razlog, ali ja ga nisam znao. Topot konjskih kopita; jahač prestrašena lica dogalopira u gomilu koja se pred njim rascijepi. Još mnogo ljudi je trčalo, svi dolazeći iz istog smjera i povlačeći sa sobom kupce u bazaru. Gurajući se i sudarajući, čitava gomila poče da se tiska naprijed. Trgovci su u grozničavoj žurbi stavljali drvene poklopce na svoje dućane. Niko nije ništa govorio. Niko nije zvao nikoga. Samo ovdje-ondje mogli su se čuti krici ljudi koji su padali; neko dijete je ganutljivo plakalo...

Šta se desilo? Nikakvog odgovora. Svugdje samo blijeda lica. Teška teretna kola, još uvijek napola natovarena, bez kočijaša, progalopiraše kroz usku ulicu. Negdje u daljini sruši se hrpa zemljanih posuda i jasno sam mogao čuti njihovo kotrljanje po zemlji. Osim ovih izoliranih zvukova i tapkanja i dahtanja ljudi, vladala je duboka, napeta tišina, kakva ponekad nastaje u početku zemljotresa. Samo tapkanje nogu što trče; ponekad vrisak žene ili djeteta izbije iz mase što se gura i teče. Opet neki jahači. Panika, bijeg i tišina. Luda zbrka na raskršćima zakrčenih ulica.

Uhvaćen u gomili na jednom od ovih raskršća, nisam mogao ni naprijed ni nazad, a u stvari nisam ni znao kuda da idem. U tom času osjetih da me neko zgrabi za ruku; bio je to Zejd koji me vukao prema sebi iza niza buradi između dvaju dućana.

„Ne miči se", prošapta on.

Nešto zafijuka pored mene - puščani metak? Nemoguće...

Izdaleka, negdje duboko iz bazara, dopriješe prigušeni krici mnogih glasova. Opet nešto zafijuka i zviznu, ali ovaj put nije moglo biti sumnje: to je bio metak... U daljini nejasan, štektav zvuk, kao da neko sipa suh grah po tvrdom podu. Postepeno se približavalo i pojačavalo to pravilno, ponovljeno štektanje; onda prepoznadoh: mitraljez...

Još jednom, kao toliko puta ranije, Bagdad se pobunio. Prethodnog dana, dvadeset devetog maja 1924. godine, Irački parlament je ratifikovao, potpuno protiv volje naroda, ugovor o prijateljstvu s Velikom Britanijom; nacija je sada u očajanju pokušala da se brani protiv prijateljstva velike evropske sile...

Kao što sam kasnije saznao, britanske trupe su bile blokirale sve ulaze u bazar kako bi suzbile demonstracije i mnogo ljudi je bilo pobijeno toga dana bezobzirnim pucanjem u bazaru. Da nije bilo Zejda, vjerovatno bih utrčao pravo u mitraljesku vatru.

To je bio stvarni početak našeg prijateljstva. Zejdova istaknuta. Šutljiva muškost jako mi se svidjela; njemu se opet očito svidio mladi Evropljanin koji je

imao tako malo predrasuda prema Arapima i njihovom načinu života. Ispričao mi je jednostavnu priču o svom životu; kako je, kao i njegov otac prije njega, odrastao u službi vladara iz Haila, šamarske dinastije Ibn Rašida; kako su, kad je 1921. Ibn Saud osvojio Hail i kad je posljednji emir kuće Ibn Rašid postao zarobljenik Ibn Sauda, mnogi muškarci plemena Samar, i Zejd medu njima, napustili svoje domove, prihvatajući radije neizvjesnu budućnost nego potčinjenost novom vladaru. Sad je bio tu, noseći sedmerokraku iračku zvijezdu i igal i čeznući za zemljom svoje mladosti.

Za nekoliko sedmica moga boravka u Iraku dobro smo se upoznali i ostali smo u kontaktu godinama koje su slijedile. Pisao sam mu ponekad, a jednom ili dva puta godišnje poslao bih mu neki mali dar nabavljen na nekom iranskom ili afganistanskom bazaru; svaki puta on bi odgovorio svojim nezgrapnim, gotovo nečitkim rukopisom, sjećajući se dana koje smo proveli zajedno jašući duž obala Eufrata ili posjećujući krilate lavove u ruševinama Babilona. Konačno, kad sam 1927. došao u Arabiju, molio sam ga da mi se pridruži, što je i učinio sljedeće godine. Otada je bio moj pratilac, više drug nego sluga.

POČETKOM DVADESETIH GODINA automobili su još uvijek bili relativno rijetki u Iranu i samo nekoliko kola služilo je za iznajmljivanje između glavnih centara. Ako ste htjeli skrenuti s ona tri-četiri glavna puta, morali ste se osloniti na vozila sa zapregom; čak ni ona nisu mogla ići svugdje, jer je bilo mnogo dijelova Irana gdje uopće nije bilo putova. Za mene, željnog da sretnem ljude iz te zemlje u njihovim izvornim životnim uvjetima, putovanje na konju bilo je jedino moguće. Tako, u toku moje posljednje sedmice u Bagdadu, uz pomoć Ibrahima, posjećivao sam svakog jutra pijacu za konje izvan grada. Nakon višednevnog cjenkanja, nabavio sam konja za sebe i mulu za Ibrahima. Moj jahaći konj bio je divan kestenjasti pastuh južnoiranske rase, dok je mula - živahna, tvrdoglava životinja, s mišićima kao čelična užad ispod sive baršunaste kože - očito poticala iz Turske; mogla je, kao od šale, pored svog jahača, nositi i velike vreće u kojima sam držao sve svoje osobne potrepštine.

Jašući moga konja a vodeći mulu za uzde, Ibrahim krenu jednog jutra prema Kanikinu, zadnjem iračkom gradu na iranskoj granici i krajnjoj stanici ogranka Bagdadske željeznice; ja sam krenuo dva dana kasnije vozom, kako bih se tamo sreo s njim.

Ostavili smo Kanikin i arapski svijet iza sebe. Pred nama su stajali žuti bregovi, kao straže prema višim planinama; planine Iranske visoravni, novi svijet koji čeka. Granična postaja bila je usamljena mala zgrada i na njoj zastava, zeleno-bijelo-crvena sa simbolom lava s mačem i izlazećim suncem. Nekoliko

carinskih službenika u bezbojnim uniformama i bijelim papučama na nogama, crne kose i bijele puti, pregledaše moju oskudnu prtljagu uz prijateljski podsmijeh. Jedan od njih mi se obrati:

»Sve je u redu, džanabi-ali. Vaša milostivost je iznad naših pustinja. Da li biste nas počastili Ijubaznošću i popili čašu čaja s nama?”

Dok sam se još uvijek čudio neobičnoj, staromodnoj učtivosti ovih fraza, pade mi na um kako je perzijski jezik, uprkos mnoštva arapskih riječi, različit od arapskog. Bilo je u njemu melodiozne, kultivirane skladnosti, a neka otvorena intonacija njegovih vokala zvučala je čudno „zapadnjački” nakon izrazitog konsonantskog jezika Arapa.

Mi nismo bili jedini putnici; nekoliko teških kola prekrivenih šatorskim platnom, u koja su bila upregnuta po četiri konja, stajalo je pred carinarnicom, a karavan mula bio se ulogorio u blizini. Ljudi su kuhali hranu na otvorenim logorskim vatrama. Izgledalo je da su napustili svaku pomisao da idu naprijed iako je tek bilo rano popodne pa smo i mi, ne sjećam se zašto, odlučili da uradimo isto. Proveli smo noć vani spavajući na tlu na svojim pokrivačima.

U ranu zoru sva kola i karavani počeše da se kreću prema golim brdima; mi smo jahali s njima. Kako se put stalno uspinjao, uskoro smo prestigli spora kola i jahali sami, sve dublje i dublje u brdovitu zemlju Kurda, zemlju visokih, plavih pastira.

Prvog sam od njih vidio kad je, na jednoj okuci puta, izišao iz kolibe načinjene od pruća i ponudio nas, bez riječi, drvenim čankom prepunim mlaćenice. Bio je to dječko sedamnaestih godina, bos, odrpan, neopran, s ostacima pustene kape na raščupanoj glavi. Dok sam pio rijetko, blago posoljeno i divno svježe mlijeko, vidio sam preko ruba čanka plave oči koje su zurile u mene. Bilo je u njima nešto od krhke, vlažno-slatke maglovitosti što lebdi iznad tek rođenih životinja - iskonske dremljivosti, još potpuno neprekinute...

Poslije podne stigosmo do nekog kurdskog sela formiranog od šatora što su ležali mirno zbijeni između brežuljkastih padina. Šatori su ličili na one beduinskih polunomada u Siriji ili Iraku; grubo crno platno od kozije dlake razastrto preko nekoliko stubova, sa zidovima od hasura. U blizini je tekao potočić, čije su obale bile zasjenjene šumom bijelih topola; na stijeni, s druge strane vode, porodica roda uzbuđeno je tukla kljunovima i lupala krilima. Neki muškarac u indigoplavoj bluzi koračao je dugim lahkim koracima prema šatorima; iz njegovih, za zemlju vezanih, ali ipak vrlo slobodnih pokreta govorila je stara nomadska krv. Neka žena, u grimiznocrvenoj dugačkoj haljini, s dugačkim zemljanim vrčem na ramenu, polahko se primicala potoku; njena bedra su se jasno ocrta-

vala pod platnom njene haljine; bila su duga i napeta kao strune violine. Ona kleknu uz obalu i nage se da zahvati vode u vrč; njena kosa, formirana u obliku turbana, rasu se i, kao crveni mlaz krvi, dotaknu blistavu površinu vode - ali samo za trenutak da bi bila podignuta i opet omotana oko glave jednim jedinim skladnim pokretom koji je pripadao njenom klečanju i bio dio istog pokreta.

Nešto kasnije sjedio sam uz obalu u društvu jednog starca i četiri mlade žene. Sve četiri su bile pune savršenog šarma i prirodnosti što je izvirala iz života u slobodi: ljepota koja je bila svjesna sebe a ipak čedna; ponos koji se nije skrivao a ipak se jedva mogao razlikovati od stida i skromnosti. Najljepša od njih imala je cvrkutavo ime Tu-Tu (sa samoglasnicima izgovorenim kao u francuskom jeziku). Njeno cijelo čelo bilo je pokriveno, sve do nježnih obrva, šalom jarkocrvene boje; trepavice su bile podvučene surmom, a ispod šala virili su crvenkastosmeđi uvojci s malim srebrenim lančićima upletenim u njih; kod svakog pokreta glave oni su zveckali o nježni, ovalni vrat.

Svi smo uživali u razgovoru iako je moj perzijski jezik još uvijek bio nespretan. (Kurdi imaju svoj vlastiti jezik, ali većina njih razumije i perzijski.) One su bile oštroumne, ove male žene koje nisu nikada napustile sredinu svoga plemena i, naravno, nisu znale ni pisati ni čitati; one su s lahkoćom shvaćale moje mucave izraze i često nalazile riječ koju sam tražio i stavljale mi je, s punom sigurnošću, u usta. Pitao sam ih o onome šta rade, a one su mi odgovarale nabrajajući mnoštvo sitnih a ipak tako velikih stvari koje ispunjavaju dan nomadske žene: mljevenje žita između pljosnatih kamenih ploča, pečenje kruha u užarenom pepelu, muženje ovaca, mućkanje mlijeka u kožnim mješinama dok se ne dobije maslac, pređa ovčije vune ručnim vretenima, tkanje tepiha i ćilima sa šarama starim skoro koliko i njihova rasa, nošenje djece, pružanje spokojstva i ljubavi njihovim muževima...

Nepromjenljiv život: juče, danas i sutra. Za ove pastire vrijeme ne postoji, osim smjene dana, noći i godišnjih doba. Noć je napravljena tamnom za san; dan je svijetao za životne potrebe; zima se otkriva porastom hladnoće i prorijeđenom ispašom na planinama: tada oni odlaze sa svojim stadima i šatorima dolje u tople ravnice, u Mezopotamiju, do Tigrisa; kasnije, kad nastane ljeto sa svojim sparnim i vrelim vjetrovima, nazad u planine, bilo ovdje, bilo na neko drugo mjesto u tradicionalnim područjima plemena.

„Zar nikada ne poželite živjeti u kamenim kućama?" pitao sam starca, koji jedva da je progovorio i riječ i smješkajući se slušao naš razgovor. „Zar vi nikada ne poželite da imate svoja vlastita polja?"

Starac polahko klimnu glavom: „Ne... Ako voda stoji nepokretna u bari, po-

stane ustajala, muljava i prljava; samo kad se kreće i teče, ona ostaje bistra...”

VREMENOM je Kurdistan nestao u prošlosti. Skoro osamnaest mjeseci lutao sam uzduž i poprijeko tom najčudnijom od svih zemalja, Iranom. Upoznao sam narod koji je u sebi kombinirao mudrost kulture stare trideset stoljeća i nestašnu nepredvidivost djece; narod koji može s lijenom ironijom gledati na samog sebe i na sve što se dešava oko njega - a trenutak kasnije može drhtati od divljih, vulkanskih strasti. Uživao sam u kulturnoj neusiljenosti gradova i u razveseljavajućim pustinjskim vjetrovima; spavao samu dvorcima provincijskih guvernera, uz mnoštvo sluga na raspolaganju, a i u poluporušenim karavansarajima u kojima se noću trebalo pobrinuti da se pobiju škorpioni prije nego oni prevare vas. Častio sam se na ražnju pečenom ovcom kao gost plemena Bahtiari i Kašgai i ćurkom punjenom kajsijama za trpezom bogatih trgovaca; gledao sam neobuzdanost i zanos praznika muharema i slušao nježne stihove Hafiza koje su uz pratnju lutnje pjevali nasljednici stare slave Irana. Lutao sam pod topolama Isfahana i divio se stoljetnim portalima, sjajnim fajansnim fasadama i pozlaćenim kupolama njegovih velikih džamija. Perzijski jezik mi je postao gotovo isto tako blizak kao i arapski. Raspravljao sam s obrazovanim ljudima u gradovima, vojnicima i nomadima, trgovcima u bazarima, ministrima i vjerskim vođama, dervišima-lutalicama i mudrim pušačima opijuma u usputnim krčmama. Boravio sam u gradovima i selima, putovao kroz pustinje i pogibeljne slane močvare i potpuno se izgubio u bezvremenskom zraku te istrošene čudesne zemlje. Upoznao sam iranski narod, njegov život i njegove misli gotovo kao da sam bio rođen među njima; ali ova zemlja i ovaj život, kompleksan i očaravajući kao neki stari dragulj što blijedo svjetluca mnogobrojnim fasetama, nikada nije postao tako blizak mome srcu kao kristalno čisti svijet Arapa.

U toku više od šest mjeseci jahao sam kroz divlje planine i stepe Afganistana; šest mjeseci u svijetu gdje oružje što ga nosi svaki muškarac nije namijenjeno ukrasu i gdje treba paziti na svaku riječ i na svaki korak ako ne želite da metak zazviždi kroz zrak. Ponekad smo Ibrahim, ja i naši slučajni saputnici morali da branimo svoje živote od razbojnika, kojih je Afganistan tada bio pun; ali, ako se desilo da bude petak, banditi nisu prijetili, jer su smatrali sramnim da pljačkaju i ubijaju na dan određen za slavlje Gospodara. Jednom prilikom, kod Kandahara, zamalo nisam bio ubijen zato što sam nenamjerno pogledao otkriveno lice zgodne seljanke koja je radila na polju, dok se među seljacima Mongolima, u visokim klancima Hindukuša - potomcima ratnika Džingis kana - nije smatralo neprijatnim da spavam na podu jednosobne kolibe neposredno uz domaćinovu mladu ženu i sestre. Sedmicama sam bio gost Amanullah kana, kralja Afgani-

stana, u njegovom glavnom gradu Kabulu; u dugim noćima raspravljao sam s njegovim učenjacima nauku Kur'ana; za vrijeme drugih noći raspravljao sam sa patan-kanovima u njihovim crnim šatorima kako da najbolje izbjegnem područja zahvaćena međuplemenskim sukobima.

Sa svakim danom onih dviju godina provedenih u Iranu i Afganistanu u meni je rasla izvjesnost da se približavam nekom konačnom odgovoru.

„TAKO SE DOGODILO, Mensure, da me je razumijevanje načina života uslimana vodilo svaki dan bliže boljem shvaćanju islama. Islam mi je uvijek bio prije svega na umu..."

„Vrijeme je za jaciju", reče Zejd gledajući u noćno nebo.

Stajemo u red za posljednju dnevnu molitvu, sva trojica okrenuti prema Meki; Zejd i Mensur stoje jedan pored drugog, a ja ispred, vodeći skupnu molitvu (jer je Poslanik opisao svaki skup od dvojice ili više kao džemat). Dižem ruke i počinjem: Allahu ekber - „Bog je najveći" - a zatim recitujem, kao Što muslimani uvijek čine, uvodnu suru iz Kur'ana:

„ U ime Allaha, Milostivog, Samilosnog!
Tebe, Allaha, Gospodara svjetova, hvalimo,
Milostivog, Samilosnog,
Vladara Dana sudnjeg.
Tebi se klanjamo i od Tebe pomoć tražimo!
Uputi nas na pravi put,
na put onih kojima si milost svoju darovao,
a ne onih koji su protiv sebe srdžbu izazvali, niti onih koji su zalutali/"

Nastavio sam sa sto dvanaestom surom:

„U ime Allaha, Milostivog, Samilosnog! Reci: „On je jedini Bog! Allah je utočište svakome! Nije rodio i rođen nije, i niko Mu ravan nije!"

Malo je stvari koje približuju čovjeka jednog drugome kao zajednička molitva. Ovo je, vjerujem, istinito za svaku religiju, ali naročito za islam koji se osniva na vjerovanju da nikakav posrednik nije potreban, niti je stvarno moguć, između čovjeka i Boga. Odsustvo svakog svećenstva, klera, pa čak i organizirane „crkve" čini da svaki musliman osjeća kako stvarno učestvuje, a ne samo prisustvuje, zajedničkom aktu molitve kad se moli u skupu. Pošto u islamu nema nikakvih sakramenata, svaki odrastao i zdrav musliman može obavljati svaku vjersku funkciju, bilo da je to vođenje skupne molitve, obavljanje ženidbene ceremonije ili pokopne službe. Niko ne treba da bude „zaređen" za službu Bogu, i religiozni učitelji i vođe muslimanske zajednice su jednostavno ljudi koji uživaju ugled (ponekad zaslužen, a ponekad ne) zbog poznavanja teologije i vjerskog prava.

BUDIM SE u zoru, ali moji očni kapci su teški od sna. Preko mog lica vjetar klizi mehkim mrmljajućim zvukom iz nestajuće noći u dan što se tek rađa.

Dižem se da sperem san sa svoga lica. Hladna voda je kao dodir dalekih krajolika - planina pokrivenih tamnim zelenilom i potoka što se kreću i teku i uvijek ostaju bistri... Sjedam i zabacujem glavu nazad kako bi mi lice ostalo dugo vlažno; vjetar miluje njegovu vlažnost, pogađa ga nježnim sjećanjem na svježe dane, davno zaboravljene zimske dane... na planine i tekuće vode... na jahanje kroz snijeg i svjetlucavu bjelinu... bjelinu onog dana prije mnogo godina kad sam jahao preko snijegom pokrivenih bespuća iranskih planina krećući se polahko naprijed, svaki korak konja - upadanje u snijeg, a sljedeći mučno izvlačenje iz snijega...

U podne toga dana, sjećam se, zaustavili smo se u selu nastanjenom čudnim narodom koji liči na Cigane. Deset ili dvanaest rupa u tlu, natkrivenih niskim svodovima od šiblja i zemlje, davale su usamljenoj nastambi izgled grada krtica. Bilo je to u jugoistočnom Iranu, u pokrajini Kirman. Kao podzemna bića iz bajki, ljudi su puzali iz tamnih otvora da se čude rijetkim strancima. Na vrhu jednog zemljanog svoda sjedila je mlada žena i češljala svoje duge, crne, razbarušene kose; njeno maslinastosmeđe lice sa zatvorenim očima bilo je okrenuto prema blijedom podnevnom suncu, a ona je pjevala tihim glasom pjesmu na nekom neobičnom jeziku. Metalne narukvice zveckale su oko njenih zglavaka a oni su bili uski i čvrsti kao kod divljih životinja drevne šume.

Da bih zgrijao svoje ukočene udove, pio sam čaja i arak - podosta - sa žandarom koji je pratio mene i Ibrahima. Kad sam ponovo uzjahao konja i pošao u galop, čitav svijet se iznenada otvorio prostran i proziran pred mojim očima kao nikada prije; vidio sam njegove unutarnje oblike i osjetio otkucaje njegovog pulsa u bijeloj usamljenosti i vidio sve što mi je bilo skriveno samo maločas prije; znao sam da sva pitanja samo čekaju na nas; dok mi, jadne lude, pitamo i čekamo na Božije tajne da nam se otvore, one cijelo vrijeme čekaju na nas da se otvorimo prema njima...

Visoravan se otvarala pred nama i ja podbodoh konja i poletjeh kao duh kroz kristalno svjetlo, a snijeg, uskovitlan kopitama mog konja, vio se oko mene kao ogrtač od varnica; kopite mog konja tutnjale su preko zaleđenih potoka...

Mislim da sam upravo tada doživio, i ne shvaćajući to još potpuno, otvaranje milosti - one milosti o kojoj mi je davno govorio otac Feliks kad sam polazio na put koji je trebalo da promijeni čitav moj život, objavljenje milosti koje vam kaže da ste upravo vi onaj očekivani... Više od godine trebalo je još da prođe između tog ludog jahanja preko leda i snijega i mog prelaska u islam; ali čak i

tada sam jahao ne znajući to, pravo kao strijela prema Meki.

SAD MI JE lice suho, a taj iranski zimski dan prije više od sedam godina pada u prošlost. On pada nazad - ali ne da nestane, jer je ta prošlost dio ove sadašnjosti.

Svjež povjetarac, dah jutra što dolazi, izaziva drhtanje žbunja. Zvijezde počinju da blijede. Zejde! Mensure! Ustajte, ustajte! Raspalimo vatru i ispecimo kafu; onda ćemo osedlati deve i jahati još jedan dan, kroz pustinju koja čeka na nas otvorenih ruku.

VIII
DŽINI

SUNCE bijaše upravo na zalasku kad velika, crna zmija iznenada kliznu preko našeg puta; debela je skoro kao dječija ruka a duga oko jedan metar. Zaustavlja se i podiže svoju glavu prema nama. Sa gotovo refleksnim pokretom, spuštam se sa sedla, skidam svoju pušku, kleknem i nanišanim - u istom času čujem Mensurov glas iza sebe:

„Ne pucaj - ne...!" - ali već sam pritisnuo obarač; zmija se trgnu, zgrči - i već je mrtva.

Mensurovo lice sa izrazom protesta pojavljuje se iznad mene. „Nije je trebalo ubiti... Svakako ne barem kad Sunce zalazi; jer to je vrijeme kada iz podzemlja izlaze džini i često poprimaju oblik zmije..."

Smijem se i odgovaram. „Mensure, zar vjeruješ u one priče starih žena o džinima u obliku zmije?"

„Naravno da vjerujem u džine. Zar ih Božija knjiga ne spominje? Sto se tiče oblika u kojem nam se ponekad prikazuju - ne znam... Cuo sam da mogu poprimiti najčudniji i najmanje očekivan oblik..."

Ti bi mogao imati pravo, Mensure, mislim u sebi, jer, zaista, zar bi bilo pretjerano pretpostaviti da, osim bića koja naša čula mogu zapaziti, ima i drugih koja izmiču našem zapažanju? Zar to nije neka vrsta intelektualne arogancije koja modernog čovjeka navodi da odbaci mogućnost životnih oblika različitih od onih koje on može opaziti i procijeniti? Postojanje džina, bez obzira šta bi oni mogli biti, ne može se dokazati naučnim sredstvima. Ali, isto tako, nauka ne može pobijati mogućnost postojanja živih bića čiji biološki zakoni mogu biti toliko različiti od naših, naša vanjska čula mogu uspostaviti s njima kontakt samo u vrlo izuzetnim okolnostima. Zar nije moguće da je takvo slučajno ukrštanje staza između ovih nepoznatih svjetova i našeg dovelo do čudnih pojava koje je primitivna mašta protumačila duhovima, demonima i sličnim drugim „natprirodnim" pojavama?

Dok se ponovo penjem na devu, preturajući ova pitanja s poluosmijehom nevjerovanja čovjeka kojeg je odgoj učinio debelokoŠcem mnogo više nego što su ljudi koji su uvijek živjeli bliže prirodi, Zejd se s ozbiljnim izrazom lica okreće prema meni:

„Mensur ima pravo, daidža. Nije trebalo ubiti tu zmiju. Jednom, prije mnogo godina kad sam napustio Hail nakon što je Ibn Saud osvojio grad - ustrijelio sam na putu za Irak zmiju kao što je ova. Desilo se to isto tako pri zalasku Sunca. Uskoro iza toga, kada smo se zaustavili da klanjamo akšam, izne-

nada osjetih olovnu težinu u nogama i vatru u glavi; u glavi mi poče bučati kao vodopad, a udovi mi se upališe tako da više nisam mogao stajati već padoh na tle kao prazna vreća, a sve oko mene postade tama. Ne znam koliko dugo sam ostao u toj tami, ali se sjećam da sam konačno opet ustao. Neki nepoznat čovjek stajao je s moje desne strane, a drugi s lijeve, i oni me povedoše u neki veliki, sumračni hol pun ljudi koji su uzbuđeno šetali tamo-amo i razgovarali. Uskoro postadoh svjestan da su ovo dvije različite stranke kao pred sudom pravde. Neki sićušni starac sjedio je na uzdignutom podiju u pozadini; izgledalo je da je on sudija ili poglavica ili nešto slično. Iznenada shvatih da sam ja optuženi.

Neko reče: „Ubio ga je upravo pred zalazak Sunca pucnjem iz svoje puške. Kriv je". Jedan od suprotne strane odgovori: „Ali on nije znao koga ubija; pored toga spomenuo je Božije ime kad je povukao obarač". Oni sa strane optužbe povikaše: „Nije ga spomenuo!" našto druga strana ponovi, svi skupa u horu: „Jeste, stvarno je slavio ime Božije"! Tako se to nastavi neko vrijeme, optužba i obrana, dok se konačno nije činilo da je obrana nadvladala i sudija u pozadini odluči: „On nije znao koga ubija, a spomenuo je Božije ime. Vodite ga nazad"!

„Dvojica onih koji su me bili doveli u sudsku dovranu uzeše me opet pod ruke, povedoše me nazad istim putom u veliku tamu iz koje sam bio došao i položiše me na tle. Otvorih oči - i nađoh se ležeći između nekoliko vreća žita koje su bile složene s obje moje strane; preko njih bio je pružen komad šatorskog platna da me zaštiti od sunčanih zraka. Izgleda da je bilo rano prijepodne, a moji saputnici su se očito bili ulogorili. U daljini sam mogao vidjeti naše deve kako pasu na padini brežuljka. Htio sam podići ruku, ali su mi udovi bili krajnje izmoreni. Kad se neki od mojih saputnika nadvi nada me, ja rekoh, „Kafe..." - jer sam u blizini čuo zvuk havana za kafu. Moj prijatelj skoči: „On govori, on govori! Došao je sebi!" - i oni mi donesoše svježe, vrele kafe. Upitah ih jesam li bio u nesvijesti cijelu noć. Oni odgovoriše: „Cijelu noć? Puna četiri dana nisi se micao! Uvijek smo te tovarili kao vreću na devu, a noću te opet skidali;

mislili smo da ćemo te morati ovdje sahraniti. Neka je slava Onome koji daje i uzima život, Živom, koji nikada ne umire..."

„Eto vidiš, daidža, ne treba ubijati zmiju u zalazak sunca."

Iako je polovica moje svijesti nastavila da se osmjehuje na Zejdovu priču, druga polovica kao da je osjećala tkanje nevidljivih sila u sumraku što je padao, neko tajanstveno kretanje zvukova tako finih da ih uho jedva može zamijetiti, a u zraku kao da lebdi dah neprijateljstva; imam nejasan osjećaj kajanja što sam ubio zmiju u zalazak sunca...

PO PODNE TREĆEG DANA našeg odlaska iz Haila zaustavismo se da

napojimo deve na bunarima Ardže, u gotovo kružnoj dolini zatvorenoj između niskih brežuljaka. Dva bunara, velika i puna slatke vode, leže usred doline i oba su zajedničko vlasništvo plemena - zapadni pripada Harbu, a istočni Mutajru. Tlo oko njih je golo kao dlan jer oko podne dotjeraju stotine deva i ovaca sa dalekih pašnjaka da se tu napoje, pa one svaku i najmanju travku što izbije iz tla odgrizu čak prije nego što dahne.

Kad smo stigli, dolina je već bila puna životinja, a sve nova stada i krda su se pojavljivala između suncem obasjanih brežuljaika. Oko bunarova je velika vreva i komešanje, jer nije lahko ugasiti žeđ tolikih životinja. Pastiri izvlače vodu u kožnim kablovima na dugim konopcima i prate svoj rad pjesmom kako bi se uskladili višestruki pokreti; jer kablovi su vrlo veliki, a kad su napunjeni vodom, tako teški da treba mnogo ruku da ih izvlači iz dubine. Od bunara koji nam je najbliži - onog što pripada plemenu Mutajr - dopire pjesma devama:

Pijte i ne štedite vodu,
Bunar je pun milosrđa i nema dna!

Polovina ljudi pjeva prvi stih, a druga polovina drugi, ponavljajući nekoliko puta u brzom ritmu dok se kabao ne pojavi na rubu bunara; onda preuzimaju žene i lijevaju vodu u kožna korita. Bezbroj deva se gura naprijed, ričući i fkrćući, dršćući od uzbuđenja, gurajući se oko korita, a da ih vidljivo ne smiruju povici ljudi: Hu-ojh,... huu-ojh! Sad jedna, sad druga pruža svoj dugački, gipki vrat naprijed, između ili preko ostalih, kako bi što prije ugasila svoju žeđ; to je ljuljanje i guranje, njihanje i tiskanje svijetlosmeđihi tamnosmeđih, žutobijelih, crnosmeđih i kao med žutih tjelesa, a oštar, jedak zadah životinjskog znoja i mokraće osjeća se u zraku. U međuvremenu kabao je opet napunjen i pastiri ga izvlače uz brzu pratnju drugog kupleta:

Ništa ne može ugasiti žeđ deve
Osim Božije milosti i pastirovog truda!

- a prizor izlivanja vode, pijenja, dozivanja i pjevanja ponovo počinje opet.

Neki starac koji sjedi na rubu bunara podiže ruke prema nama i pozva nas:

„Neka vas Bog pozivi, putnici! Primite našu darežljivost! - našto se nekoliko drugih ljudi izdvoji iz gomile oko bunara i potrča prema nama. Jedan od njih pridržava uzde moje deve i poliježe je na koljena kako bih lahko mogao sjahati. Brzo se pravi put za naše životinje prema koritu, a žene lijevaju vodu za njih; mi smo putnici i zato imamo prednost.

„Zar nije lijepo vidjeti", mudruje Zejd, „kako Harb i Mutajr sada održava-

ju mir, a nedavno su ratovali jedni protiv drugih?" (Jer tek su prošle tri godine otkako je pleme Mutajr bilo u pobuni protiv Kralja, dok je Harb bio među njegovim najvjernijim pomagačima.) „Sjećaš li se, daidža, kad smo posljednji put bili ovdje? Kako smo obišli Ardžu u širokom luku noću, ne usuđujući se prići bunarima - ne znajući da li su tamo prijatelji ili neprijatelji..."?

Zejd podsjeća na veliku beduinsku pobunu 1928-1929. - kulminaciju političke drame koja je uzdrmala i same temelje kraljevstva Ibn Sauda a, za neko vrijeme, uvukla i mene u to.

POČETKOM 1927. mir je vladao u prostranom kraljevstvu Saudi Arabije. Ibn Saudova borba za vlast bila je prošla. Njegovu vlast u Nedždu nije više osporavala ni jedna rivalska dinastija. Njegove su bile pokrajine Hail i Šamar, a njegov je, isto tako, bio i Hidžaz nakon što je 1925. godine protjerao dinastiju Šerifa. Među Kraljevim ratnicima isticao se onaj isti strašni beduinski poglavar, Fejsal ed-Daviš, koji mu je ranije bio donio toliko mnogo briga. Ed-Daviš se naročito istakao u Kraljevoj službi i uvijek iznova dokazivao svoju vjernost: 1921. godine osvojio je Hail za Kralja; 1924. vodio je smioni upad u Irak, odakle je Šerifova porodica, pod zaštitom Britanaca, intrigirala protiv Ibn Sauda; 1925. on je zauzeo Medinu i odigrao odlučujuću ulogu u osvajanju Džide. Sada, u ljeto 1927., odmarao se na lovorikama u svojoj ihvan-nastambi Artavija, nedaleko od granice Iraka.

U toku mnogih godina ta granica je bila scena gotovo neprekidnih beduinskih upada usljed plemenskih seoba u potrazi za pašom i vodom; u nizu sporazuma između Ibn Sauda i Britanaca - koji su bili odgovorni za Irak kao mandatska sila - dogovoreno je da nikakve zapreke ne treba stavljati takvim neophodnim seobama, a nikakve tvrđave ne smiju se podizati ni s jedne strane granice između

Nedžda i Iraka. Međutim, u ljeto 1927. iračka vlada je izgradila i zaposjela tvrđavu u blizini graničnih bunara Bisaja i zvanično najavila namjeru da izgradi i druge tvrđave duž granice. Val uznemirenosti prošao je plemenima sjevernog Nedžda. Oni su osjetili da je ugrožen i sam njihov opstanak i da će tako biti odsječeni od bunarova o kojima potpuno ovise. Ibn Saud ja protestovao protiv ovog otvorenog kršenja sporazuma, ali je primio samo - nakon nekoliko mjeseci - negativan odgovor od britanskog visokog komesara u Iraku.

Fejsal ed-Daviš, čovjek uvijek spreman na akciju, reče sam sebi: „Možda nije povoljno za Kralja da počinje svađu sa Britancima - ali ja se na to usuđujem." Posljednjih dana oktobra 1927. on krenu na čelu svojih ihvana, napade i razori tvrđavu Bisaju, ne poštedivši ni njen irački garnizon. Britanski avioni se

pojaviše na sceni, izvidiše stanje i povukoše se - mimo svog običaja - ne bacivši ni jednu jedinu bombu. Bilo im je lahko da odbiju napad (akcija na koju su bili ovlašteni prema ugovorima s Ibn Saudom), a zatim da riješe pitanje tvrđava diplomatskim pregovorima. Ali da li je britansko-iračka vlada stvarno bila zainteresovana za brzo, mirno rješenje spora?

Delegacije plemena iz sjevernog Nedžda pojaviše se kod Ibn Sauda i zahtijevahu kampanju protiv Iraka. Ibn Saud energično odbi sva takva traženja, proglasi Ed-Daviša prestupnikom i naredi emiru iz Haila da budno nadzire granična područja. Finansijska pomoć koju je Kralj davao većini ihvana privremeno je uskraćena plemenima pod Ed-Davišovom kontrolom; njemu je naređeno da ostane u Artaviji i tamo čeka Kraljevu presudu. Iračka vlada je zvanično obaviještena o svim ovim mjerama i najavljeno je da će Ed-Daviš biti strogo kažnjen. Međutim, u isto vrijeme, Ibn Saud je zahtijevao da Irak u budućnosti više poštuje granične sporazume.

Prema tome, ovaj novi sukob mogao se lahko izgladiti. Ali kad su stvari došle do ove tačke, britanski visoki komesar obavijesti Ibn Sauda da šalje zračnu eskadrilu da kazni Ed-Davišove ihvane (koji su se već odavno bili vratili u svoje rodne krajeve) i da ih natjera na pokornost njihovom kralju. Pošto u to doba nije bilo u Rijadu telegrafa, Ibn Saud hitno posla kurira u Bahrejn, odakle je poslat telegram u Bagdad s protestima protiv predloženih mjera i podsjećanjem na odgovore koji zabranjuju bilo kojoj strani da progoni prekršitelje preko granice. On je naglasio da mu nije potrebna britanska „pomoć" u nametanju njegovog autoriteta Ed-Davišu; konačno, on je upozorio da takve britanske akcije na području Nedžda mogu imati opasne posljedice kod ihvana koji su već dosta uznemireni.

Upozorenje je ostalo nazapaženo. Koncem januara 1928. - tri mjeseca nakon sukoba u Bisaji - britanska eskadrila preleti preko granice, bombardova područja Nedžda, izazivajući pustošenje u logorima Mutajri beduina i bezobzirno ubijajući ljude, žene, djecu i stada. Svi sjeverni ihvani počeše se pripremati za kampanju osvete protiv Iraka; zahvaljujući samo velikom ugledu Ibn Sauda kod svih plemena, pokret je na vrijeme zaustavljen i ograničen na nekoliko manjih pograničnih okršaja.

U međuvremenu, Britanci su mirno ponovno izgradili uništenu tvrđavu Bisaja i još dvije nove tvrđave bile su podignute na iračkoj strani granice.

FEJSAL ED-DAVIŠ, pozvan u Rijad, odbi da dođe i opravda akciju koja je, po njegovom mišljenju, bila poduzeta u Kraljevom vlastitom interesu. Lična ozlojeđenost dodata je na njegovu ogorčenost. On, Fejsal Ed-Daviš, koji

je služio Kralja tako vjerno i tako dobro, bio je samo emir Artavije - koja je, i pored velikog broja svojih stanovnika, bila samo izraslo selo. Njegovo vodstvo bilo je odlučujuće u osvajanju Haila - ali Kraljev rođak, Ibn Musaad, a ne on, bio je imenovan za emira u Hailu. Za vrijeme kampanje u Hidžazu, upravo on, Ed-Daviš, opsjedao je Medinu mjesecima i konačno je prisilio na predaju - ali nije on postavljen za njenog emira. Njegova strastvena, razočarana želja za vlašću nije mu dala mira. Rekao je sebi: „Ibn Saud pripada plemenu Anaza, a ja plemenu Mutajr. Mi smo ravni jedan drugom u plemenitosti našeg porijekla. Zašto bih ja morao priznati Ibn Saudovu nadmoćnost?”

Takvo rezonovanje je uvijek bilo nevolja u arapskoj historiji: niko ne želi priznati da je drugi bolji od njega.

Jedan po jedan, drugi nezadovoljni poglavari ihvana počeše zaboravljati koliko mnogo duguju Ibn Saudu. Među njima je bio Sultan ibn Badžad, šeik moćnog plemena Atajba i emir Gatgata, jedne od najvećih nastambi ihvana u Nedždu, pobjednik u bitki na Tarabi 1918. protiv snaga Šerifa Huseina, osvajač Taifa i Meke 1924. Zašto bi on morao biti zadovoljan da bude samo emir Gatgata? Zašto nije on, nego jedan od Kraljevih sinova, bio imenovan emirom Meke? Zašto, konačno, on nije bio imenovan emirom Taifa? On je, kao Fejsal ed-Daviš, mislio da je prevaren u onome što je smatrao svojim pravom; a pošto je bio Ed-Davišov zet, izgledalo je sasvim logično da se zajedno bore za istu stvar protiv Ibn Sauda.

U jesen 1928. Ibn Saud sazva sastanak poglavara i uleme u Rijadu s ciljem da riješi sve ove sporove. Doduše, gotovo sve plemenske vođe osim Ibn Badžada i Ed-Daviša. Postojani u svojoj opoziciji, njih dvojica proglasiše Ibn Sauda heretikom - pa zar nije sklapao sporazume s nevjernicima i uveo u arapske zemlje takve đavolje instrumente kao što su motorna vozila, telefoni, radio-aparati i avioni? Ulema sakupljena u Rijadu jednoglasno izjavi da takve tehničke novotarije ne samo da su dozvoljene nego su čak veoma poželjne s vjerskog stanovišta, pošto one povećavaju znanje i moć muslimana, a da su prema Poslaniku islama ugovori s nemuslimanskim silama isto tako poželjni ako donose mir i slobodu muslimanima.

Ali dvojica buntovnih poglavara nastaviše svoje proteste i naiđoše na spreman odziv kod mnogih neobrazovanih ihvana, koji nisu imali dovoljno znanja da vide išta drugo osim utjecaja đavola u Ibn Saudovim akcijama. Njegov raniji promašaj da pruži obrazovanje ihvanima i da njihov vjerski žar pavilno usmjeri, poče da nosi svoje tragične plodove...

U pustarama Nadžda sad je brujalo kao u košnici. Tajanstveni glasnici ja-

hali su na brzim devama od plemena do plemena. Tajni sastanci poglavara održavani su pokraj udaljenih bunarova. Konačno, rovarenje protiv Kralja izbi u otvoreni revolt, povukavši mnoga druga plemena osim Mutajra i Atajbe. Kralj je bio strpljiv. Pokušao je da pokaže razumijevanje. Slao je glasnike tvrdoglavim plemenskim vođama i pokušao da ih urazumi, ali uzalud. Srednja i sjeverna Arabija postale su poprište na daleko i široko rasprostranjenog gerilskog rata; gotovo poslovična javna sigurnost zemlje nestala je i zavladao je potpun haos u Nedždu; družine pobunjenih ihvana harale su u svim smjerovima napadajući sela, karavane i plemena koja su ostala vjerna Kralju.

Nakon bezbrojnih lokalnih okršaja između pobunjeničkih i kralju vjernih plemena, odlučna bitka se odigrala na ravnici Sibila, u centralnom Nedždu, u proljeće 1929.

Na jednoj strani bio je Kralj s velikim snagama; na drugoj strani Mutajr i Atajbe, potpomognuti savezom drugih plemena. Kralj je bio pobjednik. Ibn Badžad se predao bezuvjetno i odveden je u lancima u Rijad. Ed-Daviš je bio teško ranjen i bilo je javljeno da umire. Ibn Saud, najblaži od svih arapskih kraljeva, posla mu svog ličnog liječnika da ga liječi - a taj doktor, mladi Sirijac, ustanovi ozbiljnu ranu na jetri, ocjenjujući da Ed-Daviš može živjeti još najviše sedmicu dana. Kralj na to odluči: „Pustićemo ga da umre u miru; primio je kaznu od Boga". On naredi da se ranjeni neprijatelj odnese nazad njegovoj porodici u Artaviju.

Ali Ed-Daviš je bio daleko od umiranja. Njegova rana nije bila ni približno tako opasna kako je to pretpostavio mladi liječnik; nakon nekoliko sedmica već se oporavio dovoljno da pobjegne iz Artavije, više nego ikada spreman na osvetu.

ED-DAVIŠOV BIJEG iz Artavije dao je novi podsticaj pobuni. Govorkalo se da se on lično nalazi negdje u blizini kuvajtske granice okupljajući nove plemenske saveznike uz svoje vlastite, još uvijek značajne snage Mutajra. Medu prvim koji su mu se pridružili bilo je malo ali hrabro pleme Adžman koje živi u pokrajini El-Hasa blizu Perzijskog zaliva; njihov šeik, Ibn Hadlajn, bio je daidža po majci Fejsala Ed-Daviša. Osim ovoga, nije bilo ljubavi između Ibn Sauda i Adžmana. Prije više godina oni su ubili Kraljevog mlađeg brata Saada i, bojeći se njegove osvete, emigrirali u Kuvajt. Ibn Saud im je to kasnije oprostio i dozvolio im da se vrate u svoje pradjedovske krajeve, ali je stara mržnja i dalje tinjala. Ona je izbila u otvoreno neprijateljstvo kada je, za vrijeme pregovora oko izmirenja, poglavar Adžmana s nekoliko svojih pratilaca bio izdajnički ubijen u logoru Ibn Saudovog rođaka, najstarijeg sina emira El-Hasa.

Savez Adžmana s Mutajrom podstakao je novi plamen među plemenima Atajba u centralnom Nedždu. Nakon zarobljavanja nihovog emira, Ibn Badžada, oni se ponovno okupiše pod novim poglavarom; sada se opet digoše protiv Kralja prisiljavajući ga da usmjeri svoje sile sa sjevernog prema centralnom Nedždu. Borba je bila oštra, ali postupno Ibn Saud nadvlada. Atajbe je svladavao grupu po grupu dok, konačno, ne ponudiše predaju. U selu na pola puta između Rij ada i Meke njihovi šeikovi se zakleše Kralju na vjernost - i Kralj im opet oprosti, nadajući se da će konačno imati slobodne ruke protiv Ed-Daviša i ostalih buntovnika na sjeveru. Ali jedva što se vratio u Rijad, Atajbe po drugi put pogaziše zakletvu i obnoviše borbe. Sada je to bila borba do kraja. Po treći put Atajbe bijahu pobijeđene i skoro desetkovane, a sa potpunim razaranjem nastambe ihvana Gatgata, grada većeg od Rijada, Kraljeva vlast se ponovo uspostavi u centralnom Nedždu.

U međuvremenu, borba na sjeveru je nastavljena. Fejsal ed-Daviš i njegovi saveznici bili su sada dobro ušančeni u blizini granice. Ibn Musaad, emir Haila, stalno ih je napadao u ime Kralja. Dva puta je javljeno da je Ed-Daviš ubijen; oba puta se pokazalo da su vijesti lažne. On je nastavio da živi, tvrdoglavo i beskompromisno. Njegov najstariji sin i sedam stotina njegovih ratnika pali su u borbi; ali on se borio i dalje. Pojavilo se pitanje odakle Ed-Daviš prima novac koji je čak i Arabiji potreban za vođenje rata. Odakle mu oružje i municija?

Sve češći su bili čudni izvještaji da buntovnik, nekada tako ogorčeni kritičar Ibn Saudovih ugovornih odnosa sa „nevjernicima", sada i sam paktira sa Britancima. Govorkalo se da često posjećuje Kuvajt; bi li on tako mogao raditi, pitali su se ljudi, bez znanja britanskih vlasti? Nije li, naprotiv, bilo moguće da nemiri u zemljama Ibn Sauda suviše dobro služe njihovom vlastitom cilju?

JEDNE VEČERI u Rijadu., u ljeto 1929, pošao sam ranije na spavanje i, prije nego sam zaspao, zabavljao sam se nekom starom knjigom o omanskim dinastijama, kad Zejd iznenada uđe u moju sobu:

„Tu je neki čovjek od Šeika. Želi da te odmah vidi."

Žurno se obukoh i pođoh u dvorac. Ibn Saud me čekao u svom privatnom stanu, sjedeći prekrštenih nogu na divanu s gomilom arapskih novina oko sebe a u rukama s jednim iz Kaira. On odgovori kratko na moj pozdrav i, ne prekidajući čitanje, pokaza mi na mjesto pored sebe na divanu. Nakon nekog vremena podiže pogled, obazrije se na slugu koji je stajao pored vrata i pokretom ruke pokaza mu da želi da nas ostavi same. Čim je sluga zatvorio vrata za sobom, Kralj odloži novine i pogleda me za trenutak iza blistavih naočala kao da me nije vidio dugo vremena (iako sam proveo nekoliko sati s njim upravo toga jutra).

„Zauzet pisanjem?”

„Ne, Dugovjeki, sedmicama nisam ništa napisao.”

„Ono su bili interesantnni članci što si ih napisao o našim graničnim problemima s Irakom.”

Očito je mislio na niz dopisa koje sam pisao za svoje evropske novine dva mjeseca ranije; neki od njih su se pojavili i u kairskim novinama gdje su, da polaskam sebi, pomogli da se razjasni vrlo zamršena situacija. Poznajući Kralja, bio sam siguran da ne govori nasumce nego da ima nešto određeno na umu; zato sam šutio čekajući da nastavi. On produži:

„Možda bi htio pisati nešto više o onome što se dešava u Nedždu - o ovoj pobuni i o onome što ona nagovješćuje.” Bilo je uzbuđenja u njegovom glasu kad je dodao: „Šerifova porodica me mrzi. Oni Huseinovi sinovi koji sada vladaju u Iraku i Transjordaniji će me uvijek mrziti, jer oni ne mogu zaboraviti da sam im uzeo Hidžaz. Oni bi željeli da se moje kraljevstvo slomi jer bi se tada mogli vratiti u Hidžaz... a njihovim prijateljima koji se pretvaraju da su i moji prijatelji, možda bi se to i svidjelo... Oni nisu izgradili one tvrđave naprazno; oni žele da mi prave smetnje i da me otjeraju sa svojih granica...”

Iza Ibn Saudovih riječi mogao sam čuti zbrkane, sablasne zvukove - kotrljanje i jurnjavu željezničkih vozova koji bi, iako još samo zamišljeni, mogli postati sutra stvarni: prizor britanske željeznice od Haife do Basre. Glasine o takvom planu širile su se već godinama. Bilo je dobro poznato da je Britancima mnogo stalo do osiguranja „suhozemnog puta do Indije”, a ovo je, u stvari, i bio smisao njihovih mandata u Palestini, Transjordaniji i Iraku. Željeznička pruga od Mediterana do Perzijskog zaliva formirala bi ne samo novu, vrijednu vezu u britanskim imperijalnim komunikacijama, nego bi isto tako pružala veću zaštitu naftovodu koji je trebalo da bude položen od Iraka kroz Sirijsku pustinju do Haife. S druge strane, direktna željeznička veza između Haife i Basre presjekla bi Ibn Saudove najsjevernije pokrajine - a Kralj nikada ne bi podržao takav prijedlog. Zar nije bilo mogće da izgradnja tvrđave duž granice Irak - Nedžd, u jasnoj suprotnosti sa svim postojećim sporazumima, predstavlja prvi stepen u brižljivo smišljenom planu da stvori dovoljno nemira u tom kritičnom području da bi se „opravdalo” stvaranje male, polunezavisne tampon države podložnije Britancima? Fejsal ed-Daviš bi mogao poslužiti za ovu svrhu isto tako dobro, ili možda čak i bolje, nego neki član Šerifove porodice, jer je on i sam bio iz Nedžda i imao jake sljedbenike među ihvanima. Da je njegov pobožni vjerski fanatizam bio samo maska bilo je očigledno svakome ko je poznavao njegovu prošlost; ono što je on stvarno htio bila je samo vlast. Nije bilo sumnje da on,

prepušten sam sebi, ne bi mogao izdržati tako dugo protiv Ibn Sauda. Ali - da li je on bio prepušten sam sebi?

Nakon duže stanke, Kralj nastavi: „Mislio sam, kao i svako drugi, o snabdijevanju oružjem i municijom koje Ed-Daviš izgleda ima na raspolaganju. Ima ih dovoljno - a ima dovoljno i novaca, kako mi je javljeno. Pitam se bi li ti želio pisati o ovim stvarima - mislim, onim tajanstvenim izvorima snabdijevanja Ed-Daviša. Ja imam svoje vlastite sumnje o njima; možda čak više nego sumnje - ali bih volio da ti sam istražiš sve što možeš, jer ja možda nemam pravo."

Dakle, to je bilo to. Iako je Kralj govorio skoro ravnodušno, uobičajenim tonom, bilo je očito da je izvagao svaku riječ prije nego ju je izgovorio. Pogledah ga čvrsto. Njegovo lice, tako ozbiljno samo trenutak prije, obasja širok osmijeh. Stavi ruku na moje koljeno i prodrma ga:

„Želim da ti, sinko, iznađeš sam - ponavljam, sam za sebe - odakle Ed-Daviš dobiva svoje puške, municiju i novac koji razbacuje tako rasipnički. Jedva da ima imalo sumnje u mojim mislima, ali želim da neko kao ti, ko nije direktno uključen, kaže svijetu o iskrivljenoj istini iza Ed-Davišove pobune... Mislim da bi ti bio u stanju pronaći istinu."

Ibn Saud je znao šta radi. Uvijek je znao da ga volim. Iako se često nisam slagao s njegovom politikom, a nikad nisam krio svoje neslaganje, on mi nije nikada uskratio svoje povjerenje i često me pitao za savjet. On ima povjerenje u mene tim više što je, vjerujem, svjestan da ne očekujem nikakvu ličnu dobit od njega i ne bih čak prihvatio ni mjesto u njegovoj vladi, jer želim ostati slobodan. I tako, te nezaboravne večeri u ljeto 1929., on mi mirno predloži da treba da idem i istražim mrežu političkih intriga iza pobune ihvana - misija koja vjerovatno uključuje lični rizik i svakako se može izvršiti samo uz cijenu krajnjih napora.

Ali Šeik nije bio razočaran mojim reakcijama. Pored moje naklonosti prema njemu i njegovoj zemlji, posao koji mi je sada povjerio izgleda da je obećavao uzbudljive doživljaje, a da i ne govorim o mogućoj novinarskoj senzaciji.

„Neka tvoja zapovijed, Dugovjeki, vodi moje oči i moju misao", odgovoriti odmah. „Svakako ću učiniti ono što mogu."

„U to, Muhammede, nemam sumnje; očekujem da tvoj zadatak bude tajna. Moglo bi biti opasnosti u tome - šta je s tvojom ženom?"

Žena je bila iz Rijada, djevojka s kojom sam se bio oženio prethodne godine; ali u ovom pogledu bio sam u stanju da umirim Kralja:

„Ona neće plakati, Imame; upravo sam danas mislio da se s njom razvedem. Mi izgleda ne odgovaramo jedno drugom."

Ibn Saud se znalački nasmiješi, jer razvođenje sa ženom za njega nije bila nepoznata stvar. „Ali šta je s drugima - tvojom rodbinom?"

„Nema nikoga, mislim, ko bi žalio da mi se bilo šta desi - osim, naravno, Zejda; ali on će me svakako pratiti i ono što se desi meni desiće se i njemu."

„To je sve dobro", odgovori Kralj. „I, da, prije nego zaboravim: biće ti potrebno nešto sredstava za poduhvat" - i zavuče ruku pod jastuk iza sebe, izvuče kesu i gurnu mi je u ruku; po težini sam odmah pogodio da je puna zlatnika. Sjećam se kako sam pomislio u sebi: kako je on siguran morao biti, čak prije nego me i pitao, da ću prihvatiti njegov prijedlog...!

PO POVRATKU KUĆI pozvah Zejda, koji je čekao na moj dolazak.

„Ako bih tražio, Zejde, da me pratiš na jednom poduhvatu koji bi mogao biti opasan - da li bi išao sa mnom?"

Zejd odgovori: „Pa zar misliš, daidža, da bih te pustio samog, kakva god da je opasnost? Ali gdje to idemo?"

„Idemo da istražimo odakle Ed-Daviš dobiva svoje oružje i novac. Ali Kralj želi da niko ništa ne zna o tome šta radimo dok ne bude urađeno; zato moraš biti pažljiv!"

Zejd se čak nije potrudio ni da me umiri, nego umjesto toga pređe na praktičnije pitanje: „Mi svakako ne možemo pitati Ed-Daviša ili njegove ljude. Kako ćemo onda to početi?"

Vraćajući se iz dvorca već sam o tom problemu razmišljao. Izgledalo mi je da bi najbolja polazna tačka bio jedan od gradova centralnog Nedžda, gdje je bilo dosta trgovaca koji imaju prisne veze s Irakom i Kuvajtom. Konačno sam se zaustavio na Šakri, glavnom gradu pokrajine Vašm, oko tri dana putovanja od Rijada, gdje bi moj prijatelj Abder-Rahman es-Sibai mogao biti u stanju da mi pomogne.

Sljedeći dan bio je ispunjen pripremama za našu ekspediciju. Kako nisam htio da privučem suviše pažnje na moje kretanje, upozorio sam Zejda da potrepštine ne uzima, kao što smo bili uobičajili, iz Kraljevog skladišta, nego da sve što nam treba nabavi u trgovini. Do noći Zejd je bio sakupio potreban izbor hrane: desetak kila riže, približno istu količinu brašna za kruh, malu mješinu masla, hurmi, kafe i soli. Kupio je isto tako dvije nove mješine za vodu, kožni kabao i konopac od kozije dlake dovoljno dug za vrlo duboke bunarove. Već smo bili dobro snabdjeveni oružjem i municijom. U vreće smo smjestili po dva kompleta odjeće, a svaki od nas je nosio tešku abaju koja će nam, zajedno s pokrivačima preko naših sedala, služiti kao pokrivač u svježim noćima. Naše deve, koje su bile provele nekoliko sedmica na paši, bile su u izvrsnom stanju;

ona koju sam nedavno bio dao Zejdu bila je vanredno brzi trkač iz Omana, dok sam ja jahao lijepu staru čistokrvnu „sjevernu" pasminu koja je nekada pripadala posljednjem rašidskom emiru Haila, poklon Ibn Sauda.

Kad je pala noć, izjahasmo iz Rijada. Pred zoru stigosmo do Vadi Hanife, dubokog, golog riječnog korita između strmih bregova - mjesta odlučne bitke koja se odigrala prije više od trinaest vijekova između muslimanskih snaga Ebu Bekra, Poslanikovog nasljednika i prvog halife islama, i onih „lažnog poslanika", Musejlime, koji se više godina opirao muslimanima. Bitka je značila konačnu pobjedu islama u centralnoj Arabiji. Mnogi od prvih drugova Poslanikovih pali su u njoj, a njihovi grobovi su vidljivi do danas na kamenim padinama doline.

Za vrijeme prijepodneva prošli smo ruševine grada Ajajne, nekada prostrane naseljene nastambe, koja se pružala duž obiju obala Vadi Hanife. Između nizova tamariski leže ostaci prošlosti; porušeni kućni zidovi, oboreni stubovi džamije ili ruševine raskošne zgrade dižu se tu i tamo govoreći o višem, gracioznijem arhitektonskom stilu nego što su one jednostavne zemljane građevine koje se sada vide u Nedždu. Priča se da je do pred sto pedeset ili dvjesta godina čitav tok Vadi Hanife od Darije (izvorni glavni grad dinastije Ibn Sauda) do Ajajne - razdaljina od preko osamdeset kilometara - bio jedan jedini grad; i da su vijest o rođenju sina emira Darije prenijele žene s krova kuće na krov za nekoliko minuta do najdaljeg kraja Ajajne. Priča o propasti Ajajne toliko je zamagljena legendama da je teško razabrati historijske činjenice. Najvjerovatnije je da je grad razorio prvi Saudi vladar kad je odbio da prihvati učenje Muhammeda ibn Abdel-Vehaba; ali vehabijska legenda kaže da su, kao znak Božije kazne, svi bunarovi Ajajne presušili u jednoj jedinoj noći prisiljavajući stanovnike da napuste grad.

U podne trećeg dana ugledali smo zemljane zidove i bastione Šakre i visoke palme što nadvisuju njene kuće. Jahali smo između praznih voćnjaka i kroz puste ulice; tek tada se sjetismo da je petak i da su svi u džamiji. Ovdje-ondje susretosmo ženu odjevenu od glave do pete u crnu abaju; ona bi se trgnula na pojavu stranaca i navukla svoj veo preko lica brzim stidljivim pokretom. Tu i tamo igrala su se djeca, u sjeni kuća; teška vrućina lebdjela je nad krunama palmi.

Pođosmo pravo prema kući moga dobrog prijatelja Abd er-Rahmana es-Sibaia, koji je tada bio zadužen bejt el-malom, tj. blagajnom pokrajine. Sjahasmo ispred otvorene kapije, a Zejd viknu u dvorište: ‚Ja veled!" - (Dječko!) - i dok je sluga trčeći izlazio iz kuće, Zejd najavi: „Imate goste!"

Dok su se Zejd i dječko bavili rasedlavanjem deva u dvorištu, ja sam se

smjestio u Abd ar-Rahmanovu kahvu, gdje je jedan drugi odmah potpalio vatru pod bakrenim posudama za kafu na ognjištu. Tek što sam popio prvi gutalj, začušće se glasovi iz dvorišta - pitanja i odgovori: gospodar kuće se bio vratio. Već sa stepenica, još nevidljiv, dovikivao mi je pozdrave dobrodošlice, i zatim se pojavi na vratima s raširenim rukama; nježan omalen čovjek kratke, svijetlo-smeđe brade i duboko usađenih, veselih očiju na nasmiješenom licu. Uprkos vrućini nosio je dugački krzneni ogrtač ispod svoje abaje. Ovaj krzneni ogrtač bio je najdragocjenije što je imao. Nikad mu nije bilo teško da uvijek iznova ispriča onome ko ne zna njegovu historiju da je nekada pripadao bivšem kralju Hidžaza, Šerifu Huseinu, i da je pao u njegove, Abd er-Rahmanove, ruke pri osvajanju Meke 1924. Ne sjećam se da sam ga ikada vidio bez tog ogrtača.

On me zagrli toplo i, propinjući se na prste, poljubi me u oba obraza: „Ehlen ve sehlen ve merhaba! Dobro došao u ovaj skromni dom, brate moj! Sretan je sat koji te donosi ovdje!"

Sad dođoše uobičajena pitanja: odakle, kuda, kako je Kralj, da li je bilo kiše na putu - ili da li si barem čuo o kišama? - sve tradiconalna razmjena arapskih novosti. Rekoh mu da je Anajza, u centralnom Nedždu, moj cilj - što nije bilo sasvim istina, ali je isto tako i moglo biti.

Ranije se Abd er-Rahman intenzivno bavio trgovinom između Nedžda i Iraka i dobro je poznavao i Basru i Kuvajt. Nije ga bilo teško navesti da govori o ovim mjestima i ljudima koji su možda nedavno stigli otuda, jer mi se činilo da bi, pošto javljaju da je Fejsal ed-Daviš tako blizu granice Kuvajta, to mjesto ili Basra mogli pružiti neke indikacije o njegovom izvoru snabdijevanja. Saznadoh da je jedan član čuvene El-Basam porodice iz Anajza - moj stari znanac - nedavno bio u Kuvajtu na povratku iz Basre i, ne želeći da se izloži opasnostima putovanja kroz područje zahvaćeno pobunom, vratio se u Nedžd preko Bahrejna. Sada je bio u Šakri i ako želim, Abd er-Rahman će poslati po njega; prema starom arapskom običaju, posjećuje se onoga ko je doputovao, a on obično ne posjećuje druge. Uskoro iza toga El-Basam nam se pridružio u Abd er-Rahmanovoj kahvi.

Abdullah, iako je pripadao možda najvažnijoj porodici poslovnih ljudi u čitavom Nedždu, sam nije bio bogat. Njegov život bio je pun uspona i padova - uglavnom padova - doživljenih ne samo u Nedždu nego isto tako i u Kairu, Bagdadu, Basri, Kuvajtu, Bahrejnu i Bombaju. Znao je svakoga ko je bilo šta značio u tim mjestima i nosio u svojoj pronicljivoj glavi čitavo skladište informacija o svemu što se događa u arapskim zemljama. Rekoh mu da me neka njemačka firma zadužila da ispitam mogućnost uvoza poljoprivrednih mašina u

Kuvajt i Basru; pošto mi je bila ponuđena dobra provizija, želio sam da saznam koji od lokalnih trgovaca u ovim gradovima ima izgleda da prihvati takav prijedlog. El-Basam spomenu nekoliko imena, a onda dodade:

„Siguran sam da će neki Kuvajćani biti zainteresirani za tvoj plan. Oni uvijek uvoze raznu robu, a ovih dana trgovina izgleda naročito živa - tako živa da velike pošiljke srebrenih rijala stižu svaki dan neposredno iz kovnica u Trstu."

Spominjanje srebrnih rijala zagolica me. Ova posebna vrsta rijala, talir Marije Terezije, predstavljao je, uporedo sa službenim arapskim novcem, glavno sredstvo plaćanja na čitavom Poluotoku. Kovan je u Trstu i prodavan po svojoj vrijednosti srebra, uz malu naplatu za kovanje, raznim vladama, a isto tako i nekolicini istaknutih trgovaca s velikim trgovačkim vezama s beduinima, jer beduini ne prihvataju papirne novčanice i uzimaju samo zlato i srebro - najradije talire Marije Terezije. Velik uvoz ovog novca od strane kuvajtskih trgovaca izgleda da je ukazivao na bogate poslove između njih i beduina.

„Zašto bi", upitah El-Basama, „kuvajtski trgovci upravo sada uvozili rijale?"

„Ne znam", odgovori on s tračkom zbunjenosti u glasu." Oni govore o kupovanju deva za klanje od beduina blizu Kuvajta za prodaju u Iraku, gdje su cijene sada visoke; iako mi nije sasvim jasno gdje misle naći tolike deve u stepama oko Kuvajta u ova nemirna vremena... Mislim", dodade s osmjehom", da bi bilo unosnije kupovati deve za jahanje u Iraku i prodavati ih Ed-Davišu i njegovim ljudima - ali, naravno, Ed-Daviš ne bi imao novca da ih plati..."

Zar ne bi, stvarno?

Te noći, prije polaska na spavanje u sobu koju nam je domaćin dodijelio, povukoh Zejda u ugao i rekoh mu:

„Idem u Kuvajt."

„To neće biti tako lahko, daidža," odgovori Zejd, ali bljesak u njegovim očima govorio je rječitije od njegovih riječi o njegovoj spremnosti da se upusti u nešto što ne samo da nije bilo lahko, nego je i krajnje opasno. Bila bi, naravno, dječija igra putovati kroz područja koja kontroliraju snage i plemena lojalna Kralju, ali barem sto i pedeset kilometara prije nego se dopre do granice Kuvajta bićemo potpuno prepušteni sami sebi usred neprijateljskog područja kroz koje tumaraju pripadnici buntovnih plemena Mutajr i Adžman. Mogli bismo, naravno, putovati u Kuvajt morem preko Bahrejna, ali za to bi trebala dozvola britanskih vlasti i to bi podvrglo sve naše pokrete najstrožijoj kontroli. Isto bi se moglo reći i za putovanje preko El-Džavfa i Sirijske pustinje u Irak, a odatle u Kuvajt, jer bi bilo suviše optimistički pretpostaviti da bismo mogli promaći mnogobrojnim kontrolnim tačkama u Iraku. Tako je preostao samo

neposredniji suhozemni put u Kuvajt. Kako neotkriven prodrijeti u sam grad, bilo je pitanje na koje se u tom trenutku nije moglo lahko odgovoriti; to smo ostavili za budućnost, oslanjajući se na našu sreću i nadajući se nepredviđenim mogućnostima.

Abd er-Rahman es-Sibai želio je da ostanem kod njega nekoliko dana, ali kad sam istakao hitnost posla, pusti nas da idemo sljedećeg jutra, nakon što je povećao naše zalihe hrane suhim devinim mesom - ukusan dodatak prilično monotonoj ishrani koja nas očekuje. Isto tako je navaljivao da ga moram posjetiti na povratku, našto sam doista mogao odgovarati samo: „Inšalah!" - (Ako Bog da).

OD ŠAKRE smo putovali četiri dana prema sjeveroistoku ne susrevši ništa neobično. Jednom prilikom nas je zaustavio odred lojalnih Avazin beduina koji su pripadali snagama emira Ibn Musaada, ali moje otvoreno pismo od Kralja ih je odmah smirilo i, nakon razmjene uobičajenih pustinjskih vijesti, nastavismo naš put.

Prije zore petog dana približismo se području na kojem se više nije protezala ruka Ibn Sauda. Odatle dnevno putovanje više nije dolazilo u obzir; naša jedina sigurnost bila je u tmici i tajnosti.

Ulogorismo se u pogodnom klancu nedaleko od glavnog toka velike Vadi er-Ruma, starog, suhog riječnog korita koje presijeca sjevernu Arabiju prema vrhu Perzijskog zaliva. Klanac je bio gusto natkriven žbunjem arfadža, koje nam je pružalo izvjesnu zaštitu sve dok se držimo neposredno uz gotovo vertikalne obale. Sputismo noge devama, nahranismo ih mješavinom grubog ječmenog brašna i hurminih koštica - tako izbjegavajući potrebu da ih puštamo na pašu - i smjestismo se da čekamo noć. Nismo se usudili ložiti vatru jer bi nas dim čak i danju mogao odati; tako smo se morali zadovoljiti objedom od hurmi i vode.

Koliko je naš oprez bio pametan, postalo je jasno kasno po podne kad iznenada do nas dopriješe zvuči pjesme beduina koji jašu. Uhvatismo njuške našim devama kako ne bi frkale i rikale, a mi se pribismo, s puškama u ruci, uz zaštitni zid klanca.

Pjevanje je postajalo glasnije kako su se nepoznati jahači približavali; mogli smo već raspoznati riječi: La ilahe ili Allah la ilahe ili Allah - „Nema drugog Boga osim Allaha. Nema drugog Boga osim Allaha", - uobičajeni nadomjestak ihvana za svjetovnije putne napjeve „nereformiranih" beduina. Nije bilo nikakve sumnje da su to ihvani, a u ovom području oni mogu biti samo neprijateljski ihvani. Uskoro se pojaviše iznad sljemena brda, upravo iznad obala klanca - grupa od osam ili deset jahača na devama što se polahko kreću u jednom nizu

oštro ocrtani na popodnevnom nebu, svako od njih noseći bijeli turban ihvana preko crveno-bijelo karirane kufije, dva redenika preko prsa i pušku obješenu o sedlo iza sebe: mračna i opasna povorka jahača što se ljuljaju naprijed-nazad, naprijed-nazad, u ritmu koraka deva i velikih, sada toliko zloupotrijebljenih riječi La ilahe ili Allah... Prizor je bio impresivan i u isto vrijeme patetičan. Ovo su bili ljudi kojima je njihova vjera očito značila više nego išta drugo u životu; mislili su da se bore za njenu čistoću i za veću slavu Boga, ne znajući da su njihov žar i njihova čežnja bili upregnuti u ambicije beskrupuloznog vode u potrazi za ličnom moći...

Oni su bili na „pravoj" strani klanca što se nas tiče, jer da su jahali na suprotnoj strani, oni bi nas vidjeli tako jasno kao što smo mi njih mogli vidjeti sada ispod zaštitno nadnesenog žbunja. Kad su, sa pjesmom na usnama, nestali s vidokruga niz brijeg, s olakšanjem smo uzdahnuli.

„Oni su kao džini", prošaputa Zejd. „Da, kao džini koji ne znaju ni životne radosti ni straha od smrti... Oni su hrabri i jaki u vjeri, niko to ne može poreći - ali jedino o čemu oni sanjaju je krv, smrt i raj..."

Kao uprkos mračnom puritanizmu ihvana, on poče pjevati, poluglasno, sasvim svjetovnu sirijsku ljubavnu pjesmu: „Oj, djevojko zlatnosmede puti..."

Čim se sasvim smračilo, nastavismo potajni put u smjeru dalekog Kuvajta.

„Pogledaj, daidža!" iznenada povika Zejd. „Vatra!"

Bila je to suviše mala vatra za beduinski logor; možda usamljeni pastir? Ali koji bi se pastir usudio da zapali vatru ovdje osim ako ne pripada pobunjenicima? Ipak, bilo bi bolje istražiti. Ako je to samo jedan čovjek, možemo se lahko o njemu pobrinuti, a isto tako, možda, prikupiti dragocjene informacije o kretanju neprijatelja u tom području.

Tlo je bilo pjeskovito i kopita naših deva nisu pravila gotovo nikakav šum dok smo se oprezno primicali vatri. Na njenom svjetlu mogli smo razabrati zgurenu figuru usamljenog beduina. Izgledalo je da žuri u mrak prema nama, a onda, kao da je zadovoljan onim što je vidio, diže se bez žurbe, prekrsti ruke na prsima - možda da pokaže da nije naoružan - i mirno, bez i najmanje straha, čekaše naš dolazak.

„Ko si ti?" viknu oštro Zejd uperivši svoju pušku na odrpanog stranca.

Beduin se polahko nasmiješi i odgovori dubokim, zvučnim glasom: „Ja sam Sulubi..."

Razlog za njegov mir sad je postao očit. Čudno, na Cigane nalik pleme (ili bolje reći grupa plemena) kojem je on pripadao nije nikada učestvovala u gotovo neprekidnim beduinskim sukobima u Arabiji; nisu ničiji neprijatelji niti ih ko napada.

Sulubi su ostali sve do danas zagonetka svim istraživačima. Niko stvarno nije znao njihovo porijeklo. Da oni nisu Arapi to je izvjesno: njihove plave oči i svijetlosmeđa kosa ne slažu se s njihovom suncem opaljenom kožom i podsjećaju na sjeverna područja. Stari arapski historičari nam kažu da su oni potomci križara koje je bio zarobio Salahudin i doveo u Arabiju, gdje su kasnije postali muslimani; i, zaista, ime Sulubi ima isti korijen kao i riječ salib, to jest „križ", a salibi znači „križar". Da li je ovo objašnjenje tačno, teško je reći. U svakom slučaju, beduini Sulube ne smatraju Arapima i postupaju s njima s nekom vrstom tolerantnog prezira. Oni objašnjavaju ovaj prezir, koji je u oštrom kontrastu sa inače jako naglašenim smislom Arapa za ljudsku jednakost, tvrdnjom da ovi ljudi nisu stvarno muslimani iz uvjerenja i da ne žive kao muslimani. Oni naglašavaju da se Sulubi ne žene nego žive u „zajedništvu kao psi", ne obazirući se čak ni na blisko krvno srodstvo, i da jedu strvine koje muslimani smatraju nečistim. Ovo bi, međutim, mogla biti i naknadna racionalizacija. Ja sam više naklonjen mišljenju da je svijest o rasnoj neobičnosti navela krajnje rasno svjesne beduine da povuku magični krug prezira oko njih - instinktivna obrana protiv miješanja krvi, koje je moralo biti vrlo primamljivo u slučaju Suluba; jer oni su, gotovo bez izuzetka, lijep narod, viši od većine Arapa, i velike pravilnosti crta; žene su, naročito, vrlo ljupke, pune privlačne gracioznosti tijela i pokreta.

Ali kakav god da je razlog, beduinski prezir Suluba učinio im je život sigurnim; svakoga ko ih napadne ili im nanese štetu njegovi saplemenici gledaju kao da je izgubio svoju čast. Pored ovoga, svi stanovnici pustinje visoko cijene Sulube kao veterinare, sedlare, kotlokrpe i kovače.

Ručni rad, iako ga beduin prezire suviše da bi se njime bavio, ipak mu je potreban. Oni su i uspješni pastiri a, iznad svega, neosporni majstori lovačke vještine. Njihova vještina da prate tragove je skoro legendarna i jedini koji se u tom pogledu mogu s njima uporediti su beduini El-Mura, na sjevernim rubovima Praznih krajeva.

Umiren saznanjem da je naš novi poznanik Sulubi, rekoh mu otvoreno da smo mi Ibn Saudovi ljudi - što je bilo sasvim sigurno u odnosu na poštovanje koje ovi ljudi imaju prema vlasti - i zatražih da ugasi vatru. Nakon što je to urađeno, smjestismo se na tle i započesmo dugi razgovor.

Nije nam mogao reći mnogo o rasporedu Ed-Davišovih snaga, „jer", reče on, „oni su uvijek u pokretu, kao džini, nikada ne miruju dugo na jednome mjestu". Pokazalo se, međutim, da nikakvih većih skupina neprijateljskih ihvana nema u našoj neposrednoj blizini upravo sada, iako male grupe neprestano krstare pustinjom u svim smjerovima.

Iznenada mi pade na um misao: da li bismo mogli iskoristiti lovački i tragački instinkt ovog Sulubije da nas vodi u Kuvajt?

„Jesi li ikada bio u Kuvjatu?" upitah ga.

Sulubi se nasmija. „Mnogo puta. Prodavao sam tamo gazeline kože, maslo i devinu vunu. Pa, tek je deset dana od kako sam se otuda vratio."

„Onda bi nas možda ti mogao voditi do Kuvajta? - Mislim, voditi nas na takav način da izbjegnemo na putu susrete s ihvanima?"

Nekoliko trenutaka Sulubi je razmišljao o ovome pitanju, a onda, oklijevajući, odgovori: „Mogao bih, ali bi bilo opasno za mene ako me uhvate ihvani s tobom. Ipak bih mogao, ali... ali to bi te mnogo stajalo."

„Koliko?"

„Pa..." - mogao sam razaznati drhtaj gramzivosti u njegovom glasu - „pa, gospodaru, ako bi mi dao sto rijala, mogao bih dodvesti tebe i tvog prijatelja u Kuvajt na takav način da bi nas mogle vidjeti samo ptice s neba."

Jedna stotina rijala odgovaralo je iznosu deset zlatnih funti - smiješno mali iznos prema onome šta bi to za nas značilo; ali Sulubi vjerovatno nikada u životu nije imao tako mnogo gotovog novca u rukama.

„Daću ti sto rijala - dvadeset sada, a ostatak kad dođemo u Kuvajt."

Naš budući vodič očito nije očekivao da će njegov zahtjev biti tako spremno prihvaćen. Možda je žalio što nije tražio veću cijenu jer, kao naknadno razmišljanje, on dodade:

„Ali, šta je s mojom devom? Ako jašem s vama do Kuvajta, a onda nazad, sirota životinja će biti potpuno iscrpljena, a ja imam samo jednu..."

Ne želeći da produžujem nagađanje, spremno odgovorih: „Kupicu tvoju devu. Ti ćeš je jahati do Kuvajta, a tamo ću ti je pokloniti - ali nas moraš voditi i nazad."

To je bilo više nego što se on mogao nadati. S velikom živahnošću on se diže, nestade u mraku i ponovo se pojavi nakon nekoliko minuta vodeći staru ali lijepu i očito snažnu životinju. Nakon cjenkanja pogodismo se za sto i pedeset rijala, uz uvjet da mu sada platim pedeset a ostatak, zajedno s njegovom nagradom, u Kuvajtu. Zejd dohvati kesu napunjenu rijalima iz jedne od naših vreća na sedlu i ja počeh brojati novac na krilo Sulubije. Iz dubine svoje prljave tunike on izvuče komad krpe u kojoj je bio vezan njegov novac; kako je počeo da dodaje moje rijale svojoj ušteđevini, bljesak novog novca privuče moj pogled.

„Čekaj!" uzviknuh, stavljajući svoju ruku na njegovu. „Da vidim taj tvoj sjajni rijal".

Oklijevajući, kao da se boji da ne bude opljačkan, Sulubi položi oprezno novac na dlan moje ruke. Bio je oštrog ruba, kao nov, ali da bih bio siguran, zapalih šibicu i pogledah ga pobliže. Bio je to stvarno novi talir Marije Terezije - nov kao da je tek izišao iz kovnice. Dok sam držao šibicu iznad ostatka Sulubijevog novca, otkrih još pet ili šest novčića isto tako blistavo novih.

„Gdje si dobio ove rijale?"

„Došao sam pošteno do njih, gospodaru, kunem se... Nisam ih ukrao. Neki Mutajri mi ih je dao prije nekoliko sedmica blizu Kuvajta. Kupio je od mene novo sedlo jer je njegovo bilo slomljeno..."

„Neki Mutajri? Jesi li siguran?"

„Siguran sam, gospodaru, i neka me Bog ubije ako lažem... On je bio Ed-Davišov čovjek, jedan od grupe koja se nedavno borila protiv emira iz Haila. Svakako nisam pogriješio što sam uzeo novac za sedlo...: Pa nisam mogao odbiti a siguran sam da će Šeik, neka ga Bog pozivi, to razumjeti..."

Uvjerih ga da Kralj neće biti ljut na njega i njegov nemir se stiša. Ispitujući ga dalje, saznadoh da su mnogi Sulubi primali takve nove rijale od raznih pristaša Ed-Daviša u zamjenu za robu ili male usluge...

NAŠ SULUBI se stvarno pokazao izvanrednim vodičem. Tri noći on nas je vodio stranputicama kroz pobunjeničko područje, preko bespuća koja čak ni Zejd, koji dobro poznaje ovu zemlju, nije nikada prije vidio. Dane smo provodili u zaklonu; Sulubi je stvarno bio stručnjak da pronađe izvanredna mjesta za skrovište. Jednom prilikom doveo nas je do bunara koji je, kako nam reče, nepoznat caki beduinima iz toga područja; njegova ustajala, smeđa voda ugasila je žeđ naših deva i omogućila nam da napunimo naše mješine. Samo dva puta smo vidjeli grupe ihvana u daljini, ali im nijedanput nije bilo moguće da nas vide.

Četvrtog jutra nakon našeg susreta sa Sulubijem stigli smo na dogled grada Kuvajta. Nismo mu prišli sa jugozapada, kako bi uradili putnici iz Nedžda, nego sa zapada, duž puta iz Basre, tako da bi svako ko bi nas sreo pomislio da smo irački trgovci.

Kad smo stigli u Kuvajt, smjestili smo se kod trgovca kojeg je Zejd poznavao iz vremena kad je bio u iračkoj policiji.

Vlažna, teška vrućina lebdjela je nad pjeskovitim ulicama i kućama građenim od opeka sušenih na suncu; naviknut na otvorene stepe Nedžda, uskoro sam bio sav mokar od znoja. Ali nije bilo vremena za odmor. Ostavljajući Sulubija da se pobrine o devama - sa strogim upozorenjem da nikome ne spomene odakle smo došli - Zejd i ja krenusmo u čaršiju da izvršimo prva izviđanja.

Pošto nisam bio upoznat s Kuvajtom, a ne želeći da Zejda učinim sumnji-

vijim svojim prisustvom, ostao sam gotovo čitav sat sam u kafani, pijući kafu i pušeći nargilu. Kad se Zejd konačno vratio, bilo je očito po njegovom izrazu likovanje da je pronašao nešto važno. „Idemo van, daidža! Lakše je razgovarati na trgu da nas niko ne čuje. A evo sam donio nešto za tebe - a isto tako i za sebe" - i ispod svoje abaje izvadi dva iračka igala od debele, rastresito pletene smeđe vune. „Ovo će od nas napraviti Iračane."

Diskretnim ispitivanjem Zejd je saznao da njegov bivši partner - drug iz njegovih ranijih dana krijumčarenja u Perzijskom zalivu - sada živi u Kuvajtu, očito još uvijek se baveći svojom uobičajenom trgovinom.

„Ako ima iko ko nam može reći nešto o prometu puškama u ovome gradu, to je Bandar. On je Samar kao i ja - jedna od onih tvrdoglavih luda koje se nikad ne mogu potpuno gomiriti s vladavinom Ibn Sauda. Ne smije saznati da radimo za Seika - i, mislim, čak ni odakle smo došli, jer Bandar stvarno nije lud. On je vrlo lukav čovjek - u stvari, on me varao suviše često u prošlosti da bih smio imati povjerenje u njega sada."

Konačno ga nađosmo kod kuće u uskoj uličici sasvim blizu glavnog bazara. Bio je visok i mršav, star možda četrdeset godina, tijesno postavljenih očiju i kiselog, neraspoloženog izraza, ali njegovo lice se iskreno razvedri kad ugleda Zejda. Zbog moje svijetle kože, predstavljen sam kao Turčin nastanjem u Bagdadu i zaposlen oko izvoza arapskih konja iz Basre u Bombaj. „Ali se sada ne isplati izvoziti konje u Bombaj", dodade Zejd. „Oni trgovci iz Anajza i Burajde potpuno su zagušili tržište ovdje".

„Znam", odgovori Bandar, „oni prljavi južnjaci Ibn Sauda nisu zadovoljni s tim što su nam oduzeli zemlju; oni su čvrsto odlučili da nam oduzmu i naš kruh svakidašnji..."

„A šta je s prometom puškama, Bandar?" upita Zejd. „Trebalo bi da bude dosta posla ovdje sa svim onim Mutajr i Adžman željnim da slome vrat Ibn Saudu? Eh!"

„Bilo je dosta prometa", odgovori Bandar, slegnuvši ramenima. „Sve do pred nekoliko mjeseci sasvim dobro sam zarađivao kupujući puške u Transjordaniji, a prodajući ih Ed-Davišovim ljudima. Ali sada je sve to svršeno, potpuno svršeno. Ne biste sada prodali ni jednu jedinu pušku."

„Kako to? Ja bih pomislio da ih Ed-Daviš treba više nego ikada prije."

„Da", odvrati Bandar, „svakako da treba. Ali on ih dobiva po cijeni po kojoj ih neko kao ti i ja nikada ne bismo mogli prodati... On ih dobiva u sanducima, preko mora - engleske puške, gotovo nove - a plaća deset rijala za pušku sa dvije stotine metaka."

„Hvala Bogu!” uzviknu Zejd s iskrenim čuđenjem. „Deset rijala za gotovo novu pušku sa dvije stotine metara! Ali to je nemoguće...!”

Stvarno je izgledalo nemoguće, jer su u to doba upotrebljavane Lee-Enfield puške stajale u Nedždu oko trideset do četrdeset i pet rijala, bez municije; čak ako se uzme u obzir da su cijene u Kuvajtu mogle biti niže nego u Nedždu, ogromna razlika je još uvijek bila neobjašnjiva.

Bandar se podrugljivo nasmiješi. „Pa, izgleda da Ed-Daviš ima moćne prijatelje. Vrlo moćne prijatelje... Neki kažu da će on jednog dana postati nezavisan emir u sjevernom Nedždu.”

„To što kažeš, Bandar”, upadoh ja, „sasvim je dobro. Možda će Ed-Daviš stvarno postati nezavisan od Ibn Sauda. Ali on nema novaca, a bez novca čak ni Aleksandar Veliki nije mogao izgraditi kraljevstvo.”

Bandar prasnu u glasan smijeh: „Novac? Ed-Daviš ga ima napretek - puno novih rijala, koji mu dolaze u sanducima, kao puške, preko mora”.

„Sanduci rijala? Ali to je vrlo čudno. Odakle bi beduin mogao dobiti sanduke novih rijala?”

„To ne znam”, odgovori Bandar. „Ali zaista znam da gotovo svaki dan neko od njegovih ljudi preuzme nove rijale koji im pristižu preko raznih trgovaca u gradu. Pa, eto, jučer sam vidio Farhan ibn Mašhura u luci kako nadzire istovar takvih sanduka”.

Ovo su stvarno bile novosti. Znao sam Farhana dobro. On je bio sin nećaka onog čuvenog sirijskog beduinskog princa, Nuri eš-Šalana, koji se nekada borio sa Lorensom protiv Turaka. Prvi put sam sreo mladog Farhana 1924. u Damasku, gdje je bio poznat po svojim pijankama na svim sumnjivim mjestima za zabavu. Nakon nekog vremena on se posvadio sa svojim daidžom, emigrirao s grupom svoga plemena Ruvala u Nedžd, gdje je iznenada postao „pobožan” i pridružio se pokretu ihvana. Opet sam ga sreo 1927. u dvorcu Ibn Musaada u Hailu. Tada je već imao na glavi veliki bijeli turban ihvana kao simbol svoje novopronađene vjere i uživao darežljivost Kralja; kad sam ga podsjetio na naše ranije susrete u Damasku, on je brzo skrenuo razgovor na drugi predmet. Glup i ambiciozan kakav je bio, on je u Ed-Davišovoj pobuni vidio priliku da dobije nezavisan emirat za sebe u Al-Javfu, oazi sjeverno od Velikog Nufuda, jer u Arabiji, kao i drugdje, pobunjenici slijede starostavnu praksu da dijele lavlju kožu prije nego je lav ubijen.

„To znači da je Farhan ovdje u Kuvajtu?” upitah Bandara.

„Naravno. On dolazi ovdje isto tako često kao i Ed-Daviš i ide slobodno u šeikov dvorac. Šeiku se on, kažu, mnogo sviđa.”

„Ali zar se Britanci ne protive dolasku Ed-Daviša i Farhana u Kuvajt? Čini mi se, sjećam se, da su prije nekoliko mjeseci izjavili da neće dozvoliti Ed-Davišu i njegovim ljudima da dolaze u ovo područje..."

Bandar se opet grohotom nasmija. „Pa i jesu, pa i jesu. Ali, rekao sam ti: Ed-Daviš ima vrlo moćne prijatelje... Nisam siguran da li je on upravo sada u gradu; ali Farhan jest. Oni idu svake večeri u Veliku džamiju na akšam; možeš ga vidjeti tamo vlastitim očima ako mi ne vjeruješ..."

I stvarno smo ga vidjeli. Kad smo, slijedeći Bandarovu napomenu, Zejd i ja u rano predvečerje odšetali u blizinu Velike džamije, umalo da smo se sudarili s grupom beduina, po nošnji bez sumnje iz Nedžda, koji izbiše iza ugla ulice. Na njihovom čelu bio je čovjek tridesetih godina, nešto niži od visokih beduina koji su ga okruživali i pratili, lijepog lica, okruženog kratkom, crnom bradom. Odmah sam ga prepoznao. Ni danas ne znam da li je on prepoznao mene; njegove oči su za trenutak srele moje, prešle preko mene sa zbunjenim izrazom, kao da je pokušavao da se nečega sjeti, a onda se okrenuo; trenutak kasnije on i njegova pratnja se izgubiše u gomili ljudi koji su išli prema džamiji.

Odlučili smo da naš tajni boravak u Kuvajtu ne produžujemo nepotrebno čekajući priliku da vidimo i Ed-Daviša. Bandarova otkrića bila su potvrđena Zejdovim vještim ispitivanjem drugih poznanika u gradu. Ed-Daviševo tajanstveno snabdijevanje Lee-Enfield puškama - samo površno maskirano kao „nabavke" - jasno je vodilo do jednog kuvajtskog trgovca koji je uvijek bio istaknut kao uvoznik oružja; veliki iznosi novih rijala Marije Terzije direktno iz kovnice koji su kružili u bazarima Kuvajta gotovo u svakom slučaju vodili su do Ed-Daviša i ljudi oko njega. Nemajući mogućnosti da vidimo njegova skladišta i otpremnice - što je jedva bilo u granicama vjerovatnosti - imali smo dovoljno dokaza da potvrdimo Kraljeve sumnje koje je izrazio za vrijeme razgovora sa mnom.

Moj zadatak je bio završen i sljedeće noći mi napustismo Kuvajt kriomice kao što smo i došli.

Dok smo ja i Zejd istraživali u bazarima, naš Sulubi je saznao da nema trenutno pobunjeničkih skupina južno od Kuvajta. Tako mi krenusmo na jug - prema pokrajini El-Hasa, koja je bila čvrsto pod kontrolom Kralja. Nakon dva napregnuta noćna marša, sretosmo, nedaleko od obale, odjeljenje beduina Benu Hadžar koje je bio izaslao emir El-Hasa da utvrde posljednje položaje pobunjenika; u njihovom društvu ponovo uđosmo na lojalnu teritoriju. Kad smo već bili sigurni u području Ibn Saudovom, rastasmo se s našim Sulubi vodičem koji, zadovoljno stavivši svoju dobro zarađenu nagradu u džep, odjaha

prema zapadu na devi koju sam mu „poklonio", dok mi nastavismo prema jugu u smjeru Rijada.

NIZ ČLANAKA koje sam nakon toga napisao prvi put je jasno pokazao da pobunjenike pomaže jedna velika evropska sila. U njima je naglašeno da je glavni cilj ovih spletki da potisnu granice Ibn Sauda prema jugu i, konačno, pretvore njegove najsjevjernije pokrajine u „nezavisnu" kneževinu između Saudi Arabije i Iraka, koja bi dozvolila Britancima da izgrade željezniku prugu kroz njeno područje. Osim ovoga, Ed-Davišova pobuna je pružila dobrodošlu pomoć da se u Ibn Saudovom kraljevstvu stvori toliko pometnje da on ne bude u stanju da se više opire, kao što je dotad činio, britanskim zahtjevima za dvije važne koncesije: jedna od njih je da im iznajmi luku Rabigh na Crvenom moru, sjeverno od Džide, gdje su Britanci odavno željeli da uspostave pomorsku bazu, i druga, kontrola onog sektora željezničke pruge Damask - Medina koji prolazi kroz Saudi područje. Poraz Ibn Saudau borbi s Ed-Davišom približio bi ove planove mogućnosti njihovog ostvarenja.

Objavljivanje mojih članaka u evropskoj i arapskoj (uglavnom egipatskoj) štampi bilo je senzacija; možda je upravo to prerano otkrivanje tajnih planova nešto doprinijelo njihovom osujećivanju. U svakom slučaju, plan o britanskoj željeznici od Haife do Basre pušten je da padne u zaborav uprkos velikim sumama novca koje su, izgleda, bile potrošene na pripremna premjeravanja i o njemu se više nikada nije čulo.

Ono što se desilo poslije toga stvar je historije: te iste jeseni 1929. Ibn Saud je protestovao kod Brtitanaca protiv slobode pružene Ed-Davišu da nabavlja oružje i municiju u Kuvajtu. Pošto on nije imao opipljivog „dokaza" da ovo oružje isporučuje neka strana sila, Kralj je mogao potestirati samo protiv same prodaje. Britanske vlasti su odgovorile da trgovci iz Kuvajta snabdijevaju oružjem buntovnike, a da Britanija ne može ništa uraditi da to spriječi, pošto je sporazumom u Džidi od 1927. uklonjena zabrana na uvoz oružja u Arabiju. Ako Ibn Saud želi, rekoše oni, i on može uvoziti oružje preko Kuvajta... Kad je Ibn Saud prigovorio da taj isti sporazum obavezuje i Britaniju i Saudi Arabiju da na svom području spriječe sve aktivnosti usmjerene protiv sigurnosti druge strane, primio je odgovor da se Kuvajt ne može smatrati „britanskim područjem" pošto je to nezavisni šeikat koji sa Britanijom ima samo ugovorne odnose...

I tako se građanski rat nastavio. Kasno u jesen 1929. Ibn Saud lično povede borbu, ovaj put riješen da progoni Ed-Daviša čak u Kuvajt ako to područje - kao što je uvijek u prošlosti bio slučaj - ostane otvoreno pobunjenicima kao sklonište i baza za daljnje operacije. Suočeni s ovim odlučnim stavom, za koji

se Ibn Saud pobrinuo da bude javljen britanskim vlastima, oni očito shvatiše da bi bilo riskantno nastaviti dalje igru. Britanski avioni i oklopna kola su poslata da prijeće Ed-Davišu ponovno povlačenje na područje Kuvajta. Buntovnik je shvatio da je njegova stvar izgubljena; on nikada neće biti kadar da se suprotstavi Kralju u otvorenoj bitki i tako poče pregovarati. Kraljevi uvjeti su bili oštri i jasni: pobunjena plemena se moraju predati; oružje, konji i deve bi im bili oduzeti; život bi Ed-Davišu bio pošteđen, ali bi morao da provede ostatak života u Rijadu. Ed-Daviš, uvijek tako aktivan i pun pokreta, nije mogao osuditi sebe na neaktivnost i nepokretnost; on odbi ponudu. Boreći se očajnički s nadmoćnim kraljevim snagama, pobunjenici su bili potpuno razbijeni. Ed-Daviš i još nekoliko drugih vođa među njima Farhan ibn Mašhur i Naif ibn Kilab, poglavar Adžmana, pobjegoše u Irak.

Ibn Saud je tražio izručenje Ad-Daviša. Neko vrijeme je izgledalo da će irački kralj Fejsal odbiti njegov zahtjev pozivajući se na stari arapski zakon gostoprimstva i utočišta, ali je konačno popustio. Početkom 1930. Ed-Daviš, ozbiljno bolestan, bio je predat Kralju i doveden u Rijad. Kad je nakon nekoliko sedmica postalo očito da ovaj put stvarno umire, Ibn Saud, sa svojom uobičajenom velikodušnošću, naredio je da ga vrate njegovoj porodici u Artaviju, gdje se okončao njegov burni život.

Još jednom je opet zavladao mir u kraljevstvu Ibn Sauda...

I JOŠ JEDNOM opet vlada mir oko bunara Ardže.

„Neka vas Bog pozivi, putnici! Primite našu darežljivost!" uzvikuje stari Mutajri beduin, a njegovi ljudi nam pomažu da napojimo naše deve. Sve mržnje i neprijateljstva tako skore prošlosti izgledalo je da su bile zaboravljene kao da ih nikada nije bilo. Jer beduini su čudna rasa: spremni da planu nekontrolisanom strašću čak i na zamišljeni izazov, a upravo isto tako spremni da se brzo vrate stalnom ritmu života u kojem prevladavaju umjerenost i ljubaznost: uvijek raj i pakao u neposrednoj blizini.

I dok izvlače vodu našim devama u svojim ogromnim kožnim kablovima, Mutajri pastiri pjevaju u horu:

Pij i ne žali vode,
Bunar je pun milosrđa i nema dna...

Pete noći nakon našeg odlaska iz Haila ulazimo u ravnicu Medine i vidimo tamne obrise brda Uhud. Deve se kreću umornim korakom; imamo dug marš iza nas, od ranog jutra do duboko u noć. Zejd i Mensur su šutljivi, a i ja šutim. Na mjesečini se pred nama pojavljuje grad opasan zidom s puškarnicama i vitka, prava munara Poslanikove džamije.

Stižemo do kapije koja je, pošto gleda prerria sjeveru, nazvana Sirijska kapija. Deve se plaše pred sjenama njenih teških bastiona i moramo upotrijebiti štapove da ih natjeramo da uđu u kapiju.

Sada sam opet u Poslanikovom gradu, kod kuće nakon dugog putovanja, jer ovaj grad je bio moj dom nekoliko godina. Duboka, prisna tišina vlada zaspalim, praznim ulicama. Tu i tamo poneki pas lijeno se diže pred stopama deva. Neki mladić prolazi pjevajući; njegov glas se njiše u mehkom ritmu i gubi se u nekoj pokrajnjoj ulici. Lodže i zatvoreni balkoni kuća nadvijaju se, tamni i šutljivi, nad nas. Mjesečinom obasjan, zrak je mlak kao svježe mlijeko.

Eto i moje kuće.

Mensur se oprašta da bi otišao kod nekih prijatelja, dok nas dvojica poliježemo naše deve pred vratima. Zejd ih bez riječi sputava i počinje rastvarati vreće. Kucam na vrata. Nakon nekog vremena čujem iznutra glasove i korake. Pojavljuje se svjetlo lampe u prozoru iznad vrata, svlače se zasuni i moja stara kućna pomoćnica, Sudanka Emira, uzvikuje radosno:

,,Oh, moj gospodar se vratio kući!”

IX
PERZIJSKO PISMO

POSLIJEPODNE JE. Sjedim s prijateljem u njegovom palmovom vrtu neposredno iza južne kapije Medine. Mnoštvo palmovih stabala u vrtu prelijeva se u sivozelenom sumraku njegove dubine čineći ga da izgleda beskrajan. Stabla su još mlada i niska; sunčevo svjetlo pleše iznad debala i šiljastih lukova paprati. Njihovo zelenilo je ponešto prašljivo zbog pješčanih oluja koje se javljaju gotovo svaki dan u ovo doba godine. Samo debeli tepih djeteline pod palmama je blistav, čistozelen.

Nedaleko preda mnom dižu se gradske zidine, stare, sive, građene od kamena i opeke, s bastionima tu i tamo isturenim naprijed. Iza zida vide se raskošne palme nekog drugog vrta u gradu i kuće s potamnjelim prozorskim kapcima i zatvorenim balkonima; neke od njih su ugrađene u gradski zid i postale su dio njega. U daljini vidim pet munara Poslanikove džamije, visokih i vitkih kao zvuči flaute, veliki zeleni svod koji nadvisuje i skriva malu kuću Poslanikovu - njegov dom dok je živio a njegov grob kad je umro - a još dalje, iza grada, kameni lanac brda Uhud: smeđecrvena pozadina za bijele munare Svete džamije, krune palmi i mnoštvo gradskih kuća.

Nebo, zasljepljujuće osvijetljeno popodnevnim suncem, leži kristalnočisto iznad opalnih oblaka, a grad se kupa u plavim i zlatnozelenim prugama svjetla. U visinama se vjetar igra s mehkim oblacima, koji u Arabiji mogu biti tako varljivi. Ovdje nikada ne možete reći: „Sada je oblačno; uskoro će kiša”, jer čak i kad se nagomilaju teški oblaci, kao da prijeti olujom, često se događa da iz pustinje iznenada zahuji vjetar i rasturi ih; lica ljudi koji su očekivali kišu okrenu se u tihoj rezignaciji i mrmljanju: „Niko nema snage ni moći osim Bog” - dok se nebo opet blista svjetloplavom vedrinom bez milosti.

Opraštam se sa svojim prijateljem i idem nazad prema gradskoj kapiji. Neki čovjek prolazi tjerajući dva magarca natovarena djetelinom, a sam jašući na trećem. On diže svoj štap za pozdrav i kaže „Selamun alejkum! - Neka je mir s tobom”, a ja odgovaram istim riječima. Onda dolazi mlada beduinka; njena crna haljina vuče se iza nje, a donji dio lica joj je pokriven velom. Njene blistave oči su tako crne da se zjenice i šarenice stapaju u jedno, a njen korak ima nešto od neodlučne ritmične napetosti mladih stepskih životinja.

Ulazim u grad i prelazim preko ogromnog, otvorenog skvera El-Menaka do unutarnjeg gradskog zida; ispod teškog luka Egipatske kapije, pod kojom sjede mjenjači zveckajući svojim zlatnim i srebrnim novčićima, ulazim u glavni

bazar - ulicu široku jedva četiri metra, tijesno nabijenu dućanima oko kojih kuca malen, ali žustar životni ritam.

Prodavci hvale svoju robu veselim pjesmama. Živahni pokrivači za glavu, svileni šalovi i haljine od slikane kašmirske vune privlače poglede prolaznika. Srebrari čuče iza malih staklenih kutija s beduinskim nakitom - halkama za ruke, narukvicama, ogrlicama i naušnicama. Prodavci mirisa izlažu zdjele pune hene, male crvene bočice antimona za bojenje trepavica, šarene bočice ulja i parfema i gomile začina. Trgovci iz Nedžda prodaju beduinsku opremu, sedla za deve i plave i crvene vreće za sedlo iz istočne Arabije, ukrašene dugim resama. Jedan prodavač trči ulicama, vičući iz svega glasa, s perzijskim ćilimom i abajom od devine dlake preko ramena a s mjedenim samovarom pod rukom. Rijeka ljudi u oba smjera, ljudi iz Medine i cijele Arabije i - pošto je hadž tek nedavno završen - iz svih zemalja između stepa Senegala i Kirgizije, između istočne Indije i Atlantskog oceana, između Astrahana i Zanzibara; ali uprkos mnoštvu ljudi i uskih ulica, ovdje nema lude žurbe, niti guranja i meteža: u Medini vrijeme ne jaše na krilima poslovne jurnjave.

Ali ono što se može učiniti čak još čudnijim je da i pored velike raznovrsnosti ljudskih tipova i kostima koji pune ulice Medine, nema na njima ništa od „egzotične" mješavine; raznovrsnost vanjštine otkriva se samo oku riješenom da analizira. Čini se da svi ljudi koji žive u ovome gradu, ili čak privremeno u njemu borave, uskoro padaju u nešto što bi se moglo nazvati zajednicom raspoloženja i prema tome i ponašanja i, gotovo, čak i izraza lica; jer svi padaju pod čar Poslanika, čiji grad je to jednom bio i čiji su gosti oni sada...

Čak i nakon trinaest vijekova njegovo duhovno prisustvo je ovdje gotovo isto tako živo kao što je onda bilo. Samo zbog njega rasuta grupa sela, koja su se nekada zvala Jesrib, postala je grad kojeg vole svi muslimani sve do danas, kao što ni jedan grad nigdje na svijetu nije bio voljen. On čak nema ni svoga vlastitog imena; više od trinaest vijekova nazivan je Medinet en-Nebi, „Poslanikov grad".

Za više od trinaest vijekova, toliko mnogo ljubavi se stjecalo ovdje da su svi oblici i svi pokreti postigli neku vrstu bliske sličnosti, a sve razlike vanjštine se u tonskim prelazima slijevaju u jedinstven sklad.

Ovo je sreća koja se uvijek ovdje osjeća - ovaj ujedinjujući sklad. Iako život u Medini danas ima samo formalnu, daleku vezu s onim čemu je Poslanik težio, iako je duhovna svijest o islamu ovdje oslabila, kao i u mnogim drugim dijelovima muslimanskog svijeta, neka neopisiva emocinalna veza s njegovom velikom duhovnom prošlošću ostala je živa. Nikada ni jedan grad nije bio toliko

voljen zbog jedne jedine ličnosti; nikada nije ni jedan čovjek, mrtav već preko trinaest vijekova, bio voljen tako lično i od toliko mnogo ljudi, kao on koji leži sahranjen ispod velikog zelenog svoda.

Pa ipak, on nikada nije polagao pravo da je išta drugo osim obični smrtnik, a nikada mu ni muslimani nisu pripisivali božanska svojstva, kao što su toliki sljedbenici drugih poslanika činili nakon njihove smrti. U stvari, Kur'an sam obiluje tvrdnjama koje naglašavaju ljudsku prirodu Muhameda: „Muhamed je samo poslanik; svi poslanici prije njega su umrli; ako on umre ili bude ubijen, zar ćete se okrenuti?" Njegova potpuna beznačajnost pred veličanstvom Boga ovako je izražena u Kur'anu: „Reci (Muhamede): „Ja nemam nikakve moći da vam dopustim dobro ili zlo... Ja čak nemam nikakve moći ni da samom sebi pružim neku povlasticu ili učinim neku štetu, osim kako to Bog želi; a kad bih znao Nesaznatljivo, postigao bih mnogo dobra, a nikakvo zlo ne bi me nikada snašlo. Ja samo opominjem i nosim radosne vijesti onima koji vjeruju u Boga..."

Upravo zato što je on bio samo čovjek, zato što je živio kao i drugi ljudi, uživajući radost i trpeći zla ljudskog postojanja, mogli su ga oni oko njega okružiti svojom ljubavlju.

Ova ljubav je nadživjela njegovu smrt i dalje živi u srcima njegovih sljedbenika kao lajtmotiv melodije izgrađene od mnogobrojnih tonova. Ona živi u Medini. Ona vam govori iz svakog kamena drevnog grada. Možete je gotovo taknuti svojim rukama, ali je ne možete izraziti riječima...

DOK PROLAZIM BAZAROM u smjeru Velike džamije, mnogi stari znanci me pozdravljaju. Javim se ovom ili onom trgovcu i konačno popuštam pred navaljivanjem svog prijatelja Ez-Zugajbije da sjednem s njim na mali ćepenak na kojem prodaje platno beduinima.

„Kad si se vratio, Muhamede, i odakle? Već mjesecima nisi bio ovdje."

„Dolazim iz Haila i iz Nufuda."

„A zar nećeš ostati kod kuće neko vrijeme?"

„Ne, brate, odlazim u Meku prekosutra". Ez-Zugajbi poziva dječaka iz kafane preko puta i uskoro male šoljice zveckaju pred nama.

„Ali zašto, Muhamede, sada ideš u Meku? Sezona hadža je prošla..."

„Nije želja za hadžom to što me vodi u Meku. Konačno, zar nisam hadžija već pet puta? Ali nekako imam osjećaj da neću dugo ostati u Arabiji i hoću još jednom da vidim grad u kojem je počeo moj život u ovoj zemlji..." A onda dodajem sa smijehom: „Pa, brate - da ti pravo kažem, ja ni sam ne znam zašto idem u Meku, ali znam da moram..."

Ez-Zugajbi klima glavom u čuđenju: „Ti bi napustio ovu zemlju i svoju braću? Kako možeš tako govoriti?"

Poznata figura prolazi dugim, žurnim korakom; to je Zejd, očito traži nekoga.

„Hej, Zejde, kuda?"

On se naglo okreće prema meni, ozbiljnog lica: „Tebe tražim, daidža; bio je snop pisama na pošti što je čekao tvoj povratak. Evo ih. Selamun alejkum! - Neka je mir s tobom, šeih Ez-Zugajbi!"

Sjedeći prekrštenih nogu ispred Az-Zugajbijeve radnje, pregledam snop pisama; ima nekoliko pisama od prijatelja iz Meke; jedno od urednika Neue Ziiricher Zeitung-a iz Svajcarske čiji sam dopisnik bio u toku posljednjih šest godina; jedno iz Indije s pozivom da dođem tamo i upoznam se s najvećom muslimanskom zajednicom na svijetu; nekoliko pisama iz raznih dijelova Bliskog istoka; jedno s poštanskom markom iz Teherana - od moga dobrog prijatelja Ali-age, od kojeg nisam imao vijesti više od godinu dana. Otvaram ga i prelazim preko stranica prekrivenih Ali-aginim elegantnim perzijskim rukopisom:

„Našem voljenom prijatelju i bratu, svjetlu našeg srca, poštovanom Asad-agi, neka mu Bog produži vijek i zaštiti ga na njegovom putu. Amin.

Neka je zauvijek s vama mir i milost Božja. Molimo Boga da vam podari zdravlje i sreću, znajući da će vas radovati da čujete da smo i mi u dobrom zdravlju, hvala Bogu.

Nismo vam pisali dugo vremena zbog neobičnih događaja u našem životu posljednjih mjeseci. Naš otac, neka mu se Bog smiluje, preminuo je prije godinu dana i mi, budući najstariji sin, morali smo provesti dosta vremena, i imali smo dosta briga oko sređivanja porodičnih stvari. Isto tako, bila je Božja volja da su poslovi njegovog skromnog sluge napredovali iznad očekivanja, pošto ga je Vlada unaprijedila u čin potpukovnika. Uz to, nadamo se da ćemo se uskoro u braku sjediniti s dražesnom i lijepom gospođom, našom daljom rodicom Širin - i na taj način će našim starim nesređenim danima doći kraj. Kao što je dobro poznato vašem prijateljskom srcu, mi nismo bili bez grijeha i greške u našoj prošlosti - ali zar nije Hafiz rekao:

„Bože, bacio si dasku usred mora -
Zar si mogao željeti da ostane suha? "

Tako, stari Ali-aga će se konačno smiriti i postati poštovan i ugledan! On nije bio tako poštovan kad sam ga sreo prvi put, prije nešto više od sedam godina, u gradu Bam, u koji je bio „prognan". Iako je tada imao samo dvadeset i šest godina, njegova prošlost je bila puna aktivnosti i uzbuđenja; učestvovao je

u političkim pobunama nakon kojih je vlast preuzeo Riza-kan i mogao je igrati znatnu ulogu u Teheranu da nije živio malo suviše raskalašeno. Njegovo prisustvo u zabačenom Bamu u jugoistočnom uglu Irana bio je udesio njegov brižni i utjecajni otac, u nadi da će mu se sin popraviti ako bude udaljen od uživanja u Teheranu. Međutim, Ali-aga je izgleda našao kompenzaciju čak i u Bamu - žene, arak i slatki otrov opijum, kojim se odao.

U to doba, 1925. godine, on je bio zapovjednik žandarmerije u činu poručnika. Pošto sam se upravo spremao da prođem kroz veliku pustinju Dašti-Lut, potražio sam ga s preporukom od guvernera pokrajine Kirman - koja je opet bila bazirana na pismu od Rize-kana, predsjednika vlade i diktatora. Našao sam Ali-agu u sjenovitom vrtu naranči, oleandera i palmi kroz čije krošnje su se probijale zrake sunca. Bio je u košulji. Na travi je bio prostrt ćilim, na kojem su bile zdjele s ostacima hrane i poluprazne boce araka. Ali-aga se izvinjavao: „Nemoguće je naći vina u ovoj prokletoj rupi", i silio me da pijem domaći arak - užasno piće koje je nemilosrdno udaralo u glavu. Sa suznim očima sjevernog Perzijanca pogledao je pismo iz Kirmana, odložio ga i rekao: „Čak da ste došli i bez preporuke, ja bih vas pratio na putu kroz Dašti-Lut. Vi ste moj gost. Nikada vas ne bih pustio da sami jašete kroz pustinju Baluči".

Neko ko je dotad sjedio napola skriven u sjeni drveta polahko se diže: mlada žena u haljini do koljena od svijetloplave svile i širokim, bijelim Baluči pantalonama. Imala je senzualno lice koje kao da je iznutra gorjelo, velike crvene usne i lijepe, ali čudno mutne oči; trepavice su bile podvučene surmom.

„Ona je slijepa", prošapta mi Ali-aga na francuskom, ,,a divno pjeva".

Divio sam se velikoj nježnosti i poštovanju s kojim se obraćao djevojci koja, kao javna pjevačica, pripada kategoriji koja se u Iranu manje-više izjednačava s kurtizanama; nije se mogao ponašati bolje

prema bilo kojoj velikoj gospođi iz Teherana.

Sjeli smo, sve troje, na čilim i, dok se Ali-aga bavio žeravicom i lulom za opijum, razgovarao sam sa Baluči djevojkom. Uprkos sljepilu, mogla se smijati kako mogu samo oni koji žive duboko u unutarnjoj radosti; stavljala je oštroumne i duhovite primjedbe kakvih se ne bi stidjela ni bilo koja gospođa iz visokog društva. Kad je Ali-aga pripremio svoju lulu, uze je nježno za ruku i reče:

„Ovaj stranac, ovaj Austrijanac, bi svakako rado čuo neku od vaših pjesama; on nije nikada još čuo pjesme Balučija."

Na njenom slijepom licu lebdjela je daleka, sanjiva sreća dok je uzimala lutnju koju joj je pružio Ali-aga. Poče da prelazi preko struna. Pjevala je dubokim, promuklim glasom Baluči pjesmu koja je s njenih toplih usana zvučala kao

odjek života pod šatorom...

Vraćam se pismu:

„Pitam se da li se još uvijek sjećate, brate i poštovani prijatelju, kako smo onih dana zajedno putovali kroz Dašti-Lut i kako smo se morali boriti za svoje živote s nim Baluči odmetnicima...?"

Da li se sjećam? U sebi se smijem na Ali-agino nepotrebno pitanje i vidim se s njim u pustoj Dašti-Lut, „Goloj pustinji", koja svoju ogromnu prazninu širi od Baludžistana duboko u srce Irana. Upravo je trebalo da je pređem kako bih stigao do Seistana, najistočnije pokrajine Irana, a odatle da produžim do Afganistana; kako sam došao iz Kirmana, nije bilo drugog puta.

Zastali smo, zajedno s našom pratnjom Baluči žandarma, u zelenoj oazi na rubu pustinje da bismo iznajmili deve i kupili potrepštine za dugi put što nam je predstojao. Naš privremeni smještaj bio je u zgradi Indo-evropskog telegrafa. Upravnik stanice, visok, koščat čovjek, oštrih očiju, gotovo me nije ispuštao iz vida i kao da me je procjenjivao svojim pogledima.

„Čuvajte se ovog čovjeka", prišapta mi Ali-aga, „on je bandit. Znam ga i on zna da ga znam. Do pred nekoliko godina on je bio pravi razbojnik, ali sada je već uštedio dovoljno novca i postao ugledan - a zarađuje još snabdijevajući oružjem svoje bivše kolege. Čekam samo pogodan trenutak da ga u tome uhvatim. Ali on je lukav i teško je dokazati bilo šta. Pošto je čuo da ste Austrijanac, vrlo je uzbuđen. Za vrijeme svjetskog rata neki austrijski i njemački agenti pokušavali su da u ovim krajevima pobune plemena protiv Britanaca; imali su vreće zlatnika pa naš prijatelj misli da je svaki Nijemac ili Austrijanac slično opremljen."

Ali lukavstvo upravnika stanice nam je koristilo jer je u stanju da mi nađe dvije najbolje deve za jahanje u tom kraju. Ostatak dana protekao je u cjenkanju oko mješina za vodu, konopaca od devine dlake, riže, masla i mnogih drugih sitnica potrebnih za putovanje kroz pustinju.

Krenuli smo poslije podne sljedećeg dana. Ali-aga je odlučio da krene ranije s četvoricom žandara kako bi pripremio naše prenoćište, i razvučena linija njihovih deva uskoro nestade iza horizonta. Mi ostali - Ibrahim, ja i peti žandar - slijedili smo ih sporijim korakom.

Njihali smo se (kako mi je tada to bilo novo!) čudnim ritmom kaskanja tankonogih deva, najprije kroz pješčane dine, žute, rijetko obilježene busenjem trave, zatim dublje i dublje u ravnicu - u beskrajnu, gluhu, sivu ravnicu, ravnu i praznu - tako praznu da je izgledalo ne da teče nego da pada prema horizontu, jer vaše oči ne mogu da nađu ništa na čemu bi se zaustavile, ni brazde na tlu, ni kamena, ni žbuna, čak ni travke. Nikakav životinjski zvuk, nikakav cvrkut ptica

niti zujanje kukaca nije prekidalo tu prostranu tišinu, a čak i vjetar, lišen svih zapreka, brisao je nisko, bez glasa, preko praznine - ne, padao je u nju, kao što kamen pada u bezdan... Ovo nije bila tišina smrti, nego više tišina nečeg nerođenog, onoga što još nikada nije oživjelo, tišina prije Prve Riječi.

A onda se to desi. Tišina se prekinu. Ljudski glas izbi nježno, cvrkutavo, u zrak, i kao da ostade tamo viseći; izgledalo vam je kao da ga možete ne samo čuti nego i vidjeti, kako usamljeno i neskriveno lebdi iznad puste ravnice. Bio je to naš Baluči vojnik. Pjevao je pjesmu svojih nomadskih dana, rapsodiju pola pjevanu a pola izgovaranu, brzi slijed oštrih i nježnih riječi koje nisam mogao razumjeti. Njegov glas je zvonio u samo nekoliko tonova, na jednom jedinom nivou, sa upornošću koja je postepeno prelazila u nešto nalik na veličanstvenost dok je obavijao krhku melodiju u nijemu igru grlenih zvukova i, čistim ponavljanjem i variranjem iste teme, razvijao nesumnjivo bogatstvo u svojim ravnim tonovima - ravnim i beskrajnim kao zemlja u kojoj je bio rođen...

Dio pustinje kojim smo sada putovali zvao se „Pustinja Ahmedovih zvona". Prije mnogo godina, karavan koji je vodio neki Ahmed, izgubio se ovdje i svi, ljudi i životinje, pogiboše od žeđi; sve do danas, kako kažu, ponekad Čuju zvona koja su nosile Ahmedove deve oko vrata - sablasne, tužne zvukove koji zavode neoprezne s puta i vode ih u pustinjsku smrt.

Uskoro nakon zalaska sunca sustigli smo Ali-agu i prethodnicu i ulogorili se usred nekog oskudnog žbunja - posljednjeg što smo ga mogli vidjeti. Vatru smo naložili od suhog granja i pripremili neizbježni čaj - dok je Ali-aga pušio svoju lulu s opijumom. Deve smo nahranili kašom od grubo mljevenog ječma i polegli ih ukrug oko nas. Tri žandara su postavljeni na stražu na isturenim dinama jer je područje u kojem smo se našli, u to doba, bilo poprište strašnih

napada pustinjskih vragova, Baluči plemenskih jahača s juga.

Ali-aga je bio popušio svoju lulu i popio čaj i upravo je pio arak - sam, jer ja nisam bio raspoložen da mu se pridružim - kad puščani pucanj prekinu tišinu noći. Drugi pucanj jednog od naših stražara odgovori, a onda se začu krik negdje u tami. Ibrahim, s velikim prisustvom duha, odmah prekri pijeskom vatru. Začu se još nekoliko pucnjeva sa svih strana. Stražare više nismo vidjeli, samo se moglo Čuti kako jedan drugog dozivaju. Nismo znali koliko ima napadača jer su bili neugodno šutljivi. Samo katkada slab bljesak svjetla iz puške otkrivao je njihovo prisustvo; jednom ili dvaput mogao sam razaznati u bijelo obučene prilike kako promiču u tami. Nekoliko nisko opaljenih metaka prozuja iznad naših glava, ali nas ni jedan ne pogodi. Komešanje se postepeno stiša, još nekoliko hitaca proguta noć i jahači, očito zbunjeni našom budnošću, nestadoše

nečujno kao što su bili došli.

Ali-aga pozva straže i održasmo kratko savjetovanje. U početku smo imali namjeru da noć provedemo ovdje; ali kako nismo imali pojma o snazi napadača, niti da li će se vratiti s pojačanjem, odlučili smo da odmah prekinemo logorovanje i krenemo.

Noć je bila mračna; teški, niski oblaci sakrivali su Mjesec i zvijezde. Ljeti je, u pravilu, bolje putovati pustinjom noću; ali u normalnim prilikama ne bismo se izložili opasnosti da idemo po takvom mraku i zalutamo, jer tvrdi šljunak Dašti-Luta ne drži nikakve tragove. U davna vremena iranski kraljevi su označavali karavanske putove u takvim pustinjama zidanim stubovima, ali kao i mnoge druge dobre stvari iz starih vremena, ovi znakovi su već odavno bili nestali. U stvari, oni već odavno nisu bili potrebni; žice Indo-evropskog telegrafa, koje su položili Britanci početkom stoljeća od indijske granice kroz Dašti-Lut do Kirmana, služile su isto tako dobro, ili čak i bolje, kao putokaz; ali u noći, kao što je ova, ni žice ni telegrafski stupovi nisu se vidjeli.

Ovo smo otkrili na naš užas kad nakon otprilike pola sata žandar zastade i posramljeno javi Ali-agi:

„Hazret, ne mogu više da vidim žicu...”

Za trenutak smo svi ostali bez riječi. Bilo je bunarova, znali smo, samo duž puta označenog telegrafskom linijom, a čak i ovi su bili na velikim razmacima. Izgubiti se ovdje, značilo bi stradati kao Ahmedov legendarni karavan...

Iznenada Ali-aga progovori na način sasvim različit od uobičajenog; moglo se slobodno pretpostaviti da su arak i opijum za to odgovorni. On izvuče pištolj i zaurla:

„Gdje je žica? Zašto si izgubio žicu, pasji sine? Ah, znam - ti si u dogovoru s onim razbojnicima i pokušavaš da nas zavedeš kako bismo pomrli od žeđi i tako postali lagahan plijen!”

Ovaj prigovor je svakako bio nepravedan, jer Baluči ne bi nikad izdao čovjeka s kojim je jeo kruh i so. Naši žandari, očito uvrijeđeni optužbom svoga poručnika, uvjeravali su nas o svojoj nevinosti, ali Ali-aga upade:

„Tišina! Nađite odmah žicu ili ću vas sve poubijati, sinovi pobješnjelih očeva!”

Nisam mogao vidjeti njihova lica u mraku, ali sam mogao naslutiti kako duboko oni, slobodni Baluči, osjećaju ovu uvredu; nisu se više čak ni trudili da odgovore. Onda iznenada jedan od njih - donedavno naš vodič - odvoji se od grupe, osinu svoju devu bičem i u galopu nestade u mraku.

„Kuda?” povika Ali-aga, ali kao odgovor primi nekoliko nerazgovijetnih

riječi. Nekoliko trenutaka moglo se čuti mehki topot devinih koraka, a onda zvukovi utonuše u noć.

Uprkos svom uvjerenju, trenutak ranije, o nevinosti Baluči žandara neodlučna pomisao probi se u moju svijest: sada je otišao razbojnicima; Ali-aga je ipak imao pravo... Čuh kako Ali-aga otkoči svoj pištolj, a ja učinih isto. Ibrahim polahko skinu svoj karabin. Sjedili smo nepomični u sedlima. Jedna od deva tiho frknu, a kundak puške nekog žandara udari o sedlo. Prođoše duge minute. Gotovo se moglo čuti disanje ljudi. Onda, iznenada, doprije povik iz velike daljine. Meni je zvučalo samo kao „Ooo", ali Baluči kao da su to razumjeli i jedan od njih, skupljajući svoje šake pred ustima, uzbuđeno uzvrati neki povik na brahui jeziku. Opet onaj udaljeni uzvik. Jedan od žandara okrenu se prema Ali-agi i reče na perzijskom:

„Žica, hazret! Našao je žicu!"

Napetost popusti. S olakšanjem, slijedili smo glas nevidljivog izviđača koji nas je s vremena na vrijeme usmjeravao. Kad smo došli do njega, on se ispravi u sedlu i pokaza u tamu:

„Eno žice."

I stvarno, nakon nekoliko trenutaka gotovo se sudarismo s telegrafskim stubom.

Prva stvar koju je Ali-aga učinio bila je vrlo karakteristična za njega. On zgrabi vojnika za pojas, privuče ga sebi i, naginjući se preko sedla, poljubi ga u oba obraza:

„Ja sam, a ne ti, pasji sin, brate moj. Oprosti mi..."

Saznali smo da je Baluči, dijete divljine, jahao po cik-cak liniji dok iz udaljenosti od pola milje nije čuo zujanje žice na vjetru; zujanje koje je čak i sada, kad sam prolazio ispod nje, bilo gotovo nezamjetno mojim evropskim ušima...

Produžili smo polahko, oprezno, kroz tamnu noć, od jednog do drugog nevidljivog telegrafskog stuba, jedan od žandara uvijek jašući naprijed i uzvikujući svaki put kad bi rukom dotakao stub. Našli smo svoj put i bili smo riješeni da ga više ne izgubimo.

BUDIM SE iz sanjarenja i vraćam se Ali-aginom pismu:

„Unapređenjem za potpukovnika, ova skromna ličnost je namještena u General-štabu; ovo nam se, voljeni prijatelju i brate, sviđa više nego garnizonski život u provincijskom gradu..."

Siguran sam u to; Ali-aga je uvijek imao smisla za život u glavnom gradu i njegove intrige - naročito za političke intrige. I stvarno, u svom pismu on opisuje političku atmosferu Teherana, one beskrajne svađe ispod površine, one

zapletene manevre kojim strane sile tako dugo uspijevaju da drže Iran u stanju uznemirenosti koja ne da čudnoj, obdarenoj naciji da stane na svoje noge.

„Upravo sada imamo neprilika s engleskom naftnom kompanijom; vrši se veliki pritisak na vašu vladu da produži ugovor

O koncesiji i tako produži naše ropstvo. Bazari su uznemireni i Bog sami zna kuda će sve to dovesti..."

Bazar je uvijek igrao najvažniju ulogu u političkom životu istočnih zemalja; ovo posebno vrijedi za teheranski bazar u kojem skriveno srce Irana kuca s ustrajnošću koja prkosi svakoj nacionalnoj nesreći i svoj prolaznosti vremena. Između redova Al-aginog pisma ovaj ogromni bazar, gotovo grad sam za sebe, ponovo se pojavljuje pred mojim očima tako živo kao da sam ga tek jučer vidio: široko razvedeni sumračni labirint holova i prolaza natkrivenih svodovima sa šiljatim lukovima. U glavnoj ulici, neposredno uz male, mračne ćepenke pune jeftinih tričarija, nalaze se natkriveni trijemovi s prozorima na stropu, dućani u kojima se prodaju najskuplje evropske i azijske svile; tik uz radionice užara zastakljeni boksovi puni nježnog filigranskog rada; šareni tekstil iz buhare i Indije izmiješan s rijetkim perzijskim ćilimima - lovački ćilimi s figurama vitezova na konjima, lavovi, leopardi, pauni i antilope; ogrlice od staklenih perli i automatski upaljač uz šivaće mašine; crni nezgrapni kišobrani neposredno uz žuto izvezene haljine od ovčije kože iz Horosana: sve skupljeno u ovom vanredno dugačkom holu kao u nekom ogromnom i ne sasvim pažljivo aranžiranom izlogu.

U bezbrojnim sporednim uličicama ovog zamršenog ručnog rada i trgovine, dućani su grupirani prema zanatima. Ovdje vidite dugi niz sedlara i kožarskih radnika, pretežna boja je crvena, a kiselkasti miris obojene kože prožima zrak. Tu su krojači; iz svake niše - jer većina dućana sastoji se od jedne jedine niše sa oko tri ili četiri kvadratna metra površine - čuje se zujanje šivaćih strojeva; dugačke halje su izvješene za prodaju, uvijek iste halje - tako da dok šetate ponekad pomislite da se ne krećete. Sličan utisak imate i u mnogim drugim djelovima bazara; ipak, obilje istovrsnosti na svakom pojedinom mjestu nema ništa zajedničkog s monotonijom; to truje stranca i ispunjava ga neugodnim osjećajem zadovoljstva. Čak ako posjetite bazar i hiljaditi put, vi uvijek nalazite oko sebe isto raspoloženje, naizgled nepromijenjeno - ali to je ona neiscrpna, treperava nepromjenljivost morskog vala koji uvijek mijenja svoj oblik, ali zadržava svoju suštinu neizmijenjenom.

Bazar kujundžija: to je orkestar bronzanih zvona, poletnih čekića koji iz bakra, bronze i mesinga izbijaju najraznovrsnije oblike, pretvarajući bezoblične metalne ploče u zdjele, vrčeve i pehare. Kakva akustična sigurnost u ovom ku-

canju s promjenljivim tempom duž cijelog bazara - svaki čovjek se prilagođava ritmu drugih tako da ne smije biti nikakve disonance u uhu: stotinu radnika kuca na raznim predmetima u raznim dućanima - ali u cijeloj ulici bazara samo jedna melodija... U ovoj dubokoj, više nego samo muzičkoj, gotovo društvenoj želji za skladom pojavljuje se skrivena dražest iranske duše.

Bazar začina: šutljive aleje glava bijelog šećera, vreća riže, humki badema i pistacija, lješnika i sjemenki, zdjela punih sušenih kajsija i đumbira, mesinganih tepsija punih cimeta, karija, bibera, šafrana i makovog sjemena, mnoštva malaih zdjela anisovog sjemena, vanile, kumina, klinčića i bezbrojnih čudnih trava i korijenja koje ispušta teški, opojni miris. Iza blistavih mesinganih vaga sjede, podvijenih nogu, vladari ovoga čuda, kao lude, s vremena na vrijeme pozivajući poluglasno prolaznika i pitajući za njegove želje. Sav govor ovdje je samo šapat; ne može se biti bučan tamo gdje se šećer lagahno presipa iz vreće u zdjelu na vagi i ne može se biti bučan tamo gdje se vag§ sjeme majčine dušice i anisa... To je ono isto prilagođavanje ćudi materijala koje omogućuje Irancu da tka plemenite ćilime od bezbrojnih obojenih vunenih končića - konac po konac, dio centimetra po dio centimetra - dok se čitav ne pojavi u svom razigranom savršenstvu. Nije slučajno da perzijski ćilimi nemaju sebi ravnih na svijetu. Gdje se može naći ovaj duboki mir, ova pažljivost i udubljenost u svoj rad? - gdje drugdje takve tamne dubine očiju kojima vrijeme i prolazak vremena znači tako malo?

U nišama, nešto većim nego obično, sjede šutljivi slikari minijatura. Oni kopiraju stare minijature iz rukom pisanih knjiga koje su već odavno poderane, crtajući vanredno finim linijama i bojama velike stvari života: borbe i lov, ljubav, sreću i tugu. Njihove četke su fine i tanke kao končići; boje se ne povjeravaju beživotnim zdjelicama nego se miješaju na živom dlanu slikara i raspoređuju u sićušnim kuglicama i kapljicama na prste lijeve ruke. Na novim stranicama, bijelim i bez mrlje, stare minijature doživljuju ponovno rađanje, potez po potez, sjenka po sjenka. Uporedo sa zlatnim pozadinama originala koje se ljušte izranjaju blistave kopije. Izblijedjela stabla naranči u kraljevskom vrtu opet beharaju u novom proljeću; nježne žene u svili i krznu još jednom ponavljaju svoje ljupke pokrete; ponovo se rađa Sunce iznad stare viteške polo igre... Potez po potez, sjenu po sjenu, ovi šutljivi ljudi slijede stvaralački doživljaj mrtvog umjetnika, a u njima je isto toliko ljubavi koliko je bilo oduševljenja u njemu; ova ljubav vas tjera da gotovo zaboravite nesavršenost kopija...

Vrijeme prolazi, a slikari minijatura sjede nad svojim radom, ne primjećujući dan. Vrijeme prolazi; u bazarske ulice prodire zapadnjačka bezvrijedna

roba, prodire u dućane s upornom postepenošću; petrolejske svjetiljke iz Čikaga, štampano pamučno platno iz Mančestera i čajnici iz Čehoslovačke napreduju pobjedonosno; ali slikari minijatura sjede podvijenih nogu na svojim pohabanim slamnatim hasurama udubljujući se nježnim očima i vrhovima prstiju u stare radosti i daju njihovim kraljevskim lovačkim podvizima i zanesenim ljubavnicima novo buđenje, dan za danom...

Mnoštvo je naroda u bazaru: otmjena gospoda s evropskim okovratnikom i često vukući arapsku abaju preko evropskog ili poluevropskog odijela, konzervativni građani u dugim kaftanima i svilenim pojasevima, seljaci i zanatlije u plavim ili smeđesivim kaputima. Derviši što pjevaju - aristokratski prosjaci Irana - u bijeloj, lepršavoj odjeći, ponekad s leopardovom kožom preko leđa, dugom kosom i većinom fino građeni. Žene srednje klase su, u skladu sa svojim mogućnostima, obučene u svilu ili pamuk, ali uvijek u crno, sa tradicionalnim kratkim teheranskim velom koji kruto stoji ispred njihovih lica; siromašnije nose pamučne ogrtače svijetlih boja sa cvjetićima. Stare mule jašu na veličanstveno ukrašenim magarcima i mazgama i na stranca upravljaju fanatičan pogled kao da ga pitaju: „Šta ti ovdje radiš? Jesi li ti jedan od onih koji rade na rušenju naše zemlje?"

Iransko dugo iskustvo sa zapadnim intrigama učinilo je narod sumnjičavim. Nijedan Iranac stvarno ne očekuje nikakvo dobro koje bi njegovoj zemlji došlo od stranaca. Međutim, Ali-aga kao da nije pretjerani pesimist:

„Iran je star - ali nipošto još nije spreman da umre. Često su nas tlačili. Mnogi narodi su nas pregazili i svi su oni iščeznuli, a mi smo ostali živi. Siromašni i potlačeni, u neznanju i tami, ali ostajemo živi. Ovo je zato što mi Iranci uvijek idemo svojim vlastitim putem. Koliko puta je vanjski svijet pokušao da nam nametne novi način života - i nije nikada uspio. Mi se ne suprotstavljamo vanjskim silama nasiljem i zato ponekad može izgledati kao da smo se predali. Ali mi smo pleme murjune - onog malog, beznačajnog mrava koji živi pod zidovima. Vi, svjetlo moga srca, morali ste nekada u Iranu vidjeti kako se dobro građene kuće s jakim zidovima iznenada ruše bez ikakvog očitog razloga. Šta je tome uzrok? Samo oni sićušni mravi koji su godinama, s nesmanjenom marljivošću, rovali prolaze i šupljine u temeljima, uvijek napredujući tek za debljinu dlake, polahko strpljivo, u svim smjerovima - dok konačno zidovi izgube ravnotežu i sruše se. Mi Iranci smo takvi mravi. Mi se ne suprotstavljamo svjetskim silama bučnim i beskorisnim nasiljem, nego im dopuštamo da rade najgore što mogu, a u tišini kopamo svoje prolaze i šupljine dok se jednoga dana njihova zgrada iznenada ne sruši...

Jeste li vidjeli šta se dešava kad bacite kamen u vodu? Kamen potone, nekoliko krugova se pojavi na površini, prošire se i postepeno nestanu dok voda ne postane mirna kao i prije. Mi Iranci smo takva voda.

Šah, neka ga Bog pozivi, mora nositi težak teret, s Englezima s jedne, a s Rusima s druge strane. Ali mi ne sumnjamo da će, s Božijom milošću, naći put da spasi Iran..."

Ali-agina slijepa vjera u Riza-šaha ne izgleda, na prvi pogled, neumjesna. On je bez sumnje jedna od najdinamičnijih ličnosti koje sam ikada sreo u muslimanskom svijetu, a od svih kraljeva koje znam, samo se Ibn Saud može s njim uporediti.

Priča o usponu Riza-šaha na vlast liči na fantastičnu bajku, moguću samo na Istoku gdje lična hrabrost i snaga volje može ponekad uzdići čovjeka iz krajnje anonimnosti do vrhunca vodstva. Kad sam ga upoznao za vrijeme mog prvog boravka u Teheranu u ljeto 1924., on je bio predsjednik vlade i neosporni diktator Irana, ali ljudi još nisu bili sasvim savladali zaprepaštenje videći da se pojavljuje tako iznenada, tako neočekivano na kormilu državnih poslova. Još uvijek se sjećam čuđenja s kojim mi je jedan stari Iranac, službenik u Njemačkoj ambasadi u Teheranu, jednom rekao: „Znate li da je samo prije deset godina ovaj naš predsjednik vlade čuvao stražu kao obični vojnik pred vratima upravo ove ambasade? I da sam mu i sam ponekad davao pismo da ga preda ministru vanjskih poslova i opominjao ga „Požuri, pasji sine, i ne lunjaj po bazaru...!"

Da, nije bilo davno kad je Riza - vojnik čuvao stražu pred ambasadama i javnim zgradama Teherana. Mogu ga zamisliti kako stoji tamo u pohabanoj uniformi iranske konjičke brigade, naslanjajući se na svoju pušku i zureći u život na ulicama oko sebe Gledao bi Perzijance kako se vuku ulicama kao sanjive sjene ili sjede u svježini predvečerja duž kanala za navodnjavanje kao što sam ih i ja gledao. Iz Engleske banke iza njega čuo bi kucanje pisaće mašine, jurnjavu poslovnih ljudi, sve ono bučno komešanje koje je daleka Evropa bila donijela u tu teheransku zgradu s njenom fasadom u plavim keramičkim pločicama. Moglo je to biti tada da se prvi put javi (niko mi to nije rekao ali nekako mislim da je to moralo biti tako) u neškolovanoj glavi vojnika Rize misao s čuđenjem i pitanjem: „Mora li to biti tako...? Mora li biti da ljudi drugih nacija rade i trude se, dok naš život teče kao san?"

Možda je baš u tome trenutku želja za promjenom - pokretač svih velikih djela, otkrića i revolucija - počela da bljeska u njegovom mozgu, da nijemo traži izraz...

Drugom prilikom on je mogao čuvati stražu pred kapijom vrta neke ve-

like evropske ambasade. Krošnje dobro njegovanog drveća njihao je vjetar, a pošljunčane staze škripale su pod stopama u bijelo obučenih sluga. U toj kući usred parka kao da je boravila neka misteriozna moć; ona je zastrašivala svakog I ranca koji bi prošao kroz kapiju i tjerala ga da, u neprilici, poravna svoju odjeću i da u nespretnoj zbunjenosti, ne zna kud će sa svojim rukama. Ponekad bi elegantne kočije prilazile, a iranski političari bi izlazili iz njih. Vojnik Riza je znao mnoge od njih iz viđenja:', ovaj je ministar vanjskih poslova, onaj je ministar finansija. Gotovo uvijek su imali napeta, zabrinuta lica kad su ulazili na kapiju i bilo je zabavno posmatrati njihov izraz kad su napuštali ambasadu: ponekad blijeda i potištena, kao da im je upravo bila izrečena smrtna presuda. Vojnik Riza se pitao: „Mora li to biti tako...?"

Ponekad bi iranski činovnik istrčao iz zgrade pred kojom je Riza stražario, gurnuo mu pismo u ruku i rekao: „Nosi brzo tu i tu. Ali požuri, pasji sine, jer će se inače ambasador ljutiti!" Riza je bio navikao da mu se tako obraćaju, jer ni njegovi vlastiti oficiri nisu bili nimalo izbirljivi u epitetima. Ali vjerovatno - ne, riječi „pasji sine" osjećao je kao ubod poniženja, jer je znao: on nije bio pasji sin nego sin velike nacije koja je znala imena kao što su Rustam, Darius, Naširvan, Kej Kosru, Šah Abas, Nadir-šah. Ali šta su oni unutra znali o tome? Šta su oni znali o silama koje se kreću kao tamni, nijemi tok u prsima četrdesetgodišnjeg vojnika i ponekad prijete da mu raskinu rebra i natjeraju ga da grize svoje pesnice u bespomoćnom očaju. „Oh, samo kad bih mogao..."?

Želja za samopotvrđivanjem koja s jecanjem obuzima svakog Iranca ponekad se podiže s bolnom, neočekivanom žestinom u vojniku Rizi, bistri njegov um i otkriva mu čudne oblike u svemu što vidi...

Veliki rat je završen. Nakon boljševičke revolucije, ruske trupe, koje su ranije bile okupirale sjeverni Iran, povukle su se; ali odmah iza toga izbio je komunistički ustanak u iranskoj pokrajini Gilan na Kaspijskom moru, predvođen utjecajnim Kučuk-kanom i potpomognut redovnim ruskim jedinicama na kopnu i moru. Vlada je poslala trupe protiv pobunjenika, ali nedisciplinirani i slabo opremljeni iranski vojnici trpjeli su poraz za porazom; ni bataljon u kojem je bio narednik Riza, tada već gotovo pedesetgodišnjak, nije bio izuzetak. Ali, jednom, kad je njegova jedinica bila nagnana u bijeg nakon jednog nesretnog okršaja, Riza se više nije mogao suzdržati. On istupi iz razbijenih redova i povika kako bi svako mogao čuti: „Zašto bježite, Iranci - hej, Iranci!" Mora da je osjećao isto što i Karlo XII Švedski kad je ranjen ležao na polju kod Paltave i vidio svoje vojnike kako bezglavo bježe i pozvao ih očajnim glasom: „Zašto bježite, Šveđani - hej, Šveđani!" Ali razlika je u tome što je kralj Karlo krvario iz

mnogih rana i nije imao na raspolaganju ništa osim svoga glasa, dok je vojnik Riza bio neozlijeđen i imao u ruci napunjen pištolj mauzer - a njegov glas je bio snažan i prijeteći dok je opominjao svoje drugove: „Ko god pokuša bježati, ubiću ga - makar bio i moj vlastiti brat!"

Takav nastup bio je nešto novo iranskim trupama. Njihovu zabunu smijenilo je čuđenje. Postali su radoznali: šta bi ovaj čovjek mogao imati na umu? Neki oficiri su protestovali ukazujući na beznadnost njihovog položaja; jedan od njih se naruga: „Da nas nećeš, možda, ti voditi pobjedi? U tom trenutku Riza se možda oslobodio svih razočarenja svojih ranijih godina, a sve njegove pritajene nade iznenada bljesnuše. Vidio je kraj magičnog užeta pred sobom i zgrabio ga je. „Prihvaćam!" uzviknuo je i okrenuo se prema vojnicima: „Prihvatate li me za svoga vođu?"

Ni u jednoj naciji nije kult heroja tako duboko ukorijenjen kao u iranskoj, a ovaj čovjek ovdje je izgledao heroj. Vojnici zaboraviše svoj strah i bijeg i oduševljeno povikaše: „Ti ćeš biti naš vođa!" - „Neka tako bude", odgovori Riza, „ja ću vas voditi i ubiću svakoga ko pokuša bježati!" Ali niko više nije mislio o bježanju. Oni odbaciše nezgrapne rance, natakoše bajonete na svoje puške i pod Rizinim vodstvom cijeli bataljon se okrenu i u iznenadnom jurišu zarobi rusku bateriju, povuče druge iranske jedinice sa sobom, pregazi neprijatelja - tako da je bitka nakon nekoliko sati bila odlučena u korist Iraaaca.

Nekoliko dana iza toga telegram iz Teherana unaprijedio je Rizu u čin kapetana, tako da je sada mogao uz svoje ime dodati titulu kan.

On je bio uhvatio kraj užeta i njime se penjao. Njegovo ime je iznenada postalo čuveno. U brzom slijedu on je postao major, pukovnik, brigadir. 1921. godine izveo je, zajedno sa mladim novinarom Zija ed-Dinom i trojicom oficira državni udar, uhapsio korumpirani kabinet i, uz pomoć svoje odane brigade, prinudio slabog i mlakog mladog šaha Ahmeda da imenuje novi kabinet: Zija ed-Din je postao predsjednik vlade, a Riza-kan ministar rata. Nije znao ni čitati ni pisati. Ali on je bio kao demon u svom pohodu na vlast. Postao je idol armije i naroda, koji je sada, prvi put nakon vijekova, vidio čovjeka pred sobom: vođu.

U političkoj historiji Irana scene se mijenjaju brzo. Zija ed-Din nestaje s pozornice i pojavljuje se kao izbjeglica u Evropi. Riza-kan ostaje - kao predsjednik vlade. Bilo je tih dana govorkanja u Teheranu da su Riza-kan, Zija ed-Din i Šahov mladi brat, prijestolonasljednik, kovali zavjeru da uklone Šaha s prijestolja; šaputalo se - niko do danas ne zna da li je to tačno - da je u posljednjem trenutku Riza-kan izdao svoje prijatelje Šahu kako ne bi ugrozio svoju vlastitu

budućnost u tako sumnjivom poduhvatu. Ali, bilo da je to istina ili ne, uskoro iza toga predsjednik vlade Riza-kan savjetovao je mladom šahu Ahmedu da otputuje u Evropu. Otpratio ga je s velikom pompom automobilima do granice Iraka i priča se da mu je rekao: „Ako se Vaše veličanstvo ikada vrati u Iran, moći ćete reći da Riza-kan ne razumije ništa od ovoga svijeta."

Nije više morao dijeliti vlast ni s kim; bio je stvarni iako neimenovani, jedini gospodar Irana. Kao gladan vuk bacio se na posao. Čitav Iran trebalo je reformirati od vrha do dna. Dotada labava administracija je centralizirana; stari sistem iznajmljivanja cijelih pokrajina najpovoljnijem ponuđaču u svrhu prikupljanja prihoda, ukinut je; guverneri su prestali da budu namjesnici i postali su činovnici. Armija, diktatorovo mjezimče, reorganizirana je po zapadnjačkim uzorima. Riza-kan je počeo kampanju protiv samovoljnih plemenskih poglavara koji su se ranije smatrali malim kraljevima i često odbijali da se pokore vladi u Teheranu; obračunao se okrutno s razbojnicima koji su decenijama terorizirali stanovništvo van gradova. Uspostavljen je izvjestan red u državnim finansijama uz pomoć nekog američkog savjetnika; prihodi od poreza i carina počeli su da redovno pritiču. Rodio se red iz kaosa. Kao odjek turskog kemalističkog pokreta, pojavila se u Iranu republikanska ideja, prvo kao šaputanje, zatim kao zahtjev progresivnijih elemenata stanovništva i, konačno, kao otvoren cilj samog diktatora. Ali, ovdje je izgleda Riza-kan napravio grešku u procjeni; pojavio se snažan protest iranskih masa.

Protivljenje naroda republikanskim težnjama nije bilo posljedica bilo kakve ljubavi prema vladajućoj kući, jer niko u Iranu nije mnogo osjećao prema dinastiji Kadžar koja je uvijek - zbog svog turkmenskog porijekla - bila smatrana „tuđinskom"; nije to bilo ni posljedica bilo kakve sentimentalne naklonosti prema okruglom, djetinjem licu Šaha Ahmeda. Bilo je to nešto sasvim različito: strah naroda da ne izgubio svoju vjeru kao što su Turci bili izgubili svoju u Ataturkovoj revoluciji. U svom neznanju, Iranci nisu odmah shvatili da bi republikanski oblik vladavine mnogo više odgovarao islamskom shvaćanju nego monarhija; vođeni konzervativnošću svojih vjerskih vođa - a možda opravdano zastrašeni Riza-kanovim otvorenim divljenjem prema Kemalu Atatiirku - Iranci su u njegovom prijedlogu osjetili samo prijetnju islamu kao glavnoj sili u zemlji.

Veliko uzbuđenje je zahvatilo gradsko stanovništvo, naročito u Teheranu. Bijesna gomila, naoružana štapovima i kamenjem, sakupila se ispred zgrade u kojoj je bio ured Riza-kana i počela psovati i prijetiti diktatoru koji je još jučer bio polubog. Riza-kanovi pomoćnici su mu savjetovali da ne izlazi prije nego

se stiša uzbuđenje, ali on je prešao preko toga i, praćen samo jednim vojnikom, potpuno nenaoružan napustio ured u zatvorenoj kočiji. Čim se kočija pojavila na kapiji, gomila je zgrabila uzde i zaustavila konje. Neki otvoriše vrata kočije. „Izvuci ga, izvuci ga ovamo na ulicu!" Ali on je već sam izlazio, lica sivog od bijesa, i počeo tući po glavama i ramenima one oko sebe svojim bičem: „Pasji sinovi, odbijte dalje! Kako se usuđujete! Ja sam Riza-kan! Idite svojim ženama i svojim posteljama!" I razbješnjela gomila, koja je samo prije nekoliko minuta prijetila smrću i razaranjem, ušuti se u susretu s ličnom hrabrošću; svi se povukoše, rasturiše, jedan po jedan, i nestadoše u pokrajnim ulicama. Još jednom je veliki vođa progovorio svom narodu; on je govorio u ljutnji i narod se prestrašio. Možda je upravo u tom trenutku osjećaj prezira slomio Riza-kanovu ljubav za njegov narod i zauvijek je zamračio.

I pored Riza Kanovog uspjeha, republika se nije ostvarila. Slom njegovog plana očito je pokazao da vojna moć sama ne može dovesti do „reformatorskog pokreta" protiv otpora naroda. To ne znači da su Iranci bili protiv reforme kao takve, ali su oni instinktivno osjećali da bi uvezena, zapadna politička doktrina značila kraj svim nadama da će se ikada postići zdrav razvoj u kontekstu njihove vlastite kulture i religije.

Riza-kan ovo nije shvatio, ni tada ni bilo kada, i zato se otuđio od svoga naroda. Njegova ljubav prema njemu je nestala i postepeno ju je zamijenila mržnja puna straha. Počeli su se pitati: Šta je, u stvari, taj heroj učinio za svoju zemlju? Prebrojavali su Riza-kanova dostignuća: reorganizacija armije - ali uz cijenu strahovitih troškova koji su prebačeni kao nepodnošljiv teret poreza na već osiromašeni narod; suzbijene plemenske pobune - ali suzbijeni i patrioti; upadljiva građevinska aktivnost u Teheranu - ali i stalno rastuća bijeda medu seljacima. Narod se počeo prisjećati da je samo prije nekoliko godina Riza-kan bio obični vojnik - sada je bio najbogatiji čovjek u Iranu, s bezbrojnim jutrima zemlje u svom vlasništvu. Jesu li to „reforme" o kojima se toliko govorilo? Da li su nekoliko blistavih službenih zgrada u Teheranu i luksuzni hoteli što su se pojavili tu i tamo pod uticajem diktatora stvarno predstavljali ikakvo poboljšanje sudbine naroda?

UPRAVO U OVOM TRENUTKU njegove karijere upoznao sam Rizukana. Kakva god bila govorkanja o njegovim ličnim ambicijama i navodnoj sebičnosti, nisam mogao da ne priznam veličinu čovjeka od trenutka kad me prvi put primio u svom uredu ministra rata. To je bio možda najjednostavniji ured koji je imao neki predsjednik vlade bilo kad i bilo gdje. Sto, sofa prekrivena voštanim platnom, par stolica, malo polica sa knjigama, lijep ali skroman ćilim

na podu bilo je sve što je sadržavala ta soba; visok čvrsto građen čovjek pedesetih godina koji ustade iza stola bio je obučen u jednostavnu sivozelenu uniformu, bez ikakvih medalja, vrpci ili oznaka svoga čina.

Predstavio me njemački ambasador, grof fon Šulenberg (jer iako sam bio Austrijanac, predstavljao sam veliki njemački list). Čak i za vrijeme tog prvog, formalnog razgovora postao sam svjestan mračnog dinamizma prirode Riza-kana. Ispod sijedih, jakih obrva gledao me par oštrih, smeđih očiju - perzijskih očiju koje obično pokrivaju teške vjeđe: čudna mješavina melankolije i strogosti. Oko njegovog nosa i usta bile su gorke crte, ali izraz čvrstog, koščatog lica odavao je neobičnu snagu volje koja je usne držala stisnutim, a vilicu napetom. Kad ste slušali njegov duboki, dobro moduliran glas - glas čovjeka naviklog da govori važne riječi i da vaga svaku od njih na jeziku prije nego joj dopusti da postane zvuk - pomislili biste da slušate čovjeka s trideset godina iskustva štabnog oficira i po porijeklu visokog dostojanstva; jedva biste povjerovali da je samo prije šest godina Riza-kan bio narednik, a da je naučio čitati i pisati tek prije tri godine.

Mora da je on osjetio moje zanimanje za njega - a možda i moju naklonost prema njegovom narodu - jer je insistirao da taj intervju ne bude posljednji i pozvao me, kao i Šulenberga, na čaj iduće sedmice u svoju ljetnu rezidenciju Šerman, usred divnih vrtova, nekoliko kilometara van Teherana.

Dogovorio sam se sa Šulenbergom da prvo dođem do njega (kao većina stranih predstavnika, i on je ljeto provodio u Šermanu) i da zajedno idemo u rezidenciju predsjednika vlade. Ali, desilo se da nisam bio u stanju stići na vrijeme. Nekoliko dana ranije bio sam nabavio malu lovačku kočiju na četiri točka sa dva živahna konja. Koliko su vatreni bili postalo je potpuno jasno nekoliko kilometara van Teherana kada oni, slijedeći neku zlu ćud, odbiše da idu naprijed i stalno nastojaše da se vrate kući. Oko dvadeset minuta sam se borio s njima; konačno, ostavio sam Ibrahima da odvede konje i kočiju kući, a krenuo pješke u potrazi za nekim drugim sredstvom prijevoza. Pješačenje od tri kilometra dovede me do nekog sela gdje srećom nađoh jednu dvokolicu, ali kad sam stigao u njemačku ambasadu, već je bilo prošlo više od sat i po od zakazanog vremena. Našao sam Šulenberga kako korača gore-dolje po svom uredu kao bijesan tigar, bez svoje uobičajene ljubaznosti; za njegov pruski ambasadorski osjećaj discipline, takva povreda točnosti bila je pravo svetogrđe. Na moju pojavu eksplodirao je ogorčeno:

„Ne možete - vi ne smijete to učiniti jednom predsjedniku vlade! Zar ste zaboravili da je Riza-kan diktator i da je, kao svi diktatori, krajnje osjetljiv?”

„Moji konji su izgleda predvidjeli tu važnu okolnost, grofe Šulenberg”, bio je moj jedini odgovor. „Čak da se radilo i o kineskom caru, ne bih bio u stanju stići nimalo ranije”.

Na to se grofu vrati njegov smisao za humor i prasnu u glasan smijeh:

„Bogami, tako šta nije mi se nikada prije desilo! Idemo sada - i nadajemo se da nam neće zalupiti vrata red nosom...”

I nije. Kad smo stigli u palaču Riza-kana, čajanka je već davno bila prošla i svi gosti su bili otišli, ali nije se činilo da je diktator imalo uvrijeđen mojim kršenjem protokola. Nakon što je čuo razloge za moje zakašnjenje, on uzviknu:

„Pa, ja bih želio vidjeti te vaše konje! Mislim da oni moraju pripadati opozicionoj stranci. Ne znam da li bi bilo mudro smjestiti ih u zatvor!”

Moje kašnjenje je više pomoglo nego otežalo uspostavljanju lahkog, neformalnog odnosa između svemoćnog predsjednika vlade Irana i mladog novinara, što mi je kasnije omogućilo da se po zemlji krećem s većom slobodom nego što je pružena većini drugih stranaca.

MEĐUTIM, Ali-agino pismo ne odnosi se na Rizu-kana onih ranih dana, čovjeka koji je živio gotovo nevjerovatnom jednostavnošću u Iranu gdje se tako voli razmetanje; ono se odnosi na Riza-šaha Pahlavija, koji je naslijedio prijestolje 1925. godine; ono se odnosi na kralja koji je odustao od svakog privida skromnosti i sada želi da se ugleda na Kemala Atatiirka u izgradnji tašte zapadne fasade na staroj istočnjačkoj zemlji...

Dolazim na kraj pisma:

„Iako ste, voljeni prijatelju, sada u svetom Gradu Poslanika, vjerujemo da niste zaboravili niti da ćete ikada zaboraviti svoga bezvrijednog prijatelja i njegovu zemlju...”

O, Ali-aga, prijatelju mojih mladih dana - „svjetlo moga srca”, kako bi ti to sam rekao - tvoje pismo me opilo sjećanjima: opijen Perzijom kakav sam bio kad sam počeo upoznavati tvoju zemlju, taj stari, tamni dragulj postavljen u okvir starog zlata i naprslog mramora, prašina i sjena - sjena svih dana i noći tvoje melankolične zemlje i tamnih, snenih očiju tvoga naroda...

Još uvijek se sjećam Kirmanšaha, prvog iranskog grada koji sam vidio nakon što sam napustio planine Kurdistana. Čudna izblijedjela, neprozirna atmosfera leži oko njega, prigušena, ublažena - da ne kažem jadna. Bez sumnje, u svakom istočnjačkom gradu siromaštvo leži sasvim na površini, mnogo vidljivije nego u bilo kojem evropskom gradu - ali na to sam već bio naviknut. Nije to bilo samo siromaštvo u ekonomskom smislu koje me pogodilo, jer Kirmanšah je bio, kažu, napredan grad. Bila je to više neka vrsta potištenosti što pritiskuje

narod, nešto što je bilo neposredno vezano s njim i izgleda da jedva ima bilo šta s ekonomskim okolnostima.

Svi ovi ljudi imaju velike, crne oči, pritisnute teškim vjeđama kao velom, pod gustim, crnim obrvama koje se često spajaju iznad nosa. Većina muškaraca su vitki (jedva se sjećam da sam u Iranu vidio debela čovjeka); nikada se ne smiju glasno, a u njihovom šutljivom osmijehu skriva se blaga ironija koja kao da više prikriva nego što otkriva. Nikakve pokretljivosti crta lica, nikakve gestikulacije, samo mirni odmjereni pokreti: kao da nose maske.

Kao u svim istočnjačkim gradovima, život u gradu je bio koncentriran u bazaru. On se otkrivao strancu kao prigušena mješavina smeđeg, zlatnosmedeg, i kao ćilim crvenog, sa svjetlucavim bakrenim pločama i zdjelama tu i tamo i možda plavim porculanskim slikama iznad vrata karavansaraja, s figurama crvenookih vitezova i krilatih zmajeva. Ako biste pogledali pažljivije, mogli biste otkriti u ovom bazaru sve boje svijeta - ali nijedna od ovih šarenih boja ne bi se nikada mogla samo istaći u sjedinjujućim sjenama svodova koji pokrivaju bazar i povlače sve zajedno u sanjivi sumrak. Šiljasti lukovi zasvođenog krova bili su u pravilnim razmacima probijeni malim otvorima koji propuštaju dnevno svjetlo. Kroz ove otvore sunčeve zrake padaju unutra; u aromatičnom zraku ovih prostora oni dobivaju svojstvo supstance i liče na neprozirne, kose stubove svjetla; i ne da ljudi prolaze kroz njih, nego oni, blistavi stubovi, kao da prolaze kroz ljude u obliku sjena...

Jer ljudi u ovom bazaru bili su nježni i tihi kao sjene. Ako bi trgovac pozvao prolaznike, on bi to učinio tihim glasom; nijedan od njih nije hvalio svoju robu uzvicima i pjesmom, kao što je običaj u arapskim bazarima. Život je ovdje tekao tiho. Oni su bili uljudni - s finoćom koja kao da se naginjala prema vama, ali vas je u stvari držala na odstojanju. Oni su očito bili pronicljivi i nisu odbijali da počnu razgovor sa strancem - ali su samo njihove usne govorile. Njihova duša stajala je negdje u pozadini, čekajući, odmjeravajući, ravnodušna...

U nekoj čajdžinici nekoliko radnika sjedi na hasurama - možda zanatlije, fizički radnici, goniči karavana - šćućureni oko željezne mangale pune užarenog uglja. Dvije porculanske lule s dugačkim dršcima idu od jednog do drugog. Sladunjavi miris opijuma u zraku. Oni puše bez riječi; svaki od njih povlači samo nekoliko dubokih dimova, dodajući nakon toga lulu svom susjedu. I tada sam vidio ono što nisam prije zapazio: mnogo, vrlo mnogo ljudi je pušilo opijum, neki više a drugi manje javno. Trgovac u svojoj niši, besposličar pod zasvođenom kapijom karavansaraja, kujundžija u svojoj radionici u vrijeme odmora: svi su pušili s istim izugubljenim, pomalo umornim licem, zureći sjetnim očima u prazninu...

Svježe zelene makove s debelim pupoljcima prodavali su prodavači svugdje po bazaru i očigledno na taj način, u blažem obliku uživali opijum. Čak su i djeca jela sjemenke u prolazima i na skrovitim mjestima. Dvoje-troje njih bi dijelili između sebe poslasticu s primjernom tolerancijom jednog prema drugom, bez dječijeg egoizma - ali isto tako i bez djetinje radosti i živahnosti. Ali kako bi oni i mogli biti drukčiji? U početku njihovog života davali su im teški napitak od makovog sjemenja da piju kad god bi plakali i smetali svojim roditeljima. Kad su odrasli i počeli tumarati ulicama, osnovne crte ravnodušnosti i prijaznosti već su bile prisutne na njima.

Tada sam saznao šta me je tako snažno dirnulo kad sam prvi put opazio melankolične oči Iranaca: znak tragične sudbine u njima. Osjetio sam da opijum pripada njima na isti način kao što patnički osmijeh pripada licu paćenika; on je pripadao njihovoj blagosti, njihovoj unutarnjoj ravnodušnosti - on je pripadao čak i njihovom velikom siromaštvu i velikoj štedljivosti. On, Čini se, nije bio toliko porok koliko izraz - i možda isto tako pomoć. Pomoć protiv čega? Zemlja čudnih pitanja...

MOJA MISAO se tako dugo zadržava na mojim dojmovima iz Kirmanšaha, prvog iranskog grada koji sam upoznao, zato što su ti dojmovi nastavili u raznim oblicima, ali uvijek neizmijenjeni u suštini, u toku cijele godine i po, koliko sam ostao u Iranu. Mehka, neodoljiva melankolija bila je dominantna nota svugdje. Bila je zamjetljiva u selima i gradovima, u svakodnevnim poslovima ljudi i u njihovim mnogim vjerskim svečanostima. Zaista, i sam njihov vjerski osjećaj, toliko različit od arapskog, nosio je jak trag tuge i žalosti: plakanje nad tragičnim zbivanjima od prije trinaest vijekova - plakanje nad smrću Alije, Poslanikovog zeta, i Alijinih dvaju sinova, Hasana i Huseina - izgleda da im je važnije nego razmatranje onoga čemu islam teži i kako želi dausmjeri život ljudi...

Mnogih večeri, u mnogim gradovima, možete vidjeti grupe ljudi i žena na ulici okupljene oko lutajućeg derviša, religioznog prosjaka obučenog u bijelo, s panterovom kožom preko leda, s dugačko nasađenom sjekirom u desnoj ruci i prosjačkom zdjelicom izdubljenom u kokosovom orahu u lijevoj. On recitira, napola pjevajući, napola govoreći baladu o borbama za nasljeđe hilafeta do kojih je došlo poslije Poslanikove smrti u sedmom stoljeću - žalobnu priču o vjeri, krvi i smrti - a uvijek ide nekako ovako:

„Poslušajte, narode, šta se dogodilo Božjim odabranicima i kako je po zemlji prolivena krv Poslanikovih potomaka.

Bio je jednom Poslanik kojeg je Bog upoređivao s Gradom Znanja, a kapi-

ja toga Grada bio je najpouzdaniji i najhrabriji od njegovih sljedbenika, njegov zet Alija, Svjetlo Svijeta, učesnik u Poslanikovoj Objavi, nazvan Lav Božji.

Kada je Poslanik preselio, Lav Božji je bio njegov zakoniti nasljednik. Ali zli ljudi su prigrabili Lavlje, Bogom dato pravo, i postavili drugog nasljednika Poslanika; nakon smrti prvog uzurpatora, drugi, iste zle vrste, naslijedio ga je, a nakon njega još jedan.

Tek nakon što je poginuo i treći uzurpator, Božja volja se ispoljila i Lav Božji je dostigao zakonito mjesto kao Zapovjednik vjernih.

Ali neprijatelji Alije i Boga bili su mnogobrojni i jednoga dana, kada je bio na sedždi pred svojim Gospodarom, mač ubice ga je poslao u smrt. Zemlja se potresla od bola zbog bogohulnog djela, a planine su proplakale i stijenje je prolilo suze.

O, neka Božje prokletstvo stigne zločince i neka ih kazna vječita uništi!

Opet je zli uzurpator preuzeo vodstvo i porekao sinovima Lava Božjeg, Hasanu i Huseinu, sinovima blagoslovljene Fatime, njihovo pravo nasljeđa Poslanikovog prijestolja. Hasana su okrutno otrovali, a kad je Husein ustao u odbranu Vjere, njegov divni život je ugašen na polju Kerbela dok je klečao kod vode da ugasi žeđ nakon bitke.

Oh, neka Božje prokletstvo stigne zločince i neka anđeoske suze zauvijek natapaju sveto tlo Kerbele!

Glavu Huseinovu - glavu koju je Poslanik nekada ljubio - okrutno su odsjekli i njegovo bezglavo tijelo je odneseno do šatora gdje su njegova djeca plačući čekala povratak svoga oca.

Sve otada vjernici prizivaju prokletstvo Božje na prestupnike i plaču nad smrću Alije, Hasana i Huseina; a vi, vjernici, dignite svoj glas i oplakujte njihovu smrt - jer Bog oprašta grijeh onih koji plaču za potomcima Poslnika...”

I balada bi izazvala srtrastvene jecaje žena koje slušaju, dok bi se tihe suze kotrljale niz lica bradatih ljudi...

Takve pretjerane „jadikovke” zaista su vrlo daleko od prave, historijske slike onih ranih zbivanja koja su dovela do nikad zaliječenog rascjepa u islamskom svijetu: podjele muslimanske zajednice na sunije, koji formiraju glavninu muslimanskih naroda i stoje čvrsto na principima izbornog hilafeta, i na šiije, koji smatraju da je Poslanik označio Aliju, svoga zeta, kao zakonitog nasljednika i baštinika. Međutim, u stvari, Poslanik je umro a da nije imenovao nikakvog nasljednika, nakon čega je jedan od njegovih najstarijih i najvjernijih drugova, Ebu Bekr, bio izabran za halifu velikom većinom zajednice. Ebu Bekra je naslijedio Omer, a njega Osman; tek nakon smrti Osmana Alija je izabran za halifu.

Nije bilo ničega, kao što sam dobro znao čak i tada u Iranu, zlog niti griješnog u pogledu trojice Alijinih prethodnika. Oni su bez sumnje bili najveće i najplemenitije ličnosti u islamskoj historiji poslije Poslanika i bili su u toku mnogih godina među njegovim najbližim drugovima; oni zaista nisu bili „uzurpatori" tim prije što ih je narod izabrao, ispoljavajući slobodno pravo koje im daje islam. Nije to bilo njihovo prisvajanje vlasti nego više nesklonost Alije i njegovih sljedbenika da iskreno prihvate rezultate narodnih izbora, što je dovelo do borbi za vlast, do Alijine smrti i do pretvaranja - pod petim halifom Muavijom - originalne, republikanske forme islamske države u nasljedno kraljevstvo i, konačno, do Huseinove smrti na Kerbeli.

Da, znao sam to sve prije nego sam došao u Iran, ali ovdje sam bio zapanjen beskrajnim emocijama koje ta stara, tragična priča od prije trinaest stoljeća još uvijek može izazvati kod iranskog naroda kad god se spomenu imena Alije, Hasana ili Huseina. Počeo sam se pitati: Je li to bila urođena melankolija Iranaca i njihov smisao za dramatiziranje što ih je navelo da prihvate doktrinu šiija? - ili je to bila tragična crta njenog početka koja je dovela do ove intenzivne iranske melankolije?

Postepeno, u toku nekoliko mjeseci, zapanjujući odgovor počeo se formirati u mom duhu.

Kada su, sredinom sedmog stoljeća, armije halife Omera pokorile staro Sasanidsko Carstvo, donoseći sobom islam, iranski Zaratustrin

kult bio je već odavno sveden na kruti formalizam i zato nije bio kadar da se efikasno suprotstavi dinamičnoj novoj ideji koja je došla iz Arabije. Ali u doba kada su Arapi osvajali Iran, on je prolazio kroz period društvenog i intelektualnog vrenja koje kao da je obećavalo nacionalnu obnovu. Ova nada unutarnjeg, organskog preporoda bila je uništena arapskom invazijom, a Iranci su se, napuštajući svoju vlastitu historijsku liniju razvoja, otada prilagođavali kulturnim i etičkim konceptima koji su bili doneseni spolja.

Dolazak islama predstavljao je u Iranu, kao i u mnogim drugim zemljama, ogroman društveni napredak; on je razorio stari iranski kastinski sistem i doveo do stvaranja nove zajednice slobodnih, jednakih ljudi; otvorio je nove puteve za kulturne energije koje su dugo ležale uspavane i neizražene. Ali, sa svim ovim ponosni potomci Darija i Kserksa nisu nikada mogli zaboraviti da je historijski kontinuitet njihovog nacionalnog života, organska veza između njihovog jučer i danas, iznenada bila prekinuta. Narod čiji je najskriveniji karakter bio našao svoj izraz u neobičnom dualizmu zand religije i njenom gotovo panteističkom obožavanju četiri elementa - zraka, vode, vatre i zemlje - bio je sada suočen

sa strogim, beskompromisnim monoteizmom islama i njegovom težnjom ka Apsolutnom. Prijelaz je bio suviše oštar i bolan da bi dozvolio Irancima da svoju duboko ukorijenjenu nacionalnu svijest potčine nadnacionalnom konceptu islama. Uprkos njihovom brzom i očigledno dobrovoljnom prihvatanju nove religije, oni su podsvjesno izjednačavali pobjedu islamske ideje sa iranskim nacionalnim porazom, a osjećaj da su poraženi i neopozivo iščupani iz konteksta svoga starog kulturnog nasljeđa - osjećaj očajnički jak uprkos svoj maglovitosti - morao je potkopati nacionalno samopouzdanje u stoljećima koja su dolazila. Za razliku od toliko drugih nacija kojima je prihvatanje islama dalo gotovo odmah najpozitivniji impuls za daljnji kulturni razvoj, iranska prava - i, na neki način, najtrajnija - reakcija na to bila je osjećaj dubokog poniženja i potisnutog negodovanja.

Taj osjećaj morao je biti potisnut i ublažen u mračnom krilu podsvijesti, jer je u međuvremenu islam postao vjera i samog Irana. Ali u svojoj mržnji prema arapskoj pobjedi, Iranci su instinktivno pribjegli onome što psihoanaliza opisuje kao „prekompenzaciju": oni su počeli smatrati vjeru koju su im donijeli arapski osvajači kao nešto što je isključivo njihovo vlastito. Oni su to postigli pretvarajući postepeno racionalnu, nemističnu svijest o Bogu Arapa u njenu suprotnost: mistički fanatizam i mračne emocije. Vjera koja je Arapima bila prisustvo, stvarnost i izvor spokojstva i slobode, preobratila se u iranskom duhu u tamnu čežnju za natprirodnim i simboličnim. Islamski princip neshvatljive transcendentnosti Boga pretvorio se u mističnu doktrinu (za koje je bilo mnogo primjera u predislamskom Iranu) fizičke manifestacije Boga u posebno odabranim smrtnicima koji će prenijeti ovu božansku bitnost svojim potomcima. Takvoj težnji , pristajanje uz doktrinu šiija nudilo je najpovoljniji put; jer nije moglo biti sumnje da šiijsko poštovanje, gotovo obožavanje Alije i njegovih potomaka, skriva klicu ideje Božje inkarnacije i neprekidne reinkarnacije - ideje potpuno strane islamu, ali vrlo bliske iranskom srcu.

Nije bilo slučajno da je poslanik Muhamed umro a da nije imenovao nasljednika i, u stvari, odbio da ga imenuje kada mu je to bilo predloženo prije njegove smrti. Ovim je postupkom on namjeravao saopćiti, prvo, da spiritualni kvalitet poslanstva nije ništa što se može „naslijediti" i, drugo, da buduće vodstvo zajednice mora proizići iz slobodnog izbora samog naroda a ne „odredbom" Poslanika (što bi, naravno, bilo implicirano njegovim označavanjem nasljednika); zato je on namjerno odbacio ideju da vodstvo zajednice bude ikada bilo šta drugo osim svjetovno, prema tome nikakvo „apostolsko nasljeđe". Ali ovo je bilo upravo ono čemu je težila šiijska doktrina. Ona ne samo da je insistirala - u

jasnoj kontradikciji s duhom islama - na principu apostolskog nasljeđa, nego je i rezervirala to nasljeđe samo za „potomke Poslanika”, to jest, za njegovog rođaka i zeta Aliju i njegove izravne potomke.

Ovo je bilo potpuno u skladu s mističnim naklonostima Iranaca. Ali, kada su oni oduševljeno prišli taboru onih koji su smatrali da Muhamedova spiritualna bitnost nastavlja da živi u Aliji i njegovim potomcima, Iranci nisu samo zadovoljili jednu mističnu želju; bila je još jedna druga, podsvjesna motivacija u njihovom izboru. Ako je Alija zakoniti nasljednik i baštnik Poslanika, trojica halifa koji su mu prethodili morali su očigledno biti uzurpatori - a među njima je bio i Omer, onaj isti Omer koji je pokorio Iran! Nacionalna mržnja prema pobjedniku Sasanidskog Carstva mogla je sada biti racionalizirana pomoću religije - religije koja je postala vlastita iranska; Omer je „lišio” Aliju i njegove sinove Hasana i Huseina njihovog božanski datog prava nasljeđa hilafeta u islamu i na taj način se suprotstavio Božijoj volji; prema tome, pokoravajući se Božijoj volji, treba pomoći Alijinu stranku. Iz nacionalnog antagonizma rodila se religiozna doktrina.

U iranskom ustoličenju šiijske doktrine raspoznao sam latentni protest protiv arapskog osvajanja Irana. Sada sam shvatio zašto Iranci proklinju Omera s mržnjom mnogo većom od one koja je rezervirana za drugu dvojicu „uzurpatora”, Ebu Bekrai Osmana; sa doktrinarnog gledišta, prvi halifa, Ebu Bekr, morao bi se smatrati glavnim prestupnikom - ali Omer je pobijedio Iran...

To je, prema tome, bio razlog za čudni intenzitet kojim se poštuje Alijina porodica u Iranu. Taj kult predstavlja simbličan akt iranske osvete arapskom islamu (koji se tako beskompromisno protivi svakom obožavanju bilo kojeg ljudskog bića uključujući i ličnost Muhameda). Istina, šiijska doktrina nije nastala u Iranu. Bilo je šiijskih grupa i u drugim muslimanskim zemljama, ali nigdje drugdje nije ona tako potpuno ovladala osjećajima i maštom naroda. Kada Iranci daju strastveno oduška svojoj žalosti zbog smrti Alije, Hasana i Huseina, oni ne plaču samo nad uništenjem Alijine porodice nego isto tako i nad samim sobom i gubitkom svoje stare slave.

IRANCI SU BILI melankoličan narod. Njihova melankolija se održavala čak i u iranskom krajoliku - u beskrajnim plohama crvenkastožute zemlje, usamljenim planinskim stazama i glavnim cestama, rijetko razbacanim selima s kućama od ilovače, stadima ovaca što ih u predvečerje u smeđesivim kolonama gone na bunar. U gradovima život je kapao u sporim, neprekidnim kapljicama, bez žurbe i veselosti; sve je izgledalo kao da je prekriveno sanjarskim velom, a svako lice imalo je izraz ravnodušnog čekanja. Nikada se nije čula muzika po

ulicama. Ako bi uvečer neki konjušar, Tatar, zapjevao iznenada u karavansaraju, čovjek bi i nehotice naćulio uši u čuđenju. Javno su pjevali samo mnogobrojni derviši, a oni su uvijek pjevali iste stare, tragične balade o Aliji, Hasanu i Huseinu. Smrt i suze prožimale su te pjesme i udarale kao teško vino u glavu slušaocima. Strahovita tuga, ali dragovoljna, gotovo žudno prihvaćena tuga, kao da je pritiskivala te ljude.

U ljetna predvečerja u Teheranu ste mogli vidjeti muškarce i žene kako nepomično uče pored vode koja, s obje strane ulice, teče u sjeni ogromnih brijestova. Oni su sjedili i buljili u tekuću vodu. Nisu razgovarlai međusobno. Oni su samo slušali žubor vode i puštali da se šuštave grane njišu iznad njihovih glava. Kad god sam ih vidio, morao sam misliti na Davidov psalm: Pored babilonskih rijeka, tamo smo sjedili, zaista, i plakali...

Oni su sjedili uz vodeni tok kao ogromne, nijeme, mračne ptice, izgubljene u šutljivom posmatranju tekuće vode. Jesu li oni mislili o nečemu davno zaboravljenom što pripada njima i samo njima? Jesu li oni čekali?... Na šta?

A David je pjevao: Objesili smo svoje harfe o vrbe usred vrbika...

„DOĐI, ZEJDE, idemo" - stavljam Ali-agino pismo u džep i dižem se da se oprostim s Ez-Zugajbijem. Ali on klima glavom: „Ne, brate, neka Zejd ovdje sa mnom ostane neko vrijeme. Ako si ti suviše škrt da mi kažeš šta ti se dogodilo za vrijeme proteklih mjeseci, neka mi on kaže priču umjesto tebe. Ili, možda misliš da tvoji prijatelji više ne mare za ono što ti se dešava?"

X
DEDŽAL

ULAZIM U KRIVUDAVE ULICE najstarijeg dijela Medine; kameni kućni zidovi u sjeni, zastakljene lođe i blakoni vise nad sokacima koji liče na klance i mjestimično su tako uski da se dvoje jedva može mimoići; dolazim pred sivu, kamenu fasadu biblioteke koju je prije stotinjak godina izgradio neki turski učenjak. U njenom dvorištu, iza bronzane rešetke kapije, primamljiva tišina. Prolazim preko kamenom popločanog dovrišta, pored osamljenog drveta što sa svojim nepokretnim granama stoji usred njega i ulazim u nadsvođenu dvoranu s vitrinama za knjige - hiljade rukom pisanih knjiga; među njima neki najrjeđi rukopisi za koje se zna u islamskom svijetu. Upravo knjige poput ovih, dale su slavu islamskoj kulturi, slavu koja je prohujala kao jučerašnji vjetar.

Dok gledam ove knjige u kožnim povezima, nesklad između muslimanskog jučer i danas pogađa me kao bolan udarac...

„Šta te tišti, sinko? Zašto taj gorki izraz na tvome licu?"

Okrećem se prema glasu - i gle, sjedeći na ćilimu u jednom prozoru, s knjigom na koljenima, sićušna figura mog starog prijatelja, šeika Abdullaha ibn Bulejhida. Njegove oštre, ironične oči pozdravljaju me toplim svjetlucanjem dok ljubim njegovo čelo i sjedam pored njega. On je najveći među ulemom u Nedždu i, uprkos izvjesnoj doktrinarnoj skučenosti svojstvenoj pogledu vehabija, jedan je od najdubljih umova koje sam sreo u muslimanskim zemljama. Njegovo prijateljstvo prema meni mnogo je doprinijelo da mi život u Arabiji bude lagahan i prijatan, jer u Ibn Saudovom kraljevstvu njegova riječ se poštuje više nego bilo čija osim Kraljeve. On zatvara svoju knjigu i privlači me k sebi gledajući me ispitivački.

„Mislio sam, Šeiče, koliko smo se mi muslimani udaljili od ovoga" - i ja pokazah prema knjigama na policama - ,,i došli do naše sadašnje bijede i degradacije."

„Sinko moj", odgovori starac, „mi samo žanjemo ono što smo posijali. Nekada smo bili veliki, a islam nas je učinio velikim. Bili

smo nosioci Objave. Sve dok smo ostali vjerni toj Objavi, naša srca su bila inspirisana, a naši umovi rasvijetljeni; ali čim smo zaboravili sa kakvim ciljem nas je Svemogući bio obdario, pali smo. Mnogo smo se udaljili od ovoga" - i Šeik ponavlja moj pokret rukom prema knjigama. - „Zato što smo se udaljili od onoga što nas je učio Poslanik - neka ga Bog blagoslovi i da mu mir - prije trinaest vijekova..."

„A kako ide tvoj rad?", ispituje on nakon stanke, jer zna da se bavim studijama u vezi s ranom islamskom historijom.

„Moram priznati, Šeiče, ne sasvim dobro. Ne mogu da nađem mira u svom srcu, a ne znam zašto. Tako sam se opet odao lutanju pustinjom."

Ibn Bulejhid gleda u mene nasmiješenim očima - onim mudrim, prodornim pogledom - i usukuje svoju naknivenu bradu: „Duh treba da ima svoje, a tijelo treba da ima svoje... Ti se moraš oženiti."

Ja, naravno, znam da se ženidba u Nedždu smatra rješenjem za gotovo sve nevolje i tako ne mogu da se suzdržim od smijeha:

„Ali, Šeiče, ti dobro znaš da sam se ponovo oženio tek prije dvije godine i da mi se ove godine rodio sin."

Starac sliježe ramenima: „Ako je srce muškarca u miru s njegovom ženom, on ostaje kod kuće koliko god može. Ti nisi mnogo kod kuće... A, osim toga, nikada još nije muškarac bio povrijeđen ako se oženio drugom ženom." (On sam, usprkos svojih sedamdeset godina, ima sada tri, a kažu da najmlađa, s kojom se oženio tek prije nekoliko mjeseci, ima jedva šesnaest godina.)

„Možda to", dodajem, „ne vrijeđa muškarca da uzme drugu ženu, ali šta je sa prvom ženom? Zar to ne vrijeđa nju?"

„Moj sinko, ako žena drži čitavo srce muškarca, on neće misliti o drugoj ženidbi, niti mu to treba. Ali ako njegovo srce nije potpuno s njom - hoće li ona išta dobiti držeći ga tako s pola srca samo za sebe?"

Na to vjerovatno nema odgovora. Islam preporučuje, bez sumnje, jednoženstvo, ali dopušta da muškarac uzme do četiri žene u izuzetnim okolnostima. Mogli bismo se upitati zašto takva sloboda nije data i ženi, ali odgovor je jednostavan. Uprkos spiritualnoj činjenici ljubavi koja je ušla u ljudski život u toku razvoja čovjeka, osnovni biološki razlog za seksualni nagon je, kod obaju polova, rađanje; dok žena može, u isto vrijeme, začeti dijete samo od jednoga muškarca i treba da ga nosi devet mjeseci prije nego što bude u stanju da začne drugo, muškarac je tako građen da može začeti dijete svaki put kad obljubi ženu. Odatle, dok bi priroda bila samo rasipnička ako bi dala poligamni instinkt ženi, muškarčeva nesumnjiva poligamna naklonost je, sa stanovišta prirode, biološki opravdana. Naravno, očito je da je biološki faktor samo jedan - i nipošto uvijek najvažniji - aspekt ljubavi; ipak, on je osnovni faktor i, zato, odlučujući u društvenom ustanovljenju ženidbe kao takve. S mudrošću koja uvijek potpuno uzima u račun ljudsku prirodu, islamski zakon samo štiti društveno-biološku funkciju ženidbe (što, naravno, uključuje i brigu za potomke), dopuštajući da muškarac ima više od jedne supruge a ne dozvoljavajući ženi da ima više od

jednog muža u isto vrijeme; spiritualni problem ženidbe, pošto se ne može mjeriti, van je odredaba zakona i prepušten je nahođenju partnera. Kad god je ljubav puna i potpuna, pitanje druge ženidbe se naravno ne pojavljuje ni kod jednog od njih; kad god muž ne voli svoju ženu svim svojim srcem, ali još uvijek dovoljno da je ne želi izgubiti, on može uzeti drugu ženu, uz uvjet da se prva slaže s takvim dijeljenjem osjećaja; ako ona ne može da se s tim složi, može dobiti razvod i slobodna je da se opet uda. U svakom slučaju - pošto ženidba u islamu nije sakrament nego građanski ugovor - pribjegavanje razvodu je uvijek otvoreno bilo kojem bračnom partneru, tim više što sramote, koja se drugdje vezuje uz razvod s većim ili manjim intenzitetom, nema u muslimanskom društvu (s mogućnošću izuzeća indijskih muslimana, na koje je u ovom pogledu uticao vjekovni kontakt s hinduskim društvom u kojem je razvod potuno zabranjen).

Sloboda koju islamski zakon dopušta i muškarcu i ženi da ugovori ili raskine brak, objašnjava zašto blud smatra jednim od najodvratnijih zlodjela, jer za takvu slobodu nikakav emocionalni niti senzualni zaplet ne može nikada poslužiti kao izgovor. Tačno je da su u vijekovima muslimanskog nazadovanja društveni običaji često otežavali ženi da ostvari svoje pravo razvoda onako slobodno kako je to zakonodavac namjeravao; za ovo, međutim, ne treba kriviti islam nego običaje - upravo kao što običaje, a ne islamsko pravo, treba okriviti za izoliranost u kojoj se drži žena tako dugo u mnogim muslimanskim zemljama, jer niti Kur'an niti životni primjer Poslanika ne pruža nikakvu osnovu za ovu praksu, koja je kasnije našla svoj put u muslimansko društvo iz Bizantije.

ŠEIK IBN BULEJHID prekida moje razmišljanje znalački: „Nema potrebe da žuriš s odlukom. Ona će ti doći, sinko, kad god bude trebalo da dođe".

BIBLIOTEKA JE TIHA; stari šeik i ja smo sami u zasvođenoj dvorani. Sa male džamije u blizini čujemo poziv na akšamski namaz, a samo trenutak kasnije isti poziv odjekuje sa pet munara Poslanikove džamije koja, sada nama nevidljiva, dominira tako svečano i s tako puno skladnog ponosa nad zelenom kupolom. Mujezin na jednoj munari počinje svoj poziv: Allahu ekber... u dubokoj, tamnoj mol ljestvici, polahko dižući i spuštajući u dugim lukovima zvuka: Bog je najveći, Bog je najveći... Prije nego što je završio svoju prvu izreku, mujezin na drugoj munari najbližoj nama, upada, s nešto višim tonom... najveći, Bog je najveći! I dok na trećoj munari isti zov raste polahko, prvi mujezin je već završio prvi stih i počinje - sada praćen dalekim kontrapunktnim glasovima prve izreke sa četvrte i pete munare - drugi stih: Svjedočim da nema drugog Boga osim Allaha! - dok se glasovi sa druge a zatim sa treće munare spuštaju na mehkim krilima... i svjedočim da je Muhammed Božji poslanik! Na isti način,

dok svaki od mujezina ponavlja stih dva puta, poziv se nastavlja: Do đite na namaz, do đite na namaz! Požurite vječnoj sreći! Svaki glas kao da budi druge i privlači ih bliže sebi, samo da bi se on sam povukao i preuzeo melodiju na drugom mjestu, noseći je tako do zaključnog stiha: Bog je najveći, Bog je najveći! Nema drugog Boga osim Allaha!

Ovo zvučno svečano miješanje i razdvajanje glasova ne liči ni na kakvo ljudsko pjevanje. I dok mi se srce diže u uzbuđenoj ljubavi prema ovome gradu i njegovim zvukovima, počinjem osjećati da su sva moja lutanja uvijek imala jedan smisao: da shvatim značenje ovoga poziva...

„Dođite", kaže šeik Ibn Bulejhid, „hajdemo u džamiju na akšamski namaz!"

HAREM, ILI SVETA DŽAMIJA, u Medini dovedena je u svoje sadašnje stanje sredinom prošlog stoljeća, ali njeni dijelovi su mnogo stariji - neki čak iz vremena egipatske mamelučke dinastije, a neki još i stariji. Centralna dvorana, u kojoj se nalazi grob Poslanika, zahvata tačno isto tlo kao zgrada koju je podigao treći halifa, Osman, u sedmom stoljeću. Iznad nje se diže velika zelena kupola, ukrašena s unutrašnje strane ornamentima raskošnih boja. Mnogobrojni redovi teških mramornih stubova nose krov i skladno dijele unutrašnjost. Mramorni pod je prekriven skupocjenim ćilimima. Izvanredno oblikovani bronzani kandelabri ukrašavaju sva tri mihraba, polukružne niše usmjerene prema Meki i ukrašene finim keramičkim pločicama u plavom i bijelom: jedan od tih mihraba je uvijek mjesto za imama koji vodi džema'at u molitvi. Na dugim mesinganim lancima vise stotine staklenih i kristalnih kugli; noću su one osvijetljene iznutra pomoću malih lampi s maslinovim uljem i šire mehko svjetlucanje preko redova ljudi na namaz. Danju zelenkasti sumrak ispunjava džamiju i čini je sličnom dnu nekog jezera; kao kroz vodu ljudske prilike promiču bosih nogu preko ćilima i mramornih ploča; kao razdvojen zidom vode, glas imama zvuči u vrijeme namaza s kraja prostrane dvorane, prigušen i bez odjeka.

Sami grob Poslanikov se ne vidi, jer je pokriven teškim brokatnirn zavjesama i zatvoren bronzanom rešetkom koju je u petanestom vijeku poklonio egipatski mamelučki sultan Kait-bej. U stvari, i nema nikakve grobne strukture, jer je Poslanik sahranjen ispod zemljanog poda u samoj sobi male kuće u kojoj je živio i umro. Kasnije je sagrađen zid bez vrata oko kuće, zatvarajući je tako od vanjskog svijeta. Dok je Poslanik bio živ, džamija je bila neposredno uz njegovu kuću; u toku vijekova, međutim, ona je proširivana iznad i iza groba.

Dugi redovi prostirača postavljeni su iznad šljunka otvorenog pravokutnika u džamiji; nizovi ljudi sjede na njima čitajući Kur'an, razgovarajući me-

đusobno, razmišljajući ili jednostavno odmarajući se u očekivanju akšamskog namaza. Ibn Bulejhid kao da je izgubljen u tihoj molitvi.

Iz daljine dolazi glas koji recitira, kao uvijek prije akšamskog namaza, odlomak iz Svete Knjige. Danas je to devedeset i šesta sura - prva objavljena Muhammedu - koja počinje riječima: Čitaj, u ime Gospodara tvoga koji stvara... Ovim riječima Božji poziv došao je prvi put Muhammedu u pećini Hira blizu Meke.

On je molio u samoći, kao i često ranije, molio za svjetlo i istinu, kad se iznenada pred njim pojavio melek i naredio mu: „Čitaj!" A Muhammed, koji, kao većina ljudi iz njegove sredine, nije nikada učio da čita a, povrh svega, nije znao šta se od njega očekuje da čita, odgovori: ‚Ja ne znam čitati." Na to ga melek uze, pritisnu uza se tako da je Muhammed osjetio da ga sva snaga napušta; onda ga pusti i ponovi svoju naredbu: „Čitaj!" Opet Muhammed odgovori: „Jane znam čitati". Tada ga melek opet pritisnu dok nije klonuo i pomislio da će umrijeti; još jednom dođe gromki glas: „Čitaj!" A kad, po treći put, Muhammed prošapta u strahu ‚Ja ne znam čitati...", melek ga pusti i progovori:

„Čitaj, u ime Gospodara tvoga koji stvara, stvara čovjeka od zakvačka!

Čitaj, plemenit je Gospodar tvoj,

koji poučava peru, poučava čovjeka onome što ne zna..."

I tako, aluzijom na čovjekovu razum, svijest i znanje, poče objava Kur'ana, koja će se nastaviti u toku dvadeset i tri godine do Poslanikove smrti u Medini u njegovoj šezdeset i trećoj godini.

Ova priča o njegovom prvom doživljaju Objave podsjeća, na neki način, na Jakobovo hrvanje s anđelom kako je opisano u Knjizi stvaranja. Ali dok se Jakob opirao, Muhammed se prepustio anđelovom zagrljaju sa strahom i zebnjom dok ga „sva snaga nije napustila" i u njemu nije ostalo ništa osim sposobnosti da sluša glas o kojem se više nije moglo reći da li dolazi spolja ili iznutra. On još nije znao da će otada morati da bude pun i prazan u isto vrijeme: ljudsko biće s ljudskim težnjama i željama i sviješću o svom vlastitom životu - a, u isto vrijeme, pasivni instrument za prijem Objave. Neviđena Knjiga vječne istine - koja jedina daje smisao svim zamjetljivim stvarima i zbivanjima - otvarala se pred njegovim srcem, čekajući da bude shvaćena; a bilo mu je rečeno da čita „iz nje svijetu kako bi drugi ljudi mogli razumjeti ono što ne znaju i, zaista, ne mogu znati sami".

Silne posljedice ove vizije svladale su Muhammeda: on, kao Musa pred gorećim žbunom, smatrao se nedostojnim uzvišenog položaja poslanstva i drhtao je pri pomisli da je Bog mogao njega izabrati. Kažu da se vratio u grad svojoj

kući i pozvao svoju ženu Hatidžu: „Pokrij me, pokrij me!" - jer se tresao kao grana na oluji. Ona ga je zamotala u pokrivač i njegovo drhtanje se postepeno smiri. Onda joj on ispriča šta mu se desilo i reče: „Zaista, bojim se za sebe". Ali Hatidža, oštroumnošću koju samo ljubav može dati, znala je odmah da ga je bilo strah veličine zadatka koji je pred njim, i onda odgovori: „Ne, Boga mi! Nikada ti On ne bi nametnuo zadatak koji nisi u stanju da izvršiš i nikada te On neće poniziti! Jer, vidiš, ti si dobar čovjek; ispunjavaš svoje dužnosti prema svom rodu, pomažeš slabe, daruješ siromahe, darežljiv si prema gostima i pomažeš onima u pravoj nevolji." Da bi ga utješila, ona povede svog muža do Vereke, svog učenog rođaka koji je već dugo godina bio kršćanin i, u skladu s tradicijom, čitao je Bibliju na hebrejskom; u to doba on je već bio starac i slijep. Hatidža reče: ,,O sine mog ujaka, poslušaj ovog svog rođaka!" Kad je Muhammed ispričao šta je doživio, Vereka podiže svoje ruke sa strahopoštovanjem i reče: „To je bio Anđeo Objave, onaj kojeg je Bog slao svojim ranijim poslanicima. Oh, da mi je biti mlad! Da mi je dočekati i biti u stanju da ti pomognem kada te tvoj narod bude progonio!"

Na to Muhammed upita u čuđenju: „Zašto bi me oni progonili?"

Mudri Vereka odgovori: „Da, progoniće te. Nikada još nije došao svome narodu čovjek s porukom sličnom tvojoj a da nije bio progonjen".

I stvarno su ga progonili, u toku trinaest godina, dok nije napustio Meku i otišao u Medinu. Mekelije su uvijek bili tvrda srca...

ALI, KONAČNO, zar je tako teško shvatiti okrutnost srca većine Mekelija koju su ispoljili kada su prvi put čuli Muhammedov poziv? Lišeni svih spiritualnih potreba, oni su znali samo za praktične težnje, jer su vjerovali da se život može poboljšati samo povećanjem sredstava pomoću kojih se može ostvariti vanjska udobnost.

Takvom narodu pomisao da se mora bez kompromisa predati moralnom zahtjevu - jer islam, doslovno, znači „samopredanost Bogu" - mogla je izgledati sasvim nepodnošljivom. Uz to, Muhammedovo učenje je ugrožavalo ustaljeni red stvari i plemenske običaje tako drage Mekelijama. Kad je on počeo propovijedati Božju jedinost i proglasio obožavanje idola za najveći grijeh, oni su u tome vidjeli ne samo napad na svoja tradicionalna vjerovanja nego isto tako i pokušaj razaranja društvene slike njihovog života. Naročito im se nije svidjelo miješanje islama u ono što su oni smatrali čisto „svjetovnim" predmetima van domašaja religije - kao ekonomija, pitanja društvene jednakosti i ponašanja ljudi općenito - jer ovo miješanje se nije sasvim slagalo s njihovim poslovnim navikama, njihovom razuzdanošću i njihovim pogledima o plemenskoj koristi.

Za njih, religija je bila lična stvar - više pitanje stava nego ponašanja.

Ovo je bilo upravo suprotno od onoga šta je arapski Poslanik imao na umu kad je govorio o religiji. Po njegovom mišljenju, društveni običaji i ustanove i te kako ulaze u područje religije, a on bi se sigurno jako začudio ako bi mu neko rekao da je religija stvar same lične savjesti i da nema ništa s društvenim ponašanjem. Upravo ova osobina njegove Objave, više nego išta drugo, učinila ju je tako neugodnom paganskim Mekelijama. Da nije bilo njegovog miješanja u društvene probleme, Poslanik bi vjerovatno bio manje odbojan. Bez sumnje, islam bi im smetao utoliko što se njegova suština sukobljava s njihovim vlastitim vjerskim pogledima, ali bi ga oni najvjerovatnije podnosili nakon malo početnog gunđanja - upravo kao što su podnosili, malo ranije, sporadična propovijedanja kršćanstva - samo da je Poslanik slijedio primjer kršćanskih svećenika i ograničio se na to da ljude upućuje da vjeruju u Boga, da Mu se mole za spas i da se pošteno ponašaju u ličnom pogledu. Ali on nije slijedio kršćanski primjer i nije se ograničio na pitanja vjerovanja, ritualnog i ličnog morala. Kako je mogao? Zar mu nije Bog naredio da moli: Gospodaru naš, daj nam dobro na ovome svijetu kao i dobro na onom svijetu koji će doći?

U samoj strukturi kur'anske rečenice „dobro na ovome svijetu" prethodi „dobru na onom svijetu koji će doći"; prvo, zato što je Čovjek tako građen da prvo mora tražiti zadovoljenje svojih fizičkih, svjetovnih potreba, da bi mogao slušati poziv duha i tražiti dobro na drugom svijetu. Muhammedova Objava nije postavljala spiritualnost kao nešto razdvojeno i suprotstavljeno fizičkom životu; ona je počivala potpuno na shvaćanju da su duh i tijelo samo različiti aspekti jedne te iste stvarnosti - ljudskog života. Po prirodi stvari, on se nije mogao zadovoljiti samo brigom o moralnom stavu pojedinca, nego je morao težiti da ovaj stav prenese u određeni društveni oblik koji će osigurati svakom članu zajednice najevću moguću mjeru fizičkog i materijalnog blagostanja i, tako, najveću priliku za spiritualni rast.

On je počeo govoreći narodu da je akcija dio vjere, jer Boga se ne tiče samo šta neko vjeruje nego i šta radi - naročito ako se to tiče i drugih, a ne samo Njega. On je propovijedao, u najživljim slikovitim prikazima koje mu je Bog stavio na raspolaganje, protiv tlačenja slabih od strane jakih. On je iznio nečuvenu tezu da su muškarci i žene jednaki pred Bogom i da se sve vjerske dužnosti i nade primjenjuju podjednako na njih; on je čak išao tako daleko da izjavi, na užas svih paganskih Mekelija, da je žena ličnost sama po sebi, a ne samo preko svoga odnosa s muškarcem kao majka, sestra, supruga ili kćerka, i da je zato ovlaštena da ima svoje vlasništvo, da vodi poslove za svoj račun i da raspolaže

svojom ličnošću kod udaje! On je osudio sve hazardne igre i sve oblike opijanja, jer, prema riječima Kur'ana, veliko je zlo i nešto dobra u njima, ali je zlo veće od dobra. Povrh svega, on je ustao protiv tradicionalnog iskorišćavanja jednih od strane drugih, portiv profita koji donose kamate na zajam, bez obzira na kamatnu stopu, protiv privatnog monopola i ucjenjivanja, protiv poigravanja sa potrebama drugih ljudi - ono što mi danas nazivamo špekulacijom, protiv prosuđivanja pod uticajem plemenskih grupnih osjećaja - u modernom jeziku, „nacionalizma". U stvari, on je porekao bilo kakvo moralno pravo plemenskim osjećajima i obzirima. U njegovim očima jedini zakonit, to jest etički dopustiv motiv za lokalno grupiranje, nije slučajnost zajedničkog porijekla nego slobodno, svjesno prihvatanje zajedničkog pogleda na život i zajedničko mjerilo moralnih vrijednosti.

U stvari, Poslanik je tražio temeljitu reviziju gotovo svih društvenih shvaćanja koja su dotad smatrana nepromjenljivim i zato, kako bi se danas reklo, on je „unio religiju u politiku"; sasvim revolucionarna novost u ono doba.

Upravljači paganske Meke bili su uvjereni da su društveni običaji, navike, mišljenja i dogovori u kojima su odgojeni najbolje što se može zamisliti. Naravno, zato su odbijali Poslanikov pokušaj da unese religiju u politiku, to jest da svijest o Bogu učini polaznom tačkom društvene promjene - i osudili ga kao nemoralnog, buntovničkog i „protivnog svim zakonima pristojnosti". I kada je postalo očigledno da on nije samo sanjar nego da zna kako da podstakne ljude na akciju, branitelji ustanovljenog poretka pribjegli su oštroj protuakciji i počeli progoniti njega i njegove sljedbenike...

Na ovaj ili onaj način, svi poslanici su pobijali „ustanovljeni

poredak" svoga doba, pa nije iznenađujuće da su gotovo sve njih progonili i ismijavali njihovi sunarodnici - a da posljednjeg od njih, Muhammeda, na Zapadu ismijavaju još i danas!

ODMAH POSLIJE AKŠAMSKOG NAMAZA, šeik Ibn Bulejhid postaje centar pažljivog kruga beduina iz Nedžda i građana željnih da iskoriste nešto od njegove učenosti i mudrosti, dok je on sam uvijek željan da čuje šta mu ljudi mogu reći o svojim doživljajima i putovanjima po dalekim krajevima. Duga putovanja nisu ništa neobično među Nedždancima; oni sebe nazivaju „ehl aš-šidad", ljudi na devinom sedlu, i mnogima od njih je sedlo bliže nego postelja kod kuće. Ono bez sumnje mora biti mnogo bliže i mladom beduinu Harbu koji je upravo ispričao Šeiku šta mu se desilo na nedavnom putovanju u Irak, gdje je, prvi put, vidio farandži - to jest, Evropljanina (koji ovaj naziv mogu zahvaliti Francuzima s kojima su Arapi došli u dodir za vrijeme krstaških ratova).

„Reci mi, Seiče, zašto farandži uvijek nose šešir koji zasjenjuje njihove oči? Kako onda mogu vidjeti nebo?"

„To je upravo ono što oni neće da vide", odgovara Šeik žmirkajući prema meni. „Možda se boje da ih pogled na nebo ne bi podsjetio na Boga, a oni neće da ih se radnim danima podsjeća na Boga..."

Svi se smijemo, ali mladi beduin je uporan u svom traženju znanja. „Pa zašto je onda Bog tako darežljiv prema njima i daje im bogatstva koja uskraćuje vjernicima?"

„Ah, to je jednostavno, sinko. Oni obožavaju zlato i tako je njihovo božanstvo u njihovim džepovima... Ali ovaj moj prijatelj" - i on stavlja ruku na moje koljeno - „zna više o farandžima nego ja, jer on potječe od njih; Bog - neka je slavljeno Njegovo ime - izveo ga je iz mraka u svjetlo islama".

„Je li to tako, brate? pita me željni mladi beduin. „Je li istina da si ti bio farandži?" - i kad ja klimnih glavom, on prošaputa: „Neka je hvaljen Bog, neka je hvaljen Bog, koji vodi onoga koga On hoće... Reci mi, brate, zašto farandži tako malo poštuju Boga?"

„To je duga priča", odgovaram, „i ne može se ukratko objasniti. Sve što ti mogu sada reći je da je svijet farandža postao svijet Dedžala, blistavog, varljivog. Jesi li ikada čuo za predskazanje našeg Poslanika da će u neko kasnije doba većina narod§ na svijetu slijediti Dedžala vjerujući da je on Bog?"

I dok on, s pitanjem u očima, gleda u mene, ja pričam, s vidljivim odobravanjem šeika Ibn Bulejhida, predskazanje o pojavi toga apokaliptičkog bića, Dedžala, koji će imati jedno oko, ali će biti obdaren tajanstvenom snagom koju će mu Bog podariti. On će čuti šta se govori u najudaljenijem kutku Zemlje, a onim jednim okom vidjeće stvari koje se dešavaju na beskrajnim udaljenostima; on će letjeti oko Zemlje danima, postizaće da se riznice zlata i srebra iznenada pojavljuju ispod Zemlje, kiša će padati i biljke rasti po njegovoj zapovijesti, ubijaće i opet oživljavati, tako da će svi oni čija je vjera slaba vjerovati da je on sam Bog i klanjaće mu se u obožavanju. Ali onaj čija je vjera čvrsta, čitaće ono što je zapisano platnenim slovima na Dedžalovom čelu: Poricatelj Boga - i tako će znati da je on samo varka da se čovjekova vjera stavi na kušnju...

Dok moj prijatelj beduin gleda u mene široko otvorenih očiju i mrmlja „Utječem se Bogu", ja se okrećem Ibn Bulejhidu:

„Zar ova parabola, Šeiče, nije prikladan opis moderne tehničke civilizacije? Ona je „jednooka", to jest, posmatra samo jednu stranu života - materijalni napredak - a nije svjesna njegove duhovne strane. Pomoću svojih mehaničkih čuda ona omogućuje čovjeku da vidi i čuje daleko iznad svog prirodnog domašaja i

da pokrije beskrajne udaljenosti nezamislivom brzinom. Njena naučna saznanja „omogućuju padanje kiše i rast biljaka" i otkrivaju neočekivana bogatstva ispod zemlje. Njena medicina donosi život onima koji su već osuđeni na smrt, dok njeni ratovi i naučni užasi razaraju život. Njen materijalni napredak je tako moćan i tako blistav da oni slabe vjere počinju vjerovati da je ona samostalno božanstvo, ali oni koji su ostali svjesni svoga Tvorca jasno raspoznaju da obožavati Dedžala znači nijekati Boga..."

„Imaš pravo, Muhammede, imaš pravo!" uzvikuje Ibn Bulejhid, uzbuđeno me lupkajući po koljenu. „Nikada mi nije naum palo da na predskazanje o Dedžalu gledam u tom svjetlu, ali ti imaš pravo! Umjesto da shvatimo da je napredovanje čovjeka i porast bogatstva darežljivost našeg Gospodara, sve više ljudi u svojoj ludosti počinje misliti da je to samo sebi cilj i dostojno obožavanja."

DA, MISLIM U SEBI, zapadnjak se stvarno predao obožavanju Dedžala. On je već odavno izgubio svaku nevinost, svaku unutarnju integraciju s prirodom. Život mu je postao zagonetka. On je sumnjičav i zato izoliran od svoga brata, usamljen. Da ne bi propao u ovoj usamljenosti, on mora nastojati da vanjskim sredstvima ovlada životom. Činjenica da je živ ne može mu više, sSma po sebi, pružiti unutarnju sigurnost; on se uvijek morao za nju boriti, mučno, od trenutka do trenutka. Pošto je izgubio svaku metafizičku orijentaciuju i odlučio da živi bez nje, on mora stalno za sebe iznalaziti mehaničke saveznike; odatle bjesomučna, očajnička jurnjava njegove tehnike. On svaki dan iznalazi nove mašine i svakoj od njih daje nešto od svoje duše da bi se one borile za njegov opstanak. To one zaista rade, ali u isto vrijeme one stvaraju za njega nove potrebe, nove opasnosti, nove strepnje i neugasivu žeđ za novim, ipak umjetnim saveznicima. Njegova duša gubi se u sve smionijem, sve fantastičnijem, sve moćnijem radu stvaralačke mašine, a mašina gubi svoju pravu svrhu - da štiti i obogaćuje ljudski život - i razvija se u božanstvo samo za sebe, u proždrljivog čeličnog Moloha. Svećenici i propovjednici ovog nezasitog božanstva izgleda da nisu svjesni da je brzina modernog tehničkog progresa rezultat ne samo pozitivnog rasta znanja nego isto tako i duhovnog očaja i da velika materijalna dostignuća u svjetlu kojih zapadnjak proklamira svoju volju da ovlada prirodom su, u suštini, defanzivnog karaktera; iza njihove blistave fasade vreba strah od Nepoznatog.

Zapadna civilizacija nije bila u stanju da uspostavi ravnotežu između čovjekovih tjelesnih i društvenih potreba i njegovih duhovnih težnji; ona je napustila svoju prvobitnu etiku a da pri tome nije bila kadra sama da izgradi bilo kakav drugi moralni sistem, makar teoretski, koji bi se nametnuo razumu. Upr-

kos svim svojim dostignućima u obrazovanju, ona nije bila u stanju da savlada naivnu spremnost čovjekovu da bude lahak plijen bilo kakve parole, koliko god apsurdne, koju spretni demagozi mogu da zamisle. Ona je podigla tehniku „organiziranja" do nivoa fine umjetnosti - pa ipak nacije Zapada svakodnevno ispoljavaju svoju krajnju nesposobnost da kontroliraju sile koje njihovi učenjaci oslobađaju, i već su dostigli tačku gdje očigledno neograničene znanstvene mogućnosti idu ruku pod ruku sa široko rasprostranjenim haosom. Bez bilo kakve prave religiozne orijentacije, zapadnjak ne može imati moralne koristi od svjetla znanja koje njegova - bez sumnje velika - nauka zrači. Na njega se mogu primijeniti riječi Kur'ana:

„Slični su onima koji potpale vatru, i kad ona osvijetli njihovu okolinu, Allah im oduzme svjetlo i ostavi ih u mraku, i oni ništa ne vide!

Gluhi, nijemi i slijepi su, nikako da se osvijeste."

Pa ipak, u osornosti svoje sljepoće, zapadnjaci su uvjereni da će upravo njihova civilizacija donijeti svjetlo i sreću svijetu... U osamnaestom i devetnaestom stoljeću oni su mislili da prošire Evanđelje kršćanstva po čitavom svijetu; ali sada kad se njihov religiozni žar ohladio toliko da religiju smatraju samo smirujućom muzičkom podlogom - kojoj je dopušteno da prati ali ne da ima uticaj na „stvarni" život - oni su počeli umjesto toga da šire materijalističko Evanđelje „zapadnjačkog načina života", vjerovanje da se svi ljudski problemi mogu riješiti u tvornicama, laboratorij ama i za statističkim stolovima.

Tako je Dedžal došao do izražaja...

DUGA ŠUTNJA. Onda opet progovara Šeik: „Je li te, sinko, shvaćanje šta znači Dedžal navelo da prigrliš islam?"

„Na neki način, mislim, da je to moralo biti, ali to je bio samo posljednji korak."

„Posljednji korak... Da, ti si mi jednom pričao o svom putu u islam - ali kada i kako ti je, u stvari, postalo jasno da bi islam mogao biti tvoj cilj?"

„Kada? Da se prisjetim... Mislim da je to bilo jednog zimskog dana u Afganistanu, kad mi je konj izgubio potkovicu pa sam morao tražiti kovača u nekom selu van moga puta; tamo mi je jedan čovjek rekao: „Pa ti si musliman, samo ti to sam još ne znaš..." Bilo je to oko osam mjeseci prije nego sam prihvatio islam... Bio sam na putu od Herata u Kabul..."

BIO SAM na putu od Herata u Kabul i jahao sam, u pratnji Ibrahima i jednog afganistanskog konjanika, kroz snijegom zametene planinske doline i prijelaze Hindukuša, u centralnom Afganistanu. Bilo je hladno i snijeg je blistao, a na sve strane uzdizale su se strme planine, crne i bijele.

Bio sam tužan i, u isto vrijeme, čudno sretan toga dana. Bio sam tužan zato što su ljudi s kojima sam živio u nekoliko posljednjih mjeseci izgledali razdvojeni neprozirnim velovima svjetla i snage što im ih je njihova vjera mogla dati; bio sam sretan zato što su svjetlo i snaga vjere bili tako blizu mojih očiju kao bijele i crne planine - gotovo da se rukama mogu taknuti.

Moj konj poče hramati i nešto zveknu na njegovom kopitu; željezna potkovica je olabavila i držala se samo na dva klinca.

„Ima li negdje u blizini selo gdje bismo mogli naći kovača?" upitah našeg afganistanskog pratioca.

„Selo Deh-Zangi je jedva nekoliko kilometara odavde. Tamo ima kovač a Hakim Hazradžata ima svoju kulu tamo."

I tako odjahasmo u Deh-Zangi preko blistavog snijega, polahko kako ne bismo umorili moga konja. Hakim, guverner pokrajine, bio je mlad čovjek niskog stasa i vesela lica - prijazan čovjek koji je bio radostan da ima stranog gosta u usamljenosti svoje skromne kule. Iako bliski rođak kralja Amanullaha, on je bio jedan od najskromnijih ljudi koje sam sreo u Afganistanu. Prinudio me da ostanem kod njega dva dana.

Uvečer drugoga dana sjeli smo kao i obično za obilnu večeru, a poslije toga nas je zabavljao neki čovjek iz sela baladama koje je pjevao uz pratnju lutnje s tri žice. Pjevao je na pašta jeziku - jeziku koji nisam razumijevao - ali neke perzijske riječi koje je upotrebljavao živo su se isticale u toploj, ćilimima zastrtoj sobi i hladnom bljesku snijega koji je dopirao kroz prozore. On je pjevao, sjećam se, o Davidovoj borbi sa Golijatom - o borbi protiv grube sile - pa iako nisam mogao sasvim slijediti riječi pjesme, tema mi je

bila jasna; počinjala je u poniznosti, zatim se dizala u silovitom usponu strasti do završnog, trijumfalnog uzvika.

Kad se balada završi, Hakim primijeti: „David je mali, ali je njegova vjera bila velika..."

Ne mogoh se suzdržati da ne dodam: ,,A vas je mnogo, ali je vaša vjera mala."

Moj domaćin me pogleda sa čuđenjem i, zbunjen onim što sam gotovo nehotično rekao, počeh se opravdavati. Moje objašnjenje poprimi oblik bujica pitanja:

„Kako se desilo da ste vi, muslimani, izgubili samopouzdanje koje vam je nekad omogućilo da proširite svoju vjeru, za manje od sto godina, od Arabije na zapad do Atlantika i na istok duboko u Kinu - a sada se predajete tako lahko, tako nemoćno, mislima i običajima Zapada? Zašto ne možete vi, čiji su preci

osvijetlili svijet znanošću i umjetnošću u vrijeme kada je Evropa ležala u mraku, dubokom barbarizmu i neznanju, skupiti toliko hrabrosti da se vratite svojoj vlastitoj, blistavoj vjeri? Kako to da je onaj Atatiirk, taj beznačajni maskarader koji poriče sve vrijednosti islama, postao za vas muslimane simbol „muslimanskog preporoda?"

Moj domaćin je ostao bez riječi. Vani je počeo padati snijeg. Opet osjetih onaj val pomiješane tuge i sreće koji sam osjetio primičući se Deh-Zangiju. Osjećao sam minulu slavu i sadašnji sram koji je obuzimao ove kasne sinove jedne velike civilizacije.

„Reci mi - kako je došlo do toga da je vjera vašeg Poslanika i sva njena jasnoća i jednostavnost sahranjena pod kršom jalovih mudrovanja i cjepidlačenja vaših skolastika? Kako se desilo da vaši prinčevi i veliki zemljoposjednici uživaju u bogatstvu i luksuzu dok toliko njihove braće muslimana trpi neizrecivo siromaštvo i prljavštinu - iako je vaš Poslanik naučavao da „niko ne može sebe nazvati vjernikom ako obilato jede, a njegov susjed ostaje gladan?" Možete li mi objasniti zašto ste odgurnuli ženu u pozadinu svog života - iako su žene oko Poslanika i njegovih ashaba imale tako velikog učešća u životu svojih muževa? Kako je došlo do toga da su mnogi od vas muslimana neznalice, a tako mali broj zna jedva čitati i pisati - iako je vaš Poslanik objavio da je „težnja za naukom najsvetija dužnost svakog muslimana i muslimanke" i da je „nadmoćnost učenjaka nad onim koji je samo pobožan kao nadmoćnost punog Mjeseca nad ostalim zvijezdama?"

Još uvijek je moj domaćin zurio u mene bez riječi i ja počeh misliti da ga je moj ispad duboko uvrijedio. Čovjek s lutnjom, ne razumijevajući dovoljno perzijski da bi me mogao slijediti, gledao je sa čuđenjem stranca koji sa toliko strasti govori Hakimu. Konačno, Hakim privi uza se svoj široki, žuti ogrtač od ovčijeg krzna, kao da mu je hladno, pa prošapta:

„Pa - vi ste musliman..."

Ja se nasmijan i odgovori: „Ne, ja nisam musliman, ali sam vidio toliko mnogo ljepote u islamu da me ponekad ljuti kad vas gledam kako je rasipate... Oprostite mi ako sam govorio oštro. Nisam govorio kao neprijatelj".

Ali moj domaćin zatrese glavom. „Ne, tako je kako sam rekao! Vi ste musliman, samo vi to ni sauni ne znate... Zašto ne izgovorite, sada i ovdje: „Ešhedu en la ilahe illallah, we ešhedu enne Muhammeden abduhu vveresuluhu - Svjedočim da nem drugog Boga osim Allaha i da je Muhammed Božiji rob i Božiji poslanik" i postanete musliman stvarno, kao što ste već u svom srcu? Recite to, brate, recite to sada, i ja ću sutra ići s vama u Kabul i povesti vas do emira, a on

će vas primiti otvorenih ruku kao jednog od naših. On će vam dati kuće, vrtove i stado, a mi ćemo vas voljeti. Recite to, brate...”

„Ako to ikada stvarno izgovorim, to će biti radi mira moga duha, a ne za ljubav emirovih kuća i vrtova.”

„Ali”, insistirao je on, „vi već znate mnogo više o islamu nego većina nas! Šta je to što vi još niste shvatili?”

„To nije pitanje shvaćanja. To je više pitanje uvjerenja; uvjerenja da je Kur’an stvarno Božija riječ, a ne samo briljantna tvorevina velikog ljudskog uma...”

Ali riječi mog afganistanskog prijatelja nikada me potpuno nisu napustile u sljedećim mjesecima.

Iz Kabula sam jahao sedmicama kroz južni Afganistan - kroz stari grad Gaznu, iz kojega je prije gotovo hiljadu godina veliki Mahmud krenuo na svoje osvajanje Indije; kroz egzotični Kandahar, gdje ste mogli vidjeti najžešće ratnike na čitavom svijetu; kroz pustinje afganistanskog jugozapadnog područja; nazad do Herata, gdje je počelo moje afganistansko putovanje.

Bila je 1926. godina, potkraj zime, kada sam napustio Herat na prvom koraku svog drugog putovanja kući, koje me je trebalo dovesti vozom od afganistanske granice do Marva u ruskom Turkestanu, do Samarkanda, Buhare i Taškenta, a odatle kroz turkmenske stepe do Urala i Moskve.

Moj prvi (i najtrajniji) dojam iz sovjetske Rusije - na željezničkoj stanici Marv - bio je ogroman, lijepo izveden plakat koji prikazuje mladog proletera u plavom radnom odijelu kako nogom gura nekog smiješnog gospodina bijele brade, obučenog u lepršavu odjeću, iz oblacima prekrivenog neba. U legendi na ruskom ispod plakata pisalo je: „Ovako su radnici Sovjetske Unije istjerali boga iz njegovog neba! Izdanje Udruženja bezbožnika Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika.”

Tako službeno sankcionirana antireligiozna propaganda isticala se svugdje; na javnim zgradama, na ulicama i, naročito, u blizini bogomolja. U Turkestanu, to su, naravno, većinom bile džamije. Iako zajedničke molitve nisu bile izričito zabranjene, vlasti su činile sve da odvrate od učestvovanja u njima. Često su mi govorili, naročito u Buhari i Taškentu, da policijski agenti zapisuju imena svih koji ulaze u džamiju; primjerci Kur’ana se plijene i uništavaju, a omiljena zabava mladih bezbožnika je da bacaju svinjske glave u džamije; zaista dražesan običaj.

S osjećanjem olakšanja prešao sam poljsku granicu nakon nekoliko sedmica putovanja kroz azijsku i evropsku rusiju. Otišao sam pravo u Frankfurt i

pojavio se u sada već mi bliskoj sredini svoga lista. Nije mi trebalo dugo da ustanovim da je za vrijeme moga odsustva moje ime postalo čuveno i da su me sada smatrali jednim od najsitaknutijih dopisnika centralne Evrope. Neki od mojih članaka, naročito oni u vezi sa zamršenom religioznom psihologijom Iranaca, privukli su pažnju istaknutih orijentalista i dobili više nego prolazno priznanje. Na osnovu tih dostignuća bio sam pozvan da održim niz predavanja na Geopolitičkoj akademiji u Berlinu, gdje mi rekoše da se nikada ranije nije desilo da se čovjeku moje dobi (nisam još imao ni dvadeset i šest godina) pruži takva čast. Drugi članci od općenitog interesa bili su objavljeni, uz dozvolu Frankfurter Zeitunga, u mnogim listovima; jedan članak, saznao sam, bio je objavljen gotovo trideset puta. Sve u svemu, moja iranska lutanja bila su izvanredno unosna.

U TO VRIJEME sam se oženio sa Elzom. Dvije godine moga odsustva iz Evrope nisu oslabile našu ljubav nego čak ojačale i sa srećom koju nikada prije nisam osjećao odbijao sam njena strahovanja o velikoj razlici u našim godinama.

„Ali kako se možeš oženiti sa mnom?” prepirala se ona. „Nemaš još ni dvadeset i šest, a ja imam preko četrdeset godina. Razmisli o tome: kada ti budeš imao trideset, ja ću imati četrdeset i pet, a kada ti imadneš četrdeset, ja ću biti stara žena...”

Smijao sam se: „Sta to smeta? Ja ne mogu zamisliti budućnost bez tebe.”

Konačno je popustila.

Nisam pretjerivao kada sam rekao da ne mogu zamisliti budućnost bez Elze. Njena ljepota i njena instinktivna dražest toliko su me neodoljivo privlačile da nisam čak mogao pogledati ni jednu drugu ženu, a njeno osjećajno razumijevanje onoga što tražim od života osvjetljavalo je moje vlastite nade i želju i činilo ih stvarnijim i uhvatljivijim nego što bi ih moglo ikada učiniti moje vlastito mišljenje.

Jednom prilikom - moralo je to biti nekoliko dana nakon što smo se uzeli - ona primijeti: „Kako je čudno da ti potcjenjuješ misticizam u religiji... Ti si sSm mistik - čulna vrsta mistika, pružaš svoje prste prema životu oko sebe, vidiš zamršene, mistične oblike u svakodnevnim stvarima - u mnogim stvarima koje drugim ljudima izgledaju sasvim obične... Ali onoga trenutka kada se okreneš religiji, ti si sami mozak. Kod većine ljudi to je upravo obratno...”

Ali Elza nije bila stvarno zbunjena. Ona je znala za čim težim kad sam joj govorio o islamu, pa iako ona nije, možda, osjećala istu potrebu kao ja, njena ljubav je nagonila da učestvuje u mom traganju.

Cesto bismo čitali Kur’an zajedno i raspravljali o njegovim idejama; Elza je, kao i ja, bivala sve više impresionirana unutarnjom povezanošću njegovih

moralnih učenja i praktičnih uputa. Prema Kur'anu, Bog nije pozivao čovjeka na slijepu pokornost nego se više obraćao njegovom razumu; On nije stajao po strani čovjekove sudbine nego je bio „bliže nego vaša žila kucavica na vratu", On nije povlačio nikakvu graničnu liniju između vjere i društvenog ponašanja a, što je možda bilo najvažnije, On nije počinjao s aksiomom da je život opterećen sukobom između materije i duha i da put prema Svjetlu zahtijeva oslobađanje duše od okova tijela. Svaki oblik nijekanja života i samougušivanja strasti mučenjem tijela Poslanik je osudio u izrekama kao: „Asketizam nije za nas" i „Nema odricanja ovog svijeta u islamu." Ljudska želja da živi ne samo da je priznata kao pozitivan, koristan instinkt nego je isto tako obdarena svjetošću etičke postavke. Čovjek se, u stvari, uči: Ti ne samo da možeš potpuno koristiti svoj život, nego si obavezan da tako radiš.

Cjelovita slika islama pojavljivala se s takvom konačnošću i odlučnošću koja me ponekad zapanjivala. Ona je poprimala oblik nekim procesom koji se gotovo mogao opisati kao neka vrsta duševne osmoze - to jest, bez ikakvog svjesnog napora s moje strane da sastavim i „sistematiziram" mnoge fragmente znanja na koje sam naišao za vrijeme protekle četiri godine. Vidio sam pred sobom nešto kao savršeno arhitektonsko djelo, sa svim njegovim elementima skladno zamišljenim da upotpune i potpomognu jedan drugog, bez ičega suvišenog, bez ikakvog nedostatka - ravnoteža i mir što vam daje osjećaj da je sve u shvaćanjima i postavkama islama „na svom pravom mjestu".

Prije trinaest stoljeća jedan čovjek je ustao i rekao: Ja sam samo smrtnik; ali On koji je stvorio svemir zapovjedio mi je da vam donesem Njegovu Objavu. Da biste mogli živjeti u skladu s planom Njegovog stvaranja, On mi je naredio da vas podsjetim na Njegovo postojanje, svemoć i sveznanje i da vam pružim program ponašanja.

Ako prihvatite ovo podsjećanje i ovaj program, slijedite me. Ovo je bila suština Muhamedove poslaničke misije.

Društvena šema koju je on iznosio takve je jednostavnosti da ide zajedno samo sa stvarnom veličanstvenošću. Ona počinje od postavke da su ljudi biološka bića, s biološkim potrebama, i da ih je Tvorac tako uvjetovao da moraju živjeti u skupinama da bi mogli potpuno zadovoljiti svoje psihičke, moralne i intelektualne zahtjeve; ukratko, oni su ovisni jedni od drugih. Stalnost uspona duhovnog rasta ličnosti (osnovni cilj svake religije) (zavisi od toga da li ga pomažu, ohrabruju i štite ljudi oko njega koji, naravno, očekuju istu saradnju od njega. Ova ljudska međuzavisnost je bila razlog zbog koga u islamu religija nije mogla biti odvojena od ekonomije i politike. Da uredi praktične ljudske odnose

na takav način da svako nađe što je moguće manje prepreka a što je moguće više ohrabrenja u razvoju svoje ličnosti - to i ništa drugo je islamska zamisao prave funkcije društva. Tako je bilo samo prirodno da se sistem koji je proglasio poslanik Muhammed u dvadeset i tri godine svoga poslanstva odnosi ne samo na duhovne stvari nego pruža i okvir za sve individualne i društvene aktivnosti. On nudi koncept ne samo individualnog poštenja, nego isto tako i uravnoteženog društva koje treba da izazove takvo poštovanje. On pruža osnovne linije političke zajednice - samo obrise, pošto su detalji čovjekovih političkih potreba vremenski uslovljeni i zato promjenljivi -kao i šemu ličnih prava i društvenih dužnosti kod kojih je činjenica historijske evolucije kako treba predviđena. U životu i svim njegovim vidovima, moralnim i fizičkim, individualnim i zajedničkim; problemi tijela i duha, seksa i ekonomije imaju, zajedno s problemima teologije i obožavanja, svoje legitimno mjesto u Poslanikovim učenjima i ništa što se odnosi na život ne izgleda beznačajno a da ne bi bilo uvučeno u sferu vjerske misli - čak ne ni takva „svjetovna" pitanja kao što je trgovina, nasljeđe, pravo vlasništva ili posjedovanja zemlje.

Sve odredbe islamskog prava su zasnovane s ciljem jednake koristi za sve članove zajednice, bez obzira na rođenje, rasu, spol ili raniju društvenu pripadnost. Nikakva posebna prava nisu rezervirana za osnivače zajednice ili njegove potomke. Viši i niži su, u društvenom smislu, nepostojeći izrazi, a niti postoji koncept klase. Sva prava, dužnosti i mogućnosti primjenjuju se jednako na sve koji pripadaju islamu. Nije potreban svećenik da posreduje između čovjeka i Boga jer „On zna šta leži otvoreno u njihovim rukama kao i ono što skrivaju iza svojih le da." Ne priznaje se druga odanost osim odanosti Bogu, Njegovom Poslaniku, roditeljima i zajednici koja, ima za cilj uspostavljanje Božje milosti na Zemlji; to isključuje onu vrstu odanosti koja kaže „bilo pravo, bilo krivo, moja zemlja" ili „moja nacija". Da bi objasnio ovaj princip, Poslanik je vrlo naglašeno rekao u više prilika: „Ne pripada nama onaj koji proglašava dobro plemenske pripadnosti; ne pripada nama onaj ko se bori za stvar plemenske pripadnosti; ne pripada nama onaj ko umre za ljubav plemenske pripadnosti."

Prije islama, sve političke organizacije - čak i one na teokratskoj ili poluteokratskoj bazi - bile su ograničene uskim konceptima plemena i plemenske homogenosti. Odatle božanski kraljevi starog Egipta nisu ništa mislili van horizonta Nilske doline i njenih stanovnika, a u ranoj teokratskoj državi Jevreja, kad je bilo zamišljeno da Bog vlada, neizbježno je to bio bog Djece Izraela. U strukturi kur'anske misli, s druge strane, razmatranju porijekla ili plemenske pripadnosti nije bilo mjesta. Islam je pretpostavljao cjelovitu političku zajednicu koja

ruši konvencionalne podjele na osnovu roda, plemena i rase. U ovom pogledu, islam i kršćanstvo, moglo bi se reći, imali su isti cilj: zastupaju međunarodnu zajednicu ljudi ujedinjenih njihovom pripadnošću zajedničkom idealu; međutim, dok se kršćanstvo zadovoljilo samo moralnim zastupanjem ovoga principa i, savjetujući svojim sljedbenicima da caru daju njegovo, ograničilo svoj univerzalni poziv na duhovnu sferu, islam je iznio pred svijet viziju političke organizacije u kojoj bi svijest o Bogu bila glavni izvor čovjekovog praktičnog ponašanja i jedina osnova svih društvenih ustanova. Zato - ispunjavajući ono što kršćanstvo nije ispunilo - islam je otvorio novo poglavlje u razvoju čovjeka: prvi slučaj otvorenog, ideološkog društva, nasuprot zatvorenim, rasno ili geografski ograničenim društvima prošlosti. Poruka islama zamislila je i ostvarila u praksi civilizaciju u kojoj nije bilo nikakva mjesta za nacionalizam, nikakvih posebnih interesa, nikakve klasne podjele, nikakve crkve, nikakvog svećenstva, nikakvog nasljednog plemstva, u stvari, nikakvih nasljednih funkcija uopće. Cilj je bio uspostavljanje teokratije u odnosu na Boga i demokratije između čovjeka i čovjeka. Najvažnije svojstvo te nove civilizacije - svojstvo koje je razlikuje od svih drugih pokreta u ljudskoj historiji - bila je činjenica da je ona bila koncipirana pomoću voljnog pristanka i izrasla na voljnom pristanku zainteresiranih ljudi. Ovdje društveni progres nije bio, kao u svim drugim zajednicama i civilizacijama poznatim u historiji, rezultat pritiska i protupritiska suprotstavljenih interesa, nego sastavni dio izvornog „ustava". Drugim riječima, iskren društveni ugovor leži u korijenu stvari; ne kao govorna fraza koju su formulirale kasnije generacije vlastodržaca u obranu svojih privilegija, nego stvarni, historijski izvor islamske civilizacije. Kur'an kaže: „Gle, Bog je kupio od vjernika njihove ličnosti i imovinu, nudeći im raj za uzvrat... Radujte se, zato, pogodbi koju ste napravili, jer to je sjajna pobjeda."

Znao sam da je ova „sjajna pobjeda" - jedini primjer stvarnog društvenog ugovora zabilježen u historiji - bila ostvarena samo za vrijeme vrlo kratkog perioda, ili, bolje reći, samo za vrijeme vrlo kratkog perioda učinjen je širok pokušaj da se to ostvari. Manje od stoljeća nakon Poslanikove smrti, politički oblik nekadašnjeg islama počeo je da se kvari i, u sljedećim stoljećima, originalni program je postepeno potiskivan u pozadinu. Nastupile su plemenske borbe za vlast umjesto slobodnog ugovora slobodnih ljudi i žena; nasljedno kraljevstvo, toliko suprotno političkom konceptu, islama koliko i mnogoboštvo njegovom teološkom konceptu uskoro se pojavilo - a s njim dinastičke borbe i intrige, plemenske povlastice i ugnjetavanja i uobičajena degradacija religije na status služavke političke vlasti; ukratko, mnoštvo „posebnih interesa" tako poznatih

historiji. Neko vrijeme veliki mislioci islama pokušavali su održati njegovu pravu ideologiju uzvišenom i čistom, ali oni koji su došli iza njih bili su manje vrijednosti i počeli su zapadati nakon dva-tri stoljeća u močvaru intelektualnih konvencija, prestali su da misle samostalno i zadovoljili se ponavljanjem mrtvih fraza ranijih generacija - zaboravljajući da je svako ljudsko mišljenje vremenski uslovljeno, pogrešno, i zato mu je potrebna stalna obnova. Prvobitna pokretačka snaga islama, tako ogromna u svom početku, bila je dovoljna za neko vrijeme da nosi muslimansku zajednicu naroda do velikih kulturnih visina - do onog veličanstvenog nivoa naučnih, literarnih i umjetničkih dostignuća koja historici opisuju kao zlatni vijek islama; ah' u toku još nekoliko vijekova ova pokretačka snaga se gasila usljed nedostatka duhovne hrane, i muslimanska civilizacija je sve više stagnirala lišena stvaralačke moći.

NISAM IMAO nikakvih iluzija u pogledu sadašnjeg stanja stvari u muslimanskom svijetu. Četiri godine koje sam proveo u tim zemljama pokazale su mi da, dok je islam još živ, zamjetljiv u pogledu na svijet svojih pripadnika i u šutljivom priznavanju njegovih etičkih postavki, oni sami su kao paralizirani ljudi, nesposobni da svoja vjerovanja prevedu u plodonosnu akciju. Ali ono što me se ticalo više od neuspjeha današnjih muslimana da primijene sistem islama , bile su mogućnosti samog tog sistema. Za mene je bilo dovoljno da znam da je za kratko vrijeme, u samom početku islamske historije, bio učinjen uspješan pokušaj da se taj sistem primijeni u praksi i što je izgledalo moguće jednom, može realno postati moguće ponovo. Zar je bilo važno, rekoh sebi, što su muslimani skrenuli s puta prvobitnog učenja i upali u indolenciju i neznanje? Zar je važno što oni ne žive prema idealu koji im je pružio arapski Poslanik prije trinaest stoljeća - ako sam ideal još uvijek leži pristupačan svima koji žele da slušaju njegovu Objavu?

A sasvim je moguće, mislio sam, da je nama, koji kasnije dolazimo, ta Objava daleko potrebnija nego ljudima iz Muhammedovog doba. Oni su živjeli u okolini mnogo jednostavnijoj nego što je naša, pa je njihove probleme i teškoće bilo mnogo lakše riješiti. Svijet u kojem sam ja živio - čitav taj svijet - ljuljao se usljed nedostatka bilo kakvog sporazuma o tome šta je duhovno dobro i zlo i, zato, društveno i ekonomski isto tako. Nisam vjerovao da čovjek pojedinac treba „spasenje", ali sam vjerovao da moderno društvo treba spas. Više nego ikada ranije, osjećao sam s rastućom izvjesnošću, da naše vrijeme treba ideološku osnovu za novi društveni sporazum: ono treba vjeru koja bi nam omogućila da shvatimo prazninu materijalnog napretka samo radi toga napretka - a da pri tome ipak daje životu na ovome svijetu ono što mu pripada; to bi nam pokazalo

kako da uspostavimo ravnotežu između duhovnih i fizičkih zahtjeva i tako nas spasilo od propasti u koju nesmotreno srljamo.

NE BI BILO pretjerano reći da je u tom periodu moga života problem islama - jer to je bio za mene problem - obuzimao moj duh u tolikoj mjeri da je potiskivao sve ostalo. Moja zaokupljenost je već tada bila prerasla početni stepen, kada je bila samo intelektualna zainteresiranost za čudnu, iako privlačnu, ideologiju i kulturu; postala je strastveno traženje istine. U poređenju s ovim traganjem, Čak i pustolovna uzbuđenja prošlih dviju godina putovanja izblijedila su do beznačajnosti toliko da mi je bilo teško koncentrirati se na pisanje nove knjige koju je izdavač Frankfurter Zeitung s pravom od mene očekivao.

U početku je dr Simon popustljivo gledao na moje očigledno skanjivan je da produžim rad na toj knjizi. Konačno, upravo sam se bio vratio s dugog putovanja i zaslužio sam neku vrstu odmora; moja nedavna ženidba izgleda da je isto tako i opravdala odgađanje pisanja. Ali kad je odmor i odgađanje počelo da se produžuje preko onoga što je dr Simon smatrao razumnim, on mi napomenu da bi bilo vrijeme da se spustim na zemlju.

Kad se sada sjećam, izgleda mi da je on bio vrlo uviđavan, ali mi se to nije činilo tako u to doba. Njegovo Često i uporno ispitivanje o napredovanju s „knjigom" imalo je efekat suprotan od onog što je namjeravao; osjećao sam se prevarenim i počeo sam osjećati odvratnost i pri samoj pomisli na knjigu. Više mi je bilo stalo do onoga što još treba da otkrijem nego do opisivanja onoga što sam dotada bio našao.

Konačno, dr Simon ogorčen primijeti: „Ne mislim da ćete vi ikada napisati tu knjigu. Ono od čega vi trpite je horror libri."

Pomalo razdražen, odgovorili: „Možda je moja bolest čak i ozbiljnija od toga. Možda trpim od horror scribendi."

„Pa, ako trpite od toga", odvrati on oštro, „zar mislite da je Frankfurter Zeitung pravo mjesto za vas?"

Jedna riječ izazvala je drugu i naše neslaganje preraste u svađu. Istog dana dao sam otkaz Frankfurter Zeitungu i nakon sedmice dana otputovao s Elzom u Berlin.

Naravno, nisam namjeravao da napustim žurnalizam jer, osim udobnog života i zadovoljstva (privremeno pokvarenog „knjigom") koje mi je pisanje pružalo, on mi je nudio jedini način da se vratim muslimanskom svijetu, a u muslimanski svijet htio sam se vratiti po svaku cijenu. S ugledom koji sam postigao posljednje četiri godine nije bilo teško stupiti u nove kontakte sa štampom. Uskoro nakon mog raskida s Frankfurtom, zaključio sam vrlo povoljne ugovore

s druga tri lista: Neue Ziiricher Zeitung iz Ciriha, Telegraf iz Amsterdama i Kolnische Zeitung iz Kelna. Otada su moji članci o Srednjem istoku trebalo da se pojavljuju u ova tri lista koji su - iako možda neuporedivi s Frankfurter Zeitungom - bili medu najvažnijim u Evropi.

Za neko vrijeme Elza i ja smo se nastanili u Berlinu, gdje sam namjeravao završiti seriju predavanja na Geopolitičkoj akademiji, a nastaviti svoje islamske studije.

Moji stari literarni prijatelji bili su radosni da sam se vratio, ali nikako nije bilo lahko povezati konce naših ranijih odnosa tamo gdje su bili potrgani kada sam otišao na Srednji istok. Bili smo se otuđili; više nismo govorili istim intelektualnim jezikom. Posebno ni kod jednog od mojih prijatelja nisam mogao izazvati bilo šta nalik na razumijevanje za moju zaokupljenost islamom. Gotovo svi do jednoga zatresli bi glavom zbunjeno kada sam pokušavao da im objasnim da se islam, kao intelektualna i društvena zamisao, može povoljno uporediti s bilo kojom drugom ideologijom. Iako bi ponekad i dopustili razumnost ovog ili onog islamskog prijedloga, većina je bila mišljenja da su stare religije stvar prošlosti i da naše vrijeme zahtijeva novi, „humanistički" prilaz. Ali Čak ni oni koji nisu tako odlučno poricali svaku vrijednost institucionalnoj religiji, nisu nipošto bili skloni da napuste popularno zapadnjačko shvaćanje da islamu, pošto se pretežno bavi svjetovnim stvarima, nedostaje „mistika" koju s pravom očekujemo od religije.

Posebno me iznenadilo kad sam otkrio da upravo onaj aspekt islama koji me u prvi mah privukao - odsustvo podjele realnosti na fizički i duhovni dio i naglasak na razumu kao putu vjeri - tako malo privlači intelektualce koji inače pripisuju razumu dominantnu ulogu u životu; upravo su samo u religioznoj sferi instinktivno odstupali od svoje tako uobičajene „racionalne" i „realističke" pozicije. U ovom pogledu nisam mogao opaziti nikakve razlike između malog broja onih mojih prijatelja koji su religiozno naklonjeni i onih mnogobrojnih kojima je religija prestala da bude bilo šta više od demodirane konvencije.

Vremenom, međutim, shvatio sam gdje leži njihova teškoća. Počeo sam zapažati da u očima ljudi odgojenih u području kršćanske misli - sa naglaskom na „nadnaravnim", što je navodno svojstveno svakom pravom religioznom iskustvu - pretežno racionalan pristup izgleda da udaljava od duhovne religiozne vrijednosti. Ovaj stav nije nipošto bio ograničen na kršćane vjernike. Usljed dugotrajne, gotovo isključive povezanosti Evrope s kršćanstvom, čak i Evropljani agnostici podsvjesno su naučili da gledaju na svako religiozno iskustvo kroz leću kršćanskih shvaćanja i smatrali bi ga „valjanim" samo ako je popra-

ćeno uzbuđenjem tajanstvenog strahopoštovanja pred stvarima skrivenim i van intelektualnog shvaćanja. Islam nije ispunjavao ovaj zahtjev; on je naglašavao saradnju fizičkih i duhovnih oblika života na savršeno prirodnom stupnju. U stvari, njegov pogled na svijet bio je toliko različit od kršćanskog, na kojem je većina zapadnjačkih etičkih koncepata bila bazirana, da je prihvatanje valjanosti jednoga neizbježno vodilo do osporavanja valjanosti drugog.

Što se mene tiče, sada sam znao da se priklanjam islamu, ali krajnje skanjivanje je odgađalo konačni, neopozivi korak. Pomisao na prihvatanje islama bila mi je kao pustolovina preko mosta iznad ponora između dvaju različitih svjetova; mosta tako dugog da se mora dostići tačka s koje nema povratka prije nego drugi kraj postane vidljiv. Bio sam sasvim svjestan da ću, ako postanem musliman, morati da se odvojim od svijeta u kojem sam odrastao. Nikakav drugi izlaz nije bio moguć. Stvarno se nije moglo slijediti poziv Muhammeda a pri tome zadržati svoje unutarnje veze s društvom u kojem vladaju dijametralno suprotni koncepti. Ali - da li je islam stvarno Božija objava ili samo mudrost velikog, ali ipak - čovjeka...?

JEDNOGA DANA - bio je septembar 1926. - Elza i ja nađosmo se u berlinskoj podzemnoj željeznici. Bilo je odjeljenje više klase. Moj pogled slučajno pade na dobro obučenog Čovjeka nasuprot meni, očito imućnog poslovnog čovjeka, s divnom kožnom torbom na koljenima i velikim dijamantnim prstenom na ruci.

Dokono pomislih kako se naočita figura ovoga čovjeka dobro uklapa u sliku prosperiteta koji se susretao svuda u centralnoj Evropi tih dana; prosperiteta koji tim više pada u oči što je došao nakon godina inflacije, kada je sav ekonomski život bio, po pravilu, potpuna zbrka i bijeda. Većina ljudi bili su sada dobro obučeni i uhranjeni, a čovjek nasuprot meni nije zato bio nikakav izuzetak. Ali kada sam pogledao u njegovo lice, nije mi se činilo da gledam sretnu osobu. Izgledao je zabrinut, ali ne samo zabrinut nego jako nesretan, s očima koje zure u prazno i uglovima usana spuštenim kao u bolu - ali ne tjelesnom bolu. Ne želeći da budem neuljudan, okrenuh oči i vidjeh do njega neku elegantnu gospođu. I ona je imala čudno nesretan izraz lica kao da proživljava ili doživljava nešto što joj izaziva bol; ipak, njene usne su bile stisnute u nešto nalik na osmijeh koji je, siguran sam, morao biti namješten. Tada počeh gledati okolo u sva ostala lica u odjeljenju - lica bez izuzetka dobro obučenih i dobro hranjenih ljudi i na gotovo svakom od njih mogao sam zapaziti izraz skrivene patnje, tako skrivene da vlasnik lica kao da je nije bio ni svjestan.

Ovo je zaista bilo čudno. Nikada prije nisam vidio tako mnogo nesretnih

lica oko sebe; ili možda nikada prije nisam tražio ono što je sada tako glasno iz njih progovaralo? Dojam je bio tako snažan da to spomenuh Elzi; i ona poče gledati oko sebe pažljivim oko slikara vičnog studiranju ljudskih crta lica. Onda se okrenu meni, začuđeno, i reče: „Imaš pravo. Oni svi izgledaju kao da trpe paklene muke... Pitam se da li oni sami znaju šta se dešava s njima?"

Znao sam da ne znaju - jer inače ne bi mogli rasipati svoj život kao što to čine, bez ikakve vjere u istine koje obavezuju, bez ikakvog cilja osim želje da podignu svoj vlastiti „životni standard", bez ikakve nade osim da pribave više materijalnih prednosti, više stvari i možda više moći...

Kad smo se vratili kući, slučajno pogledah na svoj stol na kojem je ležao otvoren Kur'an koji sam ranije bio čitao. Mehanički uzeh knjigu da je odložim, ali baš kad sam htio da je zatvorim, pogled mi pade na otvorenu stranicu i pročitah:

„Oposjednuti ste gramzivošću za sve više i više
dok ne odete u grob.
Ali, vi ćete saznati!
Ali, vi ćete saznati!
Pa, kad biste samo to znali sigurno,
vi biste zaista vidjeli pakao u
kojem ste.
U svoje vrijeme, zaista, vi ćete
vidjeti sigurno svojim očima: toga
Dana bićete pitani šta ste uradili
s blagoslovom života."

Za trenutak sam zastao bez daha. Mislim da mi je knjiga zadrhtala u rukama. Onda sam je pružio Elzi: „Čitaj ovo. Zar to nije odgovor na ono što smo vidjeli u podzemnoj željeznici?"

To je bio odgovor; tako odlučan da sve sumnje iznenada nestadoše. Sada sam znao, van svake sumnje, da je Bog inspirisao tu knjigu koju držim u ruci; jer iako je pružena čovjeku prije trinaest stoljeća, ona je jasno predviđala nešto što može postati istinito samo u ovom kompliciranom, mehaniziranom našem vijeku što ga slabosti opsjedaju.

U svim vremenima ljudi su poznavali gramzivost; ali nikada prije toga gramzivost nije bila prerasla puku žudnju da se nešto postigne i postala opsesija koja zamagljuje pogled na sve ostalo, neodoljiva žudnja da se dobije, uradi, ostvari sve više i više - više danas nego jučer i više sutra nego danas, demon što jaše na vratu ljudi i bičuje njihova srca naprijed prema ciljevima koji izazovno

blistaju u daljini ali se rasplinjuju u ništavilo vrijedno prezira čim ih dostignu, uvijek pružajući obećanje novih ciljeva naprijed - ciljeva još blistavijih, izazovnih sve dok su na horizontu, ali određenih da nestanu u novom ništavilu čim dođu na dohvat; a ta glad, ta nezasita glad za uvijek novim ciljevima koji razjedaju ljudsku dušu: „Pa, kad biste to samo znali, vidjeli biste pakao u kojem ste..."

Ovo, vidio sam, nije bila samo ljudska mudrost čovjeka iz daleke prošlosti u dalekoj Arabiji. Koliko god je on mogao biti mudar, takav čovjek nije mogao sam predvidjeti nevolje tako svojstvene dvadesetom stoljeću. Iz Kur'ana je govorio glas veći od Muhammedovog glasa...

MRAK JE obavijao dvorište Poslanikove džamije i ublažavale su ga samo uljane svjetiljke obješene na dugim lancima između stubova arkada. Šeik Abdullah ibn Bulejhid sjedi oborene glave i zatvorenih očiju. Ko ga ne pozna mogao bi pomisliti da je zaspao; ali ja znam da je moje pričanje slušao s velikom pažnjom pokušavajući da ga uskladi sa svojim širokim iskustvom o ljudima i njihovim srcima. Nakon duge stanke on podiže glavu i otvori oči:

,,A onda? Šta si onda uradio?"

„Očitu stvar, Šeiče. Potražio sam jednog prijatelja muslimana iz Indije koji je u to doba bio na čelu male muslimanske zajednice u Berlinu i rekao mu da želim prihvatiti islam. On ispruži desnu ruku prema meni i ja je prihvatiti te u prisustvu dva svjedoka izjavih: „Svjedočim da nema drugog Boga osim Allaha i da je Muhammed Njegov poslanik".* Nekoliko sedmica kasnije učinila je to i moja žena.

„A šta su tvoji rekli na to?"

„Pa, nije im se to svidjelo. Kada sam obavijestio svog oca da sam postao musliman, on čak nije ni odgovorio na moje pismo. Nakon nekoliko mjeseci sestra mi je pisala da me smatra mrtvim... Na to sam mu pisao drugo pismo, uvjeravajući ga da moje prihvatanje islama ne mijenja ništa u mom ponašanju ili mojoj ljubavi prema njemu; da, naprotiv, islam zahtijeva da volim i poštujem svoje roditelje više nego sve druge ljude... I to pismo je ostalo bez odgovora."

„Tvoj otac je zaista morao biti jako privržen svojoj religiji."

„Ne, Šeiče, nije, a to je najčudnija strana priče. On me, mislim, smatra otpadnikom, ne toliko od njegove vjere (jer on nikada do nje nije mnogo držao) koliko od zajednice u kojoj je odrastao i kulture kojoj je privržen."

,,I nikada ga otada nisi vidio?"

„Ne, uskoro nakon preobraćanja moja žena i ja smo napustili Evropu; nismo mogli izdržati da tamo duže ostanemo. A ja se nikada nisam vratio..."**

* Ovakva izjava je jedini „ritual" potreban da se postane musliman. U islamu su izrazi „poslanik" i „profet" međusobno zamjenjivi kad se primjenjuju na velike profete koji donose novu Objavu, kao Muhammed, Isa, Musa, Ibrahim.

** Naši odnosi su se ponovno uspostavili 1935, nakon što je moj otac konačno shvatio i ocijenio razloge moga prelaska na isalm. Iako se nikad više nismo sreli, stalno smo se dopisivali sve do 1942. godine kada su njega i moju sestru nacisti deportirah' iz Beča u koncentracioni logor, gdje su i umrli.

XI
DŽIHAD

DOK IZLAZIM iz Poslanikove džamije, neko me hvata za ruku; okrećem se i susrećem oči Sidi Muhammeda ez-Zuvaje, senusiju.

,,O, sinko, kako sam radostan da te opet vidim nakon toliko mjeseci. Neka te Bog blagoslovi u ovom blagoslovljenom Gradu Poslanika."

Ruku pod ruku, šetamo polahko kaldrmisanom ulicom koja vodi od džamije do glavnog bazara. U svom bijelom sjevernoafričkom burnusu, Sidi Muhammed je poznata pojava u Medini, gdje živi već godinama i mnogi ljudi prekidaju naš hod da bi ga pozdravili s poštovanjem ne samo zbog njegovih sedamdeset godina nego i zbog glasa o njemu kao jednom od vođa libijske herojske borbe za nezavisnost.

„Želim da ti kažem, sinko, da je Seid Ahmed u Medini. Nije sasvim zdrav i bilo bi mu veliko zadovoljstvo da te vidi. Koliko dugo ćeš ostati ovdje?"

„Samo do prekosutra", odgovaram, „ali svakako neću otići a da ne vidim Seida Ahmeda. Idemo sad kod njega."

U cijeloj Arabiji nema nikoga koga volim više od Seida Ahmeda, jer nema nikoga ko se žrtvovao tako potpuno i tako nesebično za neki ideal. Učenjak i borac, on je posvetio čitav svoj život duhovnoj obnovi muslimanske zajednice i njenoj borbi za političku nezavisnost, znajući dobro da jedno ne može bez drugoga.

Kako se dobro sjećam svog prvog susreti sa Seid Ahmedom, prije mnogo godina, u Meki...

Sjeverno od Svetoga Grada uzdiže se brdo Ebu Kubajs, centar mnogih starih legendi i predaja. S njegovog vrha, okrunjenog malom, bijelo okrečenom džamijom s dva niska minareta, pruža se divan pogled dolje, u dolinu Meke gdje se na njenom trgu vidi Kaba i živopisni amfiteatar nemarno rasutih kuća što se uspinju uz gole, stjenovite padine, na sve strane. Malo ispod vrha brda Ebu Kubajs, kompleks kamenih zgrada visi iznad tijesnih terasa kao grozd orlovih gnijezda, mekansko sjedište bratstva senusija. Starac kojeg tamo sretoh - izgnanik kojem su svi pute vi do njegovog doma u Cirenaiki zatvoreni nakon tridesetogodišnje borbe i njegove sedmogodišnje odiseje između Crnog mora i jemenskih planina - imao je ime čuveno u čitavom muslimanskom svijetu: Seid Ahmed, Veliki Senusi. Nijedno drugo ime nije donijelo mnogo besanih noći kolonijalnim vladarima sjeverne Afrike, čak ni ime velikog Abd el-Kadira iz Alžira u devetnaestom stoljeću, ili marokanskog Abd el-Kerima koji je bio

tolika neprilika Francuzima nešto kasnije. Ta imena, koliko god nezaboravna kod muslimana, imala su samo politički značaj - dok je Ahmed i njegov red bio u toku mnogih godina i velika duhovna snaga.

Upoznao nas je moj javanski prijatelj hadži Agos Šalim, koji je bio u vodstvu indonežanske borbe za političku emancipaciju i bio došao u Meku na hadž. Kad je Seid Ahmed čuo da sam nedavno primio islam, on pruži ruku prema meni i reče prijazno:

„Dobro došao medu svoju braću, moj mladi brate..."

Patnja je bila utisnuta na lijepom licu ostarjelog borca za vjeru i slobodu. Njegovo lice, s malom sijedom bradom i senzualno ocrtanim usnama između bolnih crta, bilo je umorno; očni kapci teško su padali preko očiju i davali im izgled pospanosti; boja njegovog glasa bila je mehka i prožeta tugom. Ali ponekad bi se u njima pojavio bljesak. Oči bi poprimile blistavu oštrinu, glas bi postao jasniji, a iz nabora njegovog bijelog burnusa podigla bi se ruka kao orlovo krilo.

Baštinik ideje i misije koja je mogla, da je postigla svoje ostvarenje, donijeti renesansu modernog islama; čak ni u iznemoglosti, starosti i bolesti, i u slomu svoga životnog djela, sjevernoafrički heroj nije bio izgubio svoj žar. Imao je pravo da ne očajava; znao je da težnja za religioznim i političkim preporodom u istinskom duhu islama - za koji se zalagao pokret senusi - nikada ne može biti izbrisana iz srca muslimanskih naroda.

SEID AHMEDOV DJED, veliki alžirski učenjak Muhammed ibn Ali es-Senusi (tako nazvan prema plemenu Benu Senus, kojem je pripadao) bio je taj koji je u prvoj polovini stoljeća iznio ideju islamskog bratstva koje bi moglo utrti put osnivanju istinskog islamskog komonvelta. Nakon niza godina putovanja i studiranja u mnogim arapskim zemljama, Muhammed ibn Ali je osnovao prvu zemlju, ili logor, senusijskog reda na brdu Ebu Kubajs, u Meki, i brzo dobio jaku podršku među beduinima Hidžaza. Međutim, on nije ostao u Meki, nego se vratio u sjevernu Afriku, da bi se konačno smjestio u Džagbubu, oazu u pustinji između Cirenaike i Egipta, odakle se njegova poruka raširila kao munja preko cijele Libije i daleko van nje. Kad je umro 1859, senusije (kako su se zvali svi članova reda) ovladale su prostranom državom od obala Mediterana duboko u ekvatorijalnu Afriku i u područje Tuareg u alžirskoj Sahari.

Izraz „država" ne opisuje tačno ovu jedinstvenu tvorevinu, jer Veliki Senusi nije nikada imao za cilj uspostavljanje vlasti, bilo svoje lične, bilo svojih nasljednika; ono što je on htio to je da pripremi organizacionu osnovu za moralni, društveni i politički preporod islama. U skladu s ovim ciljem on nije učinio

ništa da poremeti tradicionalnu plemensku strukturu toga područja, niti je osporavao nominalnu vrhovnu vlast turskog sultana nad Libijom - kojeg je on i dalje priznavao kao halifu - već je sve svoje napore posvetio odgajanju beduina u nauci islama, od kojeg su se u prošlosti bili udaljili, i buđenju kod njih svijesti o bratstvu koje je predviđeno Kur'anom, ali je bilo znatno razoreno stoljetnim plemenskim neprijateljstvima. Iz mnogih zavija koje su nikle po sjevernoj Africi senusije su prenosile svoju poruku do najudaljenijih plemena i u toku nekoliko decenija doveli do gotovo čudesne promjene među Arapima, a isto tako i među Berberima. Stara međuplemenska anarhija se postepeno smanjivala i nekad neobuzdani pustinjski ratnici postali su prožeti dotad nepoznatim duhom saradnje.

Njihova djeca su u zavijama sticala obrazovanje - ne samo u učenjima islama nego isto tako u mnogim praktičnim vještinama i zanatima koje su ranije prezirali ratnički nomadi. Bili su potaknuti da buše više boljih bunarova u područjima koja su stoljećima ležala gola, a pod vodstvom senusija počeše da se u pustinji pojavljuju napredne plantaže. Potpomognuta je trgovina, i mir, koji su senusije donijeli, omogućio je putovanje u područjima gdje u prošlim godinama nikakav karavan nije mogao proći neuznemiren. Ukratko, uticaj reda je bio snažan podsticaj za civilizaciju i napredak, dok je njegova stroga pravovjernost podigla moralne norme nove zajednice daleko iznad svega što je taj dio svijeta ikada iskusio. Gotovo svi do posljednjeg, plemena i njihovi poglavari, drage volje su prihvatili duhovno vodstvo Velikog Senusija; čak i turske vlasti u libijskim priobalnim gradovima ustanovile su da im je moralni autoritet reda znatno olakšao odnose s nekada tako „tvrdokornim" beduinskim plemenima.

Zato, mada je red usmjeravao svoje napore na napredni preporod domaćeg stanovništva, njegov uticaj se gotovo nije mogao razlikovati od stvarne upravne moći. Ova moć je počivala na sposobnosti reda da podigne proste beduine i Tuarege sjeverne Afrike iz njihovog dotadašnjeg jalovog formalizma u vjerskim stvarima, da ih ispuni željom da istinski žive u duhu islama i da im dade osjećaj da svi rade za slobodu, ljudsko dostojanstvo i bratstvo. Nikad od vremena Poslanika nije bilo nigdje u muslimanskom svijetu masovnog pokreta tako bliskog islamskom načinu života kao što je pokret senusija.

Ovo mirno razdoblje bilo je prekinuto u posljednjoj četvrti devetnaestog stoljeća, kada je Francuska počela napredovati južno od Alžira u ekvatorijalnu Afriku, i okupirati, korak po korak, područja koja su ranije bila nezavisna pod duhovnim vodstvom reda. U obrani svoje slobode, osnivačev sin i nasljednik, Muhammed el-Mahdi, bio je prinuđen da se lati mača i više ga nikada nije bio

u stanju odložiti. Ova duga borba bila je pravi islamski džihad - rat samoobrane, kako je definiran u Kur'anu: „Borite se na Božjem putu protiv onih koji se bore protiv vas, ali vi sami ne budite agresori; jer, zaista, Bog ne voli agresore... Borite se protiv njih sve dok više ne bude ugnjetavanja i svi ljudi neka budu slobodni da obožavaju Boga. Ali, ako oni odustanu, sva neprijateljstva moraju prestati..."

Ali, Francuzi nisu odustali; oni su nosili svoju trobojnicu na svojim bajonetama sve dublje i dublje u muslimanske zemlje.

Kada je Muhammed el-Mahdi 1902. umro, njegov nećak Seid Ahmed preuzeo je vodstvo reda. Od svoje devetnaeste godine, za vrijeme života svog daidže i kasnije kada je on sam postao Veliki Senusi, on je bio u borbi protiv francuskog prodiranja u područja koja se sada nazivaju Francuska Ekvatorijalna Afrika. Kada su Italijani nasilno prisvojili Tripolitaniju i Cirenaiku 1911., našao se u borbi na dva fronta; ovaj novi i neposredniji pritisak prinudio ga je da svoju glavnu pažnju usmjeri na sjever. Rame uz rame s Turcima, a nakon što su ovi napustili Libiju, sam, Seid Ahmed i njegovi senusijski mudžahidi - kako su ovi borci za slobodu sami sebe nazivali - vodili su rat protiv osvajača s takvim uspjehom, da su Italijani, uprkos svom nadmoćnijem naoružanju i broju, jedva mogli držati samo nesigurna uporišta u nekoliko priobalnih gradova.

Britanci, tada već solidno utvrđeni u Egiptu i očigledno nimalo voljni da vide kako se Italijani šire u unutrašnjosti sjeverne Afrike, nisu bili neprijateljski raspoloženi prema senusijama. Njihov neutralan stav bio je od bitne važnosti za red, pošto je sve snabdijevanje mudžahida dolazilo iz Egipta, gdje su uživali simpatije praktično čitavog stanovništva. Sasvim je vjerovatno da bi ova britanska neutralnost u dužem trajanju omogućila senusijama da potpuno istjeraju Italijane iz Cirenaike. Ali 1915. Turska je ušla u rat na strani Njemačke, a osmanski sultan, kao halifa islama, pozva Velikog Senusiju da pomogne Turcima napadom na Britance u Egiptu. Britanci, naravno, više nego ikada željni da sačuvaju zaštitnicu svoga egipatskog posjeda, nagovarali su Seida Ahmeda da ostane neutralan. U zamjenu za njegovu neutralnost, bili su spremni da pruže političko priznanje reda senusi u Libiji i čak da mu ustupe neke egipatske oaze u Zapadnoj Pustinji.

Da je Seid Ahmed prihvatio ovu ponudu, on bi samo slijedio ono što zdrav razum izričito traži. On nije dugovao nikakvu naročitu vjernost Turcima, koji su se bili odrekli Libije u korist Italijana nekoliko godina prije toga, ostavljajući senusije da se bore sami; Britanci nisu ispoljili nikakav neprijateljski postupak protiv senusija nego su im, naprotiv, dozvolili da se snabdijevaju iz

Egipta - a Egipat je bio njihov jedini izvor snabdijevanja. Staviše, „džihad" koji je objavio osmanski slutan pod uticajem Berlina, nipošto nije ispunjavao uvjete koje je postavio Kur'an; Turci se nisu borili u samoobrani nego su se pridružili nemuslimanskim silama u agresivnom ratu. Zato je i religiozno i političko razmatranje upućivalo samo na jedan put Velikog Senusiju - da ne ulazi u rat koji nije bio njegov. Neki od najuticajnijih senusijskih voda - medu njima je bio i moj prijatelj Sidi Muhammed ez-Zuvaj - savjetovali su Seida Ahmeda da ostane neutralan. Ali njegov egzotični smisao za viteštvo prema halifi islama konačno je prevagnuo nad zahtjevima razuma i naveo ga da donese pogrešnu odluku; izjasnio se za Turke i napao Britance u Zapadnoj Pustinji.

Ovaj sukob savjesti i njegov konačan ishod bili su tim tragičniji što u slučaju Seida Ahmeda to nije bilo samo pitanje ličnog gubitka ili dobitka nego, isto tako, vjerovatno i nanošenje nepopravljive štete velikoj stvari kojoj je bio posvećen čitav njegov život i životi dviju generacija prije njega. Ko ga poznaje tako dobro kao ja, ne može imati nimalo sumnje da je on bio podstaknut sasvim nesebičnim motivom - željom da sačuva jedinstvo muslimanskog svijeta; ali ja isto tako malo sumnjam da je, sa političkog gledišta, njegova odluka bila najgora koju je ikada donio. Vodeći rat protiv Britanaca, on je žrtvovao, ne shvaćajući to potpuno u to doba, čitavu budućnost reda senusija.

Otada je bio prinuđen da se bori na tri fronta: na sjeveru protiv Italijana, na jugozapadu protiv Francuza i na istoku protriv Britanaca. Britanci, teško pritisnuti njemačko-turskim napredovanjem prema Seuskom kanalu, evakuiraše u Zapadnoj Pustinji oaze, koje je odmah zaposjeo Seid Ahmed. Vrlo pokretne kolone senusija na devama, predvođene Muhammedom ez-Zuvajom (koji se u svojoj mudrosti tako oštro protivio ovom poduhvatu), prodrle su do blizu Kaira. Međutim, u tom trenutku ratna sreća se naglo okrenula; brzo napredovanje njemačko-turskih armija bilo je zaustavljeno na Sinajskom poluostrvu i pretvorilo se u povlačenje. Uskoro poslije toga Britanci su izvršili protunapad na senusije u Zapadnoj Pustinji, ponovo okupirali granične oaze i bunare i taklo presjekli jedini put snabdijevanja mudžahida. Unutrašnjost Cirenaike nije mogla sama prehraniti stanovništvo u borbi na život i smrt, a nekoliko njemačkih i austrijskih podmornica, koje su potajno iskrcale oružje i municiju, donijele su samo simboličnu pomoć.

Godine 1917. turski savjetnici nagovoriše Seida Ahmeda da se podmornicom uputi u Istanbul i tamo osigura efikasniju pomoć. Prije odlaska povjerio je vodstvo reda u Cirenaiki svome rođaku Seidu Muhammedu el-Idrizu.* Budući pomirljivijeg raspoloženja nego Seida Ahmed, Idriz gotovo odmah pokuša da se

nagodi sa Britancima i Italijanima. Britanci - kojima se od samog početka nije sviđao sukob sa senusijama - lahko pristadoše na mir; oni izvršiše pritisak na Italijane da urade isto. Uskoro poslije toga, italijanska vlada je službeno priznala Seida Idriza kao „emira senusija” i on je bio u stanju da održi nesigurnu nazovi nezavisnost u unutrašnjosti Cirenaike do 1922. godine. Kada je postalo očito da Italijani nisu stvarno mislili da se pridržavaju ugovora, već su bili riješeni da cijelu zemlju potčine svojoj vlasti, Seid Idriz je u znak protesta otišao u Egipat početkom 1923., predajući vodstvo senusija starom vjernom sljedbeniku Umeru el-Muhtaru. Očekivani prekid ugovora od strane Italijana slijedio je gotovo neposredno poslije toga i rat u Cirenaiki,je opet počeo.

U međuvremenu je Seid Ahmed u Turskoj doživljavao razočaranje za razočaranjem. Njegova namjera bila je da se vrati u Cirenaiku čim postigne svoj cilj; ali cilj nije nikada postigao. Jer, dok je bio u Istanbulu, čudne spletke prisiljavale su ga da odgađa svoj povratak iz sedmice u sedmicu, iz mjeseca u mjesec. Gotovo se činilo da oni oko sultana nisu stvarno željeli da senusije uspiju. Turci su se uvijek bojali da jednoga dana Arapi, koji se ponovo bude, ne preuzmu vodstvo muslimanskog svijeta; pobjeda senusija bi nužno najavila takvo ponovno buđenje Arapa i dovela do toga da Veliki Senusi, čija je slava bila gotovo legendarna čak i u Turskoj, postane očiti nasljednik hilafeta. To što on sSm nije imao takvih ambicija, nije otklanjalo sumnju Visoke porte, pa iako se prema njemu postupalo s krajnjim poštovanjem i svim počastima koje pripadaju njegovom položaju, Seid Ahmed je bio očito ali efikasno zadržan u Turskoj. Osmanski slom 1918. i okupacija Istanbula od strane saveznika navijestili su kraj njegovih promašenih nada - a u isto vrijeme zatvorili sve putove povratka u Cirenaiku.

* Libijski kralj poslije 1952. godine.

Ali želja da radi za stvar muslimanskog jedinstva nije dozvolila Seidu Ahmedu da ostane neaktivan. Dok su se savezničke trupe iskrcavale u Istanbulu, on je prešao u Malu Aziju da se pridruži Kemalu Atatiirku - tada još poznatom kao Mustafa Kemal - koji je upravo bio počeo da organizira turski otpor u unutrašnjosti Anadolije.

Treba se sjetiti da je, u početku, herojska borba Kemalove Turske bila u znaku islama i da je upravo samo religiozno oduševljenje dalo turskoj naciji u onim mračnim danima snagu da se bori protiv nadmoćne snage Grka, koje su saveznici pomagali svim raspoloživim izvorima.

Stavljajući svoj veliki duhovni i moralni autoritet u službu turske stvari,

Seid Ahmed je neumorno putovao kroz gradove i sela Anadolije, pozivajući narod da pomogne „Gaziju”, ili „Branitelja vjere”, Mustafu Kemala. Napori Velikog Senusije i ugled njegovog imena doprinijeli su neizmjerno uspjehu kemalističkog pokreta među jednostavnim seljacima Anadolije, kojima nacionalističke parole nisu značile ništa, ali koji su u bezbrojnim generacijama smatrali povlasticom da polože svoj život za islam.

Ali ovdje je opet Veliki Senusi počinio grešku u ocjeni - ne u odnosu na turski narod kojeg je religiozni žar stvarno vodio do pobjede protiv višestruko jačeg neprijatelja, nego u odnosu na namjere njihovog vođe, jer tek što je „Gazija” postigao pobjedu, postalo je očigledno da se njegovi ciljevi jako razlikuju od onoga na što je njegov narod bio naveden da očekuje. Umjesto da svoju društvenu revoluciju temelji na obnovljenom i osnaženom islamu, Atatiirk napušta snagu religije (koja ga je jedino dovela do pobjede) i, sasvim nepotrebno, odbacivanje svih islamskih vrijednosti uzima za temelj svojih reformi. Nepotrebno čak i sa Atatiirkovog gledišta, jer je lahko mogao iskoristiti ogromno religiozno oduševljenje svoga naroda kao pozitivan podsticaj za napredak, ne odsijecajući ga od onoga što je oblikovalo njegovu kulturu i učinilo ga velikom rasom.

Gorko razočaran Ataturkovim antiislamskim reformama, Seid Ahmed se potpuno povukao od svake političke aktivnosti u Turskoj, i konačno, 1923. godine, dolazi u Damask. Tamo, uprkos svom protivljenju Atatiirkovoj unutrašnjoj politici, pokušavao je da posluži stvari musHmanskog jedinstva nastojeći da ubijedi Sirijce da se ujedine s Turskom. Francuska mandatna uprava gledala ga je, naravno, s krajnjim nepovjerenjem, i kada su njegovi prijatelji, koncem 1924. godine, saznali da neposredno predstoji njegovo hapšenje, on je pobjegao kolima kroz pustinju do granice Nedžda, a odatle produžio u Meku gdje ga je toplo primio kralj Ibn Saud.

Seid Ahmed, Veliki senusija

„KAKO SU MUDŽAHIDI, Sidi Muhammede?” pitam, pošto skoro godinu dana nisam imao novosti iz Cirenaike.

Okruglo, bijelom bradom uokvireno lice Sidi Muhammeda ez-Zuvaje se smračuje: „Loše su vijesti, sinko. Borbe su završene prije mjesec dana. Mudžahidi su slomljeni, posljednji metak je potrošen. Sada je samo Bozi ja milost između našeg nesretnog naroda i osvete njegovih tlačitelja...”

,,A šta je sa Seidom Idrizom?”

„Seid Idriz”, odgovara Sidi Muhammed s uzdahom, „Seid Idriz je još uvi-

jek u Egiptu, nemoćan, čekajući - na šta? On je dobar čovjek, neka ga Bog blagoslovi, ali nikakav ratnik. On živi sa svojim knjigama, a mač ne stoji čvrsto u njegovoj ruci...”

„Ali Umer el-Muhtar - on se svakako nije predao? Je li pobjegao u Egipat?”

Sidi Muhammed zastaje i gleda u mene s čuđenjem: „Umer...? Pa ti čak ni to nisi čuo?”

„Čuo, šta?”

„Moj sinko”, kaže on mirno, „Sidi Umer, da mu se Bog smiluje, mrtav je već gotovo godinu dana...”

Umer el-Muhtar - mrtav... Taj lav Cirenaike, kojeg njegovih sedamdesetak godina nisu spriječile da se bori, do posljednjeg daha, za slobodu svoje zemlje - mrtav... Deset dugih, okrutnih godina on je bio duša otpora svog naroda protiv ogromne nadmoći - protiv italijanskih armija deset puta brojnijih od njegove - armija opremljenih najmodernijim oružjem, oklopnim kolima, avionima i artiljerijom - dok Umer i njegovi napola skapali mudžahidi nisu imali ništa osim pušaka i nešto konja da vode očajnički gerilski rat u zemlji koja je bila pretvorena u ogromni koncentracioni logor...

Jedva da vjerujem svom glasu dok govorim: „U toku posljednje godine i pol dana, otkako sam se vratio iz Cirenaike, znao sam da su on i njegovi ljudi osuđeni. Koliko sam ga samo pokušavao navesti da se povuče u Egipat s ostacima svojih mudžahida, kako bi mogao ostati živ za svoj narod... a kako je mirno on otklonio sve moje pokušaje nagovaranja, znajući dobro da ga samo smrt, i ništa drugo osim smrt, očekuje u Cirenaiki; i sada, nakon stotine bitaka, ta dugo očekivana smrt ga je konačno stigla... Ali, reci mi, kad je on pao?”

Muhammed ez-Zuvaj polahko klima glavom i dok izlazimo iz uske bazarske ulice na otvoreni, mračni skver El-Menaka, on kaže:

„Nije pao u borbi. Bio je ranjen i živ uhvaćen. A onda su ga kao običnog lopova...”

„Pa kako su mogli!” uzvikujem. „Čak ni Gracijani se ne bi usudio da uradi tako strašnu stvar!”

„Ali on jeste, jeste”, odgovara s gorkim osmijehom: „Upravo general Gracijani je naredio da ga objese. Sidi Umer i grupe njegovih ljudi bili su duboko u području koje drže Italijani kad su odlučili da posjete grob Sidi Rafije, Poslanikovog druga, koji je bio u blizini. Italijani su nekako saznali za njegovo prisustvo i zatvorili dolinu mnoštvom vojnika s obje strane. Nije bilo nikakvog izlaza za bjekstvo. Sidi Umer i mudžahidi branili su se sve dok nisu ostali živi samo on i još dvojica. Konačno je pod njim ubijen konj i, padajući, pritisnuo

ga je zemlji. Ali stari lav je nastavio da puca dok mu metak nije razmrskao jednu ruku, a onda je nastavio da puca drugom rukom dok mu nije nestalo municije. Tada su ga uhvatili i odnijeli, vezanog, u Suluk. Tamo su ga izveli pred generala Gracijani ja koji ga upita: „Šta bi ti rekao ako bi ti italijanska vlada, od svoje velike dobrote, dozvolila da živiš? Bi li bio spreman obećati da ćeš preostali dio života provesti u miru?" Ali Sidi Umer odgovori: „Neću prestati da se borim protiv tebe i tvog naroda sve dok ili vi ne napustite moju zemlju ili ja svoj život. I kunem ti se Onim koji zna što je u ljudskim srcima, da mi samo ruke sada nisu vezane, da bih se borio s tobom golim rukam, koliko god sam star i slomljen..." Na to se general Gracijani nasmijao i naredio da Sidi Umer bude obješen na trgu u Suluku, što su i uradili. I oni su dotjerali više hiljada muslimana i muslimanki iz logora, u kojima su bili zatvoreni, i prisilili ih da budu svjedoci vješanja svoga vode..."*

JOŠ UVIJEK s rukom pod ruku, Muhammed ez-Zuvaj i ja idemo u smjeru senusijske zavije. Mrak obavija prostrani trg, a buka bazara ostala je iza nas. Pijesak škripi pod našim sandalama. Tu i tamo mogu se razabrati tovarne deve kako spavaju i niz kuća na dalekom rubu trga kako se nejasno ocrtavaju na oblačnom noćnom nebu. To me podsjeća na rub udaljene šume - kao one borove šume na visoravni Cirenaike gdje sam prvi put sreo Sidi Umera el-Muhtara; i sjećanje na to uzaludno putovanje izranja u meni sasvim svojim tragičnim okusom tajnosti, opasnosti i smrti. Vidim mrko lice Sidi Umera nad malom treperavom vatrom i čujem njegov snažni, svečani glas: „Mi se moramo boriti za svoju vjeru i slobodu dok ne otjeramo zavojevače ili umremo... Mi nemamo drugog izbora..."

BILA JE to čudna misija koja me dovela u Cirenaiku potkraj januara 1931. godine. Nekoliko mjeseci ranije - tačnije u jesen 1930. - Veliki Senusi dođe u Medinu. Proveo sam nekoliko sati u društvu s njim i Muhammedom ez-Zuvajem, raspravljajući o očajnom škripcu mudžahida koji vode borbu u Cirenaiki pod vodstvom Umera el-Muhtara. Bilo je očito da ako ne prime brzu i efikasnu pomoć spolja, neće biti u stanju da dugo izdrže.

* Ovaj akt italijanskog „viteštva" desio se 16. septembra 1931. godine.

Situacija u Cirenaiki bila je uglavnom ova: sve gradove na obali i nekoliko tačaka u sjevernom dijelu Džebel Akbara - „Velikih planina" centralne Cirenaike - čvrsto su držali Italijani. Između ovih utvrđenih tačaka oni su održavali stalne patrole oklopnim kolima i brojnom pješadijom, većinom eritrejskih askera,

potpomognutih zračnim eskadrilama koje vrše česte upade u unutrašnjost. Beudini (koji su sačinjavali jezgru senusijskog opotra) nisu se mogli kretati a da ne budu odmah zapaženi i napadnuti iz zraka. Često se dešavalo da izviđački avion javi o prisustvu plemenskog logora najbližoj stanici; i dok su mitraljezi iz aviona sprečavali ljude da se rasture, došlo bi nekoliko oklopnih kola, vozeći pravo kroz šatore, preko deva i ljudi, bezbzirno ubijajući svakoga na dohvatu - ljude, žene, djecu i stado; ono što bi od ljudi i životinja preživjelo bilo bi skupljeno i potjerano na sjever u ogromne, bodiljikavom žicom ograđene logore koje su Italijani bili osnovali uz obalu. U to doba, koncem 1930. godine, oko osamdeset hiljada beduina, zajedno s nekoliko stotina hiljada grla stoke, bilo je zajedno satjerano u područje koje nije pružalo dovoljno hrane ni za četvrtinu toga broja. A posljedica - smrtnost je među ljudima i životinjama bila strašna. Uz to su Italijani podizali ogradu od bodljikave žice duž egipatske granice od obale prema jugu do Džagbuba, kako bi onemogućili svako snabdijevanje gerilaca iz Egipta.

Hrabro pleme Magaribe pod vještim vodstvom El-Atajviša - Umer el-Muhtarovom desnom rukom - još je pružalo žilav otpor blizu zapadne obale Cirenaike, ali je većina plemena već bila savladana nadmoćnim brojem i opremom Italijana. Duboko na jugu pleme Zuvaja, predvođeno devedesetogodišnjim Ebu Karajimom, još se očajnički borilo uprkos gubitku svog plemenskog centra, oaze Džalu. Glad i bolesti desetkovali su beduinsko stanovništvo u unutrašnjsoti.

Sve borbene snage koje je Sidi Umer mogao upotrijebiti u isto vrijeme jedva da su brojale nešto više od hiljadu ljudi. Ovo, međutim, nije bilo samo posljedica nedostatka ljudi. Vrsta gerilskog rata koji su mudžahidi vodili nije omogućavala velika okupljanja boraca nego je više ovisila o brzini i pokretljivosti malih udarnih grupa koje bi se iznenada pojavljivale niodakle, napadale italijanske kolone ili isturene stanice, zarobljavale njihovo oružje i nestajale bez traga u gustim borovim šumama i tjesnacima visoravni Cirenaike. Bilo je očigledno da takve male grupe, koliko god hrabre i pune prezira prema smrti, ne mogu nikada postići odlučnu pobjedu nad neprijateljem koji raspolaže gotovo neograničenim izvorima ljudstva i naoružanja. Pitanje je, zato, bilo kako povećati snagu mudžahida kako bi bili u stanju ne samo da nanose sporadične gubitke zavojevačima nego i da od njih preotmu položaje na kojima su oni utvrđeni te da ih održe i odbrane od novih neprijateljskih napada.

Takvo povećanje snage senusija zavisilo je od nekoliko faktora: redovnog snabdijevanja neophodnom hranom iz Egipta i oružjima pomoću kojih se može suprotstaviti pokoljima iz aviona i oklopnih kola, naročito protivtenkovskim puškama i teškim mitraljezima, obučenog tehničko osoblje da koristi ta oružja i

obučava mudžahide u njihovoj upotrebi, i, konačno, od uspostavljanja pouzdane bazične veze između raznih grupa mudžahida u Cirenaiki i tajnih skladišta za snabdijevanje na egipatskoj teritoriji.

Gotovo cijelu sedmicu, noć iza noći, Veliki Senusi Sidi Muhammed i ja raspravljali smo o tome šta bi se moglo uraditi. Sidi Muhamed je mislio da prigodno ojačan je mudžahida u Cirenaiki ne bi riješilo problem. Njegovo uvjerenje je bilo da oazu Kufra, daleko na jugu u Libijskoj pustinji, koja je bila glavno sjedište senusijskog reda pod Seidom Ahmedom, treba ponovo učiniti žarištem svih budućih ratnih poduhvata; jer Kufra je još uvijek bila van dohvata italijanskih trupa. Pored toga, ona leži na direktnom, iako vrlo dugom i teškom karavanskom putu do egipatskih oaza Bahrija i Farafra i zato bi mogla biti efikasnije snabdijevana nego bilo koja druga tačka u zemlji. Ona bi, isto tako, mogla biti pretvorena u sabirni centar za mnoge hiljade izbjeglica iz Cirenaike koji su živjeli u logorima u Egiptu i tako formirati stalni rezervoar ljudstva za Sidi Umerove gerilske snage na sjeveru. Dobro utvrđena i opremljena modernim naoružanjem, Kufra bi mogla odbiti mitraljeske napade niskoletećih aviona, dok bombardiranje iz velike visine ne bi stvarno uzgrozilo široko rasturene grupe nastambi.

Veliki Senusi je predložio, ako bi takva reorganizacija borbe bila moguća, da se i sam vrati u Kufru i odatle rukovodi sljedećim operacijama. Ja sam, sa svoje strane, insistirao da je za uspjeh takvog plana neophodno da Seid Ahmed ponovo uspostavi dobre odnose s Britancima, s kojima je bio došao u tako ogorčeno a tako nepotrebno neprijateljstvo svojim napadom na njih 1915. godine. Takvo poboljšanje odnosa ne bi trebalo biti nemoguće, jer Britanci nisu bili nimalo oduševljeni italijanskim ekspanzionističkim raspoloženjem, osobito sada kad je Musolini trubio čitavom svijetu svoje namjere o „ponovnom uspostavljanju Rimskog Carstva" na objema obalama Mediterana i bacao pohlepne poglede i na Egipat.

Moj duboki interes za sudbinu senusija nije bio samo posljedica moga divljenja krajnjem heroizmu u pravednoj stvari; ono što me

zanimalo još više bile su moguće posljedice pobjede senusija za čitav arapski svijet. Kao i mnogi drugi muslimani, godinama sam se zanosio nadom da bi Ibn Saud mogao biti vođa islamskog preporoda; sada, kad su se te nade pokazale jalovim, mogao sam u Čitavom muslimanskom svijetu vidjeti samo jedan pokret koji je iskreno težio ispunjenju ideala islamskog društva: senusi pokret koji je vodio posljednju bitku za opstanak.

Upravo zato što je Seid Ahmed znao kako sam snažno emocionalno bio

vezan za stvar senusija, on se okrenu meni i, gledajući me pravo u oči, upita:

„Bi li ti, Muhammede, otišao u naše ime u Cirenaiku i ispitao šta se može učiniti za mudžahide? Možda ćeš ti biti u stanju da vidiš stvari jasnije nego što mogu moji ljudi...”

Gledao sam ga i klimnuo glavom bez riječi. Iako sam bio svjestan njegovog povjerenja u mene, i zato ne potpuno iznenađen njegovim prijedlogom, to mi je ipak oduzelo dah. Izgled na doživljaj takve vrste oduševio me preko svih granica; ali ono što me uzbuđivalo još više, bila je pomisao da ću biti u stanju da nešto doprinesem stvari za koju su mnogi drugi dali svoje živote.

Seid Ahmed pruži ruku prema polici iznad svoje glave i dohvati Kur'an zamotan u svileno platno. Stavljajući ga na svoja koljena, on uze moju desnu ruku među obje svoje i položi je na Knjigu:

„Zakuni se, Muhammede, Onim koji zna šta je u ljudskim srcima, da ćeš uvijek biti vjeran mudžahidima...”

Zakleh se i nikada u svom životu nisam bio sigurniji u ono što obećavam kao u tom trenutku.

MISIJA koju mi je povjerio Seid Ahmed zahtijevala je krajnju tajnost. Pošto su moji odnosi s Velikim Senusijom bili dobro poznati i nisu mogli izbjeći pažnji stranih poslanstava u Džidi, nije bilo preporučljivo otvoreno putovati u Egipat i izlagati se riziku da tamo budem otkriven. Moje nedavno otkrivanje intriga iz Fejsal ed-Davišove pobune bez sumnje nije poboljšalo moj položaj kod Britanaca i bilo je sasvim vjerovatno da će me budno pratiti od trenutka kad stupim na egipatsko tlo. Zato smo odlučili da čak i moj odlazak u Egipat bude u potpunoj tajnosti. Prijeći ću Crveno more u jednom od arapskih jedrenjaka i iskrcati se potajno, bez pasoša i vize, na nekom zabačenom mjestu na obali gornjeg Egipta. U Egiptu bih bio u stanju da se slobodno krećem prerušen u trgovca iz Hidžaza, jer su mnogi Mekanci i Medinjani koji tamo dolaze radi trgovine ili u potrazi za mogućim hodočasnicima, bili sasvim obična pojava u egipatskim gradovima i selima - a pošto sam govorio hidžaski dijalekat savršeno tečno, mogao sam svugdje proći kao neko iz jednog od ovih dvaju svetih gradova. Nekoliko sedmica bilo je potrebno da se izvrše sve pripreme što je uključivalo tajnu razmjenu pisama sa Sidi Umerom u Cirenaiki kao i sa senusijama u Egiptu; tako smo tek u prvoj sedmici mjeseca januara 1931. Zejd i ja krenuli iz hidžaskog lučkog mjesta Janbu na slabo prometnom mjestu obale. Bila je noć bez mjesečine, a hodanje po neravnom putu bilo je vrlo neugodno. Jednom, kad sam se spotakao, držak mog revolvera skrivenog pod mojim hidžaskim kaftanom, udari o moja rebra; to me je živo podsjetilo na opasnost avanture u

koju sam se upustio.

Bio sam tu, idući u susret nekom prikrivenom arapskom kapetanu koji je trebalo da me na svom brodiću preveze preko mora i iskrca tajno negdje na egipatskoj obali. Uza se nisam imao nikakvih isprava koje bi mogle otkriti moj identitet i tako, ako bih bio uhvaćen u Egiptu, ne bi bilo lahko dokazati ko sam ja. Ali čak i rizik da provedem nekoliko sedmica u egipatskom zatvoru nije ništa u poredenju s opasnostima koje su me dalje čekale. Biće potrebno da prođem čitavom širinom Zapadne pustinje, izbjegavajući da me otkriju italijanski izviđački avioni, a možda i patrole oklopnih kola, u srce zemlje gdje govori samo oružje. Zašto sam to činio? - pitao sam se.

Iako mi opasnost nije bila strana, ipak je nikada nisam tražio radi mogućeg uzbuđenja. Kad god sam u nju upadao, to je uvijek bilo kao odgovor na neki podsticaj, svjestan ili nesvjestan, povezan na sasvim osoben način s mojim vlastitim životom. Pa što je onda s ovim sadašnjim poduhvatom? Da li sam stvarno vjerovao da moja intervencija može okrenuti tok stvari u korist mudžahida? Želio sam da to vjerujem, ali sam intimno znao da polazim na donkihotski posao. Pa zašto sam onda, za ime Božje, stavljao na kocku svoj život kao što nisam nikada ranije, a s tako malo izgleda na uspjeh?

Ali odgovor je postojao prije nego je pitanje čak i bilo svjesno formulirano.

Kad sam upoznao islam i prihvatio ga kao svoj životni put, mislio sam da je svim mojim pitanjima i traženjima došao kraj. Samo postepeno, vrlo postepeno, postojao sam svjestan da to nije kraj, jer prihvatiti životni put koji nas obavezuje bilo je, barem za mene, nerazdvojno vezano sa željom da slijedim taj put s ljudima istog mišljenja - ne samo da ga slijedim u osobnom smislu nego i da radim za njegovo društveno življenje u zajednici koju izaberem. Za mene, islam je bio put, a ne kraj - a očajnički gerilci Umera el-Muhtara borili su se krvavo svojim životima za slobodu da idu tim putem, upravo kao što su radili drugovi Poslanikovi prije trinaest vijekova. Biti im od pomoći u njihovoj teškoj i ogorčenoj borbi, koliko god neizvjestan bio ishod, bilo mi je osobno isto toliko potrebno koliko i molitva...

A tu je bila obala. Na mehkim valovima što su zapljuskivali šljunak ljuljao se čamac na vesla koji treba da nas donese do broda usidrenog u tamnoj daljini. Dok se usamljeni veslač uspravljao u čamcu, ja se okrenuh prema Zejdu:

„Zejde, brate, ti znaš da idemo u pustolovinu koja se može pokazati opasnijom i tebi i meni od svih Ed-Davišovih ihvana zajedno? Zar ne gledaš sa čežnjom na mir u Medini i na svoje prijatelje?"

„Tvoj put je moj put, daidža" odgovori on. „Pa zar mi ti sam nisi rekao da

voda koja stoji nepokretna postaje ustajala i smrdljiva? Idemo - neka voda teče dok ne postane bistra...”

Brod je bio jedan od onih velikih, nezgrapnih, što plove svuda oko obala Arabije; izgrađeni potpuno od drveta, mirišu na sušenu ribu i morsku travu, s visokom krmom, dva latinska jarbola i velikom kabinom niskog stropa između njih. Reis (kapetan) bio je mršav stari Arap iz Muskata. Male, blistave oči koje su me radoznalo gledale ispod nabora ogromnog, šarenog turbana odavale su izraz opreza koji govori o dugim godinama provedenim u nedopuštenim pothvatima i avanturama; krivi, srebrom ukrašeni bodež za njegovim pašom nije ličio samo na ukras.

„Merhaba, merhaba, prijatelji!” povika on dok smo se mi pentrali na brod. „Ovo je čas dobrih znakova!”

Koliko puta je on, razmišljao sam, pružio istu srdačnu dobrodošlicu siromašnim hadžijama koje je potajno ukrcao na brod u Egiptu i, bez ikakve daljnje brige o njima, iskrcavao ih na obalama Hidžaza, kako bi mogli izbjeći plaćanje velikih hadžijskih poreza koje je saudijska vlada bila nametnula onima koji žele hodočastiti Božiju kuću? A koliko je samo puta uputio potpuno iste riječi trgovcima robija koji su, grubo kršeći islamski zakon, bili uhvatili nekoliko nesretnih Etiopljana da ih prodaju na tržištima robova u Jemenu? Ali onda, tješio sam se, iskustvo koje je naš reis morao steći - bez obzira kako sumnjivo bilo njegovo porijeklo - moglo nam je samo pružiti prednost, jer on je poznavao svoj put po Crvenom moru kao malo koji drugi mornar i moglo se osloniti na njega da će nas iskrcati na sigurnu obalu.

I ZAISTA, četiri noći nakon što smo se bili ukrcali, pristali smo opet u malom čamcu na vesla, sjeverno od luke Kusajr na obali gornjeg Egipta. Na naše čuđenje, reis odbi da primi plaću, „jer”, reče s osmijehom, „moje gazde su me platile. Neka vas Bog prati.” Kao što sam očekivao, nije nam bilo teško da budemo neupadljivi u Kusajru, jer je grad bio naviknut da vidi ljude u odjeći iz Hidžaza. Sljedećeg jutra nakon dolaska rezervisali smo sjedište u rasklimanom autobusu koji vozi za Es-Sijut na Nilu; i tako, prignječeni između zastrašujuće debele žene koja je u svom širokom krilu držala korpu punu pilića i nekog starog felaha koji se odmah, nakon što je zapazio našu odjeću, počeo prisjećati hadža koji je obavio prije deset godina, Zejd i ja smo počeli naše afričko putovanje.

Uvijek sam mislio da svako ko se upusti u potajan i opasan pothvat mora osjećati kao da je sumnjiv svakome koga sretne i da se njegova maska može lahko prozrijeti. Ali, čudno, taj osjećaj sada nisam imao. Za vrijeme prošlih godina u Arabiji ušao sam u život njenog naroda tako duboko da mi se nije dešavalo da

se smatram ičim osim dijelom njih. Iako nikada nisam učestvovao u poslovnim interesima Mekanaca i Medinelija, sada sam se u tolikoj mjeri bio uživio u ulogu propagatora hadža da sam se bez oklijevanja uključio u gotovo „profesionalnu" raspravu s nekoliko drugih putnika o vrlinama obavljanja hadža. Zejd je prihvatio igru s velikim zadovoljstvom i tako prvi sati našeg putovanja prodoše u živahnom razgovoru.

Nakon prelaska u voz u Es-Sijutu, konačno stigosmo u gradić Beni Seuf i odosmo pravo u kuću naše senusijske veze, Ismaila ed-Dibija - oniskog, snažnog čovjeka, veselog izraza lica, koji govori zvučnim arapskim jezikom gornjeg Egipta. Pošto je bio samo skromni trgovac suknom, nije bio posebno ugledna osoba u gradu, ali je njegova odanost senusijskom redu bila dokazana u mnogim prilikama a njegova osobna privrženost Seidu Ahmedu činila ga je dvostruko povjerljivim. Iako je bilo kasno, on probudi slugu da nam pripremi večeru, i dok smo na nju čekali, on nam je pričao o pripremama koje je bio obavio.

Prvo, odmah nakon što je primio poruku od Seida Ahmeda, stupio je u vezu s poznatim članom egipatske kraljevske porodice koji je godinama bio vatren i aktivan pristalica stvari senusija. Princ je bio potpuno obaviješten o svrsi moje misije; spremno je prihvatio da mi stavi na raspolaganje potrebna novčana sredstva kao i da mi pribavi jahaću stoku i dva pouzdana vodiča za putovanje pustinjom do granice Cirenaike. Naš domaćin nas je obavijestio da nas oni čekaju u jednom od palmovih vrtova izvan Beni Seufa.

Zejd i ja sada odbacismo našu hidžasku odjeću, koja bi mogla izazvati nepotrebnu radoznalost na putovima Zapadne pustinje. Umjesto nje dobili smo pamučne pantalone i tunike skrojene na sjevernoafrički način kao i vunene burnuse kakvi se nose u zapadnom Egiptu i Libiji. Iz prizemlja svoje kuće Ismail donese dvije kratke konjaničke puške italijanske proizvodnje - „jer će biti lakše pribaviti municiju za tu vrstu puške kod mudžahida."

Sljedeće noći, uz pomoć našeg domaćina, krenusmo iz grada. Naši vodiči su bili beduini iz egipatskog plemena Evlad Ali, u kojem su senusije imali mnogo pristaša; jedan od njih, Abdulah, bio je živahan mladić koji se prethodne godine borio u Cirenaiki i zato nam je mogao dati dosta obavještenja o onome što tamo možemo očekivati. Drugi, čije sam ime zaboravio, bio je mršav, mrzovoljan momak koji je rijetko govorio, ali se pokazao ne manje dostojan povjerenja od naočitijeg Abdullaha. četiri deve koje su imali sa sobom - snažne, brze deve bišarinske rase - očito su bile posebno odabrane; imale su sedla ne mnogo različita od onih na koja sam bio navikao u Arabiji. Kako je trebalo da se krećemo brzo, bez dugih zadržavanja, kuhanje hrane nije dolazilo u obzir na

najvećem dijelu puta; prema tome, naše namirnice su bile jednostavne: velika vreća puna hurmi i manja vreća prepuna grubog pšeničnog brašna i hurmi; na trima devama bile su o sedlima obješene mješine s vodom.

Malo prije ponoći Ismail nas zagrli i poželi nam Božiji blagoslov u našem pothvatu Mogao sam lahko zapaziti da je duboko uzbuđen. Pod Abdullahovim vodstvom napustismo palmov vrt i uskoro smo, po svjetlu blistavog mjeseca, kaskali žustrim korakom preko pjeskovite, puste ravnice prema sjeverozapadu.

Pošto smo morali izbjegavati bilo kakav susret s egipatskim pograničnim vlastima - čiji su stražari, u kolima ili na kamilama, po svemu što smo znali, mogli patrolirati ovim dijelom Zapadne pustinje - nastojali smo da se držimo što dalje od glavnih karavanskih putova; ali pošto se gotovo sav promet između Bahrije i Nilske doline odvijao preko Fajuma, daleko na sjeveru, rizik nije bio suviše velik.

U toku prve noći prešli smo oko pedeset kilometara i zaustavili se da predanimo u šumarku tamariski; druge i treće noći prešli smo znatno više, tako da smo prije zore četvrtog dana stigli na rub duboke depresije u kojoj leži oaza Bahrija.

Dok smo bili smješteni u sjeni velikih stijena van oaze - koja se sastojala od nekoliko izdvojenih naselja i nasada, od kojih je glavno selo Baviti - Abdullah je pošao pješke niza strmu, stjenovitu padinu obraslu palmama, da uspostavi vezu s našim čovjekom u Bavitiju. Pošto neće biti u stanju da se vrati prije noći, legli smo da odspavamo u sjeni ispod stijena: ugodan odmor nakon napora i hladnoće noći koju smo proveli u jahanju. Ipak nisam dugo spavao jer je suviše mnogo misli zaokupljalo moj um.

Razmišljajući o našim planovima, izgledalo mi je da ne bi bilo teško održavati stalnu liniju komuniciranja između Beni Suefa i Bahrije; čak i veliki karavani bi bili u stanju, bio sam siguran, da se kreću između ovih dviju tačaka neotkriveni ako bi se postupalo s dovoljno opreza. Uprkos činjenici da je stanica pograničnih vlasti bila smještena u Bavitiju (mogli smo vidjeti njene bijele zgrade iz našeg skrovišta iznad oaze), bilo bi moguće postaviti tajni bežični odašiljač u jednom od više izoliranih sela na jugu Bahrije. U ovo sam se uvjerio nekoliko sati kasnije u razgovoru s Abdullahom i starim Berberom - našom vezom - koji ga je dopratio. Pokazalo se da vlada oazu nadzire samo površno a, što je bilo još važnije, stanovništvo je pretežno naklonjeno senusijama.

Još pet noći napornog jahanja; prvo preko šljunkovitog i rastrganog tla, a onda preko ravnih pješčanih dina: prošli smo nenaseljenu oazu Sitra i njeno beživotno, tamnoplavo slano jezero okruženo trskom i gustišem divljih palmi:

zatim preko ulegnuća Ardž s njegovim fantastičnim, krševitim krečnim hridinama, kojima je mjesečev sjaj davao avetinjski izgled s nekog drugog svijeta, a potkraj pete noći naš prvi pogled na oazi Siva...

Godinama sam gajio nadu da ću posjetiti ovu udaljenu oazu koja je nekada bila sjedište Amonovog hrama i proročišta čuvenog širom starog svijeta, ali nekako moja želja nije nikada bila ispunjena. Sada je ležala preda mnom u svitanju zore: prostrana zaravan palmovih šuma koje okružuju usamljeni brijeg na kojem se gradske kuće, usađene u stijenu kao pećinske nastambe, dižu u nizovima jedan iznad drugog prema visokoj koničnoj munari koja se uzdiže na samom vrhu. Bila je to čudna hrpa ruševnih zidina kakve se mogu vidjeti u snu... Obuze me želja da uđem u njihove tajanstvene granice i da lutam ulicama koje su bile svjedoci vremena faraona i da vidim ruševine hrama u kojem je Krezus, kralj Libije, čuo proročanstvo o svojoj sudbini, a Aleksandar Makedonski dobio obećanje o osvajanju svijeta.

Još jednom je moja želja ostala neispunjena. Iako tako blizu, grad Siva mora ostati za mene zatvoren. Posjetiti mjesto tako daleko od veza s vanjskim svijetom i tako nenaviklo na strance da ni jedno novo lice ne bi moglo proći nezapaženo, bila bi zaista drskost; jer, smještena gotovo na libijskoj granici, Siva je bila pod posebnom kontrolom, a isto tako, van svake sumnje, puna plaćenih italijanskih doušnika. Tako, sa žaljenjem se tješeći pomišlju da mi nije suđeno da je vidim ni ovaj put, odagnah Sivu iz svojih misli.

Obišli smo grad u širokom luku prema jugu i konačno zastali u šumarku divljih palmi. Ne dozvoljavajući sebi odmor - jer nismo imali namjere da se zaustavljamo tako blizu granice duže nego što je bilo neophodno - Abdullah odmah odjaha do susjednog sela da nađe čovjeka kojem je Seid Ahmed povjerio da nas otprati preko granice. Nakon nekoliko sati on se vrati s dvojicom novih vodiča i sa četiri odmorene deve koje su nas imale dalje služiti. Vodiči, Berasa beduini iz Džebel Ekbara, bili su ljudi Omera el-Muhtara, koje je posebno poslao da nas provedu kroz klanac, između oazaDžagbub i

Džalu koje drže Italijani, na visoravan Cirenaike, gdje je trebalo da se sastanem s Omerom.

Abdullah i njegov prijatelj se oprostiše od nas da bi se vratili u svoje selo u Egiptu; predvođeni dvojicom mudžahida, Halilom i Abd er-Rahmanom, krenusmo na naš sedmicu dana dug put kroz gotovo bezvodnu pustu ravan koja se polahko spušta prema Džebel Ekbaru. To je bilo najteže pustinjsko putovanje koje sam ikada doživio. Iako nije bilo mnogo opasnosti da nas otkriju italijanske patrole ako se pobrinemo da se danju krijemo a putujemo samo noću, potreba

da se obilaze rijetki bunarovi pretvorila je dugi marš u pravu moru. Samo jednom smo bili u stanju da napojimo deve i napunimo mješine vodom iz zapuštenog bunara u Vadi el-Mra, a i to je bila gotovo naša propast.

Stigli smo na bunar kasnije nego što smo očekivali - u stvari, upravo je svitalo kada smo počeli zahvatati vodu za životinje, a Sunce je već bilo odskočilo kad smo završili. Još uvijek smo imali, kako nam Halid reče, dva dobra sata hoda pa da stignemo do kamenite uvale koja nam je trebalo da bude skrovište za taj dan. Ali tek što smo krenuli kad zlokobno brujanje aviona prekide pustinjsku tišinu; nakon nekoliko minuta pojavi se iznad naših glava mali monoplan, naglo se nage i poče kružiti u sve nižim spiralama. Nije se imalo gdje sakriti i tako poskakasmo s deva i rasturismo se. U tom času pilot otvori na nas vatru iz mašinke.

„Dolje, ležite!" povikah. „Ne mičite se, pretvarajte se da ste mrtvi!"

Ali Halid, koji je morao iskusiti više takvih susreta u toku dugih godina sa mudžahidima, nije se „pravio mrtav". On leže na leđa, nosloni glavu na stijenu i, položivši pušku na uzdignuto koljeno, poče pucati na avion koji je upravo dolazio - ne nasumce nego pažljivo gađajući kao da je na vježbi nišanjenja. Bilo je to krajnje odvažno jer je avion išao pravo na njega u blagom obrušavanju, rasipajući pijesak mecima. Neki od Halidovih hitaca morao je pogoditi avion jer on iznenada skrenu u stranu, uspravi se i poče se naglo uspinjati. Pilot je vjerovatno odlučio da ne bi bilo vrijedno pucati na četvoricu ljudi ugrožavajući svoju vlastitu sigurnost. On napravi još jedan ili dva kruga iznad nas, a onda iščeznu prema istoku u smjeru Džagbuba.

„Oni italijanski pasji sinovi su kukavice", reče mirno Halid kad smo se sakupili. „Oni vole ubijati, ali ne vole suviše izlagati svoju vlastitu kožu." Niko od nas nije bio ranjen, ali je Abd er-Rahmanova deva bila mrtva. Prenijeli smo njegove stvari na Zeidovu devu i odsada je jahao zajedno sa Zejdom.

Nakon tri noći stigosmo do borovih šuma Džebel Ekbara i zahvalno zamijenismo naše iscrpljene deve konjima koji su nas čekali na skrivenom mjestu pod nadzorom grupe mudžahida. Odsad je pustinja ležala iza nas; jahali smo preko brežuljkaste, stjenovite zaravni ispresijecane suhim koritom potoka i prošarane borovima koji su mjestimično formirali gotovo neprohodne guštare. Ovo divlje bespuće usred područja pod italijanskom okupacijom bilo je lovište mudžahida.

NAKON još četiri noći stigosmo do Vadi et-Taban - „Doline Umornog", kako je sasvim prikladno nazvana - gdje je trebalo da se nađemo sa Omer el-Muhtarom. Sigurno skriveni u gusto pošumljenom klancu, s konjima sklonje-

nim iza hridina, čekali smo dolazak Lava Džebel Ekbara. Noć je bila hladna, bez zvijezda i ispunjena šumnom tišinom.

Trebalo je da prođe još nekoliko sati dok dođe Sidi Umer, a pošto je noć bila potpuno mračna, dvojica naših Bara'sa beduina nisu vidjeli razloge da ne popune naše zalihe vodom iz bunara Bu Sfaja, nekoliko kilometara prema istoku. Istina, bila je na oko pola kilometra od Bu Sfaja italijanska utvrda - „ali", reče Halid, „oni prokletnici se neće usuditi da napuste svoje zidine u tako mračnoj noći".

Zato se Halid, u pratnji Zejda, uputi sa dvjema praznim mješinama na konjima kojima su prethodno krpama zamotana kopita kako bi se izbjegao svaki šum na kamenitom tlu. Oni se izgubiše u mraku dok smo se Abd er-Rahman i ja šćućurili uz nisko stijenje da se zagrijemo. Bilo bi suviše riskantno zapaliti vatru.

Nakon otprilike jednog sata, nekoliko grančica zapucketa među smrekama. Sandala mehko udari o stijenu. Moj pratilac, odmah na oprezu, uspravi se, s puškom u rukama, i poče piljiti u mrak. Prigušen zov, sličan jauku šakala, doprije iz gustiša i Abd er-Rahman, zaokružujući šake pred ustima, odgovori sličnim zvukom. Pred nama se pojaviše dvojica ljudi. Išli su pješke i nosili puške. Kad priđoše bliže, jedan od njih reče: „Božji put", a Abd er-Rahman odgovori, „Samo Njemu pripada snaga i moć" - što je izgleda bila neka vrsta lozinke.

Jedan od dvojice pridošlica - obojica su bili odjeveni u otrcane džarde, odjeću libijskih beduina - očito je poznavao Abd er-Rahmana, jer on zgrabi obje njegove ruke i srdačno se s njim pozdravi. Predstaviše me i oba mudžahida se rukovaše sa mnom. Jedan od njih reče:

„Neka te Bog čuva. Sidi Omer dolazi".

Stajali smo osluškujući. Nakon možda deset minuta, grančice opet zapucketaše u smrekovom žbunju i još trojica ljudi izroniše iz mraka, svaki iz drugog smjera krećući se prema nama s puškama na gotovs. Kada su se uvjerili da smo mi zaista oni koje su očekivali da će sresti, oni odmah nestadoše u gustišu, opet u raznim smjerovima, očito s namjerom da dobro bdiju nad sigurnošću svoga vođe.

Zatim se pojavi on, jašući malog konja čija su kopita bila omotana krpama. Dvojica ljudi su išli sa svake strane, a još nekoliko njih ga je slijedilo. Kada je došao do stijena kod kojih smo čekali, jedan od njegovih ljudi mu pomože da sjaše i ja zapazih da se teško kreće (kasnije sam saznao da je prije desetak dana bio u nekom okršaju ranjen). U svjetlu izlazećeg Mjeseca mogao sam ga sada jasno vidjeti: čovjek srednjeg rasta, snažnih kostiju; kratka snježnobijela brada

okruživala je njegovo tamno, duboko izbrazdano lice; oči su ležale duboko u dupljama; po borama oko njih moglo se naslutiti da se one rado u različitim okolnostima mogu i smijati, ali sada je u njima bila samo tama, patnja i hrabrost.

Pođoh mu u susret i osjetih snažan stisak njegove koščate ruke.

„Dobro došao, sinko" - i dok je to govorio, njegove oči pređoše preko mene, prodorno, ocjenjujući; oči čovjeka kome je opasnost svakodnevna hrana. Jedan od njegovih ljudi prostorije pokrivač po tlu i Sidi Omer se teško spusti na njega. Abd er-Rahman se poge da mu poljubi ruku, a onda, nakon što je tražio dozvolu od vođe, poče paliti malu vatru u zaklonu ispod nadnesene hridine. Uz slabi sjaj vatre, Sidi Omer pročita pismo od Sejida Ahmeda koje sam donio sa sobom. On ga pročita pažljivo, savi ga, podrža ga za trenutak iznad svoje glave - gest poštovanja i odanosti koji se gotovo nikada ne susreće u Arabiji, ali često u sjevernoj Africi - a zatim se s osmijehom okrenu prema meni:

„Seid Ahmed, neka ga Bog pozivi, govori o tebi sve najbolje. Ti si spreman da nam pomogneš. Ali ja ne znam odakle bi pomoć mogla doći osim od Boga, Svemogućeg, Milostivog. Mi smo zaista pri kraju vremena koje nam je dosuđeno."

„Pa zar ovaj plan koji je Seid Ahmed pripremio ne bi mogao biti novi početak? Ako bi se moglo osigurati neprekidno snabdijevanje i Kufru pretvoriti u bazu za buduće operacije, zar se ne bi moglo zadržati Italijane?"

Nikada nisam vidio tako gorak, tako beznadan osmijeh kao onaj s kojim mi je Sidi Omer odgovorio: „Kufra...! Kufra je izgubljena! Italijani su je okupirali prije dvije sedmice..."

Ova novost me zaprepastila. U toku svih proteklih mjeseci Seid Ahmed i ja smo gradili naše planove na pretpostavci da bi se Kufra mogla pretvoriti u polaznu tačku za pojačan otpor. S gubitkom Kufre senusijama nije ostalo ništa osim jedne zaravni Džebel Ekbara - ništa osim stalnog stezanja obruča italijanske okupacije, gubitka

jednog uporišta iza drugog, lagahnog, neumoljivog gušenja...

„Kako je Kufra pala?"

Umornim pokretom Sidi Omer pozva jednog od svojih ljudi da priđe bliže: „Neka ti on ispriča... On je jedan od malobrojnih koji su izbjegli iz Kufre. Stigao je tek jučer".

Čovjek iz Kufre sjede s podvijenim nogama preda me i povuče svoj otrcani burnus oko sebe. Govorio je polahko, bez imalo uzbuđenja u glasu, ali njegovo ispijeno lice kao da je održavalo sve užase koje je doživio.

»Udarili su na nas u tri kolone, sa tri strane, s mnoštvom oklopnih kola i teških topova. Njihovi avioni su nadlijetah' u niskom letu i bombardovali kuće, džamije i palmove voćnjake. Imali smo jedva nekoliko stotina ljudi kadrih da nose oružje; ostatak su bile žene, djeca i starci. Branili smo kuću po kuću, ali oni su bili suviše jaki za nas i konačno nam je ostalo samo selo El Havari. Naše puške su bile nemoćne protiv njihovih oklopnih kola i oni su nas nadvladali. Samo su malobrojni izbjegli. Ja sam se sakrio medu palmama čekajući priliku da se provučem kroz italijanske linije i cijelu noć sam slušao vriske žena koje su silovali italijanski vojnici i eritrejski askeri. Sljedećeg dana jedna starica je došla u moje skrovište i donijela mi vode i kruha. Ona mi je rekla da je italijanski general sakupio sve preživjele na grobu Seida Muhammeda el-Mehdije, pred njihovim očima poderao Kur'an, pobacao ga na tle i zgazio svojom Čizmom vičući: „Neka vam sada pomogne vaš beduinski prorok, ako može!" Zatim je naredio da se posijeku sve palme u oazi, poruše zidine i spale sve knjige iz Seid Ahmedove knjižnice. Sljedećeg dana naredio je da neke od starijih i alime potrpaju u avion i pobačaju s velike visine i tako pobiju... Cijelu sljedeću noć čuo sam opet iz svoga skrovišta vriske naših žena i smijeh vojnika i pucanje iz njihovih pušaka... Konačno sam otpuzao do pustinje pod okriljem noći, našao jednu odlutalu devu i od jahao..."

Kada je čovjek iz Kufre završio svoju jezivu priču, Sidi Omer me nježno privuče sebi i ponovi: „Tako možeš vidjeti, sinko ,da smo zaista pri kraju vremena koje nam je dosuđeno". I kao odgovor na neizgovoreno pitanje u mojim očima, on dodade: „Mi se borimo zato što se moramo boriti za svoju vjeru i svoju slobodu sve dok ne otjeramo nasilnike ili sami ne umremo. Mi nemamo drugog izbora. Mi pripadamo Allahu i Njemu se vraćamo. Poslali smo svoje žene i djecu u Egipat, tako da se ne moramo brinuti o njihovoj sigurnosti kada Bog bude htio da umremo".

Prigušeno brujanje začu se negdje na mračnom nebu. Gotovo refleksnim pokretom jedan od Sidi Omerovih ljudi baci pijesak na vatru. Avion, gotovo nejasna sjena prema mjesečinom obasjanim

oblacima, prođe dosta nisko iznad nas u svom letu prema istoku i zvuk njegovog motora polahko utihnu.

„Ali, Sidi Omer", rekoh, „zar ne bi bilo bolje da se ti i tvoji mudžahidi povučete u Egipat dok je put još uvijek otvoren? U Egiptu biste možda mogli sakupiti mnoge izbjeglice iz Cirenaike i organizirati efikasniju snagu. Borbu bi ovdje trebalo privremeno obustaviti kako bi narod mogao prikupiti snagu... Znam da se Britanci u Egiptu ne mire lahko s pomišlju da imaju jak italijanski

položaj na svom boku; Bog zna, oni bi možda mogli gledati kroz prste tvoje pripreme ako biste ih mogli uvjeriti da ih ne smatrate neprijateljima..."

„Ne, sinko, suviše je kasno za to. To o čemu ti govoriš bilo je moguće prije petnaest, šesnaest godina, prije nego je Seid Ahmed, neka ga Bog pozivi, poduzeo napad na Britance da bi pomogao Turcima - koji nisu pomogli nama... Sada je suviše kasno. Britanci neće ni prstom maknuti da olakšaju našu sudbinu, a Italijani su odlučili da nas dotuku i skrše mogućnost budućeg otpora. Ako bismo ja i moji sljedbenici sada otišli u Egipat, nikada ne bismo bili u stanju da se vratimo. A kako bismo mogli ostaviti svoj narod bez vodstva, da ga proždiru Božiji neprijatelji?"

„Šta je sa Seid Idrizom? Da li on dijeli tvoje poglede, Sidi Omer?"

„Seid Idriz je dobar čovjek, dobar sin velikog oca. Ali Bog mu nije dao srce da izdrži takvu borbu..."

Bilo je duboke ozbiljnosti ali ne i očajanja u Sidi Omerovom glasu dok je tako sa mnom raspravljao neizbježan ishod ove duge borbe za slobodu; on je znao da ga ne čeka ništa drugo osim smrt. Smrt ga nije plašila; on je nije tražio, ali nije ni pokušavao da je izbjegne. A, siguran sam, čak i da je znao kakva ga smrt očekuje, ne bi pokušao da je izbjegne. Izgledalo je da je nje, smrti, bio svjestan čitavim svojim tijelom i duhom u sebi, bilo gdje da ide, bilo šta da radi.

Tiho kretanje začu se iz žbunja, tako tiho da bi prošlo nezapaženo u običnim okolnostima; ali ovo nisu bile obične okolnosti. U punoj napetosti iščekivanja svake vrste opasnosti s neočekivane strane, jasno sam mogao razabrati šumove prikradanja koji bi naglo prestali, da bi se ponovo javili nakon nekoliko trenutaka. Žbunje se razdvoji i izbiše Zejd i Halid u pratnji dvojice stražara; konji koje su vodili bili su natovareni mješinama punim vode. Ugledavši Sidi Omera, Halid požuri da poljubi ruku vode, nakon čega ja predstavih Zejda. Oštre oči Sidi Omera zastadoše s neksrivenim zadovoljstvom na Zejdovom ozbiljnom licu i vitkoj pojavi; stavljajući svoju ruku na Zejdovo rame, on reče:

„Dobro došao, brate, iz zemlje mojih predaka. Od kojih si ti Arapa?" A kada mu Zejd reče da je iz plemena Šamar, Omer, smiješeći se, kimnu glavom: ,,Oh, onda si ti iz plemena Tajj kojem je pripadao i Hatim, jedan od najvelikodušnijih ljudi..."*

Nekoliko hurmi zamotanih u krpu stavi pred nas jedan od Sidi Omerovih ljudi i on nas ponudi tom jednostavnom hranom. Kad smo jeli, stari ratnik ustade.

„Vrijeme je da krenemo, braćo. Suviše smo blizu italijanske stanice Bu Sfaja da bismo dozvolili da nas zora ovdje zateče!"

Napustismo svoj improvizirani logor i odjahasmo iza Sidi Omera dok nas je ostatak njegovih ljudi slijedio pješke. Čim smo izbili iz klanca, vidio sam da je Sidi Omerova pratnja mnogo veća nego sam mislio; jedna po jedna, tamne sjene su se pojavljivale iza stijena i drveća i priključivale se našoj koloni dok su drugi ostajali rastureni lijevo i desno od nas. Površan posmatrač ne bi mogao ni naslutiti da oko nas ima tridesetak ljudi, jer se svaki od njih kretao tiho i nečujno kao indijanski izviđači.

Prije zore stigli smo do glavnog logorišta gerilske čete Omera el-Muhtara, koja je tada brojala jedva nešto više od dvjesta ljudi. Bila je sklonjena u dubokom, uskom klancu i nekoliko malih vatri gorjelo je ispod nadnesenih stijena. Neki su spavali na tlu; drugi, nejasne sjene u sivilu rane zore, bili su zaokupoljeni raznim poslovima - čišćenjem svoga oružja, nošenjem vode, kuhanjem objeda ili brigom oko malobrojnih konja vezanih ovdje-ondje za drvo. Skoro svi su izgledali odjeveni u dronjke i ni tada a niti kasnije nisam vidio ni jedan jedini čitav džard ili burnus u čitavoj grupi. Mnogi od njih nosili su zavoje koji su govorili o nedavnim susretima s neprijateljem.

Na svoje iznenađenje, zapazih dvije žene u logoru - jednu stariju i jednu mlađu; sjedile su uz vatru, očito zadubljene u krpljenje sedla grubim šilom.

„Ove naše dvije sestre idu s nama gdje god krenemo”, reče Sidi Omer kao odgovor na moje nijemo čuđenje. „Odbile su da potraže utočište u Egiptu s ostalim našim ženama i djecom. To su majka i kćerka. Svi njihovi muškarci su izginuli u borbi.”

U toku dva dana i noći - za koja se lagor pomjerio na drugo mjesto u šumama i klancima platoa - Sidi Omer i ja smo razmotrili sve mogućnosti osiguranja redovnijeg snabdijevanja mudžahida. Ponešto je još pristizalo iz Egipta. Otkako se Seid Idris sporazumio s njima za vrijeme svog primirja s Italijanima, britanske vlasti su, čini se, bile voljne da još jednom s izvjesnom tolerancijom gledaju na aktivnosti senusija u Egiptu sve dok su one ograničene na lokalne pokrete. Tako, na primjer, oni nisu obraćali pažnju na male grupe boraca koji bi povremeno uspijevali da se probiju kroz italijanske linije i dođu u Salum, najbliži egipatski grad na obali, da tamo prodaju svoj ratni plijen - većinom italijanske mazge - u zamjenu za toliko potrebnu hranu. Međutim, takvi pothvati su bili vrlo riskantni za mudžahide i često su bili neizvodivi tim prije što su Italijani brzo napredovali s postavljanjem bodljikave žice duž egipatske granice. Sidi Omer se složio sa mnom da bi jedina alternativa mogla biti snabdijevanje duž puta kojim sam došao, s tajnim skladištima u egipatskim oazama Bahrija, Farafra i Siva, ali je jako sumnjao da to može zadugo izbjeći pažnji Italijana.

(Omerova sumnja se pokazala sasvim opravdanom. Nekoliko mjeseci kasnije jedan takav karavan je zaista stigao do mudžahida ali su ga Italijani zapazili dok je prolazio kroz „rupu" između Džagbuba i Džalua. Uskoro poslije toga uspostavljena je utvrđena italijanska postaja na Bir Tarfavi, na oko pola puta između dviju oaza i to je, uz gotovo neprestane zračne patrole, učinilo daljnje pothvate ovakve vrste suviše riskantnim.)

* Predislamski arapski ratnik i pjesnik, čuven po svojoj velikodušnosti. Njegovo ime je postalo sinonim za ovu vrlinu kojoj Arapi pridaju najveću važnost. Pleme Šamar, kojem pripada Zejd, vuče svoje porijeklo iz Hatimovog plemena Tajj.

Trebalo je sada da mislim o svom povratku. Kako nisam bio jako oduševljen da ponovo prođem dugi, naporni put kojim sam bio došao, raspitivao sam se kod Sidi Omera da li je moguć neki kraći put. Postoji, reče mi on, ali opasan: kroz bodljikavu žicu do Saluma. Kako je upravo grupa mudžahida bila spremna da se odvaži na ovakav pothvat kako bi dopremila brašno iz Saluma, ako želim, mogu im se pridružiti. Odlučih da krenem tim putem. Zejd i ja se oprostiš mo od Omera el-Muhtara - da ga više nikada ne vidimo; nešto manje od osam mjeseci kasnije Italijani su ga uhvatili i objesili.

NAKON SEDAM DANA HODA, samo noću, preko teškog područja i kroz smrekov gustiš istočnog Džebel Ekbara, naša družina od dvadesetak ljudi stiže do granice između Egipta i Cirenaike, blizu tačke gdje smo naumili da napravimo proboj. Ova tačka nije bila slučajno odabrana. Iako je barijera bodljikave žice već pokrivala veći dio granice, tada još nije bila sasvim završena. Na nekim mjestima, kao ovdje, bio je samo jedan zid visok oko dva i pol metra, a širok oko metar i pol, dok su na drugim mjestima već bila tri posebna niza bodljikave žice spletene u teške višestruke zavoje preko stubova učvršćenih u betonska postolja. Mjesto koje smo odabrali bilo je oko pola kilometra udaljeno od utvrđene postaje u kojoj su, znali smo, bila i oklopna kola; ali, trebalo je birati između ovog sektora granice i nekog drugog koji je možda manje utvrđen, ali čuvan dvostrukom ili čak trostrukom žičanom barijerom.

Bilo je dogovoreno da nas nekoliko kilometara unutar egipatskog područja dočekaju pristaše senusija sa jahaćim konjima. Zato nije bilo potrebno da izlažemo opasnosti naše konje; poslali smo ih nazad u pratnji nekoliko mudžahida, dok smo mi ostali oko ponoći krenuli prema granici. Mrak je bio jedina naša zaštita, jer su Italijani bili sasjekli sva stabla i žbunje duž granice.

Uz predstraže postavljene na nekoliko stotina metara prema sjeveru i prema jugu, šestorica naših ljudi - naoružani kliještima i debelim kožnim rukavicama zaplijenjenim u ranijim prepadima na italijanske radne jedinice - puzali su naprijed četveronoške; mi ostali pokrivali smo ih napetim puškama. Bio je to dramatičan trenutak. Napinjući uši na najslabiji zvuk, mogao sam čuti samo škripu šljunka pod težinom tijela što su se kretala naprijed i povremeni krik noćne ptice. Onda doprije zvuk prvih kliješta koja zagrizoše žicu - zvučalo je kao eksplozija u mojim ušima - a zatim je slijedilo isprekidano Škljocanje metalnih niti... škljoc, škljoc, škljoc... škripanje i škljocanje sve dublje i dublje u žičani splet...

Još jedan krik ptice propara noć, ali ovaj put to nije bila ptica nego znak koji je dolazio od predstraže sa sjevera najavljujući približavanje opasnosti... i gotovo u istom času začusmo brujanje motora koji je dolazio prema nama. Reflektor bijesnu koso u zrak. Kao jedan bacismo se na tle, osim sjekača koji nastaviše rad u očajničkoj žurbi, ne brinući se više da to rade potajno nego sijekući, udarajući u žicu kliještima i kundacima pušaka, kao opsjednuti. Nakon nekoliko trenutaka odjeknu pucanj! Naš stražar na sjeveru! Posada oklopnih kola mora da ga je opazila, jer mlaz reflektora naglo skrenu prema dolje i začusmo zloslutno štektanje mitraljeza. Brujanje motora se pojača i crna silueta krenu na nas dok nas je mlaz reflektora hvatao na tlu. Uslijedi odmah mitraljeski rafal, ali je mitraljezac očito gađao suviše visoko; mogao sam čuti fijuk i zvižduk metaka dok su prelijetali iznad naših glava. Ležeći potrbuške, odgovorismo vatrom iz svojih pušaka.

„Reflektor, reflektor!" povika neko. „Gađajte reflektor!" - i reflektor ugasnu, očito razbijen mecima naših strijelaca. Oklopna kola naglo stadoše, ali mitraljezac nastavi da puca naslijepo. U tom času začu se povik ispred nas najavljujući da je proboj završen - i jedan po jedan se provukosmo kroz uski otvor cijepajući odjeću i tijelo o bodljikavu žicu. Začuše se koraci u trku i još dvije figure odjevene u džard baciše se u otvor između bodljikavih žica; to nam se pridružiše naše straže. Italijani očigledno nisu bili voljni da napuste kola i uđu u otvorenu borbu s nama...

I tada smo bili na egipatskom tlu - ili, bolje, nastavili smo da trčimo praćeni još neko vrijeme pucnjevima preko granice, zaklanjajući se iza stijena, pješčanih humki i ponekog žbuna.

Zora nas je zatekla duboko u egipatskom području i van opasnosti. Od naših dvadesetak ljudi petorice nije bilo, vjerovatno su poginuli, a četvorica su ranjeni iako nijedan ozbiljno.

„Bog je bio milostiv prema nama", reče jedan od ranjenih mudžahida. „Ponekad izgubimo polovicu dok prođemo kroz žicu. Ali dakako, niko ne umire ako Bog, neka je hvaljeno Njegovo ime, tako ne zaželi... I zar Sveta knjiga ne kaže! „Ne govori o onima koji su pali na Božijem putu da su mrtvi jer oni žive...?"

Nakon dvije sedmice, vraćajući se putom od Marsa Matruha i Aleksandrije do gornjeg Egipta, a odatle, kako je ranije pripremljeno, brodom do Janbua, Zejd i ja se nađosmo opet u Medini. Čitav pothvat je trajao oko dva mjeseca i naša odsutnost iz Hidžaza jedva da je bila zapažena.

DOK SA Sidi Muhammedom ez-Zuvajjom prelazim preko skromne zavije senusija u Medini, ona nejasna sjećanja na smrt i beznađe obuzimaju moj duh, a zatim miris borovine, zebnja oko srca na zvižduk metaka iznad moje glave i bol zbog beznadnog traganja; sjećanje na moj pothvat u Cirenaiki blijedi, a ostaje samo bol.

OPET STOJIM pred Velikim Senusijom i gledam umorno lice starog ratnika; opet ljubim tu ruku koja je držala mač tako dugo da ga više ne može držati.

„Bog te blagoslovio, sinko, i učvrstio tvoj put... Već je prošla godina otkako smo se sreli posljednji put, a upravo ta godina je vidjela kraj naših nada. Ali neka je hvala Bogu, kakva god da je Njegova odluka..."

Zaista je to morala biti tužna godina za Seida Ahmeda; bore oko njegovih usta su dublje, a njegov glas tiši nego ikada prije. Stari orao je skrhan. On sjedi zguren na ćilimu, s burnusom čvrsto omotanim oko sebe kao da želi da se zgrije, zureći bez riječi u beskrajnu daljinu.

„Da sam barem mogao spasiti Omera el-Muhtara", šapuće. „Da smo ga samo mogli nagovoriti da se skloni u Egipat dok je još bilo vremena..."

„Niko nije mogao spasiti Sidi Omera", tješim ga. „On nije htio da se spasi. Više je volio da umre kad već nije mogao biti pobjednik. Znao sam to kad sam se rastao s njim, Sidi Ahmede."

Seid Ahmed polahko klima glavom: „Da, i ja sam to znao, i ja sam to znao... Prekasno sam to saznao. Ponekad mi pada na um da sam pogriješio što sam uputio poziv iz Istanbula, prije sedamnaest godina... Nije li to možda bio početak smrti ne samo za Omera nego za sve senusije?"

Na ovo nemam odgovora, jer sam uvijek mislio da je Seid Ahmedova odluka da počne svoj nepotrebni rat protiv Britanaca bila

najfatalnija greška u njegovom životu.

„Ali", dodaje Seid Ahmed, „kako sam mogao postupiti drugačije kad je

islamski halifa tražio da pomognem? Da li sam imao pravo ili sam bio nerazborit? Ali ko, osim Boga, može reći da li je čovjek u pravu ili ne kad slijedi zov svoje savjesti?”

Zaista, ko to može reći?

Glava Velikog Senusije njiše se lagahno lijevo-desno u zbunjenosti od bola. Klonule vjeđe prekrivaju njegove oči i sa iznenadnom izvjesnošću shvatih da one više nikada neće bljesnuti plamenom nade.*

* Seid Ahmed je umro u Medini sljedeće godine (1933).

XII
KRAJ PUTA

NAPUŠTAMO MEDINU kasno u noć, slijedeći „istočni" put - onaj kojim je išao Poslanik na svoj Oproštajni hadž u Meku, nekoliko mjeseci prije svoje smrti.

Jašemo u preostalom dijelu noći i u zoru što se pomalja. Nakon kratkog zastoja radi sabah-namaza produžujemo pod sivilom oblaka. Pred podne počinje kiša i uskoro smo mokri do kože. Konačno primjećujemo mali beduinski logor, daleko s desne strane, i odlučujemo da se sklonimo pod jedan od crnih šatora.

To je mali logor i pripada skupini beduina Harb, koji nas dočekuju glasnim „Neka vas Bog pozivi, putnici, dobro došli". Prostirem svoj pokrivač preko hasura od kozije dlake u šeikovom šatoru čija žena - pokrivena kao i većina beduinki u ovom području - ponavlja ljupku dobrodošlicu svoga muža. Nakon neprospavane noći, uskoro me svladava san uz bubnjanje kiše po šatorskom krovu. Kiša je još uvijek bubnjala kad sam se probudio nakon nekoliko sati. Noćna tama leži iznad mene - oh, ne, to nije noć nego tamno šatorsko platno; a ono miriše na mokru vunu. Opružih ruke i upravo dotičem kamilje sedlo na tlu iza mene. Glatkoća starog drveta je prijatna kad se takne; godi mi igrati se prstima sve do sedlene jabuke dok ne naiđu na željeno tvrdu oputu od kamiljih crijeva kojom je spojeno. Nema nikoga u šatoru; sam sam.

Uskoro ustajem i izlazim na otvor šatora. Kiša izbija rupe u pijesku - bezbroj sićušnih rupa koje se iznenada pojavljuju i isto tako iznenada nestaju da bi napravile mjesto za nove rupice - a raspršuje se u maglicu o sivoplave granitne oblutke s moje desne strane. Nema nikoga u blizini jer u ovo doba dana muškarci su već morali otići da pripaze na kamile; brojni crni šatori blizu bagrema, dolje u dolini su u tišini kišnog popodneva. Iz jednog od njih uzdiže se sivi čuperak dima - vjesnik skore večere; suviše je tanak i skroman da bi se suprotstavio kiši i povija se na stranu, vihoreći bespomoćno kao ženska kosa na vjetru. Iza pokretnog vela srebrno-sivih vodenih traka brežuljci kao da se njišu; zrak je pun mirisa vode, divljeg bagrema i vlažnih vunenih šatora.

Postepeno pljuskanje i rominjanje prestaje i oblaci se počinju cijepati pod zracima večernjeg sunca. Polazim prema jednoj od niskih granitnih stijena. U njoj je udubljenje veliko, kao zdjela u koju može stati čitavo pečeno janje i riža što se nude gostima u svečanim prilikama; sada je napunjeno kišnicom. Kad stavim ruke u nju, ona doseže do laktova, mlaka, čudno milujući, i dok mičem ruke u njoj izgleda kao da je moja koža pije. Iz jednog šatora izlazi žena s

velikom bakrenom zdjelom na glavi, očito s namjerom da je napuni vodom iz neke od brojnih lokvi u stijenama; ona drži ruke opružene, hvatajući skute svoje prostrane crvene odjeće kao krila i njišući se mehko dok se približava. Ona se njiše kao voda kada polahko teče niz stijenje, pomislih; ona je lijepa kao voda... Iz daljine čujem mukanje kamila koje se vraćaju; i evo ih tu, pojavljuju se rasturene iza stijena, svečano vukući opuštene noge. Pastiri ih gone oštrim, kratkim povicima prema sredini doline, a zatim ih uzvicima „Grr... grr..." nagone da kleknu; i mnoštvo smeđih leđa se povija prema tlu u valovitim pokretima. U sumraku koji već pada ljudi sputavaju kamilama prednje noge, a zatim se rasturaju prema šatorima, svaki prema svom.

Evo i noći s njenom mehkom tamom i svježinom. Pred većinom šatora blješte vatre; klopotanje lonaca i tava i smijeh žena miješa se s povremenim uzvicima ljudi i dijelovima njihovog govora što ih vjetar donosi do mene. Ovce i koze koje su došle iza kamila bleje još neko vrijeme i ponekad zalaje pas - upravo onako kako laje svih noći u svim šatorskim logorima Arabije.

Zejda nigdje na pomolu; vjerovatno još spava pod nekim šatorom. Polahko šetam prema kamilama koje se odmaraju. Svojim golemim tijelima iskopale su sebi udubljenja u pijesku i sad leže udobno, neke od njih preživajud, a druge ispruživši vratove po tlu. Poneka diže glavu i frkće dok prolazim mimo njih i nestašno grize svoju debelu grbu. Sasvim mlado devče se tijesno pribilo uz svoju majku; poplašeno mojim rukama, ono skače dok mu majka okreće glavu prema meni i mirno muče široko otvorenih usta. Obuhvatam devče rukama oko vrata, držim ga čvrsto i pritišćem svoje lice u toplu vunu njegovih leda; i najednom, ono se smiruje i kao da je izgubilo svaki strah. Toplina mlade životinje prožima moje lice i moja prsa, pod dlanom osjećam kako bije krv u njenoj vratnoj žili; to se stapa s bilom moje vlastite krvi i budi u meni neodoljiv osjećaj prisnosti sa samim životom i čežnju da se izgubim u njegovoj cjelini.

JAŠEMO i svaki korak deva nosi nas bliže kraju našeg puta. Jašemo danima preko suncem obasjanih stepa; spavamo noću pod zvijezdama i budimo se u svježini zore; polahko se primičem kraju svoga puta.

Nikada nije bilo drugog puta za mene; iako to godinama nisam znao, Meka je uvijek bila moj cilj. Zvala me, davno prije nego je moj duh postao svjestan toga, moćnim glasom: „Moje Kraljevstvo je na ovome svijetu kao i na onome budućem. Moje Kraljevstvo čeka na čovjekovo tijelo kao i na njegovu dušu i prostire se preko svega što on misli, osjeća i radi - njegove trgovine kao i njegove molitve, njegove spavaće sobe kao i njegove politike; moje Kraljevstvo ne zna kraja ni granica".

I kada mi je, nakon niza godina, sve to postalo jasno, znao sam gdje pripadam; znao sam da je islamsko bratstvo čekalo na mene sve od mog rođenja, i prihvatio sam islam. Želja moje rane mladosti da pripadam određenom krugu ideja, da budem dio zajednice bratstva, konačno je bila ispunjena.

Čudno - ali možda i ne toliko čudno ako se uzme u obzir ono za šta se islam zalaže - moje prvo iskustvo kao muslimana među muslimanima bilo je doživljaj bratstva...

Prvih dana januara 1927. god., krenuo sam opet, ovaj put u pratnji Elze i njenog sinčića, na Srednji istok i ovaj put, osjećao sam, to će biti zauvijek.

Danima smo putovali preko Sredozemlja, kroz svjetlucavi krug mora i neba, ponekad pozdravljani dalekim obalama i dimom brodova što klize pored nas. Evropa je nestala daleko iza nas i bila je gotovo zaboravljena.

Često sam silazio iz udobnosti naše kabinske palube u zagušljivo potpalublje s nagomilanim redovima željeznih postelja. Kako je brod plovio na Daleki istok, većina ovih putnika su bili Kinezi, sitne zanatlije i trgovci koji se vraćaju u Srednje Kraljevstvo nakon godina teškog rada u Evropi. Osim njih bila je i mala grupa Arapa iz Jemena, koji su se ukrcali u Marseju. I oni su se vraćali kući. Zvukovi i mirisi zapadnih luka još uvijek su lebdjeli oko njih; još su živjeli u rumenilu smiraja dana kad su njihove tamne ruke lopatale ugalj u ložionice engleskih, američkih ili holandskih parabroda; još uvijek su govorili o čudnim stranim gradovima: Njujorku, Buenos Airesu, Hamburgu. Nekad, uhvaćeni iznenadnom čežnjom za blistavim nepoznatim, bili su unajmljeni u adenskoj luci kao ložači i slagači uglja; bili su otišli van svoga uobičajenog svijeta i mislili su da nadilaze same sebe u zagrljaju neshvatljive neobičnosti svijeta, ali uskoro brod će stići u Aden i ta vremena će utonuti u prošlost. Zamijeniće zapadnjački šešir turbanom ili kufljom, zadržati jučer samo kao sjećanje i svaki od njih će se vratiti svome seoskom domu u Jemenu. Da li će se vratiti isti kao što su krenuli - ili izmijenjeni?

Da li je Zapad uhvatio njihove duše - ili je samo dotakao njihova čula?

Problem ovih ljudi produbljivao se u mom duhu u problem šireg značenja.

Nikada prije, razmišljao sam, nisu zemlje islama i Zapada došle tako blizu jedne drugim kao danas. Ova bliskost je borba, vidljiva i nevidljiva. Pod pritiskom zapadnjačkih kulturnih uticaja duše mnogih muslimana i muslimanki polahko se grče. Oni dopuštaju da budu odvraćeni od svog prvobitnog vjerovanja da poboljšanje životnog standarda treba da bude samo sredstvo za unapređenje čovjekovog duhovnog poimanja; oni padaju u isto obožavanje „progresa" u koje je pao zapadni svijet nakon što je sveo religiju samo na melodioznu

zvonjavu negdje u pozadini zbivanja; time postaju stasom manji, a ne veći, jer svako oponašanje kulture, u suprotnosti sa stvaralaštvom, neminovno umanjuje vrijednost naroda...

Ne želim reći da muslimani ne bi mogli mnogo naučiti od Zapada, naročito na polju znanosti i tehnologije. Ali, dakako, usvajanje znanstvenih pojmova i metoda u stvari nije „oponašanje", a posebno ne u slučaju naroda čija vjera naređuje da traže nauku gdje god je mogu naći. Znanost nije ni istočna ni zapadna, jer su sva znanstvena otkrića samo karike u beskrajnom lancu intelektualnog nastojanja koje obuhvata čovječanstvo kao cjelinu. Svaki učenjak gradi na temeljima koje su pripremili njegovi prethodnici, bili oni iz njegove vlastite nacije ili iz neke druge; ovaj proces gradnje, ispravljanja i poboljšanja nastavlja se od čovjeka do čovjeka, iz vijeka u vijek, iz civilizacije u civilizaciju, tako da se ne može nikada reći da naučna dostignuća određenog doba ili civilizacije „pripadaju" tome dobu ili civilizaciji. U jednom vremenu neka nacija, krepkija od drugih, u stanju je da više doprinese općem fondu znanja, ali u dugim periodima svi s pravom učestvuju u njemu. Bilo je doba kada je civilizacija muslimana bila snažnija od evropske civilizacije. Ona je prenijela Evropi brojne tehnološke pronalaske revolucionarne prirode i još više od toga, same principe „znanstvenog metoda" na kojem je izgrađena savremena znanost i civilizacija. Ipak, Džabir ibn Hajjanova fundamentalna otkrića u kemiji nisu učinila kemiju „arapskom" znanošću, niti algebra i trigonometrija mogu biti opisane kao „muslimanske" znanosti iako je jednu razvio El-Havarizmi, a drugu El-Battani, obojica muslimani, upravo kao što se ne može govoriti o „engleskoj" teoriji gravitacije, iako je onaj ko ju je formulirao bio Englez. Sva takva dostignuća su zajedničko vlasništvo ljudske rase. Zato, ako muslimani usvoje, kao što moraju usvojiti, savremene metode u nauci i tehnologiji, oni će samo slijediti

evolucioni instinkt koji tjera ljude da se koriste iskustvima drugih ljudi. Ali ako oni usvoje - a za to nema potrebe - zapadne životne oblike, zapadne manire i običaje i društvene koncepcije, oni time neće ništa dobiti, jer ono što im Zapad u tom pogledu može dati neće biti nadmoćnije onom što im je dala njihova vlastita kultura i na šta upućuje njihova vlastita vjera.

Ako muslimani očuvaju bistrim svoje glave i prihvate progres kao sredstvo, a ne kao cilj samom sebi, oni mogu ne samo sačuvati svoju vlastitu unutarnju slobodu nego isto tako, možda, prenijeti zapadnjacima izgubljenu tajnu životne slasti...

MEĐU JERMENCIMA na brodu bio je i neki suhonjavi, omanji čovjek orlovskog nosa i tako izražajnog lica kao da plamti, ali njegovi pokreti bili su

smireni i odmjereni. Kad je saznao da sam tek primio islam, ispoljio je posebnu naklonost prema meni; satima bismo sjedili zajedno na palubi dok bi mi govorio o svom selu u jemenskim brdima. Zvao se Muhammed Salih.

Jedne večeri posjetio sam ga na donjoj palubi. Jedan od njegovih prijatelja ležao je bolestan u groznici na svom željeznom ležaju i rekoše mi da brodski doktor nije htio da siđe na tu palubu. Pošto se pokazalo da boluje od malarije, dadoh mu kinina. Dok sam se bavio oko njega, drugi Jemenci se sakupiše u uglu oko malog Muhammeda Saliha i, pogledajući na mene, sašaptavahu se. Na koncu jedan od njih, visok čovjek maslinastosmeđeg lica i toplih crnih očiju, priđe mi i ponudi smotak zgužvanih novčanica:

„Sakupili smo ovo između sebe. Na nesreću, nema mnogo; za našu ljubav primi ovo."

Ja ustuknuh, iznenađen, i objasnih da lijek njihovom prijatelju nisam dao za novac.

„Ne, ne, znamo to, ali ipak primi ovaj novac. To nije plaća nego poklon - dar od tvoje braće. Mi smo sretni zbog tebe i zato ti nudimo novac. Ti sdi musliman i naš brat. Ti si čak bolji od nas, jer mi smo se rodili kao muslimani, naši očevi su bili muslimani kao i naši djedovi, a ti si prihvatio islam svojim vlastitim srcem... Primi novac, brate, radi Božjeg Poslanika."

A ja, još uvijek vezan svojim evropskim običajima, branio sam se: >,Pa, ja ne mogu primiti poklon kao uzvrat za uslugu bolesnom prijatelju... Osim toga, ja imam dovoljno novca; vama je sigurno potrebniji nego meni. Međutim, ako baš želite da ga date, dajte ga siromašnim u Port Saidu."

„Ne", govorili su Jemenci, „ti ga primi od nas, a ako ga ne želiš zadržati, daj ga u svoje ime siromašnim".

Nagovarali su me i, pogođeni mojim odbijanjem, konačno se rastužiše i ušutiše kao da sam odbio ne njihov novac nego njihova srca. Ja iznenada shvatih: tamo odakle sam došao ljudi su navikli da grade zidove između Ja i Vi, a ovo je zajednica bez zidova...

„Dajte mi novac, braćo. Prihvatam ga i zahvaljujem vam."

„SUTRA ćemo, inšallah, biti u Meki. Vatra koju pališ, Zejde, biće posljednja; naše putovanje se približava kraju".

„Ali sigurno, daidža, biće još vatri koje treba paliti i biće uvijek još neko putovanje pred nama?"

„To može biti tako, Zejde, brate; ali nekako osjećam da ta druga putovanja neće biti u ovoj zemlji, toliko srna dugo lutao po Arabiji da mi je to ušlo u krv i bojim se ako ne odem sada, neću nikada... A ja moram ići, Zejde. Zar se

ne sjećaš izreke da se voda mora kretati i teći kako bi ostala bistra? Želim, dok sam još mlad, da vidim kako žive naša muslimanska braća u drugim dijelovima svijeta - u Indiji, u Kini, na Javi..."

„Ali, daidža", odgovara Zejd sa zaprepaštenjem, „ti nipošto nisi prestao da voliš ovu arapsku zemlju?"

„Ne, Zejde, volim je isto toliko koliko i ranije; možda čak malo previše - toliko da me boli kad pomislim na ono šta joj budućnost može donijeti. Čuo sam da Kralj namjerava otvoriti svoju zemlju strancima kako bi od njih dobio novac; dozvoliće im da istražuju naftu u El-Hasi i zlato u Hidžazu - a Bog sami zna šta će to sve donijeti beduinima. Ova zemlja više nikada neće biti ista..."

Iz tišine pustinjske noći začu se topot kamile u galopu. Neki usamljeni jahač juri iz mraka u svjetlo naše logorske vatre dok mu vihore rese na sedlu i leprša njegova abaja; naglo zaustavlja devu i, ne čekajući da ona klekne, skače iz sedla. Nakon kratkog „Esselamu alejkum" on poče, ne izgovorivši više ni riječi, da odsedlava životinju, zbacuje vreće kod logorske vatre i sjede na tle, još uvijek šutljiv, okrećući lice od nas.

„Neka te Bog pozivi, Ebu Seide", kaže Zejd, koji očigledno poznaje neznanca. Ali on ostaje šutljiv, našto se Zejd okreće prema meni: „On je jedan od Ibn Saudovih radžadžila, vrag."

Mrzovoljni Ebu Seid je vrlo crn; njegove debele usne i kovrdžava kosa, pažljivo ispružena u dvije duge pletenice, odaje afričke pretke. On je vrlo lijepo obučen; bodež za pojasom - vjerovatno Kraljev poklon - optočen je zlatom, a njegova deva je divne medaste boje, „sjeverne", vitkih nogu, uske glave, snažnih ramen, a sapi kao kod srne.

„Šta ti je, Ebu Seide? Zašto ne razgovaraš sa svojim prijateljima? Je li te džin opsjeo?"

„Nura..." prošapta Ebu Seid - i nakon nekog vremena, kad mu je vruća kafa odvezala jezik, govori nam o Nuri, djevojci iz mjesta Er-Ras (on spominje ime njenog oca i slučajno sam ga dobro poznavao).

On ju je potajno posmatrao preko baščenskog zida dok je zahvatala vodu u pratnji drugih žena - „i osjetio sam kao da je užareni ugalj pao u moje srce. Volim je, ali njen otac, pas, ne da mi svoju kćer da se s njom oženim, bijednik - i reče da me se ona boji. Ponudio sam mnogo novaca kao njen miraz i još komad zemlje; ali on je uvijek odbijao i konačno je udao za njenog rođaka, da Bog da bili prokleti, i on i ona!"

Njegovo snažno, tamno lice osvijetljeno je s jedne strane logorskom vatrom, a sjene što po njemu plešu su kao sjene paklenih muka. Ne može dugo

da izdrži sjedeći; gonjen svojim nemirom, skače, neko vrijeme nešto petlja oko sedla, vraća se vatri i, iznenada, odjuri u mrklu noć. Čujemo ga kako u širokim krugovima trči oko našeg logora i viče;

„Nurina vatra me izgara! Nurina vatra gori u mojim prsima!" - i opet, s jecajem: „Nura, Nura!"

Primiče se logorskoj vatri i trči u krugovima oko nje, a njegov kaftan leprša kao avetinjska noćna ptica u svjetlu i tami treperave vatre.

Da li je lud? Ne mislim da je. Ali može biti da se iz tamnih dubina njegove duše bude neke iskonske, atavističke emocije - pradjedovska sjećanja afričke prašume, sjećanja naroda koji je živio usred demona i nadzemaljskih tajni, još uvijek vrlo blizu vremena kada je božanska iskra svijesti pretvorila životinju u čovjeka, a iskra još nije dovoljno jaka da veže oslobođene nagone i preobrati ih u više emocije... Na trenutak mi se čini da zaista vidim Ebu Seidovo srce pred sobom, komad mesa i krvi kako se puši u vatri strasti kao u stvarnoj vatri - i nekako mi izgleda sasvim prirodno da mora plakati tako strašno, plakati i trčati u krugovima kao lud dok se sputane kamile, uplašene, uzdižu, na tri noge...

Onda nam opet prilazi i baca se na tle. Razabirem protest na Zejdovom licu pri pogledu na takvu neobuzdanu provalu - jer za aristokratsku narav prvog Arapa nema ništa što zaslužuje veći prezir od takve neobuzdanosti emocija. Ali Zejdovo dobro srce uskoro se pokazuje u boljem svjetlu. On povlači Ebu Seida za rukav i, dok ovaj diže glavu i gleda u nj bezizražajnim očima, Zejd ga nježno privlači sebi:

„Ebu Seide, kako se možeš tako zaboraviti? Ti si ratnik, Ebu Seide... Ti si ubijao ljude i često bio u prilici da te ubiju - a sada te žena obara? Ima i drugih žena na svijetu osim Nure... Ebu Seide, ratnice, ludo..."

I dok Afrikanac lagahno ječi i pokriva lice rukama, Zejd nastavlja:

„Smiri se, Ebu Seide... Pogledaj gore! Vidiš li onu svijetlu stazu na nebesima„"

Ebu Seid pogleda gore začuđeno, a ja, i ne htijući, slijedim prst kojim Zejd pokazuje i skrećem pogled na blijedu nepravilnu stazu što ide preko neba od jednog horizonta do drugog. Nazvali biste je Mliječni put, ali beduini u svojoj pustinjskoj mudrosti znaju da je to samo trag nebeskog ovna koji je bio poslat Ibrahimu kada je, u pokornosti Bogu i u očajanju svog srca, podigao nož da žrtvuje svog prvorodenog sina. Putanja ovna ostala je vidljiva na nebesima za vječna vremena, simbol milosti i blagoslova, sjećanje na spasenje poslato da ukloni bol jednog ljudskog srca - i utjeha onima koji će kasnije doći; onima koji su usamljeni ili izugubljeni u pustinji i onima koji posrću, uplakani i očajni, kroz divljinu svojih vlastitih života.

I Zejd nastavlja ruke pružene prema nebu, govoreći svečano, a ipak nenametljivo kako samo Arap može govoriti:

„To je putanja ovna kojeg je Bog poslao našem učitelju Ibrahimu kad je upravo htio da ubije svoga prvorodenog sina; tako je Bog ukazao milost Svome robu... Zar misliš da će tebe zaboraviti?"

Pod djelovanjem Zejdovih smirujućih riječi Ebu Seidovo tamno lice se razvedrava u djetinjem čuđenju i postaje vidljivo mirnije; on gleda pažljivo, kao učenik koji prati svog učitelja, prema nebu, pokušavajući da u njemu nađe utjehu svom očajanju.

IBRAHIM i njegov nebeski ovan; takve slike lahko padaju na um u ovoj zemlji. Čudno je kako je živo sjećanje na tog časnog poslanika kod Arapa - mnogo življe nego kod kršćana na Zapadu, koji, uostalom, temelje svoje religiozne predstave u prvom redu na Starom zavjetu, ili čak kod Jevreja kojima je Stari zavjet početak i kraj Božije riječi čovjeku. Duhovno prisustvo Ibrahima se uvijek osjeća u Arabiji, kao i u čitavom muslimanskom svijetu, ne samo u učestalosti kojom se njegovo ime daje muslimanskoj djeci (Abraham - u arapskom obliku Ibrahim), nego isto tako i u stalno obnavljanom podsjećanju, kako u Kur'anu tako i u svakodnevnim molitvama muslimana, na ulogu toga poslanika kao prvog svjesnog propovjednika Božije Jedinosti, to objašnjava i veliku važnost koju islam daje godišnjem hodočašću Meki, koja je od najranijih vremena usko vezana s predajom o Ibrahimu. Njega nije - kao što mnogi zapadnjaci pogrešno pretpostavljaju - u arapski misaoni svijet unio Muhammed u pokušaju, tako reći, da „pozajmi" elemente religiozne tradicije od judaizma, jer je istorijski utvrđeno da je Ibrahimova ličnost bila poznata Arapima davno prije pojave islama. Svako spominjanje toga poslanika u samom Kur'anu tako je izraženo da ne ostavlja nikakve sumnje da je on zauzimao istaknuto mjesto u arapskom duhu vijekovima prije Muhammedovog doba; njegovo ime i opis njegovog života su uvijek spomenuti bez ikakvih uvoda ili objašnjenja - kao nešto što je, čak i najranijim slušaocima Kur'ana, moralo biti dobro poznato. Zaista, veću predislamsko doba Ibrahim je imao istaknuto mjesto u rodoslovlju Arapa kao praotac, preko Ismaila, Hadžerinog sina, „sjeverne" arapske skupine koja danas obuhvata više od polovine arapske nacije, a kojoj pripada i Muhammedovo pleme Kurejš.

Samo početak priče o Ismailu i njegovoj majci spomenut je u Starom zavjetu jer njen daljnji razvoj nema neposrednog uticaja na sudbinu jevrejske nacije, kojoj je uglavnom posvećen Stari zavjet; ali predislamska predaja Arapa ima mnogo više da kaže o toj stvari.

Prema toj predaji, Ibrahim je Hadžeru i Ismaila ostavio na mjestu gdje je danas Meka, što nije nipošto nevjerovatno ako se sjetimo da nomadima na kamilama putovanje od trideset ili više dana nije bilo niti je danas nešto neobično. U svakom slučaju, arapska predaja kaže da je upravo u ovu dolinu Ibrahim doveo Hadžeru i svoga sina - u ovaj klanac između kamenitih brda, golih i pustih pod arabijskim suncem, brda koja šibaju vreli pustinjski vjetrovi i koja izbjegavaju čak i ptice grabljivice. Čak i danas, kada je mekanska dolina puna kuća i ulica i ljudi brojnih jezika i rasa, pustinjska samoća vapi s mrtvih padina oko nje, a iznad mnoštva hadžija koji padaju na sedždu pred Kabom lebde duhovi onih davno minulih tisućljetća u tišini prazne doline lišene svakog života.

To je bila prava sredina za očajanje one egipatske ropkinje koja je rodila sina svome gospodaru i tako postala predmet takve mržnje žene svog gospodara da su ona i njen sin Ismail morali biti otjerani. Praotac je stvarno morao biti vrlo ojađen kad je to morao učiniti da bi umirio svoju neumoljivu ženu, ali se moramo sjetiti da je on, koji je bio tako blizak Bogu, bio uvjeren da je Njegova milost bez granica.

Rečeno nam je u Knjizi postanja da ga je Bog ovako utješio: „Neka ne bude tuge u tvom pogledu zbog djeteta i tvoje ropkinje... Od njenog sina ću proizvesti narod jer je on tvoj potomak." I tako Ibrahim ostavi uplakanu ženu i dijete u dolini, ostavivši im mješinu s vodom i vreću hurmi pa ode na sjever kroz Midian u zemlju Kanan.

U dolini je bilo usamljeno stablo divlje sarhe. U njegovoj sjeni sjedila je Hadžera s djetetom u svom krilu. Oko nje je bila samo ustreptala, žarka vrućina, zasljepljujuće svjetlo na pijesku i stjenovite padine. Kako je dobra bila sjena drveta... Ali tišina, ova strašna tišina bez daha bilo kakvog živog stvorenja! Dok je dan polahko prolazio, Hadžera je mislila; kad bi barem nešto živo došlo ovdje, ptica, neka životinja, pa čak i grabljiva zvijer, kakva bi to radost bila! Ali ništa ne dođe osim noć, okrepljujuća kao sve pustinjske noći, osvježujući svod mraka i zvijezda koji ublaži gorčinu njenog beznađa. Hadžera osjeti novu hrabrost. Ona nahrani svoje dijete hurmama i oboje se napiše vode iz mješine.

Noć prođe, i još jedan dan i još jedna noć. Ali kad dođe treći dan s užarenim dahom, više nije bilo vode u mješini, a očajanje preraste svaku sngu i nada se pretvori u razbijen vrč. I dok je dijete uzalud plakalo, sve slabijim glasom tražeći vodu, Hadžera, izvan sebe zbog patnje svog umirućeg djeteta, trčala je s uzdignutim rukama tamo-amo kroz dolinu uvijek istom stazom između dvaju brežuljaka; upravo kao sjećanje na njen očaj hadžije koji sada dolaze u Meku trče sedam puta između ovih dvaju brežuljaka, uzvikujući kao što je ona nekda

uzvikivala: ,,O Ti Darežljivi, koji si pun milosrđa! Ko će nam se smilovati ako se Ti ne smiluješ!"

A onda dođe odgovor: gle, šiknu voda i poče teći preko pijeska. Hadžera vrisnu od radosti i zaroni lice djeteta u dragocjenu tečnost da se napije; i ona je pila s njim, uzvikujući, preklinjući između jecaja „Zummi, zummi" - što je riječ bez značenja, jednostavno oponašanje šuma vode dok izvire iz zemlje, kao da hoće da kaže! „Teci, teci!" Da se ne bi razlila i izgubila u tlu, Hadžera ogradi izvor pijeskom; nato voda prestade da se razlijeva i postade bunar koji se otada naziva Zemzem-vrelo i postoji i danas.

Oboje su sada bili spašeni od žeđi, a hurme su trajale malo duže. Nakon nekoliko dana grupa beduina, koji su sa svojim porodicama i svom imovinom bili napustili svoj kraj u južnoj Arabiji i bili u potrazi za novim ispašama, slučajno je naišla pored ušća doline. Kad vidješe jata ptica kako kruže iznad nje, zaključiše da tamo mora biti vode. Neki od njih odjahaše u dolinu da je istraže i nađoše usamljenu ženu s djetetom kako sjedi pored izdašnog bunara. Miroljubivi kakvi su bili, zatražiše od Hadžere dozvolu da se nastane u njenoj dolini. Ona im to i dozvoli uz uvjet da vrelo Zemzem zauvijek ostane u vlasništvu Ismaila i njegovih potomaka.

Što se tiče Ibrahima, predaja kaže da se vratio u dolinu nakon nekog vremena i našao Hadžeru i njenog sina žive, kao što mu je Bog bio obećao. Otada ih je često posjećivao i dočekao da Ismail odraste i oženi se s djevojkom iz južnoarabijskog plemena. Znatno kasnije bilo mu je u snu naređeno da u blizini vrela Zemzem izgradi hram svome Gospodaru; nakon toga, uz pomoć svoga sina, on je izgradio svetište koje i danas postoji u Meki, a poznato je pod imenom Kaba. Dok su klesali stijene za ono što je trebalo da bude prvi hram ikada podignut u slavu jednog Boga, Ibrahim je okretao svoje lice prema nebesima i uzvikivao: „Lebbejk, allahumme, lebbejk!" - „Za Tebe sam spreman, Bože, za Tebe sam spreman!": zato za vrijeme hodočašća Meki - hodočašća prvom hramu Jedinom Bogu - muslimani uzvikuju: „Lebbejk, allahumme, lebbejk!" kad se primiču Svetom Gradu.

„LEBBEJK, ALLAHUMME, LEBBEJK..."

Koliko puta sam čuo ovaj uzvik za vrijeme mojih pet hodočašća Meki. Čini mi se kao da ga čujem i sada dok ležim pored Zejda i Ebu Seida kod vatre.

Zatvaram oči i Mjesec i zvijezde nestaju. Stavljam ruku preko lica pa čak ni svjetlo vatre ne može prodrijeti kroz moje očne kapke; svi pustinjski zvuči zamiru i čujem samo taj zvuk „lebbejk" u svom duhu i kucanje i šum krvi u ušima; kuca i Šumi i tutnji kao udaranje morskih valova o trup broda i kao lu-

panje mašina. Čujem lupanje mašina i osjećam podrhtavanje brodskih bokova poda mnom i miris njegovog dima i ulja i čujem uzvik „Lebbejk, allahumme, lebbejk" kako je odjekivao iz hiljada grla na brodu koji me je nosio na moj prvi hadž, prije gotovo šest godina, iz Egipta u Arabiju preko mora što se naziva Crvenim, a niko ne zna zašto. Jer voda je bila siva sve dok smo brodili kroz Suecki kanal, zatvoren s desne strane planinama afričkog kontinenta, a sa lijeve planinama Sinajskog polutooka - obje gole, kameni lanci bez rastinja što se, dok brodimo sve dalje, postepeno razmiču i gube u magličastoj daljini nejasnog sivila koje vas navodi da zemlju više osjećate nego vidite. A kada smo, u kasno popodne, klizili otvorenom širinom Crvenog mora, ono je bilo plavo kao Sredozemlje pod naletima vjetra koji miluje.

Na brodu su bili samo hodočasnici, toliko mnoštvo da su jedva mogli stati na brod. Brodska kompanija, gramzljiva za zaradom od kratke sezone hadža, doslovno ga je natrpala do vrha ne brinući se o udobnosti putnika. Na palubama, u kabinama, u svim hodnicima, na svakom stubištu, u restoranima prvog i drugog razreda, u svim skladištima koja su bila ispražnjena za tu svrhu i opremljena privremenim ljestvama, u svakom raspoloživom prostoru i svakom kutku ljudska bića su bila mučno nabijena. To su bili većinom hodočasnici iz Egipta i sjeverne Afrike. U velikoj skromnosti, jedino s ciljem puta pred očima, oni su bez gunđanja podnosili sve te nepotrebne tegobe. Ko god ih je vidio kako čuče na palubama, u zbijenim skupinama, ljudi, žene i djeca, i jedva uspijevaju da podmire svoje potrebe (jer kompanija nije obezbjeđivala nikakvu hranu); kako se snabdijevaju vodom u limenkama i čuturama, a svaki pokret je mučenje u ovoj ljudskoj stisci; kako se okupljaju pet puta na dan oko slavine s vodom - a bilo ih je suviše malo za tako mnogo ljudi - da bi uzeli abdest prije namaza; kako su trpili u zagušljivom zraku dubokih skladišta dva kata ispod palube, gdje inače putuju samo bale i sanduci robe - ko god je to vidio taj mora priznati snagu vjere u ovim hodočasnicima. Jer oni zaista kao da nisu ni osjećali svoju patnju, toliko su bili obuzeti mislima o Meki. Govorili su samo o hadžu, a uzbuđenje koje su očekivali u skoroj budućnosti davalo je njihovim licima blistav sjaj. Žene su često u horu pjevale pjesmu o Svetom Gradu i uvijek iznova dopirao je refren:

„Lebbejk, allahumme, lebbejk!"

Oko podne sljedećeg dana oglasi se brodska sirena; to je bio znak da smo stigli naspram Rabiga, male luke sjeverno od Džide gdje, u skladu sa starom tradicijom, hodočasnici koji dolaze sa sjevera odbacuju svoju svakodnevnu odjeću i oblače ihram, hadžijsku odjeću. Ona se sastoji od dva nesašivena komada

bijelog vunenog ili pamučnog platna, od kojih se jedan omota oko struka i dopire do ispod koljena, dok se drugi slobodno prebacuje preko jednog ramena, pri čemu glava ostaje otkrivena. Razlog za ovakvo oblačenje, a on potiče još od Poslanika, je da za vrijeme hadža ne smije biti osjećaja otuđenosti između vjernika koji se skupljaju sa svih strana svijeta da posjete Božiju kuću, nikakve razlike između rasa i nacija, između bogatih i siromašnih, visokih i niskih, kako bi svi znali da su braća, jednaki pred Bogom i ljudima. Uskoro na našem brodu iščeznu šarolika odjeća muškaraca. Više se nisu mogli vidjeti crveni tunižanski tarbuši, raskošni marokanski burnusi ili živopisne galabije egipatskih felaha; svugdje oko vas samo skromno bijelo platno, bez ikakvih ukrasa, omotano oko tijela koja su se sada kretala s većim dostojanstvom, očito izraženim ovim prelaskom u stanje hadža. Pošto bi ihram pokrio premalo, hodočasnice ostaju u svojoj uobičajenoj odjeći; međutim, kako je ova na našem brodu bila samo bijela ih' crna - crne haljine Egipćanki i bijele sjeveroafrikanki - ona nije unosila nikakvu boju u sliku.

U svanuće trećeg dana brod baci sidro pred obalom Arabije. Većina nas stajali smo uz ogradu na palubi i gledali prema kopnu koje je polahko izranjalo iz jutarnje maglice.

Na svim stranama moglo se vidjeti siluete drugih hodočasničkih brodova, a između njih i kopna blijedožute i smaragdnozelene pruge u vodi: podvodni karolni grebeni, dio onog dugog, negostoljubivog lanca koji se prostire ispod istočne obale Crvenog mora. Iza njih, prema istoku, bilo je nešto kao brijeg, nizak i taman; ali kada se Sunce iza njega diže, to iznenada prestade da bude brijeg i pojavi se uz more grad što se penje od ruba prema centru sa sve višim i višim kućama, mala i prijatna struktura ružičastog i žutosivog koralnog kamena: lučki grad Džida. Malo pomalo mogli ste razabrati izrezbarene prozore s mušepcima i drvene pregrade balkona, kojim je vlažan zrak vremenom dao jednoličnu sivozelenu boju. U sredini je stršila munara, bijela i prava kao ispružen prst.

Opet uzvik „Lebbejk, allahumme, lebbejk!" - radostan poklik ? imoprednosti i oduševljenja što poleti od uzbuđenih, u bijelo obučenih hadžija na brodu, preko vode, prema zemlji njihovih najvećih nada.

Njihovih i mojih nada, jer je za mene pogled na obalu Arabije bio vrhunac godina traganja. Pogledah u Elzu, svoju ženu, koja je bila moj pratilac na ovom hadžu i pročitah u njenim očima isti osjećaj...

Tada ugledasmo mnoštvo bijelih krila kako jure prema nama sa kopna: arapski priobalni čamci. Sa latinskim jedrima oni su klizili po glatkoj površini mora, mehko i bešumno nalazeći put u dubinama između nevidljivih koralnih

sprudova - prvi izaslanici Arabije spremni da nas prime. Prilazili su nam sve bliže i bliže i, konačno, sakupljeni uz bok broda, s jarbolima što se njišu, spustiše svoja jedra jedan za drugim uz šum, zvižduk i klepet kao da se jato orijaških čaplji spustilo da jede, a iz maloprijašnje tišine podiže se vriska i povici; to su bili povici onih sa čamaca koji sada poskakaše sa čamca na čamac i jurnuše na brod da se dočepaju prtljaga hodočasnika, a hodočasnici su bili toliko uzbuđeni pri pogledu na Svetu zemlju da su sve prepuštali i ne braneći se.

Čamci su bili teški i prostrani; nezgrapnost njihovih trupova bila je u čudnom kontrastu s ljepotom i vitkošću njihovih visokih jarbola i jedara. Mora da se na takvom čamcu, ili možda na nešto većem iste vrste, otisnuo hrabri moreplovac Sindbad u neželjene avanture i pristao na nekom otoku koji je u stvari - kakva strahota! - bio samo leđa nekoga kita... A na sličnim brodovima plovili su, davno prije Sindbada, Feničani prema jugu preko ovog istog Crvenog mora pa preko Arapskog mora, tražeći začine, tamjan i izgubljena blaga...

A sada smo mi, slabašni nasljednici onih herojskih putnika, jedrili preko koralnog mora, obilazeći podzemne grebene u širokim lukovima; hadžije u bijeloj odjeći, nabijeni između kofera i zavežljaja, nijemo mnoštvo što strepi u iščekivanju.

I ja sam bio pun iščekivanja. Ali kako sam mogao predvidjeti, dok sam sjedio na pramcu čamca s rukom svoje žene u svojoj ruci, da će ovaj jednostavni poduhvat hadža tako duboko, tako potpuno izmijeniti naše živote? Opet sam prisiljen da mislim o Sindbadu. Kad je napustio obale svoje domovine, on - kao ni ja - nije imao pojma o onom šta će budućnost donijeti. On nije predvidio, niti želio, sve one čudne pustolovine koje treba da doživi, nego je samo htio da trguje i da zaradi novaca; ja sam htio samo da obavim hadž, ali kad se ono što nam se trebalo desiti stvarno desilo, ni jedno od nas nije više bilo u stanju da gleda na svijet svojim starim očima.

Istina, nisam sreo ništa tako fantastično kao što su džini, začarane djevojke ili divovska ptica Rok s kojima se morao nositi moreplovac iz Basre; ali ipak, bilo je suđeno da se taj moj prvi hadž ureze dublje u moj život nego što su se sva njegova putovanja urezala u njegov. Jer Elzu je čekala smrt a ni jedno od nas nije imalo nikakve slutnje kako je ona blizu. Što se mene tiče, znao sam da sam ostavio Zapad da živim među muslimanima, ali nisam znao da iza sebe ostavljam čitavu svoju prošlost. Bez ikakve nagovijesti moj stari svijet se okončavao; svijet zapadnjačkih ideja i osjećaja, stremljenja i predstava. Vrata su se tiho zatvarala iza mene, tako tiho da toga nisam ni bio svjestan; mislio sam da će to biti putovanje kao i sva druga ranija, kada se luta kroz strane zemlje, da bi

se uvijek vratilo svojoj prošlosti. Ali, dani su se morali promijeniti potpuno, a s njima i smjer svih želja.

DOTADA sam već bio posjetio mnoge zemlje Istoka. Poznavao sam Iran i Egipat bolje nego bilo koju zemlju u Evropi; Kabul mi već odavno nije bio stran; bazari Damaska i Isfahana bili su mi bliski. Zato sam mogao pomisliti. Beznačajno! Kada sam prvi put prošao kroz bazar u Džidi i vidio neodređenu mješavinu i bezoblično ponavljanje onog što se drugdje na Istoku moglo vidjeti u daleko većem savršenstvu, bazar je bio pokriven daskama i tkaninom za vreće kao zaštita od zaparne vrućine; kroz rupe i pukotine probijali su se tanki, ublaženi sunčevi zraci i pozlaćivali sumrak otvorene kuhinje ispred kojih dječaci - crnci peku male komade mesa na štapićima iznad užarenog drvenog uglja; kafane s uglačanim mesinganim posuđem i ukrasnim sitnicama napravljenim od palmovog lišća; besmisleni dućani puni tričarija iz Evrope i s Istoka. Svugdje zapara i miris ribe i koralne prašine. Svugdje gomile ljudi - bezbrojne hadžije u bijelom i živopisno odjeveni građani Džide na čijim se licima, odjeći i ponašanju susreću sve zemlje muslimanskog svijeta; možda otac iz Indije, dok se majčin otac - možda sSm mješavina Malajca i Arapa - mogao oženiti s onom koja je s očeve strane potjecala od Uzbeka, a s majčine strane možda iz Somalije; živi tragovi vijekova hadža i islamske sredine koja ne poznaje granice po boji niti razlike između rasa. Uz ovu domaću i hodočasničku vrevu, Džida je tada (1927) bila jedino mjesto u Hidžazu gdje je bilo dopušteno da borave nemuslimani. Ponekad ste mogli vidjeti natpise na dućanu latinicom i ljude u bijelom tropskom odijelu s tropskim šljemom ili šeširom na glavi; iznad konzulata su lepršale strane zastave.

Sve ovo je pripadalo, tako reći, ne toliko kopnu koliko moru; zvukovima i mirisima luke, brodovima usidrenim iza blijedih koralnih pruga, ribarskim čamcima s bijelim trokutnim jedrima - svijetu ne mnogo različitom od Sredozemlja. Ipak, kuće su već bile malo drugačije, otvorene povjetarcu, s bogato oblikovanim fasadama, izrezbarenim drvenim prozorskim okvirima i pokrivenim balkonima, najnježnijim zaslonima od drveta koji omogućuju ukućanima da gledaju van bez smetnje, ali sprečavaju prolaznike da vide unutrašnjost; svi ovi drveni dijelovi ležali su kao sivozelena čipka na zidovima od ružičastog koralnog kamena, nježni i krajnje harmonični. Ovo više nije bilo Sredozemlje, ali još ne sasvim ni Arabija; bio je to priobalni svijet Crvenog mora, koje pruža sličnu arhitekturu na objema svojim stranama.

Međutim, Arabija se već najavljivala čeličnosivim nebom, golim, kamenitim bregovima i pješčanim dinama prema istoku te u onom dahu veličine i onoj

očitoj oskudici koje su uvijek tako čudno izmiješane u arapskom pejsažu.

POSLIJE PODNE sljedećeg dana naš karavan krenuo je putem prema Meki, krivudajući kroz gomile hodočasnika, beduina, kamila s nosiljkama i bez njih, jahaćih kamila, magaraca prekrivenih šarolikim pokrivačima, prema istočnoj kapiji grada. Pokatkad prošlo bi mimo nas poneko motorno vozilo - prva kola u Saudi Arabiji - natrpano hodočasnicima, bučno trubeći. Kamile kao da su osjećale da su ta nova čudovišta njihovi neprijatelji, jer bi se svaki put pomamno pribijale uz zidove kuća, mašući tamo-amo svojim dugim vratovima, zbunjene i bespomoćne. Novo doba se prijeteći nadvijalo nad ove visoke, strpljive životinje, ispunjavajući ih strahom i tajanstvenim slutnjama.

Uskoro su bijeli gradski zidovi ostali iza nas i odjednom se nađosmo u pustinji - u prostranoj ravnici, svikastosmeđoj, pustoj, prošaranoj trnovitim žbunjem i mrljama stepske trave, s niskim, izoliranim brežuljcima što izranjaju iz nje kao otoci u moru, a omeđenoj na istoku nešto višim, kamenitim lancima, plavkastosivim, lišenim svakog života. Svuda preko te opasne ravnice gmizali su karavani, mnoštvo njih, u dugim nizovima - stotine i hiljade kamila - životinja iza životinje u jednom jedinom redu, natovarene nosiljkama, hodočasnicima i prtljagom, ponekad iščezavajući iza brežuljaka, a zatim se opet pojavljujući. Postepeno su se sve njihove staze slijevale u jedan jedini, pješčani put stvoren od tragova sličnih karavana u toku dugih vijekova.

U tišini pustinje, koju je više naglašavalo nego prekidalo tapkanje kamiljih stopala, povremeni uzvik beduina-goniča i ovdje-ondje prigušeno pjevanje nekog hadžije, iznenada me obuze čudan osjećaj - tako nedoljiv osjećaj da ga se gotovo moglo nazvati vizijom: vidio sam sebe na nekom mostu koji je premoštavao nevidljivi ponor; most tako dug da mu se kraj s kojeg sam došao već gubio u magličastoj daljini dok se drugi jedva počeo da nazire. Stajao sam u sredini, a moje srce se stezalo od straha dok sam se gledao tako na pola puta između dvaju krajeva mosta - već suviše daleko od jednog, a još ne dovoljno blizu drugog - i izgledalo mi je, u dugim trenucima, da ću uvijek morati tako ostati između dvaju krajeva, uvijek iznad strahovitog ponora - kad se iznenada neka Egipćanka na kamili ispred mene oglasi starim hadžijskim „Lebbejk, allahumme, lebbejk!" - i moj san se razbi.

Sa svih strna mogli ste čuti ljude kako govore i mrmljaju na raznim jezicima. Ponekad bi nekoliko hodočasnika uzvikivalo u horu „Lebbejk, Uahumme, lebbejk!" - ili bi neka Egipćanka pjevala pjesmu u slavu Poslanika, našto bi se neka druga oglasila „gatrafom", tim radosnim uzvikom arapskih žena (on se u Egiptu zove „zagruta"), oštrim, vrlo visokim trilerom koji ispuštaju žene u svim

svečanim prilikama, kao što su ženidba, rođenje djeteta, obrezivanje, vjerske povorke bilo koje vrste i, naravno, hadž. U viteškoj Arabiji ranijih vremena, kada su kćerke poglavica običavale jahati u rat s muškarcima svoga plemena da bi ih podstakle na veću hrabrost (jer se smatralo strašnom sramotom dopustiti da neka od ovih djevojaka pogine ili, još gore, da je neprijatelj zarobi), gatrafase mogla često čuti na bojnom polju.

Većina hadžija putovali su u nosiljkama - po dvojica na svakoj kamili - i neprestano ljuljanje i njihanje postepeno bi ih omamljivalo i nerviralo. Onoga ko bi, iscrpljen, za trenutak zadrijemao, probudilo bi iznenadno drmanje, da bi opet zaspao i opet se probudio.

S vremena na vrijeme goniči kamila, koji su pratili karavan pješke, dozivali bi svoje životinje. Poneki od njih bi ponekad zapjevao u ritmu s razvučenim korakom kamila.

Pred jutro smo stigli do Bahre, gdje karavan zastade da predani jer je vrućina bila takva da je putovanje bilo moguće samo noću. Ovo selo - u stvari samo dvostruki niz kućica, kafana, nekoliko koliba od palmovog lišća i jedna sasvim mala džamija - bilo je uobičajeno odmorište za karavane na polovici puta između Džide i Meke. Pejsaž je bio isti kao što je bio cijelim putom otkako smo napustili obalu: pustinja s usamljenim brežuljcima tu i tamo i visokim, plavkastim planinama na istoku koje su odvajale priobalnu niziju od platoa centralne Arabije. Sada je ova pustinja oko nas sličila na ogroman vojnički logor s bezbrojnim šatorima, kamilama, nosiljkama, svežnjevima i metežom brojnih jezika - arapskog, malajskog, hindustanskog, perzijskog, somalskog, turskog, paštu, amhara i Bog zna koliko drugih. Ovo je bio pravi sastanak nacija, ali kako su svi nosili isti ihram, razlike u porijeklu su bile jedva primjetne i sve brojne rase izgledale su gotovo kao jedna.

Hadžije su bile umorne nakon noćnog marša, ali su samo malobrojni među njima znali kako da iskoriste ovo vrijeme odmora; većini njih putovanje je moralo biti sasvim neuobičajen poduhvat, a mnogima je to bilo prvo putovanje u životu - i to takvo putovanje, prema takvom cilju! Morali su biti nemirni, morali su se vrtiti naokolo, njihove ruke su tražile da nešto rade, čak ako ništa drugo onda barem da otvaraju i ponovno zavezuju svoje vreće i zavežljaje; inače se čovjek počinje osjećati izgubljenim, potpuno izgubljenim u nezemaljskoj sreći kao u moru...

Ovo se, čini se, desilo porodici u šatoru neposredno uz moj, očigledno hadžije iz nekog bengalskog sela. Jedva bi progovorili koju riječ, sjedili su podvijenih nogu na tlu i zurili nepomično prema istoku, u smjeru Meke, prema pu-

stinji ispunjenoj treperavom vrućinom. Bio je takav sanjarski mir na njihovim licima da ste osjećali kako su oni već pred Božijom kućom i skoro u Njegovom prisustvu. Ljudi su bili izvanredno lijepi, mršavi, dugih kosa i sjajnih crnih brada. Jedan od njih je ležao bolestan na vunenom prostiraču; do njega su čučale dvije mlade žene, kao živopisne ptičice u svojim prostranim crvenoplavim pantalonama i srebrom izvezenim tunikama, gustih crnih pletenica koje su padale niz leđa; mlađa od njih imala je tanki zlatni prsten u jednoj nosnici.

Poslije podne bolesnik umrije. Žene nisu ni jadikovale kako to često čine u istočnim zemljama, jer ovaj čovjek je umro na hadžu, na svetom tlu, i tako posvećen. Muškarci opraše tijelo i zamotaše ga u isto bijelo platno koje je nosio kao svoju posljednju odjeću. Nakon toga jedan od njih stade pred šator, sastavi svoje ruke pred ustima i oglasi se ezanom: „Bog je Najveći, Bog je Najveći! Nema drugog Boga osim Allaha, a Muhammed je Božiji poslanik!... Namaz za mrtvog! Neka nam se svima Bog smiluje!" I sa svih strana sakupiše se ljudi obučeni u ihrame i svrstaše u redove iza imama kao vojnici velike armije. Nakon dženaze-namaza, iskopaše grob, neki starac prouči nekoliko odlomaka iz Kur'ana, a oni onda zatrpaše pijeskom umrlog hadžiju, koji je bio položen na stranu, licem okrenut prema Meki.

PRED IZLAZAK SUNCA drugog jutra pješčana ravnica se poče sužavati, brežuljci se primakoše; prođosmo kroz klanac i u blijedom svjetlu zore ugledasmo prve kuće u Meki; zatim uđosmou ulice Svetog Grada dok se Sunce već dizalo.

Kuće su bile nalik na one u Džiddi s izrezbarenim prozorima s mušepcima i zatvorenim balkonima, ali kamen od kojeg su izgrađene izgledao je teži, masivniji od svijetloobojenog koralnog kamena Džidde. Bilo je još vrlo rano izjutra, ali je već počela pritiskivati teška jara. Pred mnogim kućama bile su klupe na kojim su spavali iscrpljeni ljudi. Sve uže i uže postajale su nepopločane ulice kroz koje se, ljuljajući se, probijao naš karavan prema središtu grada. Kako nas je samo nekoliko dana dijelilo od svečanosti hadža, mnoštvo svijeta je bilo na ulicama. Bezbrojne hadžije u bijelim ihramima i drugi koji su opet privremeno obukli svoju svakidašnju odjeću - odjeću iz svih krajeva muslimanskog svijeta; nosači vode povijeni pod teškim mješinama za vodu ili pod jarmom sa dvije stare petrolejske kante mjesto kablova; goniči i jahači magaraca s blistavim zvončićima i živahnim ukrasima; konačno, da bi metež bio potpun, kamile koje dolaze iz suprotnog smjera, natovarene praznim nosiljkama, a svaka muče različitim glasom. Bio je takav metež na uskim ulicama da biste mogli pomisliti da hadž nije događaj koji se već vijekovima ponavlja svake godine nego neko

iznenađenje na koje ljudi nisu bili spremni. Konačno naš karavan prestade da bude bilo kakav karavan i pretvori se u neurednu zbrku kamila, nosiljki, prtljaga, hadžija, goniča kamila i buke.

Već u Džiddi sam bio sredio da odsjednemo u kući dobro poznatog vodiča hadžija, po imenu Hasana Abida, ali je bilo malo izgleda da u tom kaosu nađem bilo njega bilo njegovu kuću. Ali iznenada neko povika: „Hasan Abid! Gdje su hadžije za Hasana Abida?" - a, kao duh iz boce, neki mladić se pojavi pred nama i, uz duboki naklon, reče da ga slijedimo; poslao ga je Hasan Abid da nas vodi do njegove kuće.

Nakon obilnog doručka kojim nas je počastio, izađoh u pratnji istog mladića koji nas je bio dočekao, i krenuh prema Svetoj džamiji. Išli smo kroz vrevu bučnih ulica, prošli pored mesnica s redovima obješenih zaklanih ovaca ispred njih; pored prodavnica povrća s robom izloženom na hasurama prostrtim po tlu; kroz rojeve muha i miris povrća, prašine i isparenja; zatim kroz uski, natkriveni bazar u kojem se prodaje samo platno: festival boja. Kao i drugdje u bazarima zapadne Azije i sjeverne Afrike, radnje su samo male niše izdignute oko jedan metar iznad tla, s vlasnikom dućana koji sjedi podvijenih nogu, okružen komadima platna svih vrsta i boja dok iznad njega vise u redovima sve vrste odjeće za sve nacije muslimanskog svijeta.

I opet, tu su ljudi svih rasa, nošnji i izraza, neki sa turbanima, neki gologlavi; neki što tiho idu oborene glave, možda s tespihom u ruci, a drugi što lahko trče probijajući se kroz svjetinu; gipka, smeđa tijela Somalijaca što se sjaje kao bakar između nabora njihove odjeće nalik na togu; Arapi s visoravni iz unutrašnjosti, vitka stasa, uskog lica, ponosna držanja; spori, zdepasti Uzbeci iz Buhare, koji su se čak i u ovoj mekanskoj vrućini držali svojih variranih kaftana i dubokih kožnih čizama; u sarong odjevene javanske djevojke otvorenih lica i bademastih očiju; Marokanci, sporog hoda i dostojanstveni u svojim bijelim burnusima; Mekanci u bijelim tunikama, sa smiješno malim bijelim kapcima priljubljenim uz glavu; egipatski felasi uzbuđenih lica; u bijelo obučeni Hindusi crnih očiju što gledaju ispod velikih, snježnobijelih turbana i njihove žene tako nedokučivo umotane u svoje bijele burkase da izgledaju kao pokretni šatori; krupni crnci iz timbuktua ili Dahomeja u plavoljubičastim haljama i crvenim, tijesno pripijenim kapcima; nježne Kineskinje, kao izvezeni leptiri, poskakuju na sićušnim stopalima kao gazele. Bučno uzavrele komešanje u svim smjerovima tako da osjećate kao da ste usred valova koji se lome i od kojih možete sagledati samo neke detalje ali nikada cjelovitu sliku. Sve je lebdjelo u brujanju bezbrojnih jezika, živih kretnji i uzbuđenja - dok se iznenada ne nađosmo pred

jednom od kapija Harema, Svete džamije.

Bila je to kapija s tri luka i kamenim stepenicama koje vode do nje; na pragu je sjedio poluobučen prosjak Indijac, pružajući svoju mršavu ruku prema nama. I tada prvi put ugledah unutrašnji kvadrat svetilišta koje leži ispod razine ulice - mnogo niže od praga - i tako se otvara pogledu kao kakva zdjela, ogroman kvadrat okružen sa svih strana trijemovima formiranim od brojnih stubova s polukružnim lukovima, a u njihovoj sredini kocka visoka oko petnaest metara, zastrta crnim platnom, sa širokom trakom zlatom izvezenih stihova iz Kur'ana oko gornjeg dijela pokrivača: Kaba... To je bila ta Kaba, cilj čežnje tolikih miliona ljudi kroz tolike vijekove. Da bi dostigli taj cilj, bezbrojne hadžije su godinama podnosile teške žrtve; mnogi su umrli na putu; mnogi su stigli tek nakon velikih odricanja; a svima njima ova mala, četvrtasta građevina bila je vrhunac njihovih želja, a dostići je značilo je njihovo ispunjenje.

Stajala je tamo, gotovo savršena kocka (što i jeste na arapskom njeno ime) potpuno pokrivena crnim brokatom, spokojno ostrvo usred prostranog kvadratnog dvorišta džamije, mnogo spokojnije od bilo kojeg drugog arhitektonskog djela bilo gdje na svijetu. Izgleda kao da je onaj ko je prvi gradio Kabu - jer od vremena Ibrahima originalna građevina je bila ponovo izgrađena više puta u istom obliku - želio da stvori parabolu čovjekove poniznosti pred Bogom. Graditelj je znao da nikakva ljepota arhitektonskog ritma, niti savršenost linija, ma kako velika, ne može nikada izraziti ideju o Bogu; tako se on ograničio na najjednostavniji trodimenzionalni oblik koji se može zamisliti - kamenu kocku.

Vidio sam u raznim muslimanskim zemljama džamije koje predstavljaju inspirativna umjetnička djela ruku velikih umjetnika. Vidio sam džamije u sjevernoj Africi, blistave bogomolje od mramora i bijelog alabastera; Kupolu na Stijeni u Jerusalemu, moćnu, savršenu kupolu nad nježnom strukturom, san lahkoće i težine sjedinjenih bez kontrasta; veličanstvene građevine Istanbula: Sulejmaniju, Jeni - Valide, Bajazidovu džamiju; zatim one u Bursi, u Maloj Aziji; safavidske džamije u Iranu - kraljevski sklad kamena, raznobojnih keramičkih pločica, mozaika, ogromnih stalaktitnih portala iznad srebrom izrezbarenih vrata, vitkih munara s alabasternim i tirkiznoplavim šerefetima, mramorom popločanim četvrtastim dvorištima s vodoskocima i prastarim platanima; moćne ruševine Tamerlanovih džamija u Samarkandu, blistave čak i u njihovom propadanju.

Sve sam to vidio - ali nikada nisam osjetio tako snažno kao sada, pred Kabom, da je ruka graditelja došla tako blizu njegove religiozne zamisli. U savršenoj jednostavnosti kocke, u potpunom odricanju svake ljepote linije i oblika,

govorila je njegova misao: „Kakvu god ljepotu da je čovjek u stanju stvoriti svojim rukama, ona će samo biti privid uvjerenja da je dostojna Boga; zato je ono najjednostavnije što čovjek može zamisliti - najveće što može učiniti da izrazi veličinu Božiju." Sličan osjećaj morao je biti uzrok matematičkoj jednostavnosti egipatskih piramida - iako je tamo čovjekova zamisao našla oduška u ogromnim dimenzijama koje je dao svojim građevinama. Ali ovdje, u slučaju Kabe, čak i veličina je govorila o čovjekovom samoodricanju i predaji, a ponosna skromnost ove male građevine nema sebi ravne na Zemlji.

IMA SAMO JEDAN ULAZ U KABU - srebrom okovana vrata na sjeveroistočnoj strani, oko dva metra iznad tla, tako da se do njih može doći samo pomoću pokretnog drvenog stepeništa koje se stavi ispred vrata u neke dane godine. Unutrašnjost, obično zatvorena (vidio sam je tek jednom drugom prilikom), vrlo je jednostavna: mramorni pod sa nekoliko tepiha, bronzane i srebrene svjetiljke objешene na strop koji nose teške drvene grede. U stvari, ova unutrašnjost nema posebnog značaja sama po sebi, jer se svetost Kabe odnosi na cijelu zgradu, koja je Kibla - to jest smjer za molitvu čitavog islamskog svijeta. Upravo prema ovom simbolu Božije Jedinosti stotine miliona muslimana širom svijeta okreću svoja lica u namazu pet puta dnevno.

U istočni ugao zgrade ugrađen je i ostavljen nepokriven kamen tamne boje optočen širokim srebrenim okvirom. Ovaj crni kamen, kojeg su poljubile mnoge generacije hadžija, često je bio povod nesporazumu kod ne-muslimana, koji misle da je to fetiš koji je Muhammed preuzeo kao ustupak paganskim Mekancima. Ništa ne može biti dalje od istine. Upravo kao što je Kaba predmet poštovanja a ne obožavanja, tako je i crni kamen. On se poštuje kao jedini ostatak Ibrahimove originalne građevine; zato što su ga usne Muhammedove takle prilikom njegovog Oproštajnog hadža, sve hadžije otada rade isto to. Poslanik je bio potpuno svjestan da će sve kasnije generacije vjernika uvijek slijediti njegov primjer; kada je poljubio kamen, znao je da će usne budućih hadžija za sva vremena sretati uspomenu na njegove usne u simboličnom zagrljaju koji je tako ponudio cijeloj svojoj zajednici, iznad vremena i iznad smrti. A hadžije, kada poljube crni kamen, osjećaju da grle Poslanika i sve ostale muslimane koji su tu bili prije njih i one koji će doći iza njih.

Ni jedan musliman ne poriče da je Kaba postojala davno prije poslanika Muhammeda; zaista, njen značaj je upravo u toj činjenici. Poslanik nije nikada polagao pravo da je osnivač nove religije. Naprotiv, predanost Bogu - islam - bio je, prema Kur'anu, „čovjekova prirodna naklonost" od zore ljudske svijesti; upravo to su naučavali Ibrahim, Musa, Isa i svi drugi Božiji poslanici, a poruka

Kur'ana je samo posljednja Božanska Objava. Ni jedan musliman neće poreći da je to svetište bilo puno idola i fetiša prije nego ih je Muhammed polupao, upravo kao što je Musa razbio zlatno tele na Sinaju, jer, davno prije nego su idoli bili uneseni u Kabu, tamo je obožavan Istinski Bog i tako je Muhammed samo vratio Ibrahimov hram njegovoj prvotnoj namjeni.

STAJAO SAM tu pred hramom Ibrahimovim i gledao u čudo ne misleći (jer misli i razmišljanja su došla tek mnogo kasnije), a iz nekog skrivenog, vedrog jezgra u meni, polahko je rastao zanos kao pjesma.

Glatke mramorne ploče, sa sunčanim odbljeskom koji je po njima poigravao, pokrivale su tlo u širokom krugu oko Kabe, a po ovim mramornim pločama hodalo je mnoštvo naroda, ljudi i žena, oko crno zaodjevene Božije kuće. Među njima ih je bilo koji su polahko, drugih koji su glasno dozivali Boga u molitvi, a mnogo onih koji nisu više imali ni riječi ni suza i mogli su samo hodati oborenih glava...

Dio hadža je obilazak oko Kabe sedam puta; ne samo da se pokaže poštovanje glavnom svetištu islama nego da se čovjek podsjeti na osnovne zahtjeve islamskog života. Kaba je simbol Božije Jedinosti, a tjelesno kretanje hadžija oko nje je simboličan izraz ljudske aktivnosti, podrazumijevajući da ne samo naše misli i osjećaji - sve što obuhvata „unutarnji život" - nego isto tako i naš aktivni, vanjski život, naša djela i praktična nastojanja moraju imati Boga kao svoj centar.

I ja sam se, isto tako, polahko kretao naprijed i postao dio kružnog toka oko Kabe. Povremeno postao bih svjestan muškarca ili žene

Autorova supruga Elza (umrla u Meki) i sin joj Ahmed pored sebe; izdvojene slike pojavljivale su se prolazno pred mojim očima i nestajale. Bio je neki ogroman crnac u bijelom ihramu, s drvenim tespihom obješenim kao lanac oko snažnog, crnog ručnog zgloba. Neki stari Malajac tapkao je neko vrijeme pored mene, a ruke su mu se pokretale kao u beznadnoj zabuni. Sivo oko ispod gustih obrva - kome je pripadalo? - sad je izgubljeno u gomili. Među mnoStvom ljudi ispred crnog kamena mlada Indijka, očito bolesna; na njenom uskom, nježnom licu ležala je čudno izražena čežnja, vidljiva oku posmatrača kao život riba i algi u dubini kristalno čistog ribnjaka. Njene ruke sa blijedim, gore okrenutim dlanovima bile su ispružene prema Kabi, a njeni prsti drhtali su kao da prate molitvu bez riječi...

Hodao sam dalje, minute su prolazile, a sve što je bilo malo i gorko u mom srcu poče da ga napušta; postao sam dio kružnog toka - oh, da li je to smisao svega što radimo, postati svjesni da smo dio kretanja u orbiti? Nije li to, možda,

kraj svake neizvjesnosti? I minute se rasplinuše, samo vrijeme stade, i to je bilo središte svemira...

NAKON devet dana Elza umrije.

Umrla je iznenada, nakon manje od sedmice bolesti koja je u početku izgledala samo kao neraspoloženje usljed vrućine i neuobičajene ishrane, ali se uskoro ispolji kao neko nejasno tropsko oboljenje pred kojim su sirijski doktori u bolnici u Meki stajali bespomoćni. Tama i neizrecivi očaj sklopiše se oko mene.

Sahranjena je u pješčanom groblju Meke. Iznad njenog groba postavljen je kamen. Nisam na njemu želio nikakav natpis jer misliti o natpisu bilo je kao misliti o budućnosti, a ja nisam sada mogao zamisliti nikakvu budućnost.

Elzin mali sin, Ahmed, ostao je sa mnom više od godinu dana i pratio me na mojim prvim putovanjima u unutrašnjosti Arabije - smion desetogodišnji pratilac. Ali nakon nekog vremena morao sam se oprostiti i s njim jer me je porodica njegove majke konačno uvjerila da ga treba poslati u školu u Evropu; tada nije ostalo ništa od Elze osim uspomene na nju, kamena u mekanskom groblju i tame koja se razišla tek znatno kasnije, dugo nakon što sam se predao bezvremenskom zagrljaju Arabije.

NOĆ JE već dobro poodmakla, a mi i dalje sjedimo oko logorske vatre koja još tinja. Ebu Seidova olujna strast već se stišavala; njegove oči su tužne i nekako umorne; govori nam o Nuri kako bismo govorili o nekoj dragoj osobi koja je davno umrla. „Ona nije, znate, bila lijepa, ali ja sam je volio...” Mjesec iznad nas je pun punoćom živoga bića. Nikakvo čudo da su predislamski Arapi mislili da je kćerka božice - dugokose El-Lat, božice plodnosti za koju se govorilo da šalje svoje tajanstvene moći rađanja zemlji i tako stvara novi život u ljudima i životinjama. U njenu slavu mladići i djevojke negdašnje Meke i Taifa slavili su noći punog Mjeseca vani u raskalašnim gozbama, slobodnoj ljubavi i pjesničkim takmičenjima. Iz zemljanih vrčeva i kožnih boca teklo je crveno vino i zato što je ono bilo tako crveno i tako puno uzbuđenja, pjesnici su ga u svojim divljim hvalospjevima uspoređivali s krvlju žena. Ova ponosna i strastvena mladost rasipala je svoje izobilje u krilo El-Lata „čija dražest je kao sjaj punog Mjeseca i čija dostojanstvenost je kao let crnih čaplji” - drvene, mladenački moćne božice koja je raširila svoja krila od južne Arabije do sjevera i dostigla čak daleku Grčku u liku Lete, majke Apolona.

Od rasplinutog, nejasnog obožavanja prirode u obliku božanstva El-Lat i mnoštva drugih božanstava do uzvišenog pojma o jednom Bogu u Kur'anu bio je dug put kojim su Arapi morali proći. Ali, konačno, čovjek je uvijek volio

putovati daleko putevima svoga duha, ovdje u Arabiji ne manje nego u ostalom svijetu; on je to toliko volio da bi se čitava historija zaista mogla opisati kao historija traženja vjere.

Kod Arapa je ovo traženje uvijek težilo Apsolutnom. Čak i u najranija vremena, kad je njihova mašta punila svijet oko njih mnoštvom bogova i demona, oni su uvijek bili svjesni Jednoga koji je u svojoj uzvišenosti boravio iznad svih božanstava - nevidljivi, neshvatljivi Svemogući, daleko van ljudski zamislivog - Vječni Uzrok svega. Božica El-Lat i njene božanske sestre Menat i Uza, bile su samo „božije kćerke", posrednici između Nesaznatljivog Jedinog i vidljivog svijeta, simboli neshvatljivih sila koje su okruživale djetinjstvo čovjeka; ali duboko u pozadini arapske misli saznanje o Jednome bilo je uvijek prisutno, uvijek spremno da se razbukta u svjesnu vjeru. Kako je drugačije moglo biti? Oni su narod izrastao u tišini i samoći između surovog neba i okrutne zemlje; težak je bio njihov život usred ovih neprijaznih, beskrajnih prostranstava; tako nisu mogli izbjeći čežnju za Moći koja bi obuhvatila sve što postoji s nepogrešivom pravdom i dobrotom, strogošću i mudrošću: Bogom Apsolutnim. On se nalazi u beskonačnosti i prostire se u beskonačnosti - ali zato što si ti unutar Njegovog stvaranja, On ti je bliži nego tvoja žila kucavica...

LOGORSKA VATRA se već ugasila. Zejd i Ebu Seid su zaspali, a u blizini leže naše tri kamile na mjesečinom obasjanom pijesku i preživaju uz mehke, hrskave zvuke, umirujući se s vremena na vrijeme. Dobre životinje... Ponekad neka od njih promijeni položaj i protrlja o tle rožnu površinu svojih prsa, a ponekad frkne kao da uzdiše. Dobre životinje. One su bez određenog izraza, sasvim različite od konja, koji su uvijek tako jasno određeni u svom karakteru; da, različite od svih drugih životinja koje upotrebljava čovjek - upravo kao što je pustinjska stepa kojoj pripadaju drugačija od svih drugih krajolika: bez određenog izraza, kolebajući se između proturječnosti, ćudljiva a ipak beskrajno skromna.

Ne mogu da spavam pa šetam i penjem se na jedan od bliskih brežuljaka. Mjesec visi nisko iznad zapadnog horizonta i obasjava niske, kamenite brežuljke koji se uzdižu kao aveti iz mrtve ravnice. Odavde dalje priobalna nizina Hidžaza blago se uspinje prema zapadu; niz dolina isprekidanih mnogim zavojima, suhih riječnih korita lišenih svakog života, bez sela, bez kuća, bez drveća - okrutnih u svojoj ogoljenosti pod mjesečevim sjajem. A ipak je iz ove puste, beživotne zemlje, iz ovih pješčanih dolina i golih bregova izbila ona vjera koja najviše potvrđuje život u cijeloj čovjekovoj historiji...

Noć je topla i tiha. Polusvjetlo i daljina čine da se bregovi povijaju i nji-

šu. Pod mjesečevim sjajem blijedoplavo svjetlucanje treperi, a kroz ovo blijedo plavilo klizi neki opalno blistavi trag - nagovještaj, sablasno sjećanje na sve boje na Zemlji; ali nezemaljska plavost sve ih ublažava, stapajući ih bez prelaza u nešto što treba da bude horizont, a sliči na poziv nedokučivim, nepristupačnim stvarima.

Nedaleko odavde, skrivena od mojih očiju usred ove beživotne divljine dolina i bregova, leži dolina Arefat, u kojoj se jednom godišnje sastaju sve hadžije koje dolaze u Meku kao sjećanje na Posljednji sastanak kada će čovjek morati da odgovara svome Tvorcu za sve što je uradio u životu. Koliko puta sam tamo i sam stajao, gologlav, u bijeloj hadžijskoj odjeći, među mnoštvom u bijelo obučenih, gologlavnih hadžija sa svih kontinenata, lica okrenutih prema Džebel er-Rahma - „Brdu milosti" - koje se uzdiže iz prostrane ravnice; stajao i čekao do poslije podne, razmišljajući o onome neizbježnom Danu „kada ćete biti izloženi pogledu i nikakva vaša tajna neće ostati skrivena..."

I dok stojim na vrhu brežuljka i gledam dolje prema nevidljivoj ravnici Arefata, mjesečinom obasjana plavost krajolika preda mnom, tako mrtva malo prije, iznenada oživljava tokovima svih ljudskih života koji su njim prošli i ispunjava se tajanstvenim glasovima miliona muškaraca i žena koji su pješačili ili jahali između Meke i Arefata u hiljadu i trista hodočašća u toku proteklih trinaest stoljeća. Njihovi glasovi i koraci, glasovi i koraci njihovih životinja bude se i ponovo odjekuju; vidim ih kako hodaju i jašu i sakupljaju se - bezbroj u bijelo obučenih hadžija; čujem zvukove njihovih prošlih dana; krila vjere koja ih je sastavila u ovoj zemlji stijena, pijeska i prividnog mrtvila opet razmahuju toplinom života nad lukom stoljeća, a moćni zamah krila povlači i mene i moje prošle dane u sadašnjost i još jednom opet jašem preko ravnice - jašem u olujnom galopu preko ravnice, usred hiljada i hiljada beduina u ihramima, vraćajući se s Arefata u Meku - sićušna čestica onog neizmjernog, neodovoljivog vala bezbrojnih kamila i ljudi u galopu, pod kojim zemlja podhrtava, njihovim plemenskim zastavama na dugačkim kopljima, zastavama koje biju kao bubnjevi na vjetru i njihovim ratničkim povicima koji paraju zrak: „Ja Ravga, ja Ravga!" kojim oni iz plemena Atajba dozivaju ime svoga pretka, a odgovaraju sa „Ja Avf, ja Avf!" oni iz Harba, dok gotovo izazovno odjekuje , ja Šamar, ja Šamar!" sa krajnjeg desnog krila kolone.

Jašemo, jureći, leteći preko ravni, a meni se čini da letimo s vjetrom, predani sreći koja ne pozna ni kraja ni granica... a vjetar pjeva divlju pobjedonosnu himnu u mojim ušima: „Nikada više, nikada više, nikada više nećeš biti stranac!"

Moja braća s desna i moja braća s lijeva, svi nepoznati ali ni jedan stranac; u neobuzdanom ushićenju naše jurnjave, mi smo jedno tijelo u potrazi za jednim ciljem. Prostran je svijet pred nama a u našim srcima svjetluca iskra plamena što je gorio u srcima Poslanikovih ashaba. Oni znaju, moja braća s lijeva i moja braća s desna, da su daleko od onoga što se od njih očekuje i da su u toku vijekova njihova srca postala mala; pa ipak, obećanje ispunjenja nije povučeno od njih... od nas...

Neko iz ustalasalog mnoštva napusti plemenski povik i zamijeni ga uzvikom vjere: „Mi smo braća onoga ko se predao Bogu!" - a drugi upade sa: „Allahu ekber!" - „Bog je najveći! - Samo Bog je velik!"

I sve plemenske grupe prihvatiše ovaj jedini uzvik. Oni više nisu beduini Nedžda koji se razmeću svojim plemenskim ponosom; oni su ljudi koji znaju da tajne Božije samo čekaju na njih... na nas... Iznad topota hiljada kamiljih kopita i Iepršanja stotina zastava, njihov uzvik izrasta u trijumfalnu grmljavinu: „Allahu ekber!"

Ona teče u moćnim valovima iznad glava hiljada ljudi u galopu, iznad prostrane ravnice, do svih krajeva zemlje: „Allahu ekber!" Ovi ljudi su izrasli iznad svojih vlastitih malih života i sad ih njihova vjera nosi naprijed, u jedinstvu, prema nekim nepoznatim vidicima... Čežnja ne treba više da bude mala ni skrivena, ona je našla svoje osvješćenje, zasljepljujući izlazak sunca ispunjenja. U ovom ispunjenju čovjek korača u svoj svojoj Bogom datoj veličanstvenosti; njegov korak je radost, njegovo znanje sloboda, a njegov svijet svemir bez granica...

Miris kamiljih tjelesa, njihovo dahtnje i frkanje, grmljavina njihovih bezbrojnih kopita; uzvici ljudi, udaranje puščanih kundaka o sedla, prašina i znoj i krajnje uzbuđena lica oko mene; i iznenadan radostan mir u meni.

Okrećem se u sedlu i vidim iza sebe talasanje, valovito mnoštvo hiljada bijelih jahača, a iza njih - most preko kojeg sam došao; njegov kraj je neposredno iza mene dok se njegov početak već gubi u maglici daljine.

(Kraj)